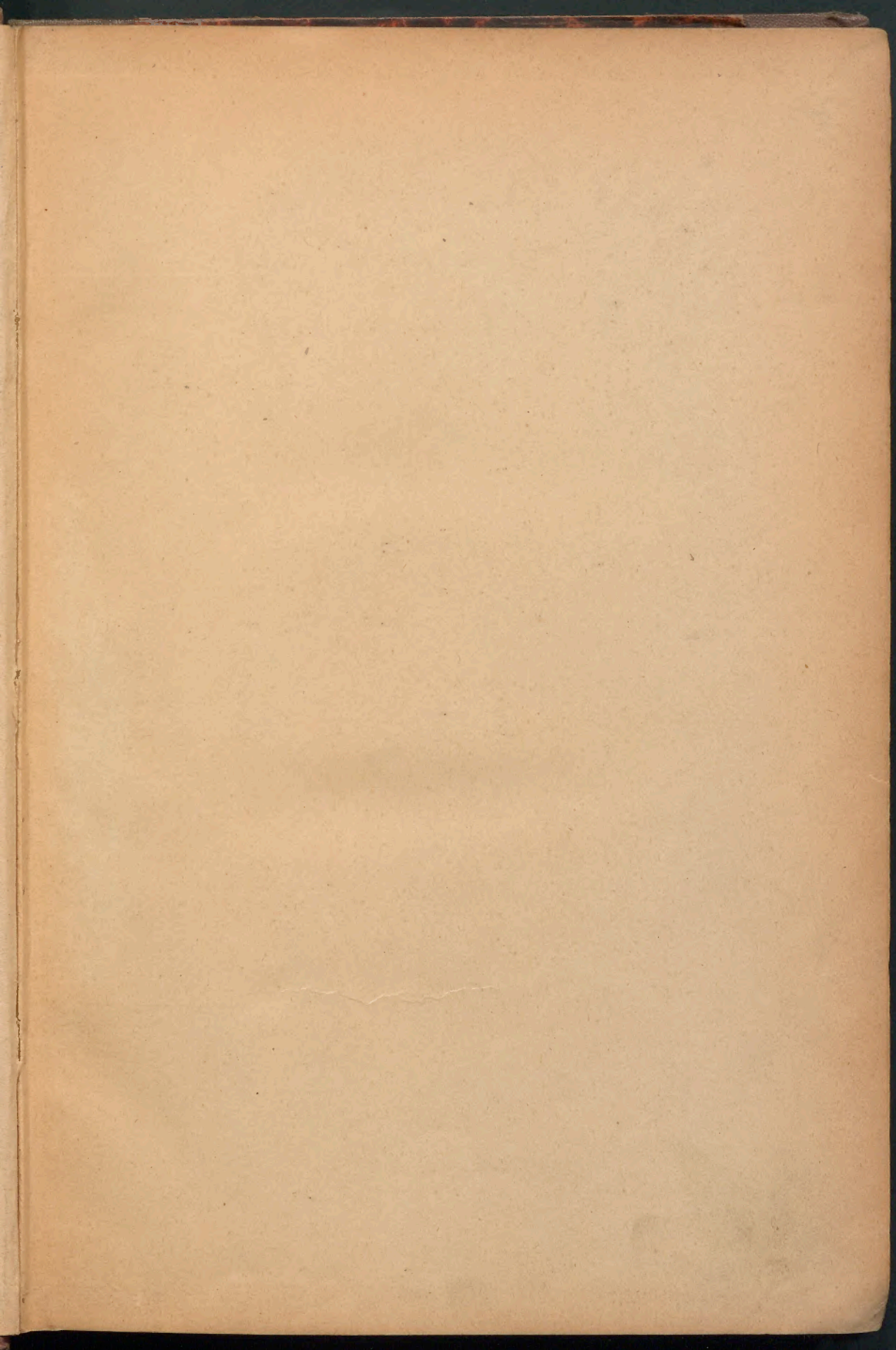

1572

5. VIII. 6

ԱԶԳԱԴՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Գ. ԳԻՐԳ

1898—№ 1.

Թ. Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Ս. Գ. Ռոտինյանցի || Типография М. Д. Ротинянца,
Голов. пр., д. № 41.

1898

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ перссылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества (*Москва, Политехнический Музей, на Люблинской площади*).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE.

in-8° mensuel, Paris.

Abonnement: France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS.

8 année, 1898.

Abonnement: France et Étranger, 10 fr. Le Numéro, 1 fr.

L'ANTHROPOLOGIE

Paraissant tous les deux mois.

Abon. France 27 fr. Union postale 28 f.

Adresse. G. Masson, Editeur, 120 boul. Saint-Germain. Paris.

REVUE

des

TRADITIONS POPULAIRES.

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse: M. Paul Sébillot, 80 Boul. Saint-Marcel. Paris.

ZEITSCHRIFT

FÜR

ETHNOLOGIE.

Redactions-Commission:

A. Bastian, Virchow, A. Voss.

Preis 23 Mark.

Adresse: Bureau der Gesellschaft SW, Königgrätzerstrasse 120,
im Kgl Museum für Völkerkunde Berlin.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Ե Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Գ. ԳԻՐԳ

1898—№ 1.

Թ. Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Դ. Ռոտինիանցի ||| Типографія М. Д. Ротиніанца,

Голов. пр., д. № 41.

1898

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 18 Февраля 1898 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՂԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎ. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ, Ս. Թառալեանի	Երես
Ներածութիւն 5. Գիւղական ընտանիքի արհեստագործութիւնը 9. Վարպետի արհեստագործութիւնը 36. Գումարատէրը 67.	3—71
ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ, Վ. Փափաղեանի	74—90
ՋԱԻԱԽՔ, Բանաւոր գրականութիւն, Ե. Լ. և Ազնաուրեանի	91—104
ՍԻՍԻԱՆ, Ե. Լալալեանի.	105—272
Պատմական տեսութիւն 107. ՏԱԹԵԻ—Բնագրութիւն 127. Փաղաքական մասն 133. ԼՈՐԱԶՈՐ—Բնագրութիւն 157. Փաղաքական մասն 160. ՍԻՍԻԱՆ—Բնագրութիւն 169. Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր 174. Նշանաւոր վանքեր 186. Բնակիչներ 194. Բնակարան 199. Զգեստ և զարդ 203. Ընտանեկան բարք 208. Ամուսնութիւն 208. Տղաբերք և կնուէք 228. Ընտանեկան կեանք 233. Հիւանդութիւն և բժշկութիւն 239. Մահ, թաղումն և մեռելոց 243. Նշանաւոր տօներ 249. Ժողովրդական երգեր 261. Աւանդութիւններ 271.	
ՍԱՆԱՀԻՆ, Ի. Յարութիւնեանի.	273—315
Սանահնի զիրքը և կլիման 273. Սանահնի գիւղը 274. Պատմական տեղեկութիւններ 275. Սանահնի վանքը 276. Վանքի մասերը 278. Աղբիւրները 308. Սանահնի կամուրջը 309. Վանքի սրբութիւնները 310. Վանքի ձեռագիրները 312.	
ԿԱՅԱՆ ԲԵՐԴ ԵՒ ԿԱՅԵՆՈՅ ԶՈՐ. Գ. ք. Երզնկեանի. .	316—328
ԼՈՌՈՒԱՅ ՀԱՐՍԱՆԻՔ, Գ. ք. Երզնկեանի	329—337
ՎԱՐԱՆԴԱ, Նշանաւոր տօներ, Ե. Լալալեանի	338—349
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, Վ. Փափաղեանի.	350—358
Գործիքներ, մասնաւորապէս՝ թառ.	

ՀԱՅ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ԱԼ՝ԲՈՄԸ, Յ. Մալխասեանի	359—392
Մի քանի խօսք Ջաւախքի դաշտային պարապ- մունքների մասին 359. Դաշտային գործիքներ 371:	
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, Ս. Լիսիցեանի	393—397
Նկարագրութիւն հոգևորական վարուց Յովասափու- որդու թագաւորին Հնդկաց գրեալ Յոհաննու կրաւ- նաւորի. աշխ. Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան:	

ՄԱՐԿԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՍԱՐԱ- ԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, Ա. Պողոզայի, Թարգմ. Ե. Լալայեանի	3—50
Յառաջաբան Ռ. Վորմսի 3. Ներածութիւն 8. Հա- սարակութեան ծագման ալժմեան տեսակէտը 13. Հայրիշխանութեան տեսութիւնը յատկապէս ըստ Սիւմնէր-Մէնի 25. Հայրիշխանութեան դէմ տե- սութիւնները, նրանց ընդհանուր ընաւորութիւնը. Բախոֆէնի, Մակ-Լէննանի և Մորգանի տեսութիւն- ները 31. Ժիրօ-Տէօլլօնի տեսութիւնը 40. Լէբբոկի տեսութիւնը 47:	
ՕԳԻՒՍ ԿՕՆՏ. Ս. Թառայեանի	51—66
Աշակերտական տարիներ 51. Ապրուստի միջոց- ների սղութիւնը 56. Ամուսնութիւն և իսկական սէր 58. Կօնտը գործնական կեանքի մէջ 61.	
ՍՕՅԻՈԼՕԳՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ, Գ. Ղարաջեանի.	67—70
ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . . .	71—72
ԾՐԱԳԻՐ ՏՂԱԲԵՐՔԻ ԵՒ ՆՈՐԱԾԻՆ ՄԱՆԿԱՆ ՖԻԶԻԿԱ- ԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԻԹԵՐ ՀԱ- ԻԱՔԵԼՈՒ, Ս. Զելինսկու	73—79
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

- 1) Սիւխանի քարտէզը. 2) Տաթևի ձորը Որոտնալ վանքի կող-
մից. 3) Սատանի կամուրջը. 4) Տաթևի վանքը. 5) Սիւն-գաւազան.
- 6) Մանհիրներ և զոլմէններ. 7) Սիւխանցիներ. 8) Սիւխանցի գեր-
դաստանը. 9) Բնակարան և յարդարանք. 10) Սանահնի վանքը.
- 11) Սանահնի կամուրջը. 12) Երաժշտական գործիքներ. 13) Թառ.
- 14) և 15) Սափորներ. 16) Գութան. 17—27 Դաշտային գործիք-
ներ. 28) Գնչուհի:

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. ԹԱՌԱՅԵԱՆՅԻ

Ն Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Խիստ հետաքրքիր և կարևոր հարց է աչն, թէ ինչպէս է փոքր առ փոքր զարգացել ներկայիս առաջ գնացած երկիրների բարդ արհեստագործութիւնը, թէ նա ինչ աստիճաններով է մագլցել, և թէ ինչու անպատճառ անցել է նա այդ աստիճանները... թէ արդեօք այդ աստիճանական զարգացման մէջ որեւէ օրինակաւորութիւն, կանոնաւորութիւն տեղի է ունեցել, և ինչի մէջ է կալացել այդ օրինակաւորութիւնը: Սոչն հարցը պարզելու համար հարկաւոր է հետազօտել մի շարք աշխարհի երկիրների արհեստագործութիւնները, որոնք տակաւին լետ են միացել, բայց ոչ հաւասար չափով:

Այդ տեսակէտը ունենալով, մտադիր եմ իմ ոչժերի համեմատ հետազօտել աչն երկրի արհեստագործութիւնը, ուր բնակուած են հայերը մի քանի ուրիշ ժողովուրդների հետ միասին. որովհետեւ թէև հայերը արդէն տեղ-տեղ ընտելացել են նոր (եւրոպական) ձեւերին, աչնուամենայնիւ նրանք չատ դէպքերում արհեստագործում են իրանց նախահայրերից ժառանգած ձևերով: Այդ ձևերը համեմատելով եւրոպականների հետ, կարող են նախնական համարուել:

Այսպիսի մի հետազօտութիւն մեզ աւելի կարևոր է թւում նաեւ աչն պատճառով, որ հաջ ազգը դեռ հազարամեակներ առաջ, երբ Եւրոպան տակաւին ճահիճներով և կուսական անտառներով ծածկուած էր, ոչ աննշան քաղաքակրթութիւն ունէր, ըստ որում նա առևտուր էր անում բարեւացոց, ասորոց, փիւնիկեցոց և եգիպտացոց հետ: Աւելի ուշ, նոչնպէս տնողական լարաբերութիւններ է ունեցել պարսիկների, արաբների և նոչն իսկ միջին դարերի և րոպացիների հետ: Բոլոր լիչեալ ազգերը թողել են իրանց

հետքերը հալկական տնտեսութեան, ուրեմն և արհեստագործութեան վրայ:

Այդպիսի մի հետազոտութիւն պահանջում է աւելի հմտութիւն և աւելի չարմար ժամանակ (մանաւանդ չարմար տարեշրջան), ուստի և ես ապագային եմ թողնում նրան: Իսկ այժմ ի նկատի ունիմ, ձեռքի տակ եղած նիւթերից օգտուելով, կարճ, բայց սխտեմատիկական կերպով նկարագրել, թէ ինչ եղանակներով են պատրաստում հալերը հում նիւթից իրանց հարկատր առարկաները, ըստ որում ի հարկէ իմ խօսքը վերաբերում է աւելի հին ձևերին:

Իմ աշխատութեան համար ես օգտուել եմ չորս տեսակ աղբիւրներին:

1) Այն դիտողութիւնները, որ ես արել եմ իմ կեանքում ընդհանրապէս և վերջին տարիներս առանձնապէս:

2) Մի շարք նամակներ, որոնցով իմ ծանօթները, համեմատ իմ պահանջներին, տեղեկութիւններ են հաղորդել զանազան տեղերի հալերի տնտեսութեան, և մանաւանդ նրանց արդիւնագործութեան մասին:

3) Իմ անձնական հարցուփորձը զանազան տեղերի հալերից:

4) Գոյութիւն ունեցող գրականութիւնը նույն առարկայի, կամ նրա հետ կապ ունեցող խնդիրների վերաբերեալ:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Հայերի մեծագոյն մասը, որի հետ մենք իսկապէս գործ ունինք մեր աշխատութեան մէջ, և որը թւով մօտ երեք միլիօն է հաշւում, բնակւում է հետեւեալ՝ մասամբ բնական և մասամբ էտնօգրաֆիական սահմանների մէջ՝ Կովկասեան լեռնաշղթան, Կասպից ծովը, Իրանա-քրդական բարձրութիւնները, Եփրատ գետը, Սև ծովը և Վրաստանը *): Այդ երկրում հայերի հետ միասին բնակուած են նոյնպէս տաճիկները, քրդերը և ատրէշան թրքերը: Ռուսական Հայաստանում (այսինքն Երևանի նահանգում) և Թիւրքա-Հայաստանի մի քանի մասերում, հայերը մեծամասնութիւն են կազմում **): Իսկ Տաճկա-Հայաստանի միւս մասերում և Անդրկովկասի արևմտեան կողմերում նրանք թէև մեծամասնութիւն չեն կազմում, այնուամենայնիւ նշանաւոր տոկոս են ներկայացնում:

Մինչև մեր դարի առաջին քառորդի վերջը ամբողջ լիզեալ երկիրը գտնւում էր կատարեալ շփոթութեան և անա-

*) Համարեա նոյն սահմաններն է դնում Հայաստանին Ծօպէնը: «Հայաստան կոչուած երկիրը մի ժամանակ կազմում էր բաւական նշանաւոր պետութիւն՝ 1500 վերստ երկարութեամբ (Եփրատ գետի ափերից մինչև Քուռը ու Կասպից ծովը) և 1200 վերստ լայնութեամբ (Լազերի երկրից, Կօլխիզից, Կովկասեան լեռնաշղթայից ու Իրէրիաւից մինչև Դիարբէքիւրի սահմանները)»: Шопенъ. Историч. Памятн. Стр. 1.

**) Հայերը ամենախիտ կերպով գտնւում են. Ալէքսանդրապօլում 91%, Ախալքալաքի գաւառում 76%, Նոր-Բալաղէտի ու Էջմիածնի գաւառներում 64% և Շուշուայ գաւառում 58%: (Отчетъ Импер. Георг. Общ. XVIII).

պահովութեան մէջ: Հայերն էլ ամեն կողմից հալածուած էին որպէս գեավուրներ: Ոչ մի հայկական գիւղ, ոչ մի հայաբնակ քաղաք խաղաղ, ապահով գոյութիւն չունէր: Գիւղեր ու քաղաքներ քարուքանդ անելը տաճկաց կամ պարսից զօրաց ձեռքով, կամ թէ նոյն իսկ մահմեդական ազգաբնակութեան ձեռքով, առօրեայ երևոյթներ էին: Միայն իրանց տնտեսական գործունէութեամբ էին կարողանում պահպանել հայերը իրանց գոյութիւնը, ըստ որում քարուքանդ արածը նորից վերականգնում էին ժամանակի ընթացքում: Բայց տնտեսական կեանքի մէջ դեռ յառաջադիմական քայլեր անելը անհնար էր:

Սկսած մեր դարի սկզբից երկրի մի քանի մասերը փոքր առ փոքր տնցան ռուսաց ձեռքը, ուստի և հնարաւոր եղաւ աւելի ապահով ապրել և աւելի արդիւնաւէտ կերպով տնտեսութեամբ պարապել: Եւ իսկապէս էլ, այն ժամանակից սկսած, հայ ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը օրէցօր բարւոքուեց:

Սրա հակառակ, Տաճկական Հայաստանում դեռ մինչև օրս շարունակուած է կայքի և կեանքի անապահովութիւնը: Այստեղ հայերը ոչ միայն տնտեսապէս չեն յառաջադիմում, այլև Բերլինի կոնգրէսից սկսած, մինչև անգամ անհերքելի կերպով յետադիմում են, որովհետև մահմեդական ազգաբնակութեան ֆանատիկոսութեան հետ, միացել է կառավարութեան կորստաբեր քաղաքականութիւնը, որի նպատակն է հայերին ստիպել երկրից դուրս գալթել, կամ թէ տեղն ու տեղը բնաջինջ անել: Այդպիսի հանգամանքներում ի հարկէ տնտեսութիւնն էլ իւր բոլոր ճիւղերով մնում է առանց զարգանալու:

Սոյն ասպարիզում ռուսական հայերի մէջ վերակազմութիւն է կատարուում: Արդիւնազործութեան ազգային ձևերը չեն կարողանում մրցել մօտեցող եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ, ուստի և մեծ մասամբ անհետանում են, իսկ փոքր մասամբ որոշ չափով կերպարանափոխուելով, այնուամենայնիւ պահպանում են իրանց գոյութիւնը:

Բոլոր վերև լիշուած հանգամանքները պայմանաւորում են հայ ժողովրդի տնտեսութիւնը, որի մէջ կարելի է նկատել երեք գլխաւոր շրջաններ:

1) Հայ ժողովրդի մեծագոյն մասը զբաղուած է երկրագործութեամբ, որը զեռ կատարւում է հին, նախնական եղանակներով: Միայն ռուսաց հայերի մէջ նկատւում են գէպի նոր ձևերը անցնելու փորձեր:

2) Քաղաքային ազգաբնակչութիւնը պարապւում է արհեստագործութեամբ, որ զեռ բազմիցս հին տեղական ձևերով է կատարւում:

3) Գոյութիւն ունի վաճառականների մի նշանաւոր դասակարգ, որը տեղական հում նիւթերը հաւաքում և արտահանում է և սրա փոխարէն եւրոպական արհեստագործութեան արդիւնքները ներմուծում է և երկրի մէջ տալիքով:

Սակայն աւելի մեծ քաղաքներում և հում նիւթերի առատ եղած տեղերում սկսել են յառաջ գալ արհեստագործութեան եւրոպական ձևերը, որոնք միանալով ներմուծուող ապրանքների հետ, մրցում են տեղական արդիւնքների հետ և սպառում նրանց բնաջինջ անել, և կամ տունուազր յետ են մղում նրանց: Բայց այդ պրօցեսը զեռ իւր գազաթնակէտին չէ հասել, ուստի և բոլոր հին ձևերը զեռ շատ տեղ գոյութիւն ունին:

Ինչ վերաբերում է յատկապէս արհեստագործութեանը, այստեղ էլ մենք կարող ենք զանազանել երեք տեսակ տնտեսութիւն, նայելով թէ ով է աշխատութեան պարագլուխը:

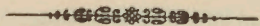
1) Ընտանիքի մի անդամը մասնաւորապէս արհեստագործութեան վարողն է: Արհեստագործութիւնը կատարւում է ընտանիքի մէջ: Այդ ձևը գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ սովորականն է և շարունակւում է փոքր քաղաքներում, թէև մասամբ կերպարանափոխուած, իսկ մեծ կամ

քաղաքակրթուած քաղաքներում համարեա բոլորովին անհետանում է:

2) Զեռնարկութեան գլխին կանգնած է վարպետը: Այդ ձևը գիւղական կեանքում դեռ սաղմային դրութեան մէջ է: Փոքրիկ քաղաքներում զարգանում է նա իւր բոլոր ոյժով և արդիւնագործական ասպարիզում գլխաւոր դերն է խաղում: Իսկ շփուելով դրսից եկող քաղաքակրթութեան հետ, թուլանում է նա և գնում է դէպի անկումը:

3) Վերջապէս արդիւնագործութեան պարագլուխը, սեփականատէրը, հանգիստանում է դրամատէրը, որը շատ անգամ ինքը արհեստաւոր չէ, բայց և այնպէս կարողանում է բաժանել գործը և հսկել նրա վրայ և շահագործել իւր օգտին:

Արդիւնագործութեան իշեալ երեք տեսակները կը նկարագրենք առանձին-առանձին գլուխների մէջ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ.

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ.

Ընտանիքի արհեստագործութիւնը իւր որակութեամբ և քանակութեամբ պայմանաւորուում է ընտանիքի ընդհանուր կեանքով: Ուստի նախ քան նրա արհեստագործական աշխատութիւններին անցնելը, ծանօթանանք գիւղացու ընտանեկան կեանքի հետ ընդհանրապէս: Մենք ի նկատի ունինք զուտ գիւղական ընտանիքները, որոնք գտնուում են քաղաքի ազդեցութիւնից տակաւին ազատ մնացած գիւղերում *): Իսկ ընտանիքի մասին խօսելուց առաջ պիտի գաղափար ունենանք առհասարակ հայկական գիւղի մասին:

Հայկական գիւղը ընկած է շատ անգամ որևէ լեռնային մակերևոյթի վրայ, կամ մի ձորի մէջ: Սրա առաջին պատճառը հայոց աշխարհի խորդուբորտ մակերևոյթն է, բայց սրան միւս կողմից նպաստում է կեանքի անապահով դրութիւնը: Նմանօրինակ հանգամանքների պատճառով, տները չեն կազմում կանոնաւոր շարքեր, այլ անկանոն կերպով ցրուած են, շատ անգամ էլ այնպէս, որ մի տան կտուրը

*) Անշուշտ մանաւանդ ալդպիսի գիւղերն ի նկատի ունի պ. Ղորղանյանց, որ գանդառուում է ասելով. «Մեր աշխարհը մեր ամբողջով հանդերձ դեռ շատ հեռու է մեր իղէալներից, մեր չորս կողմը թանձր տգիտութիւն է. ժողովուրդը աղքատ, բարքերը, ընդհանրապէս, նահապետական, ամէն մի աւան ապրում է իր սովորութիւններով, իր ճաշակներով, իր չարն ու բարով... Մեր երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ դուք ոչինչ ընդհանուր չէք գտնի, ամէն մի գիւղ իր առանձին կեանքն ունի, այդ կեանքը խիստ որոշ սահմաններ ունի, այդ շրջանները նոյնքան հին են, որքան և ինքը կեանքը» («Մշակ» 1896, № 66):

միւսի համար բակի տեղ է ծառայում: Հասկանալի է, որ այս դէպքում իսկական փողոցների մասին խօսք լինել չէ կարող: Գիւղացին անցուղարձ է անում բակերով և կտուրներով, որպէս իրան յարմար է թւում և ոչ ոք նրա դէմ չէ բողոքում: Ուստի և որոշ, սահմանափակ բակեր չկան: Գիւղացին պատնէշներ չէ դնում իւր և հարեանի մէջտեղում: Իսկ պատնէշները կամ չափառները գտնուում են կամ այգիների, պարտէզների շուրջը, կամ գիւղի ծայրերում ընկած բակերում (արտաքին թշնամու դիմաց) *):

Գիւղի բնակիչների մէջ սովորաբար գոյութիւն ունին ջերմ փոխադարձ յարաբերութիւններ, թէև գիւղը ամբողջովին վերցրած՝ քիչ յարաբերութիւն ունի հարեան գիւղերի հետ, որովհետև ճանապարհները շատ անգամ դժուար և վտանգաւոր են: Իւրաքանչիւր հայ գիւղ ունի իւր մօտակայքում կիսավայրենի մահմեդական հարեաններ: Բացի այդ, ծածկա-Հայաստանում մինչև օրս էլ, իսկ Անդրկովկասում մինչև վերջին տասնամեակները, կառավարութիւնը, օրէնքները սակաւ են կարողանում իրանց ապահովացնող ազդեցութիւնը իրօք արդիւնաւոր անել: Ահա թէ ինչու իւրաքանչիւր գիւղ ապրում է իւր առանձնացած կեանքով, որը արտայայտւում է մանաւանդ այն հանգամանքի մէջ, որ երբեմն իւրաքանչիւր գիւղ իւր սեպհական բարբառն ունի, և չնայելով որ ամենքն էլ հայերէն են խօսում, այ-

*) Համեմատութեան համար կը դնենք աչտեղ Շօպէնի նկարագրութիւնը մեր դարի առաջին տասնամեակներից: «Ոչինչ աւելի տգեղ բան չկայ, որքան Հայկական նահանգի գիւղը. հողով ծածկուած փոսեր, առանց որևէ կարգի և միմեանցից բաժանուած դարչահոտ աղբակոտերով կամ ոչ պակաս հոտած լճակներով. փողոցները կամ շաւիղները ոլորւում են բնակարան ներկայացնող հիւղերի կտուրներով. այդ է գիւղի ընդհանուր պատկերը: Աւելի ցածր տեղերում գիւղերը պակաս տգեղ են: Աչքը զուարճանում է կանաչադարդ աչիւրներով և անտառներով, որոնք ծածկում են գիւղի մերկութիւնը, որպէս զարդարանք: Բայց Լապիս բոլոր ալ գիւղերը միմեանց նման են. (Шопенъ. Истор. Пам. Стр. 484).

նուամենայնիւ մէկ գիւղը միւսին հեշտութեամբ չէ հասկանում:

Այնուամենայնիւ համագիւղացի ընտանիքների մէջ, ինչպէս ասուեցաւ, տիրապետում է բաւական բարեկամական յարաբերութիւն: Իւրաքանչիւր գիւղացի և իւրաքանչիւր ընտանիք միշտ պատրաստ է իւր համագիւղացիներին գործով և խորհրդով օգնական հանդիսանալու: Որպէս օրինակ, կարող ենք առաջ բերել հետևեալ սովորութիւնը: Հարիւր ընտանիքից բաղկացած մի գիւղում կան օրինակ 20 նիւթապէս աւելի ռպահով ընտանիքներ, որոնք սեպհական գութան ունին, որովհետև վերջինս բաւական թանգ է արժենում: Իւրաքանչիւր գութանատէր կարող էր իւր գութանից առանձին արդիւնք ստանալ (վարձով տալ և ալլն): Սակայն այդ չէ տեղի ունենում նահապետական գիւղերում: Միւս կողմից մի գութանը պիտի ունենայ 10 - 12 գլուխ անասուններ *), որը նոյնպէս հազիւ ընտանիքներ կարող են ձեռք բերել: Եւ ահա գութանատէրը հարաքաշ է կազմում մի շարք ուրիշ ընտանիքների հետ: Իւրաքանչիւրը սրտնցից ներկայանում է իւր ունեցած անասուններով: Այնպէս որ, հարաքաշի անգամների մասնակցութիւնը համահաւասար չէ: Բայց և այնպէս՝ հարաքաշը հերկում է իւր բոլոր անդամների հոգերը: Այս դէպքում ուշադրութեան է առնում մասնակցող ոյժերի (մարդ թէ անասուն) թիւը, իսկ գութանը շատ անգամ հաշւի չեն գցում: Հետաքրքիրը և ընկերասիրականը այստեղ այն հանգամանքն է, որ իւրաքանչիւր գութան ունեցող միանում է միայն գութան չունեցողների հետ և այնպէս կազմակերպում են միութիւնը, որ ամենաազգատ գիւղացու գործն էլ գլուխ է գալիս:

Այս օրինակից տեսնում ենք մենք նախ, որ գիւղացի-

*) Գութանով աշխատելը դժուար գործ է. խիստ մեծ ու սղեղ գութանին լծում են երբեմն 14 զուգ եղ կամ գոմէշ. չորս տղամարդիկ անխնայ կերպով քշում են անասուններին, իսկ հինգերորդը գութանն է կառավարում. (Шопенъ. Истор. Памятн. Стр. 737.

ները հարկաւոր դէպքում կարողանում են միացնել իրանց ուժերը, իսկ միւս կողմից, որ հարուստները բաւական եղբայրաբար են վերաբերում դէպի իրանց աղքատ համագիւղացիները: Նոյնը երևում է և հետևեալ հանգամանքից:

Իւրաքանչիւր գիւղում կան մի քանի «մեծ օջախներ» *): Սրանք աւելի մեծ և աւելի ապահովուած ընտանիքներն են: Պէտք է նկատել, որ գիւղական ընտանիքի մեծութիւնը և նիւթական ապահովութիւնը համարեա միշտ միմեանցով պայմանաւորուած են: Երբ ընտանիքը մեծ է, նա ապահովուած էլ է և ընդհակառակն: Այդպիսի ընտանիքները պահում են իրանց արժանաւորութեամբ, և սրա համեմատ էլ յարգանք են ստանում համագիւղացիներից: Գիւղացու աչքին մեծ նշանակութիւն ունի մեծ օջախի որդին կամ աղջիկը լինելը: Եթէ որեւէ գիւղացի պատահամբ հարստանում է, բայց իւր վարմունքի, բնաւորութեան մէջ մոլթը կէտեր է ունենում, ապա այդ տիւրը հանգամանքը բոցատրում են ասելով, թէ նա իսկական օջախի սերունդ չէ: Գիւղացու այդպիսի հայեացքը մեծ օջախների վրայ, անշուշտ առաջ է գալիս նրանից, որ մեծ մասամբ մեծ օջախները բարեկամաբար են ապրում միւս գիւղացիների հետ:

Այժմ անցնենք առանձին ընտանիքին:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքների ազդեցութեան տակ, հայ գիւղացին սովորել է մխիթարութիւն որոնել իւր ընտանիքի գրկում: Վերջինս իւր զուտ դրութեան մէջ ներկայացնում է մի նախահայրական միութիւն, որը ունի չորս

*) Շատ անգամ մարդ զարմանում է, մտնելով մի մեծ գիւղական ընտանիք. նա բաղկանում է քսան, երեսուն և երբեմն քառասուն հոգուց. — դա մի փոքրիկ պետութիւն է, որի մէջ տիրում է խորին ներդաշնակութիւն: Ալեւոր պապերը զարեւոր հասակներով — թուով մի քանի եղբայրներ — դեռ կենդանի են. կենդանի են և ծերունի պառաւները: Նրանց չրջապատել են որդիները, թոռները, ծոռները, — մի քանի սերունդ իրանց կնիկներով և զաւակներով: (Բաֆֆի. Հալ կինը. եր. 9):

Տես նոյնպէս Միրախորեանի Ճանապարհորդ. հատ. II եր. 26:

անխուսափելի սկզբունքներ: 1) Հնազանդութիւնն իւր յարգանքը ընտանիքի բոլոր անդամների մէջ: Իւրաքանչիւրը հնազանդ պիտի լինի իրանից տարիքաւորներին, իսկ հաւասար դէպքերում իգական սեռը պիտի հնազանդի տրականին: Միայն թէ այդ հնազանդութիւնը գինւորական խնտութիւն չունի, այլ կակուղ, գիշողական բնաւորութիւն է կրում: 2) Ամսթխածութիւն *): Ընտանիքին պատկանող կնամարդը պիտի թագցնէ իւր դէմքը հասակաւոր տղամարդկանցից (էլ աւելի խստութեամբ օտարներից) և հարկաւոր դէպքում տղամարդկանց հետ պէտքէ ոչ թէ ձայնով, այլ գըլխի շարժումներով խօսի. նոյն իսկ ջահիլ կնամարդիկ պառականանցից նոյնպէս պէտք է թագնուին և տնխօս մնան: 3) Մանաւանդ յատուկ է գիւղական ընտանիքին ամենալուրջ ողջախոհութիւնը **), որը անպայման կերպով պիտի պահպանուի: Անժուժկալութեան մէջ մեղադրուած կինը այլ ևս հնար չունի գիւղում մնալու: Նոյնպիսի ողջախոհութիւն պիտի ունենայ և տղամարդը: 4) Վերջապէս ընտանիքը ու-

*) Մանաւանդ խիստ ամօթխածութիւն է պահանջուած աղջիկներից: «4—5 տարեկան հասակում նրան արգելում են տղաների հետ խաղալ (եր. 13): Աղջիկը ալժամ 13—14 տարեկան է, Ալդ տարիններում հասունանում է նա և մենակ տնից դուրս չեն թողնում. նա գնում է ալգին, պարտէզը, դաշտը, մօր հետ միասին կամ տան հարսներից մէկի հետ: Միշտ երկու հսկող աչքեր անպակաս են նրա մօտից: Նա գնում է աղբիւրից ջուր բերելու հարևանների աղջիկների հետ. միքանիսը միայն հաւաքում են և խումբ են կազմում, զրա համար որոշուած են վաղ առաւօտեան և երեկոյեան պահերը, երբ փողոցները դատարկ էին մարդիկներից» (Բաֆֆի, Հալ կինը. եր. 13 և 17):

**) Կնոջ համարձակ նալուածքը, մի բառը օտար տղամարդի հետ, իսկոյն բամբասանքի առարկալ է դառնում: Ամուսնական անհաւատարմութիւնը խիստ հազուագիւտ է գիւղերում, և եթէ լինում են օրինակներ, պատժւում են մահով. խանդոտ տղամարդը ծածուկ կամ լալտնի սպանում է նրան, և հասարակաց կարծիքը արդարաւորում է այդ եղեռնադործութիւնը, իսկ եթէ ամուսինը համբերում է կնոջ անառակութեանը, նրա ընտանիքը դուրս է ձգւում գիւղական հասարակութիւնից (Բաֆֆի, Հալ կինը. եր. 28):

նի և կրօնականութիւն (կրօնասիրութիւն), որը սակայն զուրկ է տեսական-գիտակցական հիմունքներից, որպէս լինում է օրինակ գերմանական-բողոքական ընտանիքների մէջ: Հայ-գիւղացին աւետարան չէ կարդում և քարոզներ չէ լսում: Շատ անգամ նա տեղեկութիւն չունի Սովսէսի գրքերի կամ Եսայի մարգարէութիւնների մասին: Մինչև անգամ շատ գիւղական քահանաներ ճիշտը չը գիտեն, թէ արդեօք Դաւիթ Մարգարէն է առաջ եղել, թէ Քրիստոս: Այնուամենայնիւ գիւղացին զւրժ չէ քրիստոնէական զգացմունքից: Նա հաւատում է հանդերձեալ կեանքին, բայց առանձին ուշադրութեամբ չէ մտածում նրա մասին: Քրիստոնէական կրօնը նրա աչքին երկու գլխաւոր կողմ ունի. եղբայրասիրութիւն և ողջախոհութիւն: Նա պաշտում է սուրբերին, զոհ է բերում նրանց համար, տօնում է նրանց յիշատակը, որովհետև նրանք մարգասէր և ողջախոհ կեանք են վարելիս եղել:

Մենք խօսեցինք ընտանիքի մշտական յատկութիւնների մասին: Այժմ տեսնենք, թէ ինչպիսի փոփոխութիւններ (շարժումներ) են տեղի ունենում ընտանիքի կեանքի մէջ: Այստեղ նկատում են երկու զուգ իրար հակառակ շարժումներ, որոնցից մէկ զուգը ձգտում է փոքրացնել ընտանիքը, իսկ միւսը—մեծացնել: Առաջին զուգը կազմում են ընտանիքի որևէ անդամի մահը և աղջիկներից մէկի պսակելը: Երկրորդ զուգը—ծնունդը և տղաներից մէկի ամուսնութիւնը: Որևէ անդամի մահը, մանաւանդ տարիքաւորներից, բնական է համարում և քառասունքը անցնելուց յետոյ, մոռացութեան է տրւում. այսինքն ամենքը նուիրում են իրանց առօրեայ հոգսերին, թէև հանգուցեալի յիշատակը միշտ պահւում է: Աղջիկ պսակելը կատարւում է մի որոշ բաւականութիւն զգալով: Ընտանիքը զգում է, որ մի բեռից ազատուեց: Այդ երևոյթի պատճառը տնտեսական է: Բայց Թիւրքաց-Հայաստանում կան և ուրիշ կարևոր պատճառներ.... Բաւական ենք համարում նկատել, որ թէև հայ գեղջիկահին շատ աշխատասէր է, այնուամենայնիւ, որտեղ

երկիրը անապահով է, նա շատ անգամ մի բեռն է կազմում գիւղացու համար: Գիւղական կնամարդը հազիւ է կարողանում գիւղից հեռանալ, ուստի և չէ կարող բաւականաչափ մասնակցել դաշտային աշխատանքներին, որը գիւղացու համար առաջին տեղն է բռնում: Ի հարկէ դաշտային աշխատանքներից հեռու մնալով, հայ գեղջիկուհին առել է իւր ձեռքը տնային աշխատանքը: Ուստի մշտապէս ընտանիքին պատկանող կնամարդը համարւում է որպէս մի օգտակար անդամ: Իսկ մի չափահաս աղջիկ, որի գիրքը ընտանիքի մէջ ժամանակաւոր և տնհաստատ է, պէտք է ըստ կարելոյն վաղօրօք հեռացնուի ընտանիքից, մանաւանդ որ նա պէտք է տեղ բաց անի սպասուելիք հարսների համար:

Ընտանիքի որդիները նոյնպէս վաղ են ամուսնանում: Այդ հանգամանքը երկու պատճառ ունի: Նախ որ ծնողները, քանի դեռ կենդանի են, կամենում են տեսնել իրենց թոռներին և երկրորդ՝ այդպիսի վաղաժամ ամուսնութիւնը գործադրւում է իբր ժուժկալութեան նպաստաւոր միջոց: Երիտասարդ գիւղացին, մինչև ամուսնանալը նոյնքան անարատ է, որքան իր հարսնացուն: Որդուն ամուսնացնելու հարցը սովորաբար ծնողներն են զարթեցնում: Որդու կամքը հազիւ են հարցնում. նա իրան բախտաւոր պիտի համարէ, եթէ պատահմամբ կամ երեխայ ժամանակից, ծանօթ է եղել հարսնացուի հետ: Հակառակ դէպքում պիտի ծանօթանայ նրա հետ միայն պսակադրութիւնից յետոյ: Դա ի հարկէ ամօթխածութեան և նահապետական հնազանդութեան մի չափազանցութիւնն է:

Տղայ զաւակի ծնունդը շնորհաւորում են ուրախութեամբ. ինչ որ տեղի չէ ունենում՝ եթէ ծնուած երեխան աղջիկ է: Սբա պատճառը պարզւում է վերոյիշեալ հանգամանքներով:

Իւրաքանչիւր ընտանիքի մէջ տեղի ունեցող վերջին փոփոխութիւնը որ կատարւում է, դա նրա քայքայւելն է: Ծնողների համար շատ տխուր բան է, եթէ դեռ իրանց կենդանութեան ժամանակ որդիները բաժանւում են մի-

մեանցից: Այդ հանգամանքը անբախտութիւն է համարուում: Սովորաբար ընտանիքը բաժան-բաժան է լինում, երբ նրա օճախը երեք սերունդի հասել է: Այս դէպքում ընտանիքի բոլոր շարժական կայքը բաժանուում է եղբայրների մէջ: Հայրենական խրճիթը հասնում է անդրանիկ որդուն, որովհետեւ նա է համարուում ծնողական օճախի ժառանգը: Օճախը, որ գոյութիւն ունի իւրաքանչիւր գիւղական խրճիթում, համարուում է ընտանեկան սրբութիւն: Հարկաւոր դէպքում երգւում են նրանով, օրհնում են և երբեմն էլ անիծում են նրան: Ուստի իւրաքանչիւր եղբայր կամենում է ըստ կարելոյն՝ մօտ ապրել օճախից: Այդ պատճառով էլ երկրորդ եղբոր իբր բնակարան՝ յատկացնում են նախկին գոմը, որ կաժ է խրճիթին: Երրորդի համար էլ, ընդհանուր աշխատանքով մի նոր տուն են շինում նոյն բակում (միայն ծալրահեղ դէպքերում՝ որևէ ուրիշ տեղ)... Իւրաքանչիւր նոր օճախ հիմնող եղբայրը իւր առաջին կրակը վերցնում է հայրական օճախից:

Բաժանելու գործողութեան մասնակցում են գիւղի կարևոր անձնաւորութիւններն ևս: Այն կայքերը, որոնք բաժանելի չեն (օրինակ ջրաղացը, գութանը) կամ զնահատուում են և կամ մնում անբաժան, որպէս ընդհանուրի սեփականութիւն:

Մինչև ընտանիքի բաժանուելը, նրա մէջ առանձին—անհատական սեփականութեան մասին խօսք չէ կարող լինել: Միայն հագուստն է, որ այս ու այն անդամի մասնաւոր սեփականութիւնն է համարուում: Նոյն իսկ այդ էլ ոչ միշտ: Շատ անգամ մի ձեռք կարգին հագուստը հագնում է եղբայրներից մէկը կամ միւսը, նայելով թէ նրանցից որը պատահամբ պէտք ունի:

Այսպէս, գիւղական ընտանիքի յատկութիւնների հետ ծանօթանալով, մեզ համար այժմ աւելի հասկանալի կը լինի նրա արհեստագործութիւնը. ընտանիքը ձգտում է

Իրեն հարկաւոր պիտոյքները ըստ կարելոյն սեփական միջոցներով (սեփական նիւթերից, սեփական գործիքներով և սեփական ոյժերով) պատրաստել: Այդ ձգտումը առաջ է գալիս մի քանի պատճառներից: Նախ որ գիւղական ընտանիքը ունի սովորաբար բաւականաչափ, երբեմն էլ մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր, որոնք ճանապարհների աննպաստ հաղորդակցութեան պատճառով, կարող են անօգուտ մնալ: Միւս կողմից գիւղական ընտանիքը բաւական ազատ ժամանակ և ոյժեր ունի, մասնաւոր ձմեռը. կանայք համարեա ամբողջ տարին կարող են առարկաներ պատրաստելով զբաղուել, որովհետեւ շատ չեն խառնուում դաշտային աշխատանքներին: Երրորդ՝ ընտանիքի բազմանդամութիւնը տնտեսապէս ձեռնտու է դարձնում շատ արդիւնքների պատրաստութիւնը: Զորրորդ՝ գիւղական ընտանիքը տնբաւարար հաղորդակցութեանց պատճառով, յարմարութիւն քիչ ունի՝ հարկաւոր առարկաները շուկաներից ձեռք բերելու համար:

Եւ ահա իւր նպատակին հասնելու համար, գիւղական ընտանիքը իւր տնտեսութիւնը հիմնում է ընդհանրապէս և արհեստագործութիւնը մասնաւորապէս՝ երկու սկզբունքների վրայ:

1. Ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իւր ոյժերին համապատասխան կերպով մասնակցել ընտանիքի տնտեսութեան:

2. Եթէ որեւէ դէպքում ընտանիքի ոյժերը տնբաւարար են, նա առանց այլևայլի անվարձ օգնութեան է կանչում համագիւղացիներին, որից վերջիններս չեն հրաժարուիլ, որովհետեւ իրանք էլ ուրիշ անգամ նմանօրինակ զրութեան մէջ են լինում և առհասարակ, ինչպէս արդէն նկատել ենք, գիւղացիների մէջ փոխադարձ պաշտպանութիւնը արմատացած սովորութիւն է:

Արհեստագործական աշխատութեան պարագլուխը երբեմն կինն է լինում, երբեմն տղամարդը: Կնոջ գործն է գլխաւորապէս տնային հիմնական առարկաների և առօրեայ

սպառնալից պիտոյքների պատրաստութիւնը, բացի փայտեղէնից, կաշեղէնից և սրանց նման կոշտանիւթ առարկաներից: Իսկ տղամարդի արհեստագործութեանն են վերաբերում լիշեալ կոպիտ առարկաներն և գիւղատնտեսական գործիքները, որոնք համարեա միշտ կարծր նիւթերից են պատրաստուած:

Ա. ԿԱՆԱՆՑ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Այս գէպքում ի հարկէ գործ կատարողն շատ անգամ ոչ թէ կանանցից մէկն է լինում, այլ ընտանիքի բոլոր կիներմատները, որոնք գործում են ընդհանուր ոյժերով և հարկաւոր գէպքում նոյն իսկ երեխաներին էլ մասնակից են անում: Երբեմն էլ օգնութեան են գալիս ընտանիքի արական անդամները, երբ օրինակ, հեռուից պէտք է հում նիւթերել: Բերենք մի շարք օրինակներ:

Հաց թխելը ամենատարածուած և ամենահարկաւոր աշխատութիւնն է ընտանիքի մէջ: Գիւղական կեանքում, մանուանդ դեռ լետ մնացած գիւղերում, մսեղէն կերակուրներ սակաւ են գործածում: Գիւղացու ամենագլխաւոր կերակուրը հացն է: Ցամաք հաց ուտելը քաղաքում բացառիկ երևոյթ է, իսկ գիւղում շատ սովորական: Ուստի գիւղական ընտանիքին միշտ հարկաւոր է ունենալ բաւարար քանակութեամբ հաց, այն էլ որքան կարելի է թարմ:

Հաց թխելու գործողութիւնը կատարւում է օրինակ, հետևեալ ձևով: Գեղջկուհին խմորը հունցում է տախտակեայ տաշտի մէջ, ուր խմորին խառնում են թթուխմոր: Երբ խմորը հասունացած է լինում (հացը եկած է լինում), գեղջկուհին նրանից պիւլեր (գնդեր) է շինում: Այդ միջոցին, մի կողմից թոնիրը վառում են և լաւ տաքացնում: Ապա, կանանցից մէկը նստում է թոնիրի մօտ, իսկ աւելի ջահիլները կամ երեխաները հետզհետէ պիւլերը բերում են թոնիրի կողքին: Թխողը դնում է պիւլերից մէկը մի տախտակի վրայ, «բացում է» (տափակացնում է) նրան և կպնում:

Թոնիրի պատին (թխում): Ամեն մի հացը թխելիս, նա կռանում է զէպի Թոնիրը: Երբեմն Թոնիրի մօտ նստում են երկու կանայք, նրանցից մէկը պիւլներն է բացում, իսկ միւսը թխում: Երբ հացը կարմրում է, հանում են նրան մէկ մէկ և շարում խրճիթի պատերի տակ՝ սառեցնելու:

Հացից յետոյ, գիւղացու կարևոր կերակուրն է կաթնեղէնը առհասարակ և մասնաւորապէս պանիրն ու իւղը: Սրանց պատրաստութեան համար գիւղական ընտանիքները սովորութիւն ունին միմեանց կաթ փոխ տալու: Մի շարք ընտանիքներ, իրանց միջանի օրուայ կաթը փոխ են տալիս մէկ ընտանիքին, որն այդպիսով միանգամից հարկաւոր քանակութիւնը ունենալով, կարող է պանիր կամ իւղ պատրաստել: Ստացած կաթի քանակութիւնը չափում են մի փայտով, որ տնկում են կաթով լիքը ամանի մէջ և նշան անում նրա այն կէտում, որանդ նա կաչում է կաթի մակերևոյթին: Հաւաքուած կաթը եփում են մի մեծ կաթսայում: Ապա ժողովում են կաթի երեսը (սերը) որից պիտի իւղ պատրաստեն. իսկ երեսը քաշած կաթի մէջ խառնում են «մէրանը», որը (օրինակ Շիրակում) մի խառնուրդ է բոյսերից, թթու խմորից և այլն: Մէրանի ազդեցութեան տակ կաթը ստանում է մածնային կերպարանք, որի երեսում գեղնագոյն «ջուր» է հաւաքւում: Այդ «ջուրը» զգուշութեամբ դուրս են թափում: Ապա գեղջկուհին ձեռքը մտցնելով կաթսայի մէջ, հաւաքում է բոլորը և պանիրի կռուճ կազմում:

Իսկ եթէ կամենում են զօլ-պանիր ստանալ, գեղջկուհին ձեռքով պանիրի կռուճի մէջ մի անցք է բացում, և ձեռքի վրայ պտտացնում է կռուճն այնպէս, որ վերջինս գնալով-գնալով՝ աւելի մեծ, բայց բարակ է դառնում. յետոյ կտրատում են զօլ-զօլ և աղում:

Երբեմն էլ շարունակում են աշխատութիւնը այդ ձևով և մի տեսակ պանրային թելեր պատրաստում: Այդպիսի պանիր պատրաստում են մեծ տօների համար կամ նուէր տալու նպատակով:

Իւղ պատրաստելու համար հաւաքած սերը ածում են

խնոցի մէջ, որը երկու չուանով կախ է արած առաստաղից: Երկու կանայք կանգնում են միմեանցից որոշ հեռավորութեան վրայ այնպէս, որ խնոցը գտնուում է նրանց մէջ տեղում: Ապտ սկսում են խնոցը ճօճել: Ժամանակ առ ժամանակ բացում են նրա բերանը և տեսնում, թէ արդեօք իւղը սկսել է գոյանալ: Հակառակ դէպքում շարունակում են տատանել, մինչև որ իւղը կատարելապէս որոշուում է: Ստացած թանը, ինչպէս յայտնի է, տալիս է մեզ նաև ազգային թանապուր կերակուրը:

Ուտելիքներից անցնենք այժմ խմիչքներին:

Ընտանիքը կարողանում է պատրաստել իւր համար օղի ևս: Մենք էլ նկարագրենք այստեղ օղեպատրաստութեան հասարակ տնային ձևը:

Օճախի վրայ դնում են մի պղնձեայ կաթսայ, որը մինչև կէսը լցրած է լինում «ջեջիով» (խաղողի մնացորդը՝ գինի հանելուց յետոյ): Կաթսայի մէջ տեղում դրած է լինում մի փոքրիկ անօթ: Կաթսայի վրայ դնում են մի պղնձեայ թաս. թասի յատակը պիտի փոքր ինչ կամարաձև լինի: Թասից կապում են խաչաձև բարակ պարան, որի ծայրը կախուած է լինում դէպի կաթսայում գտնուող անօթը: Ապտ կաթսայի և թասի իրար կպած տեղը կաւով կամ խմորով ծեփում են, որպէս զի շոգին դուրս չգնայ: Թասի մէջ ածում են սառը ջուր, որը շուտ-շուտ փոխում են, որպէս զի կաթսայի յատակը շարունակ սառը մնայ: Կաթսայի մէջ գոյացող շոգին, կպչելով թասի սառը յատակին, հեղուկ է դառնում, որը կենդրոնանում է կախուած թելի վրայ և կաթկաթում անօթի մէջ: Այդ հեղուկը օղին է:

Ի միջի այլոց յիշենք, որ նոյն մետօդով պատրաստում են վարդաջուրը, որ գործադրւում է զանազան նպատակների համար: Հիւանդ աչքերին վարդաջուր են քսում: Ներքին հիւանդութիւն ունեցողներին թարմացնելու համար՝ վարդաջրով նուռ են ուտացնում:

Գիւղական ընտանիքը պատրաստում է նոյնպէս զանազան խեցեղէններ (ամօնեղէն): Սրա համար կաւը ձեռք է

բերւում օրինակ, գետակների փերից. բայց ամեն տեղ ոչ միևնույն որակութեամբ: Մօտ տեղերից կանայք են բերում, իսկ եթէ տեղը հեռու է, տղամարդը իր սալով օգնութեան է հասնում: Կաւը լաւ թրջում են և ոտներով այնքան կոխատում, մինչև որ նա մածուցիկ դառնայ: Այդ տեսակ պատրաստած կաւից գեղջկուհին շինում է մի շարք զանազան կրակարաններ, որոնց գլխաւորների մասին գաղափար կը տանք այստեղ:

Քուրան ներկայացնում է ներսը դատարկ մի ուղղահայեաց ցիլինդր, որի վրայ կաթսան են դնում: Հօրիզօնական միջնորմով քուրան բաժանւում է երկու մասի, որոնցից վերևինի մէջ են կրակ վառում: Միջնորմը ունի մի շարք ծակեր. նրանցով ներքևից վերև օդն է անցնում, իսկ վերևից ներքև թափւում է մոխիրը: Քուրայի վերևի մասը վերջանում է երեք բլրակներով, որոնք կրելով իրանց վրայ կաթսան, թոյլ չեն տալիս, որ նա իր բոլոր մասերովը կալչէ քուրային, որովհետև հակառակ դէպքում օդի շարժումը կը խանգարուէր և կաթսայի տակի կրակը կը հանգչէր: Ներքևում, առջևի կողմից, քուրան մի ծակ ունի, որտեղից դուրս է թափւում մոխիրը և ներս է մտնում հարկաւոր եղած օդը: *Քուրան* բաւական խորիմաստ գործիք է, որն անշուշտ արևելեան ժողովրդների փորձառութեան արդիւնք է: Ինչ էլ լինի, նա համապատասխանում է ֆիզիկայի ճշմարտութիւններին (օդի նշանակութիւնը՝ ալրուելու երևույթի մէջ):

Մանդալը մի կաւեղէն արկղ է, կաւեայ ոտներով, առանց խուփի: Լինում են զանազան տեսակի մանդալներ, բայց ընտանիքում աւելի գործածականը մեր նկարագրածն է: Լայնութեան պատերի վրայ երբեմն մատնաչափ խորութիւններ են լինում, շամփուրների ծայրերը կռթնեցնելու համար: Մանդալը գործածւում է գլխաւորապէս խորոված պատրաստելու համար: Ածուխը (կրակը) վառւում է անմիջապէս մանդալի մէջ և շամփուրները շարւում են մէկ պատից դէպի միւրը:

Կաւից նոյնպէս շատ ուրիշ առարկաներ են պատրաստում. օրինակ փեթակներ ցորեն կամ ալիւր պահելու համար: Այդ փեթակների գլուխը բաց է, այդտեղից են ներս լցնում ցորենը կամ ալիւրը, իսկ քիչ քիչ դուրս են հանում ներքեւում գտնուող մի բռունցքաչափ ծակից, որը սովորաբար ծածկուած է լինում փոքրիկ բարձիկով կամ շորի կտորով:

Կաւից են շինում նոյնպէս թոնիրը, որը գիւղական տան անհրաժեշտ պիտուքներից մինն է: Իսկ թոնիր շինելու մասին մենք գաղափար կը տանք յետոյ:

Թրծած կաւէ ամաններ շինելու համար գործ է ածւում աւելի նուրբ կաւ: Այդ գործն էլ շատ տեղերում գեղջկուհին է կատարում: Նա դնում է իւր հանդէպ մի հասարակ տախտակ, նրա վրայ փափուկ կաւից ձողիկներ է շինում, որոնց երկարութիւնն և հաստութիւնը համապատասխան են շինուելիք ամանի մեծութեան և նրբութեան: Յետոյ տախտակի վրայ շինում է նաև մի շարք փոքր և մեծ շրջանակներ, որոնցից իւրաքանչիւրը մի անօթի յատակը պիտի դառնայ: Ապա, վերև յիշած ձողիկները փաթաթելով շրջանակի վերևի կողմից, հետզհետէ գոյացնում է անօթը, որը և հարթացնում է կաւախառն ջրով: Գործը կատարւում է ընդհատումներով, որպէս զի արդէն շինուած մասերը մի փոքր ցամաքեն: Երբ անօթները շինուած են լինում, դնում են նրանց տանը կամ գոմում՝ չորանալու: Թրծելու համար օգտւում են սովորական թոնիրից: Հացը թխելուց յետոյ, քանի որ թոնիրը առանց այն էլ տաքացրած է, զգուշութեամբ շարում են նրա մէջ անօթներն և թոնիրի բերանը ծածկում, որ օդ չանցնէ: Մի քանի օրից յետոյ անօթները թրծուած՝ դուրս են հանում թոնիրից:

Փսիաթներ են գործում կնիւներից (եղեգի ճիւղերից), որը քաղում են ձրիաբար ջրերի ափերում: Զիւրը նախ ջրի մէջ են դնում մի շաբաթ, ապա բերում են տուն հիւսում փսիաթներ, առանց որևէ գործիքի: Փսիաթը լինում է մեծ մասամբ 1 մէտր երկարութեամբ և 2 մէտր լայնութեամբ

և գործ է ածուում յատակի, երբեմն էլ խրճիթի առաստաղի համար: Տղամարդիկ էլ հիւսում են փսիաթներ:

Գերչակի *) սերմից ձէթ են հանում հետևեալ կերպով: Գեղջկուհին աղանձում է սերմը հասարակ կաւէ ամանում օճախի վրայ, թափում է նրան մէկ երկայն քարի վրայ և փշրում մի ուրիշ քարի օգնութեամբ: Այդպիսով ստացւում է մի փափուկ նիւթ, որը նա ածում է ջրով լի և կրակի վրայ դրած՝ կաթսայի մէջ: Զէթը յայտնւում է ջրի երեսին, որտեղից նրան հաւաքում են: Զէթը գործ է ածուում վառելիքի համար:

Սապոնի եւ մոմի պատրաստութիւնը: Գիւղական ընտանիքները սովորութիւն ունին աշնանը մորթելու մէկ կամ մի քանի գլուխ տաւար, որոնցից բաստրմա են կազմում ձմեռուայ համար: Ստացուած ճարպից պատրաստում են սապոն կամ մոմ: Գեղջկուհին եփում է ճարպը կաթսայում, և երբ ճարպը կարգին հալւում է, հեռացնում է նրանից մսեղէն մասերը և ստանում մաքուր ճարպ: Սրա մէջ կալաքար (սօդա) ածելով, ստացւում է սապոն: Իսկ մոմ ստանալու համար, վերցնում են մի քանի ճիւղտներ, որոնց իւրաքանչիւրից կապում են մի շարք թելեր: Այդպէս նախապատրաստած ճիւղտները թաթախում են հերթով՝ հալւած ճարպի մէջ: Թելերը ծածկւում են ճարպի շերտերով: Թաթախելը կրկնում են մի քանի անգամ, ուստի ճարպի շերտերը գնալով գնալով՝ հաստանում են: Այդպիսով ստացուած մոմերը ի հարկէ բաւական անտաշ կերպարանք ունին:

Կանանց ամենասովորական և կարեւոր գործունէութիւնն է կազմում բրդեղէնի պատրաստութիւնը: Ամեն բանից առաջ բուրդը պէտք է փոքր ի շատէ նախապատրաստուի:

Բուրդը **) մի քանի ժամ թրջոց դնելուց յետոյ գետակում կամ տաշտի մէջ, լուանում են: Երբեմն ջրին խառնում են

*) Աբէլեանց. Իւղահանութիւնը Երևանի նահանգում, «Մշակ», 1884, № 28. գլ. VI.

**) Хатисовъ. Кустарная промышленность въ Закавказьи Стр. 14.

փոքր ինչ տնային անասունների մէջ. կարծում են, որ զրանով բուրդը աւելի կակղում է և ճարպային նիւթերն աւելի շուտ են ջուկում: Ապա փռում են բուրդը գետի քարածածկ ափի վրայ և ծեծում նրան թոխաջով (փայտով): Այդ գործին մասնակցում են երկու կանայք ևս, սրոնցից մէկը շարունակ ջուր է ածում բրդի վրայ, իսկ միւսը անդադար ծեծում: Բուրդը լուանալուց և չորացնելուց յետոյ, սկսում են նրան անօսրացնել, այդպիսով մազմզուքը ջուկնուկում են և բուրդը մաքրում զանազան կեղտերից: Այդ գործը կատարում են առանց որևէ գործիքի, իսկ երբեմն էլ մի փայտի միջոցով:

Այդ կերպ նախապատրաստած բուրդը գործ են ածում օրինակ՝ անկողին լեցնելու համար և այլն: Իսկ եթէ ուրիշ նպատակ ունին, շարունակում են բրդի նախապատրաստութիւնը: Բուրդը նախ գզում են «սանդերքի» վրայ: Սա մի եռանկիւնի պրիզմա է, որի մի կողը փոքր ինչ տափակ է և մի շարք երկաթեայ ատամներ ունի: Գզելուց յետոյ, բըրդից թել են մանում ճախարակի օգնութեամբ:

Թելը գործ է դրւում հասարակ գուլպաների համար, որոնց գործում է գեղջկուհին միւլերով: Այդ գուլպաները թէև շատ էլ նուրբ չեն, բայց բաւական տաք են պահում ոտները:

Շատ անգամ թելը ներկում են զանազան գոյներով: Գիւղական ընտանիքը ստանում է ներկերը զանազան բուսերից, ծաղիկներից, արմատներից և այլն և ներկելու գործն էլ կատարում է ինքը—գեղջկուհին, առանց մասնաւոր գործիքների:

Բրդի թելից գործում են շալեր, որոնք թէև կոպիտ, բայց շատ դիմացկուն են լինում: «Ռեազգահը» շատ հասարակ, նախնական է և շինւում է իրանց—գիւղացոց ձեռքով (վարպետի կարիք չկայ): Յիշեալ շալերից գեղջկուհին հագուստ է պատրաստում ամբողջ ընտանիքի համար: Բացի շալից, պատրաստում են ընտանիքում նոյնպէս գորգեր, կավերտներ և այլն: Այս դէպքում գործադրուող գործիքները

նոյնպէս նախնական են և փայտից են շինած: Մի կտոր շալի վրայ աշխատում են մէկ կամ միքանի կանաչք՝ նայելով կտորի լայնութեանը: Գորգերն ու կապերտները տան յատակը ծածկելու համար են: Բացի սրանցից, պատրաստում են ջիւհիմներ, մափրաշներ և այլն:

Մենք ի հարկէ միայն օրինակներ բերինք, ցոյց տալու համար, որ հայ գեղջիկահին անկախօրէն արհեստագործել գիտէ: Բայց այդ օրինակները դեռ բոլորը չեն: Առաջարկում ենք մեր այն ինտելլիգենտ երիտասարդներին, որոնք գիւղական կեանքի հետ լաւ ծանօթ են, մանրամասն ուսումնասիրել այդ նիւթը:

Բ. ՏՂԱՄԱՐԴԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ:

Գեղջիկահին միայն կողմնակի կերպով է մասնակցում բուն երկրագործական աշխատանքներին. այդ ասպարէզը գլխաւորապէս տղամարդին է պատկանում: Ուստի վերջինս ժամանակ և ցանկութիւն քիչ ունի տնային գործերով զբաղուելու, մանաւանդ որ նա բաւական ճաշակ էլ չունի զրոյ համար: Բայց նա լաւ է հասկանում թէ ինչպիսի գործիքներ են հարկաւոր իրան՝ երկրագործական աշխատանքների համար, որպէս պէտք է պատրաստել կամ նորոգել, ինչպիսի սայլեր է հարկաւոր իրեն և այլն: Իսկ եթէ նա կամենում է տնային գործերին մասնակցել, այն ժամանակ ընտրում է իւր համար աւելի կոշտ ու ծանր աշխատանք: օրինակ փայտից տնային կահ-կարասիք շինելը և այլն: Տղամարդն է գլխաւորապէս աշխատում նոյնպէս խրճիթը տունը) շինելու վրայ: Բացի այդ՝ կաշեղէնը, մորթեղէնը և այնպիսի աւարկաները, որոնց գործածողը տղամարդն է, նա ինքն է պատրաստում: Բերենք միքանի օրինակներ:

Փայտեղէն գործիքները կամ կարասիքը շինում է գիւղացին սովորական հասարակ գործիքներով, որոնցից իւրա-

բանչիւր ընտանիք ունի. և կամ առանց որևէ գործիքի: Գիւղացին ըստ կարելոյն խուսափում է սօսինձ, մեխ և սրանց նման միացնող միջոցներ գործածելուց: Առարկան շինում են կամ մի ամբողջ կտոր փայտից, կամ թէ մասերը հագցնում են միմեանց: Բնորոշ օրինակ կարող է համարուել խնոցը: Սրան ստանալու համար, գիւղացին վերցնում է մի կտոր գերան, կտրատում է գլանաձև և մէջը դատարկում: Այդպիսով ստացւում է մի խողովակ, որի մի ծայրը փակ է: Միւս ծայրին, որ բաց է, հագցնում են մի տախտակ, որը խիստ ճնշուած լինելով, ամուր փակում է բերանը: Ապա, գլանական մակերևոյթի վրայ, մէջ տեղում, մի անցք են բացում և ահա խնոցը պատրաստ է:

Տիկեր կամ մօթալներ ոչխարի մորթուց: Ոչխարի գլուխը կտրելուց յետոյ, մարմինը (միսն ու ոսկորները) զգուշութեամբ դուրս են հանում վզի միջով: Այդ գործողութիւնը հեշտացնելու համար, խողովակի միջոցով փչում են մորթու տակ, որից վերջինս ուռչում է և փոքր առ փոքր պոկւում է մսից: Ստացուած ամբողջ մորթին դարձնում են, աղում և չորացնում: Այդպիսի մորթիների մէջ պահում են պանիր: Նոյն կերպով հանում են եղջիւրաւոր կենդանիների կաշին, որոնք կազմում են գինու մեծ տիկերը:

Պօշիկներ և գլխարկներ: Գիւղացին վերցնում է մի կտոր հում (անպատրաստ) կաշի, դանակով մաքրում է մազերը և կտրում է նրանից մի զոյգ գարշապար, որոնց երկու կողմից ծակեր է բացում և սրանցից ամուր թել է անցկացնում: Այդպիսով նա ստանում է մի զոյգ, թէև շատ կոպիտ և հասարակ, բայց ձրի և յարմար ոտնամաններ, որ տրեխ է կոչւում: Տրեխը հագնելիս, ոտը դնում են գարշապարի վրայ և թելը քաշքշում ու ամրացնում: Ի հարկէ այդպիսի ոտնամանները պատրաստելիս՝ գեղեցկութեան մասին չեն մտածում:

Գլխարկը պատրաստում են ոչխարի մորթուց: Գիւղացին կտրում է մորթուց մի ուղիղ անկիւն կամ տրապեցիական քառանկիւն, որի կողմերը իրար մօտեցնելով կազմում է

գլան կամ կօնուս: Ապա ներքին կողմից ծածկում է գրել-
խարկը կաււով կամ մի այլ չթեղէնով:

Ածուխ: Գիւղացին բերում է այգուց կամ անտառից
փայտ և իր բակում կտրատում է այնպէս, որ կտորները եր-
կու տեսակ երկարութիւն ունենան, օրինակ մէկը լինում է
1 արշին, իսկ միւսը կէս արշին երկարութեամբ: Ապա բա-
կում մի փոս է քանդում և հողը դուրս տալով պահում է,
որովհետեւ յետոյ հարկաւոր է դալու: Փոսի լայնութիւնը լի-
նում է օրինակ 4 — 5 արշին: Յետոյ փոսի կենդրոնում թա-
ղում է մի գերան 2 — 5 արշին բարձրութեամբ: Գերանի
շուրջը դնում է փոքր ինչ յարդ կամ չոր խոտ: Գերանի
շուրջը, փոսի մէջ, շարում է (կանգնեցրած) կարճ փայտերը,
յետոյ նրանց վրայից երկարները: Փայտակոյտի վրայ չոր
յարդ է ածում և յետոյ ամբողջ շէնքսը ծեփում փափուկ
հողով, այնպէս որ միայն ներքեի մասը բաց մնայ: Վեր-
ջապէս գիւղացին բարձրանում է այդ կոյտի գլուխը և դուրս
հանում գերանը, և այդպիսով կազմուած խողովակի (գերա-
նի տեղը) մէջը կրակ է գցում: Երբ կրակը մի փոքր վառ-
ւում ու տարածւում է, ներքեի մասն էլ հողով ծեփում է:
Քիչ ժամանակից յետոյ խողովակի բերանն էլ յարդ է խըց-
կում և հողով փակում: Միայն տեղ-տեղ ճեղքեր է թող-
նում, որ օդը փոքր ինչ անցնել կարողանայ: Այդպէս մը-
նում է մի քանի օր, մինչև որ ճեղքերից այլ ևս ծուխ չէ
դուրս գալիս. դա ցոյց է տալիս, թէ փայտն արդէն ածուխ
է դարձել: Այժմ հողը հեռացնում են և ածխացած փայ-
տերը անմիջապէս կտրատում են և ցրում, որովհետեւ
դեռ ածուխը տաք է և հակառակ դէպքում կարող է բռն-
կուել (այրուել):

Մենք նկարագրեցինք ածուխ պատրաստելու աւելի զար-
գացած եղանակը: Սակայն յետ ընկած, մանաւանդ անտառ-
ներով, հարուստ տեղերում, կայ աւելի հասարակ միջոց:
Ահա թէ սասունցիք ինչպէս են ածուխ ձեռք բերում:

«Երբ մի հին կոճղ դադարում է այլ ևս շառաւիղներ
արձակելուց, նրան ուղղակի կրակ են տալիս, որ իրան-իրան

այրուի: Լեռնալին կածաններով և ձորերով անցնելիս՝ ղուք-
յաճախ կը հանդիպէք իրարու մօտ-մօտ այգւիսի հսկայ ջա-
հերի, որոնք այրւում են հանդարտօրէն: Այնուհետեւ հանգ-
ցնելով՝ ածուխ են ստանում: Ի հարկէ՝ այգւիսով ածուխի
 $\frac{3}{4}$ մասը կորչում է անօգուտ» (Արաքս, եօթ տ. Գլ. Ա.
Սասուն, եր. 74):

Տղամարդի և կնոջ արհեստագործութիւնը մի շարք օրի-
նակներով իրարից որոշելուց յետոյ, մենք աւելորդ չենք հա-
մարում զնել այստեղ մի նկատողութիւն պ. Բալայեանցի յօ-
դուածից, որը թէև վերաբերում է երկրի մի մասին, բայց
կարող է նմուշ լինել առհասարակ հայ գիւղացու գործու-
նէութեանը: Նկատողութիւնը թէև խօսում է տղամարդի և
կանանց իրաւունքների սահմանների մասին, բայց հէնց այդ
սահմանները գաղափար են տալիս նաև տնտեսական գործո-
ղութեանց մասին:

«Եզը, ձին, գոմէշը, էշը, ջորին, դրանց բանեցնողը
տղամարդն է, կինը այդ կենդանիների հետ գործ չունի:
«Վովը. կաթնատու ոչխարը և գոմէշը, հաւը, կնոջ իրաւա-
սութեան տակ է, որովհետև այս կենդանիները տալիս են
կաթ, ձու, բուրդ, որոնց պատրաստողը կինն է»: «Ցորեն,
գարի, հաճար, բրինձ, կարտօֆիլ ցանողը և պատրաստողը
մարդն է, ուստի այդ մթերքների լիակատար իրաւունքը
նրանն է (ծախելու), իսկ կաթը, մածունը, պանիրը, իւղը,
ձուն, թթուները, կանաչեղէնը, թխած հացը, լոբին, սի-
սեռը, սիմինդրը, գտնւում են կնոջ իրաւասութեան տակ»: Այն
գործիքները, որոնց գործածողը տղամարդն է՝ կացին,
սղոց, բահ, թի, եղան, հոսելի, կամն, լուծ, թոկ, մուրճ,
արօր, գութան, փոցիս, տափան, գերանդի, մանգաղ և այլն,
գտնւում են նրա անմիջական իրաւունքի տակ»: Իսկ այն
գործիքները, որոնց գործածողը կինն է, գտնւում են նրա
իշխանութեան տակ, օր. տաշտ, մաղեր, կաթսաներ, կճուճ-
ներ, անոթներ, սանդերք, ճախարակ, վիլահանք, խնոցք-

գորգ և կապերտ գործելու գործիքները, ինչպէս և գորգերը, կապերտները, վերմակները, բարձերը, բուրթը, թելը և այլն»: «Բրթից, թելից, բամբակից, վուշից գործուածներ պատրաստողը կինն է, նոյնպէս ձեռողը և կարողը, ուստի այդ բաների իրաւունքն էլ կնոջն է պատկանում»: (Գծեր հայ գիւղացու կեանքից. Արձ. 96 թ. № 76):

Գ. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՂՄՆԱԿԻ, ԲԱՅՑ ԱՆՎԱՐՁ ՕԳՆՈՒԹԵԱՄԲ:

(Օրինակներ):

Ամեն մի գիւղացի չէ կարողանում սալլ շինել, թէկուզ ամենահասարակ սալլ: Միայն գիւղի աւելի փորձառու անհատներն են կարողանում այդ: Բայց սրանք օգնութեան են հասնում իւրաքանչիւրին, առանց վարձ ստանալու: Երբ գիւղացին կամենում է սալլ ունենալ, նախ ձեռք է բերում փայտը, որը փոքր ինչ տաշում է, կարգի է բերում, ապա հրաւիրում է փորձառու հարեանին, որը մի օրուայ ընթացքում «կապում» է սալլը: Այդ փորձառուն նոյն օրը հիւրասիրում է սալլատիրոջ տանը, եթէ միայն վերջինս հարուստ է: Երբեմն էլ սալլ կապողը որևէ նուէր է ստանում, օրինակ փոքր ինչ ծխախոտ: Բայց վերջիններս անհրաժեշտ չեն և վարձատրութեան նշանակութիւն չունին:

Նոյնպէս խրճիթը կառուցանում է գիւղացին հարկաւոր գէպքում ուրիշների անվարձ օգնութեամբ:

Խրճիթը շատ հասարակ է. նա ոչ իսկական պատուհաններ ունի, ոչ էլ առանձին բարդ մասեր: Մի զուռ և մէկ բացուածք կտուրից. ահա բոլորը ինչ որ միացնում է խրճիթը զրսի հետ: Այնուամենայնիւ հիմքը փորելիս, քարը և փայտը ձեռք բերելիս, պատերը քաշելիս և կտուրը ծածկելիս պատրաստ են համագիւղացիները գործին մասնակցելու: Ոմանք իրանց սալլով դնում են դաշտից քարեր հաւաքե-

լու, որոնելով սարից վայր գլորուած քարեր, կամ հաւաքելով գետի ափերից, կամ անտառից և սայլը լցրած՝ վերադառնում: Նոյն ձևով փայտը բերում են անտառից, իսկ եթէ գնւում է փայտը ուրիշներից, ապա նրան կրելը կատարում են համագիւղացիները ձրիաբար:

Խրճիթի պատերը շատ հաստ են շինում. նախ մեծ և լաւ քարերից երկու զուգընթաց շարքեր են կազմում, ապա լցնում են շարքերի արանքը մանր քարերով և խոնաւ հողով: Նոյնպէս հասարակ, նահապետական ձևով ծածկում են կտուրը:

Մանաւանդ որոշ և բուռն կերպով մասնակցում են համագիւղացիները, երբ մի ընտանիք կամենում է թաղիք պատրաստել սեփական գործածութեան համար:

Գեղջկուհին լուանում և մաքրում է բրդի հարկաւոր քտնակութիւնը. ապա հրաւիրում են մի շարք ուժեղ երիտասարդներ, որոնց Ֆիզիկական ուժը անհրաժեշտ է թաղիքը շինելու համար: Ի միջի այլոց ընտանիքը պատրաստում է գինի, արաղ և փոքր ինչ ուտելիք:

Գործը կատարւում է գոմում, որից ժամանակաւորապէս հեռացրած են կենդանիները: Գոմի կտուրը պահուած է փայտեայ չորս սիւնների վրայ, որոնք պատերից մի երկու քայլ հեռու են: Չորս սիւնների մէջ եղած տարածութեան վրայ թաղիք են փռում: Սիւնների աւելի հեռաւոր զոյգերը միացնւում են երկու զուգընթաց չուաններով, իսկ աւելի մօտ սիւնների արանքը ազատ է մնում: Փռած թաղիքի վրայ գցում են մի ջեջիմ, որի վրայ տարածում են բուրդ: Բրդի վրայ ջուր են սրսկում և ծածկում են երկրորդ ջեջիմով: Ապա սրա վրայ լայնութեամբ մեկնում են մի գլանաձև փայտ, որի շուրջը զգուշութեամբ փաթաթում են ջեջիմները իրանց միջում եղած բրդի հետ միասին: Ստացւում է մի հաստ պատատ, որի ծայրերը ամուր կապում են չուանով: Այժմ միմեանց դիմաց կանգնում են երկու տղամարդեր չուանով չմիացրած սիւնների արանքում և բոլոր ուժով աքացում են պատատը, այնպէս որ վերջինս շարունակ գլոր-

ւում է յետ ու առաջ: Որպէս զի կարողանան աւելի սաստիկ աքացել, երկու երիտասարդները բռնում են գերանները միացնող չուաններից: Իսկ միւս երիտասարդները առ այժմ կոնծում են և ըխտիլաթ անում: Երբ տղամարդկանց մի զոյգը յոգնում է, ապա նրան փոխարինում է երկրորդ զոյգը, իսկ առաջինը սկսում է հանգստանալ և կերուխումին մասնակցել: Ժամանակ առ ժամանակ բացում են պատտը, ջուր են սրսկում բրդի վրայ և կրկին փաթաթում ու գործը շարունակում: Աշխատանքը տևում է մի ամբողջ գիշեր: Եթէ կամենում են, որ թաղիքը շատ էլ հասարակ չլինի երբ նա կիսապատրաստ է, գեղջկուհին կազմում է թաղիքի մակերևութի վրայ բամբակից կամ գունաւոր բրդից խաչեր, ծաղիկներ, տառեր, նկարներ և այլն, որոնք յետոյ ամրանում են թաղիքի մէջ:

Բերած օրինակներից տեսնում ենք, որ գիւղացիք հարկաւոր դէպքում օգնում են միմեանց ձրիաբար: Այստեղ ներգործութիւն ունի փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը, որովհետև օգնութիւն ստացող ընտանիքի անդամները մի այլ անգամ իրանք էլ են գտնւում օգնողների շարքում: Բայց կան գիւղական կեանքում օրինակներ, ուր փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը աւելի որոշուելով ու պարզուելով ստացել է ընկերակցական արդիւնագործութեան կերպարանք: Կրբերենք սրա մի օրինակը:

Աւելի ամուր շէնքսի համար՝ գիւղացիք կիր են գործածում: Կիր ձեռք բերելու համար ընկերանում են միքանի գիւղացիներ, որոնք ընդհանուր աշխատութեամբ կիրը պատրաստում են և իրանց մէջ բաժանում:

Գործը հեշտացնելու համար ընտրում են այնպիսի տեղ, ուր աւելի հեշտ է քար և վառելիք (փայտը) հասցնելու Գետակի զառիվայր ափում մի փոս են քանդում, որի բերանը դարձրած է դէպի ջուրը, իսկ կտուրը ինքը եզերքն է: Այդ կտուրը 1—2 արշին հաստ է լինում. նրա մէջ բացում են խողովակաձև անցքեր օդի շարժման համար: Ապա փոսի մէջ քարեր են հաւաքում կամարաձև շարքերով, միայն

այնպէս, որ օգը կարողանայ նրանց մէջերով շարժուել: Քարերը չեն բռնում ամբողջ տարածութիւնը, այլ ազատ տեղ են թողնում վառելիքի համար:

Ընկերացած գիւղացիները միքանի օր մնում են այստեղ և հերթով հսկում, որ կրակը անգաղար շարունակուի: Քարերը հաւաքում են գետակից, իսկ փայտը բերում են մօտակայ անտառից: Գործը վերջանալուց յետոյ, «գործարանը» անտէր են թողնում և նա հետզհետէ փչանում է:

Մենք ի նկատի ունէինք մինչև այստեղ, զուտ գիւղական ընտանիքը, որի վրայ քաղաքային կեանքը դեռ չօշափելի ազդեցութիւն չէ արել: Այդպիսի ընտանիքներ դեռ շատ կան մեր յետ ընկած գիւղերում, մանաւանդ Տաճկական Հայաստանում: Բայց քաղաքային կեանքի ազդեցութեան տակ հետզհետէ անյետանում են գիւղական ընտանիքի նախնական աւանդութիւնները: Արդէն այն գիւղերում, որոնք մօտ են, կամ տնտեսապէս կախուած են քաղաքից, նկատուում է նահապետական ընտանիքի քայքայումը, իսկ ինքը քաղաքային ընտանիքը, այդ ուղղութեամբ բաւական հեռու է գնացել: Այստեղ մենք նախ նկատում ենք, որ եղբայրների կանայք (հարսները) շատ էլ տրամադիր չեն միասին տպրելու: Վիճաբանութիւններն ու վիրաւորանքը սկսում են ամենօրեայ երևոյթներ դառնալ: Բայց որովհետև եղբայրները տնտեսապէս իրար հետ կապուած են և իւրաքանչիւրը չէ կարող առանց այլևայլի անկախ տընտեսութիւն ունենալ, ուստի սրանք գտնում են միջին ճանապարհը, որը մեր փոքր կամ գաւառական քաղաքներում սովորական երևոյթ է: Այսինքն, նրանք բաժանում են իրանց տնային կեանքը, ամէն մէկը ունենում է իւր առանձին կրակ-ճրագը, տան սարք ու կարգը, բայց դուրսը, շուկայում միասին են աշխատանք անում: Փոքրիկ քաղաքներում, մանաւանդ 20 — 30 տարի առաջ, կարելի էր նկատել այնպիսի բակեր, որոնք սլառուհաններից զուրկ և միայն

մի ընդհանուր դուռ ունէին, որից ներս մտնելով գտնուած էիք մի շարք բնակարաններ, որոնց իւրաքանչիւրը մի եղբօրն էր պատկանում: Այդպիսի բակը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ոչ՝ գիւղական նահապետական տունը, որը ընդարձակուել է տնտեսական և քաղաքակրթական նոր պայմանների ազդեցութեան տակ: Սա ներկայացնում է հայկական տան և ընտանիքի էվոլյուցիայի (զարգացողական) երկրորդ աստիճանը:

Բայց ընտանիքի ձևակերպութիւնը շարունակուում է և վերջ ի վերջոյ հասցնում է այնտեղ, որ եղբայրները իրանց տնտեսութիւնն էլ (գումարն էլ) միմեանցից բաժանում են և իւրաքանչիւրը դառնում է քաղաքացիական անկախ ընտանիք: Այդպիսով, ստանում ենք մենք այն ընտանիքը, որը բաղկացած է հօրից, մօրից և սրանց տակաւին անչափահաս, կամ գոնեա չամուսնացած զաւակներից: Ամուսնացող եղբայրները չեն կարողանում միասին ապրել, իսկ նրանց ծնողները ապրում են որդիներից մէկի, մեծ մասամբ ամենակրտսերի մօտ. ինչ էլ լինի, ծերունին և պառոււր չեն ունենում այլևս այն յարգանքն և ազդեցութիւնը, որ նրանք ունէին գիւղական բարդ գերդաստանի մէջ:

Այսպէս կերպարանափոխուած քաղաքացի ընտանիքին պակասում են այն պայմանները, որոնք դրդում են գիւղական ընտանիքին, որ ինքը պատրաստ է իրան հարկաւոր պիտոյքը: Սրան աւելանում է և այն, որ քաղաքացի ընտանիքը աւելի ժամանակ է գործ դնում ոչ-արհեստական զբաղմունքի վրայ, որ նա աւելի նուրբ իրեր է պահանջում: Այդ պատճառով ձգտում է նա՝ տնային սովորական գործերից (մաքրելուց, լուանալուց և այլն) աւելի մնացած ժամանակը՝ գործ դնել աւելի նուրբ առարկաներ պատրաստելու, թէև գլխաւորապէս սեփական գործադրութեան համար:

Այդ գործողութեան մէջ կտրելի է երկու դիպուած որոշել:

1. Ընտանիքի անդամները պատրաստում են սեփական գործածութեան համար բոլոր սովորական կերակուրները,

կաթնեղէն (իւղ, մածուն), եթէ ընտանիքը գոնեա մի կով ունի, ինչ որ յաճախ է պատահում գաւառական քաղաքներում: Բացի այդ, ընտանիքը պատրաստում է սովորական հագուստը կանանց և երեխաների համար, ներքին հագուստը տղամարդկանց համար, սպիտակեղէնը, սնկողինը և այլն: Սրանց համար հարկաւոր նիւթերը գնւում են փողով՝ պատրաստ կամ կիսապատրաստ: Յետոյ ընտանիքը գործում է գուլպաներ և երբեմն ձեռնոցներ և այլն. բուրդը գնւում է, տանը նախապատրաստւում և կամ ընտանիքի կինարմատներից մէկի, կամ մի օտար կնոջ ձեռքով թել մանւում: Աղքատ ընտանիքը հացն էլ ինքն է թխում, որպէս գիւղում, իսկ փոքր ի շատէ ապահով ընտանիքը հացթուխ է հրաւիրում, որի մասին յետոյ:

2. Ընտանիքը արհեստագործում է սեփական գործածութեան համար ուրիշների անվարձ օգնութեամբ: Բոլոր կարևոր դէպքերին՝ հարսանիքին, մեռելահացին և այլն, ընտանիքը գործի է հրաւիրում մօտ ազգականուհիներին և հարևանուհիներին: Սրանք օգնում են ընտանիքին հացը թխելու, քաղցրեղէններ շինելու ու աչքի ընկնող հագուստեղէն և անկողին պատրաստելու մէջ: Եթէ հագուստը կարւում է թանգագին կտորից, օրինակ մետաքսից կամ մախմուրից, և ընտանիքում չկայ դրա համար փորձառու կին, այն ժամանակ օգնութեան է հասնում փորձառու մօտաւորներից մէկը: Ի հարկէ բոլոր այդ դէպքերում, մասնակցող կանայք հիւրասիրւում են յաճախ իրանց երեխաների հետ. բաց ոչ ոքի մտքովը չէ անցնում այդ հիւրասիրութիւնը վարձ համարել, կամ որևէ վարձ պահանջել:

Քաղաքացի ընտանիքը շատ տրամադիր չէ ուրիշների համար գործելու՝ փող աշխատելու մտօք: Նա աւելի կամենում է իր աշխատութեամբ պատրաստուած պիտոյքը ինքը գործադրել, կամ ինչպէս ասում են «մի ամբողջ տուն ստեղծել»: Երբ մի հայ օրիորդին գովել են ցանկանում, ասում են, թէ նա ընդունակ է «ամբողջ տուն գոյացնելու»: Առհասարակ ամօթ է համարւում ընտանիքին պատկանող որևէ

է առարկայ ծախել. դա տեղի է ունենում միայն ծայրահեղ դէպքերում, այն էլ ծածուկ կամ միջնորդների ձեռքով:

Միւս կողմից, որովհետեւ ընտանիքում պատրաստած բարիքները մեծ մասամբ չեն կարող եւրոպականների հետ մրցել, ուստի և ընտանիքի արհեստագործութիւնը չէ կարելի իսկական մտքով «տնային արդիւնագործութիւն» համարել, որպիսին օրինակ տեղի ունի Ռուսաստանի գիւղերում: Սակայն տեղ-տեղ օրինակներ կան, որոնք ցոյց են տալիս, թէ հայ ընտանիքը որոշ սլայմաններում կարող էր մրցել օտար արդիւնագործութեան հետ:

Վերցնենք օրինակ «թողի» արհեստագործութիւնը Շամախում:

Թողը մետաքսաթելից գործած կանացի գլխաշոր է, որը մի մետր կամ աւելի երկարութիւն է ունենում և փոքր ինչ պակաս կամ նոյնքան լայնութիւն: Գինը 5-ից մինչև 15 ռուբլի և աւելի, նայելով կշիռին, նրբութեանը և սպիտակութեանը (եթէ ներկուած չէ): Օրիորդները և ջահիլ հարսները թողը սպիտակ են ծածկում կամ կարմիր, իսկ այլի կանաչ կամ պառաւները կանաչ կամ կապույտ:

Թողը գործում են Շամախու բոլոր հայ ընտանիքներում, բայց ոչ մի մահմեդական կին չէ հասկանում այդ արհեստը:

Թողը գործում են միլով և կեռասեղով: Յարմարութեան համար գործ են ածում այսպէս անուանուած «դէզ-գահը»-ը, որ ներկայացնում է մի եռանկիւնի պրիզմա, կաւից, երբեմն էլ քարից շինած: Պրիզման ընկած է մի երեսի վրայ, որի հակառակ կողի ծայրերում թաղած են երկու կտոր եղեգն կէս-կէս արշին երկայնութեամբ: Եղեգները ուղղահայեաց են տնկած լինում: Նրանց մէջ կապած է մի թել, որից կապում են թողի ծայրը և որքան գործում են, փաթաթում են եղեգներին: Իւրաքանչիւր տան մէջ կարելի է գտնել մէկ կամ մի քանի այդպիսի դէզգահներ: Թող գործող կինարմատը ծալապատիկ նստում է դռակի վրայ և դնում է դէզգահը իւր հանդէպ:

Ինքը - գործը՝ համարուում է աչքերին վնասակար և սիրտ մաշող, ուստի հարուստ կանայք հագիւ են նրանով զբաղուում. իսկ չքաւոր ընտանիքներում յաճախ են թող գործում: Անընդհատ աշխատելով, մի կին կարող է վերջացնել ամսական մէկ թող, բայց շատ անգամ գործը ամիսներ է տևում, որովհետև միայն ազատ ժամանակն են նուիրում նրան: Երբ թողը արդէն ամբողջութեամբ գործուած է, եփում են նրան սապոնաջրում: Որքան սպիտակ և փայլուն (արծաթափայլ) դուրս գայ թողը եփելուց յետոյ, նոյնքան աւելի արժէք է ունենում. որքան զեղնագոյն է լինում, այնքան պակաս է գնահատուում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.

ՎԱՐՊԵՏԻ ԱՐՅԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ.

Շատ բնական է, որ գիւղացին այնպիսի բարիքներ է պատրաստում, որոնք իւր ընտանիքին հարկաւոր են: Բայց կան հազարաւոր անհատներ, որ նոյն կամ աւելի եռանդով և ոյժ գործ զնելով, այնպիսի բարիքներ են պատրաստում, որոնց իրանք ոչ մի ղէպքում չեն գործադրելու: Այստեղ, ի հարկէ, նրանք ի նկատի ունին նախ և առաջ ոչ թէ պատրաստուող առարկան, այլ այն վարձատրութիւնը, որ իրանց աշխատանքի (փութաջանութեան, չարչարանքի, փորձառութեան...) համար պիտի ստանան: Այդպիսի անհատներից է կազմւում արհեստաւորների դասակարգը, որ բաւական բազմաթիւ է հայոց աշխարհում (հայաբնակ գիւղերում): Ամենուրեք գտնում ենք նրանց եռանդով աշխատելիս, մերթ իրանց խրճիթում (ուրիշների համար), մերթ գիւղից գիւղ թափառելիս, մերթ պարբերական շուկաներում, մերթ քաղաքի մշտակալ արհեստանոցներում:

Եւ ահա հարց է ծագում, թէ ինչ պատկեր է ներկայացնում այդ դասակարգը, որտեղից է նա ծագում, ինչ ձե-

լակերպութիւններ ունի և ինչ պատճառներից... մի խօսքով, թէ ինչք մէջն է կայանում նրա ամբողջ էութիւնը: Այդ հարցը բաւարար կերպով վճռելու համար, հարկաւոր կը լինէր ժողովրդական-հոգեբանական և քաղաքակրթա-պատմական մանրամասն հետազօտութիւններ անել: Մենք կը բաւականանանք տնտեսական կեանքի յիշեալ շրջանի էութեան գլխաւոր կէտերը նկարագրելով, որի համար կը բերենք ամենագլխաւոր երևոյթները և կը բացատրենք օրինակներով:

Նախ մի կարճ նկատողութիւն կանենք վարպետի ծագման մասին ընդհանրապէս:

Երբ երկրի գումարը մեծանում է, հարստութիւնը աճում է, պահանջը շատանում է և ճաշակը նրբանում, այլ ևս անհնար և անձեռնտու է դառնում առանձին ընտանիքի համար՝ իրեն հարկաւոր բոլոր բարիքները սեփական ոյժերով պատրաստելու: Նա պարտաւոր է այժմ առուկաներից մի քանիսը գնել, միւսները պատուէր տալ: Դա տեղի է ունենում արդէն փոքր ի շատէ տռաջագիմած գիւղերում, ևս առաւել քաղաքներում: Միւս կողմից գոյութիւն ունին շատ անձնաւորութիւններ, որոնք կամ բոլորովին գուրկ են մի կտոր հողից, կամ բաւական քանակութեամբ հող չունին՝ միայն երկրագործութեամբ պարապելու համար, ուստի որևէ ուրիշ զբաղմունքով պիտի իրանց գլուխը պահեն: Եւ ահա յիշեալ երկու իրար լրացնող երևոյթների ազդեցութիւնից առաջ են գալիս մասնաւոր վարպետներ՝ զանազան տեսակի:

Տղամարդը սկսում է հրաժարուել անմիջական անկախ աշխատանքից և իւր ոյժերը և ժամանակը գործադրում է ուրիշների համար, վարձատրութիւն ստանալու նպատակով: Այդպիսով առաջ են գալիս զանազան տեսակի արհեստաւորներ:

Որքան էլ բազմաթիւ լինեն արհեստաւորների տեսակները, այնուամենայնիւ նրանք բաժանւում են երկու մեծ խմբերի:

Մի կողմում կոնգնած են այն արհեստավորները, որոնք սպառողի համար միայն լրացուցիչ աշխատանք են գործ դնում. նրանք գործում են նախ և առաջ սպառողի տուած պատուէրի համեմատ: Նրանք ուրեմն կատարելապէս անկախ արհեստավորներ չեն, այլ ստանում են վարձատրութիւն՝ բացառապէս իրանց գործադրած աշխատանքի համար:

Իսկ միւս մեծ խումբը կազմում են այն վարպետները, որոնք բացի գործիքներից ունին և հում նիւթեր, ուստի և կարիք չունին անպատճառ սպառողի (մուշտարու) պատուէրին սպասել, այլ կարողանում են առարկաներն իրենց ցանկացած քանակութեամբ և որակութեամբ պատրաստել, որը յետոյ ծախում են սպառողներին: Ուրեմն սրանք մի կողմից վաճառականներ են, թէև ծախելի ապրանքը ուրիշներից չեն գնել, այլ իրանք են պատրաստել: Նրանք պահանջում են սպառողից ոչ թէ լոկ իրանց աշխատանքի վարձը, այլ ապրանքի գինը, որ կարող է բարձր կամ ցածր լինել, ի միջի այլոց, նայելով՝ թէ սոյն րուպէին հում նիւթի գինը քանի է: Ուրեմն նրանք կարող են կողմնակի աշխատանք կամ վնաս ստանալ, մինչդեռ առաջին խումբը այդ հանգամանքից ազատ է:

Առաջին խումբին պատկանողներին կանուանենք վարձկան-արհեստավորներ, իսկ երկրորդին՝ վաճառող արհեստավորներ և իւրաքանչիւրի մասին կը խօսենք առանձին:

I.

ՎԱՐՁԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐ

Որպէս արդէն ասացինք, վարձկան արհեստավորը վարձ է ստանում միայն իր գործ դրած աշխատանքի համար. այնուամենայնիւ նա հասարակ մշակ չէ, որը գործադրում է իւր Ֆիզիկական ոյժը ամեն պատահած գործի մէջ. այլ նա որոշ կոչում ունի, որովհետև իր ոյժը գործ է դնում միայն որոշ աշխատութեան մէջ: Բացի այդ, նա ունի մաս-

նաւոր ունակութիւններ և փորձառութիւններ իւր արհեստին վերաբերեալ:

Նա առաջ է գալիս այնտեղ, ուր ընտանիքը դեռ ո՛չ ամբողջովին ձեռք է քաշել այս ու այն բարիքը արդիւնագործելուց, կամ թէ ուր պահանջը այնքան մեծ չէ, կամ որոշ չէ, որ կարողանայ բաւականացնել *առարամիք* պատրաստող արհեստաւորին (երկրորդ խմբին): Այդ պատճառով վարձկան արհեստաւորները աւելի տարածուած են գիւղական կեանքում: Արհեստի այդ ձևը միջին տեղն է բռնում տնային աշխատանքի (տնայնագործութիւն չենք ասում) և իսկական արհեստաւորութեան մէջ: Նախնական գիւղը բոլորովին կարիք չունի արհեստաւոր վարձելու, որպէս տեսանք առաջին գլխի մէջ: Իսկ քաղաքը արդէն կտնոնաւոր արհեստանոցներ ունի. աւելի զարգացած գիւղերը և գիւղաքաղաքները, որտեղ ընտանիքը դեռ արհեստագործութիւնից ձեռք չէ վերցնում, իսկական ասպարէզներ են վարձկան արհեստաւորների համար: Ի հարկէ ամեն տեղ բացառութիւններ կան. մի քանի արհեստներ հէնց մեծ քաղաքներումն էլ մնում են վարձկան արհեստաւորի ձեռքին: Այստեղ ներգործում են զանազան տեխնիկական և տնտեսական պատճառներ, որոնց հետ կը ծանօթանանք, երբ այդ օրինակների մասին խօսելիս լինինք:

Վարձկան արհեստաւորների մէջ կարելի է նկատել զարգացման երկու որոշ աստիճաններ: Նրանցից ոմանք կամ ոչ մի գործիք չունին, կամ ունին շատ հասարակ, նախնական գործիքներ, որոնցով նրանք աշխատում են գործ առաջարկող ընտանիքում: Երկրորդները ունին դժուարաշարժ կամ հաստատուն գործիքներ, կամ անշարժ գործատեղեր, ուր նրանք ստանում են պատուէր տուողից հում նիւթը և մշակում իրանց արհեստանոցում: Առաջիկաները ուրեմն շարժական են, իսկ երկրորդները անշարժ: Կը ծանօթանանք իւրաքանչիւր խումբի հետ առանձնակի:

Ա. ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՎԱՐՁԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ:

Շարժական արհեստաւորը շրջում է ընտանիքից ընտանիք և իւրաքանչիւրի համար կարճ ժամանակամիջոցում կատարում է պահանջուած գործը: Ընտանիքը տալիս է նրան հում նիւթեր և հարկաւոր միջոցները (օրինակ փայտը, ածուխը) և ընտանիքի աչքի տուաջ կատարում է նա իր գործը: Եւ որովհետեւ այդ ձեւը գլխաւորապէս գիւղերումն է տարածուած, ուր ապրուստի անհրաժեշտ պիտոյքները (հացը, պանիրը, գինին...) առատ են, ուստի սովորաբար մի ընտանիքի մէջ գործ կատարող արհեստաւորը ստանում է իր ուտելիքը և խմելիքը: Գործը վերջացնելով, ստանում է իր վարձը, որ շատ անգամ բաղկացած է զանազան նիւթերից (ուրեմն ո՛չ փող) և հեռանում է՝ մի ուրիշ ընտանիքում գործ գտնելու: Կը բերենք մի քանի օրինակներ:

1. Թաղիք շինողը թափառում է գիւղից գիւղ իր մի քանի օգնականներով. կամ թէ մի քանի վարպետներ ընկերանում են, որովհետեւ թաղիք շինելու գործի համար անհրաժեշտ են գոնեա մի քանի Ֆիզիկական ոյժեր: Նրանք մնում են գիւղական ընտանիքում մի քանի օր, ուտում են ընտանիքից և գիշերն էլ անցկացնում այնտեղ, ուր թաղիքը պատրաստում են: Վարձը ստանում են միանգամից ամբողջ աշխատանքի համար: Քաղաքներում այդպիսի արհեստաւորներ սակաւ են պատահում, որովհետեւ քաղաքացու կեանքի մէջ կապերտը և գորգը վերջ են դրել թաղիքի գործածութեանը:

2. Կօշկակարը, փափախ կարողը, զերձակը նոյնպէս գնում են տներում գործելու, բայց սրանք քիչ գործ են ունենում, ուստի երբեմն են արհեստով զբաղւում: Նրանք շատ անգամ ստանում են արդէն նախապատրաստած (մշակած) նիւթը (կաշին, մորթին, կտորը) գիւղական ընտանիքից և տեղն ու տեղը առարկան պատրաստում. վարձ են ստանում առարկայի թուի և յատկութեան համեմատ: Այդ վարպետներին զբաղմունք են տալիս այն զէպքերում, երբ գործը շտապողական է (օրինակ հարսանիքից առաջ) կամ

եթէ առարկան աւելի նուրբ է հարկաւոր, քան ընտանիքի անդամները իրանք պատրաստել կարող են: Այդ վարպետները մեծ մասամբ աղքատ գիւղացիներ են և ունին մասամբ երկրագործական զբաղմունքներ: Արհեստը նրանց համար երկրորդ տեղն է բռնում: Եւ որովհետեւ նրանք մի գիւղում չնչին գործ են գտնում (պարապ ժամանակ, ուստի գնում են գիւղից գիւղ, թողնելով իրանց ընտանիքը մայրական գիւղում:

3. Աւելի անուանի արհեստաւորներ են գիւղական արծաթագործները: Գիւղական ազգաբնակութիւնը աչքի ընկնող հակումն ունի զէպի արծաթեայ զարդարանքը: Փոքր ի շատէ ապահովուած գիւղական ընտանիքի կինարմատները զարդարում են իրանց հագուստը արծաթեայ կոճակներով և կարթիկներով (ղփչաներով) և ճակատները՝ արծաթեայ շրջթաներով: Նոյն սովորութիւնը տարածուած է և մահմեդական ազգաբնակութեան մէջ: Այստեղից ծագում է մի լաւ ասպարէզ արծաթագործների համար: Արծաթագործը տարածում է իւր գործիքները պատուէր տուող ընտանիքի խրճիթի մի անկիւնում և ստանում է արծաթը, որ մեծ մասամբ բաղկացած է լինում հին փողերից կամ արծաթեայ փչացած առարկաներից: Այդ արծաթագործներից ոմանք քաղաքացիներ են լինում, որոնց մասին յետոյ կը խօսենք:

4. Ներկարարը: Մինչև իսկ առաջ գնացած գիւղերում ընտանիքը ձեռք չէ վերցնում բրդեղէն, բամբակեղէն և սրանց նման առարկաներ արտագրելուց: Միայն թէ լիշեալ գիւղերում աշխատութեան մի մասը յանձնում է վարպետներին, օրինակ ներկելը: Ներկարարը գալիս է ընտանիքի մօտ, բերելով քաղաքում գնած կամ սեփական պատրաստած ներկը: Նոյն գործում է պատուէր տուողի բակում կամ խրճիթում և պայմանաւորուած վարձը ստանում:

5. Վերջապէս կը լիշենք այստեղ քարտաշին, որմնադրին և հիւսնին: Սրանք գործում են ինչպէս քաղաքում, նոյնպէս և առաջ գնացած գիւղերում, ուր գիւղացին աւելի լաւ բնակարան է ուզում, որը ինքը չէ կարող կառուցա-

ներ: Ամենուրեք այդ արհեստավորները մնում են վարձկաններ, որովհետև գործը ինքը այդ է պահանջում:

Բոլորովին այլ տեսակի վարձկան արհեստավորներ են մի շարք քաղաքացի կանայք (քաղաքներում), որոնք շատ անգամ իրենց որբերի միակ խնամողներն են: Նրանք իրանց ձեռքերի աշխատանքով կերակրում են հարազատ երեխաներին: Սրանց են վերաբերում —

1. Կար անող կինը: Ինչպես արդեն ասուած է, քաղաքացի ընտանիքը ինքն է պատրաստում սովորական հագուստը և սպիտակեղէնը: Ուրիշ կերպ է բանը, երբ հագուստը պիտի կարուի թանգագին կտորներից, օրինակ հարսնացուի համար: Այդ դէպքում յաճախ հրաւիրւում է կար անող կինը, որը ընտանիքի աչքի առաջ կտորը ձեռում է, վերցնում է միւս հարկաւոր նիւթերի (թելերի, ժապաւէնների...) հետ միասին և իր սեփական բնակարանում կարը անում: Այնպէս որ վերջին կէտում սա նման է անշարժ վարձկան արհեստավորին:

2. Մուշտակակար կինը կարում է կանանց համար մուշտակներ թաւիշից և թանգագին մորթիներից: Նրա յարաբերութիւնը ընտանիքի հետ նախընթաց վարպետուհու պէս է: Միայն թէ մուշտակ կարողի գործը աւելի դժուար է և աւելի փորձառութիւն է պահանջում, ուստի իւրաքանչիւր կար անող կին չէ կարող մուշտակներ կարել: Մուշտակակար կինը տղամարդկանց մուշտակներ չէ կարում:

3. Թոնիր շինող կինը: Երբ քաղաքացի ընտանիքը կամենում է փոքր ի շատէ մեծ թոնիր ունենալ, այն ժամանակ շինել է տալիս նրան իր բակում: Թոնիր շինող կինը շաբաթների ընթացքում ամենայն օր գալիս է և մի քանի մատ աւելացնում, բարձրացնում թոնիրի պատերը: Երբ ամբողջ թոնիրը շինուած է լինում, ապա լիշեալ կինը սկսում է նրան «այրել»: Թոնիրի մէջը ածում են չոր փթիլ (թաղաք) և վառում: Ապա այնպէս ծածկում են թոնիրի բերանը, որ օդը ազատ խաղալ չկարողանայ և թոնիրը ծխով լիքը լինի: Մի քանի օրից լետոյ թոնիրը բացում են և նա պատրաստ է:

Թոնիր շինողը վարձատրւում է միանգամից «ամբողջ գործի համար»։ Բացի այդ, սովորաբար իւրաքանչիւր գալուն, թէյ է խմում, կամ նախաճաշիկ է սնում։ Վերջին սովորութիւնը գիւղական արհեստաւորի կեանքի մնացորդն է։

4. Հացթուխ կինը։ Քիչ ապահովուած քաղաքացի ընտանիքը, հաց թխելու համար, ինքը խմորը հունցում է, գունդեր կազմում և թոնիրը վառում. ապա հացթուխը գալիս է և հաց թխում։ Աւելի ապահովուած կամ հարուստ ընտանիքները ամբողջ գործը թողնում են հացթուխի վրայ, այսինքն հունցելն էլ, գնդեր կազմելն էլ վերջինս է կատարում։ Ընտանիքի տնդամները կամ ծառայողները միայն կողմնակի կերպով օգնում են հացթուխին (գունդերը տա նում են թոնրատուն, հացը բերում են տուն և այլն)։ Հացթուխը վարձատրւում է փոքր ինչ էլ փողով (օրինակ 10 կ.) և մի հաց է ստանում (նոյնպէս ճաշում է շատ անգամ)։

Իւրաքանչիւր հացթուխ կին ունի մի շարք միւշտարի-ընտանիքներ. այնպէս որ նա ամենայն օր որևէ տեղ հաց է թխում։ Հաց ունենալ կամեցող ընտանիքը նախընթաց օրը տեղեկացնում է հացթուխին։ Եթէ հացթուխը չէ կարող գալ, յետաձգում են մէկ երկու օրով, եթէ շատ վաղ պահանջ չկայ։ Այդպիսի օրերում ընտանիքները միմեանցից հաց են պարտք առնում։

Այժմ մենք, առաջ քան երկրորդ աստիճանին անցնելը, քանի մի օրինակներ կը բերենք, որոնք մի կողմից նման են առաջին աստիճանին, միւս կողմից երկրորդ. ուրեմն կազմում են անցողական դրութիւն։

Քաղաքացի արծաթագործները թափառում են յաճախ գիւղից գիւղ։ Իւրաքանչիւր գիւղում իջւանում են նրանք որևէ ծանօթի խրճիթում (կամ թէ տեղ են վարձում)։ Այստեղ աշխատում են նրանք մի քանի շաբաթ, պահանջին նախելով, և յետոյ գնում են գործիքներով հանդերձ մի ուրիշ գիւղ, ուր նորից ստրքում են իրանց արհեստանոցը։ Ուրեմն որոնք սեփական արհեստանոց ունենալով, նմանում են վարձկան արհեստաւորների երկրորդ խմբին, միայն թէ առաջին

խմբի ներկայացուցիչների նման թափառում են, թէև ոչ տնից տուն, այլ գիւղից գիւղ:

Նույնտնման աստիճանի վրայ են կանգնած ոմանք բրուտներից: Յաճախ պատահում է, որ գիւղացիները գինու մեծ կարասների կարիք են զգում: Այդ կարասները չի շինում բրուտը՝ առանց նախապէս պատուէր ստանալու: Բացի այդ՝ կարասները ծանր և դժուար փոխադրուող են: Ուստի երբ մի գիւղ իր սահմաններում լաւ կաւ և բաւակաւնաչափ վառելիք (փայտ) ունի, հրաւիրում է *) մի բրուտ իր գործիքներով և պատրաստել է տալիս հարկաւոր կարասները. քուրան պատրաստելը և փայտ ու կաւ հասցնելը գիւղացիների գործն է: Գործը վերջացնելուց յետոյ, բրուտը հեռանում է գիւղից: Ուրեմն նա էլ թափառելու բնաւորութիւն ունի, միայն թէ գիւղից գիւղ:

Նոյն տեսակին կարող ենք վերաբերել և թափառիկ տաշտաշէնին, որը յայտնւում է գիւղերի հրապարակներում կամ փողոցներում իւր հասարակ գործիքներով: Նա ունի իւր հետ կոճղներով լիքը մի սալ: Գիւղացիները դուրս են գալիս նրա մօտ և կոճղեր ընտրելով, տեղն ու տեղը շինել են տալիս զանազան տաշտեր և նման առարկաներ: Պատուիրողը ինքն է ընտրում փայտը (կոճղը) և նախապէս պայմանաւորւում է վարձատրութեան մասին:

Բ. ԱՆՇԱՐԺ ՎԱՐՁԱՍՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

Անշարժ արհեստանոցը առաջ է գալիս, երբ արհեստաւորին հարկաւոր են դժուար տեղափոխուող գործիքներ կամ հիմնարկութիւններ, կամ եթէ արհեստը կապուած է բնական անշարժ պարագաների հետ: Բերենք օրինակներ:

1. Տինգ: Սա մի անհաւասար լծակ է (рычагъ) գերաններից կազմած, որ գործ են դնում օրինակ, բրինձ մաք-

*) Համեմատ. Хатисовъ. Кустарн. пром. Закавк. края. Стр. 83.

ընդու համար: Տինգը շարժւում է մարդու ոյժով: Վարպետը կանգնում է հօրիգոնական գերանի վրայ, յենման կէտի մօտ: Իւր մի ոտը դրած է լինում ուղիղ յենման տեղում, իսկ միւս ոտը փոփոխակի դնում է լծակի աջ կամ ձախ բազկի վրայ, նայելով թէ տինգի որ բազուկը պիտի իջնէ և որը բարձրանայ: Այստեղ է երևում վարպետի ընդունակութիւնը (փորձառութիւնը), ըստ որում նա զարմանալի արագութեամբ և տակտով պտտւում է յենման կէտի շուրջը, որտեղից անփորձ մարդը իսկոյն վայր կը գլորուէր: Երկար բազուկի տակում գտնւում է մի քարած տափիկ կամ մի աւազան, ուր կիսում են բրինձի հասկերը: Նոյն բազուկը ունի իւր ծայրում մի ուղղահայեաց փայտ, որը հարուածներ է տալիս բրինձի հասկերին:

Ո՛չ ամեն մէկ գիւղացի տինգ ունի, որովհետև գործը բաւական դժուար, գուցէ և վտանգաւոր է: Տինգատէրը մաքրում է սրահնրա բրինձը և որպէս վարձատրութիւն՝ ստանում է մաքրած նիւթի մի որոշ մասը: Այդ գործիքը ամեն տեղ կայ, ուր բրինձ են ցանում: Ներկայումս ռուս աղանդաւորները մտցրել են մեր երկրում չրատինգեր, բայց մեր նկարագրած ձևը տակաւին շարունակում է իւր գոյութիւնը:

2. Զրաղացի (ալիւրի) նպատակն է ցանկացողների համար ցորենը աղալ. ջրաղացը ստանաւ է որպէս վարձ ցորենի որոշ մասը: Զրաղացի յարաբերութիւնը գէպի իւր յաճախորդներն երկու տեսակ է: Աւելի նախնականը այն է, որ գիւղացին բերում է իւր ցորենը ջրաղաց, ուր նա ինքը իւր ընտանիքի օգնութեամբ աղալու գործը կատարում է: Երկրորդ տեսակ յարաբերութիւնը այն է, որ ջրաղացում գործը կատարողը չրաղացպանն է: Երբեմն միևնոյն ջրաղացում երկու տեսակ յարաբերութիւններն էլ տեղի են ունենում, բայց առհասարակ երկրորդ տեսակը աւելի քաղաքներում և մեծ գիւղերումն են սովորական, իսկ առաջին տեսակը ետ ընկած գիւղերում: Ի հարկէ ջրաղացը, նայելով թէ գործ կատարողը ով է, աւելի կամ պակաս է վարձ վերցնում:

3. Իւղահանքը *) մի բաւական բարդ հիմնարկութիւն է: Ինչոր գործիքները և կարասիքը նախնական—ասիական են: Իւղահանքի տէրը սովորաբար մէկ հարուստ գիւղացի է լինում: Իւղահանքը գործում է միայն միւշտարիների համար. այսինքն նա ուրիշների բերած կտաւատից իւղ է հանում, ստանալով որոշ վարձատրութիւն:

Գիւղացին բերում է մէկ չոխ (12—13¹/₂ փութ) կտաւատ: Սրան փոքր առ փոքր աղանձում են վառարանում, որ կամարաձև կրակարան է, որի վերեւը գտնւում է կասկարան, իսկ ներքեւում հնոցը: Մէկ մշակ շարունակ խառնում է կտաւատը, աղանձելու ժամանակ: Աղանձածից մաս առ մաս վերցնելով աղում են պտտուող քարի տակ: Այդ քարը ուղղահայեաց պտտւում է (вертикально) իւղահանքի գետնի վրայ և շարժւում է շրջան կազմող գոմէշի ոյժով: Այդպէս ստացուած նիւթը խախալում են կախուած, տարուբերուող խախալով: Ինչ որ էլի մնում է խախալում, նորից ածում են քարի տակ: Խախալած մասը հաւաքում են մէկ տաշտի մէջ, ուր նրան մէկ մշակ ջուր է սրսկում և խառնում: Այդ անգամ ստացուածը նորից վերադարձնւում է քարի տակը, որից դուրս գալով նա կոչւում է գիլաս: Գիլասը ածում են զամբիւղների մէջ: Մինչդեռ երկու մշակներ գիլասը զամբիւղ են ածում, երրորդը նրան յարդ է խառնում և ոտներով ամրացնում: Այդպիսով լքցրած զամբիւղները դրւում են լծակի (рычагъ) տակ, ուր նրանից իւղը հանւում է լծակի հարուածների ազդեցութեամբ: Քսանուչորս ժամուայ մէջ է իւղը ստացւում, որը հոսում է ներքեւում կանգնած ամանի մէջ:

Իւրաքանչիւր միւշտարի (հերթով) տալիս է իւղահանք մէկ չոխ կտաւատ: Ամբողջ գործողութիւնը երեք օր է տևում, որովհետև աղանձելը տևում է 24 ժամ, աղալը, խախալելը և ջուր սրսկելը 24 ժամ և նոյնքան էլ՝ ճնշողականութեամբ իւղը դուրս հանելը: Միայն թէ նոյն երեք

*) Տես Աբէլեանց: Իւղահանութիւնը Երևանեան նահանգում— Մշակ. 1884. սկսեալ № 28. Գլ. IV.

օրում իւր են հանում ոչ թէ մէկ չոխ կտաւատից, այլ երեք չոխից, որովհետեւ աշխատանքը (գործը) բաժանուած է, այնպէս որ, երբ առաջին չոխը աղանձուած է և սկսում են նրան աղալ, առաջին բանուորները սկսում են աղանձել մինոր միւշտարու կտաւատը:

Միւշտարին վճարում է հանքատիրոջ մէկ չոխ կտաւատից իւր հանելու համար, 12 ֆունտ իւր, ջուր սրսկողին 3 ֆ., միւս չորս բանուորներից իւրաքանչիւրին $1\frac{1}{2}$ ֆ., գործ է ածւում լուսաւորութեան համար $1\frac{1}{2}$ ֆ., վառարանում այրւում է $1\frac{1}{2}$ ֆ., բոլորը միասին 24 ֆ.: Բացի այդ՝ պարտաւոր է նա երեք օրից մէկում բանուորների ուտեստը տալ: Գոմէշները (որ միքանի հատ են) կերակրում է նա նոյնպէս մէկ օր կտաւատի սերմի մնացորդներով: Եւ նա ինքն էլ երեք օր շարունակ մնում հանքատանը:

4. Սրանց կարգին են վերաբերում և գիւղական դարբնոցները: Իւրաքանչիւր մեծ գիւղում գտնւում է սովորաբար մէկ կամ միքանի դարբնոց: Փոքրիկ գիւղերը յաճախ զուրկ են դարբնոցից: Այդպիսի գիւղերը հրաւիրում են երբեմն մէկ դարբին իւր շարժական դարբնոցով, որը կազմակերպում է նա մի վարձուած տեղում: Դարբինը մընում է գիւղում որոշ ժամանակ, մինչև որ բոլոր եղած գործերը վերջացնում է: Նրա գործն է գլխաւորապէս՝ նորոգել գիւղացոց երկրագործական գործիքները:

Մշտակալ դարբնոցը սարքած է հետեւեալ կերպով *): Հնոցը բաժանում է դարբնանոցը երկու մասի: Առջևի մասում գտնւում են մէկ մեծ և միքանի փոքր սալեր: Բացի այդ՝ դարբնոցում կան մէկ փուքս, քանի մի մուրճեր, ունելիքներ և այլն: Դարբնոցում սովորաբար աշխատում են՝ մէկ վարպետ, մէկ օգնական և մէկ աշակերտ: Վերջինս շարունակ շարժւում է փուքսը՝ կրակը անշէջ պահելու համար: Վարպետը զուրս է հանում վառարանից կարմրած երկաթի կտորը և դնում է սալի վրայ:

*) Համեմատել Хатисовъ. Кует. Пром. Стр. 65.

և աջ ձեռքի մուրճով հարուած է տալիս երկաթին: Վարպետի հանդէպ կանգնած է օգնականը՝ ձեռքին աւելի մեծ մուրճ (երկու ձեռքով բռնած): Նա հետևում է վարպետին, տալով նոյն «բովանդակութեամբ», բայց աւելի զօրեղ հարուած, կամ թէ նոյն ոյժով մի քանի անգամ: Այդպէս հերթով շարունակում են հարուածները, քանի դեռ երկաթը չէ սառնացել: Վարպետի հարուածների նպատակն է ձևակերպել երկաթը, իսկ օգնականի հարուածները վարպետի շարունակութիւնն են կազմում: Ուստի օգնականը պիտի աչքի տակով դիտէ հարուածները, սրանց բովանդակութիւնը ըմբռնելու համար:

Ներկարաններ կան բոլոր քաղաքներում և մեծ գիւղերում: Ներկարանում, ուր գործում է վարպետը մի քանի օգնականներով կամ ընկերակիցներով, գտնւում են մի շարք մեծ կարասներ, որոնք թաղուած են մինչև բերանը: Այդ կարասներում միշտ պատրաստ ներկ է լինում, որը ժամանակ առ ժամանակ նորոգւում է (թարմացնւում է): Ներկարարը ստանում է մասնաւոր միւշտարիներից կամ վաճառականներից կտաւի կամ բրդի թելեր և կտորներ՝ ներկելու համար: Նա ինքը չունի սեփական թելեր կամ կտորներ: Իւր աշխատութեան համար ներկարարը վարձ է ստանում, նայելով թելի կշռին, իսկ կտորի՝ լայնութեան և երկարութեան:

Սոյն կարգին է պատկանում և ոսկերիչը (որ հասարակ արծաթագործներից զանազանւում է և հաստաառւած է քաղաքում): Նա ի հարկէ՝ կատարում է նոյնպէս արծաթի գործ, բայց այս դէպքում էլ նա ըստ կարելոյն մաքուր արծաթ է գործածում և աւելի նուրբ պատուէրներ է կատարում: Եւ որովհետեւ արծաթն ու ոսկին թանգ նիւթեր են, արհեստաւորը միշտ չունի ապրանքի մեծ պաշար ունենալ: Ուստի նա բաւականանում է պատուէրներ վերցնելով, որի համեմատ և վարձ է ստանում: Ոսկերիչը շինում է մատանիներ, գօտիներ, կոճակներ, ճակատանոցներ և այլն:

II.

ԳՈՒՄԱՐԱՏԵՐ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾ

Որքան աւելի տճում է քաղաքի ազգաբնակութիւնը, նորից տնային հաւանական է դառնում արդիւնազործողի համար, որ նրա նախապէս պատրաստած ապրանքները համապատասխան գնողներ կ'ունենան: Միւս կողմից արդիւնագործողը աւելորդ օգուտ է ունենում, եթէ ինքն է ձեռք բերում հում նիւթերը մեծ քանակութեամբ աւելի էժան գնով: Բացի այդ՝ քաղաքացի միւշտարին հաջիւ է ունենում հում նիւթեր (քանի որ գիւղական տնտեսութեամբ չէ զբաղւում), ուրեմն նա էլ պիտի ձեռք բերէր ուրիշից: Այդպիսով, հնարաւոր և յարմարաւոր է դառնում, որ արհեստաւորը մշտապէս արհեստանոց է հիմնում շուկայում, կամ հում նիւթի կենդրոնին մօտ տեղում փոքրիկ գումարով ձեռք է բերում տնհրաժեշտ նիւթերն և ապրանք պատրաստում: Ուրեմն նա դառնում է բաւական տնկախ մի արդիւնագործող: Բայց թէ որքան առաջադիմում է նա սոյն ուղղութեամբ, այդ կախուած է Կողմնակի հանգամանքներից, օրինակ՝ պահանջի մեծութիւնից, հում նիւթի տեղափոխականութիւնից (հեշտ թէ դժուար է նրան տեղափոխելը), պատրաստած ապրանքի տեղականութիւնից և այլն: Ուստի յիշեալ կարգին վերաբերող արհեստները, կատարելապէս հաւասար զարգացողական աստիճան չեն ունենում:

Ամենացածր աստիճանի վրայ կանգնած են այն քաղաքացի կանայք, որոնք իրանց գնած նիւթերից զանազան պիտույքներ են պատրաստում և ծախում տնից տուն: Օրինակներ:

ա) Ժապաւէնագործ: Ասիական հագուստները, մանականդ կանանց, բայց տեղ-տեղ և տղամարդկանցը, զարդարւում են արծաթաթել կամ ոսկեթել ժապաւէններով և զէյթաններով: Վերջիններս լինում են նոյնպէս հասարակ թելերից, (մետաքս, բուրդ): Մասնաւոր կանայք իրանց տանը

պատրաստում են այդ ժապաւենները և ղէլթանները, որև ծախում են իրանց մօտ եկող կին միւշտարիներին (ընտանիքներին): Բայց նրանք պատուէրներ էլ քիչ չեն վերցնում:

բ) Վարտիքի քողեր գործողներ: Ասիական վարտիքը կոճակներ չունի, որոնց փոխարէն վերևի մասում խողովակ ունի, որի միջով քող է անցնում: Վերջինս մի հասարակ գոտի է բրդից, բամբակից, կամ մետաքսից: Յիշեալ կանաչ գործում են այգպիսի գոտիներ և ծախում իրանց մօտ եկող գնողներին կամ շրջիկ մանրավաճառների միջոցով:

գ) Կաւեղէններ շինող: Վերևում խօսել ենք թոնիր շինողի մասին: Նրանից պէտք է զանազանել կաւեղէններ շինողին: Ի հարկէ պատահում է, որ միևնոյն կինարմատը երկու գործ էլ կատարում է, բայց յսճախ ամօթ է համարում կաւեղէններ շինող կինը, գնալ ուրիշների տունը թոնիր կառուցանելու համար: Իսկ իւր բակում շինում է նա հում կաւից զանազան օջաղներ, քուրաներ, մանղալներ և այլն. Նոյն կինը պատրաստում է իւր բակում նոյնպէս թոնիրներ, միայն թէ փաքները, որովհետև մեծ թոնիրները դժուար է տեղափոխել և անձեռնտու է գնողի համար: Հէնց այդ հանգամանքն է պահպանում վարձկան թոնիր շինողի գոյութիւնը (տես վերևում):

Կանանց արհեստը սոյն աստիճանից աւելի բարձրանալ չէ կարողանում, որովհետև կինը շուկայ չէ դուրս գալիս (ամօթիւածութեան հետեանք) և տնային աշխատանքից ձեռք չէ վերցնում:

Նոյն աստիճանի վրայ կանգնած է տղամարդ արհեստաւորը արդէն գիւղական կեանքում:

Որպէս լաւ օրինակ սրա համար կարող է ծառայել գիւղական խառատը (ատաղձագործ), որը «քաշում» է ամեն տեսակ կարասիք: Նա նախ և առաջ երկրագործ է և իւր արհեստը բանացնում է միայն կողմնակի կերպով: Նրա արհեստանոցը գտնւում է սովորաբար այնպիսի գետակի ափում, որի ջուրը արագահոս է, որովհետև նա օգտւում է հոսանքի ոյժից: Ոյժի տեղափոխութիւնը կատարւում է նախնա-

կան-հասարակ գործիքների օգնութեամբ: Իւր պատրաստած ապրանքը ծախում է յիշեալ վարպետը կամ տեղն ու տեղը, կամ գիւղերում թափառելով, կամ թէ քաղաքի վաճառականներին (որոնցից ապա քաղաքացիք գնում են):

Սրանից հեռու չէ գնացել կնճիթահանքը *): Սրա տէրը սովորաբար գիւղական փոքրիկ գումարատէր է: Կնճիթահանքը ուրիշներից պատուէր չէ վերցնում: Նրա տէրը գնում է կնճիթի սերմը և իւր է հանում ծախելու համար: Իսկ ալդ գործը նրա համար նոյնպէս կողմնակի զբաղմունք է:

Գործի տեխնիկը հետեւեալն է: Սերմը ածում են թաղարի մէջ, որը մի աւազան է, քարից և կիրից շինած, զգաձև (ВОГНУТЫЙ) յատակով: Աւազանում այնքան ջուր կայ, որքան հարկաւոր է բոլոր սերմը ծածկելու համար: 24 ժամուայ մէջ սերմը կակղում է, որևէ գուրս են հանում և տարածում կալի մէջ, որը չորսանկիւնանի փոս է, արհեստանոցի յատակի մէջ քանդած: Այստեղ փշրում են սերմը փայտեայ մուրճերով: Ապա ամբողջ նիւթը ածում են երկրորդ փոսի մէջ, որը լցրած է աղաջրով. այստեղ պճեղները տակն են նստում, իսկ մաքուր սերմը գուրս է գալիս ջրի երեսը: Սերմը հաւաքում են ջրի մակերեսից և աղանձում: Յետոյ աղանձած սերմը աղում են սովորական ջրաղացի քարի միջոցով, որը պտտւում է ձիու ոյժով: Ստացւում է կիսահեղուկ նիւթ, որը ածում են մէկ չորսանկիւնանի քարեայ աւազանի մէջ: Ապա եռացող ջուր են ածում վրան, որի ազդեցութիւնից նիւթը խմոր է դառնում: Այդ խմորը կոխոտում են ոտներով վերոյիշեալ քառանկիւնի աւազանում. իսկ մէկ ուրիշ մշակ հաւաքում է գուրս եկած իւրը մեծ գդալով և ածում մի ամանի մէջ: Մնացորդն էլ ծծեցնում են բամբակով և մզում:

Սրանց թւին է պատկանում նաև բրուտը: Նա արդիւնաբերում է մանր խեցեղէններ, որոնք գիւղական ընտանի-

*) Աբէլեանց. Իւղահանութիւնը Երևանեան նահանգում. Մշակ, 1884, № 28-ից. Գլ. III.

քում անհրաժեշտ են, բայց քաղաքացին էլ քիչ չէ օգտուում սրանցից: Սովորաբար խեցեգործարանը հիմնում են այնպիսի տեղում, ուր կաւը և վառելիքը (փայտը) էժան և հեշտ կարելի է ձեռք բերել: Միքանի ընդարձակ սենեակներ անհրաժեշտ են խեցեգործարանի համար: Բրուտը աշխատում է օգնականների հետ, որոնք յաճախ իր ընտանիքի անդամներն են լինում: Գործը բաղկացած է երկու մասից. 1) ամանների ձևակերպումը (շինելը) և 2) թրծելը: Պատրաստ ապրանքը ծախում է բրուտը հայրենի և օտար գիւղերում: Կամ թէ բերում է քաղաք, ուր վաճառում է փողոցներում կամ միանուագ տալիս մանրավաճառին:

Վերջապէս հանդիպում ենք գիւղական կեանքի մէջ, այս կամ այն գիւղում, խաղաղորդին (կաշէգործ): Նա առնում է գիւղացիներից հատ-հատ զանազան հում կաշիներ՝ տաւարի, ոչխարի, ուղտի, ձիու, այծի... Իրանք գիւղացիները բերում են պատահամբ ունեցած մորթին կամ կաշին նրա մօտ, կամ թէ նա ինքը շրջում է գիւղից գիւղ և հաւաքում:

Իւր բաւումը խաղաղորդը ունի մի շատ մեծ փայտեայ տաշտ, որ սիւլայ է կոչւում: Նրա վրայ հասարակ չարդախ է կառուցած: Սիւլի մէջ ջուր են լցնում և սրան էլ կիր աւելացնում, խառնում. այդպէս մնում է երեք օր, որից յետոյ կաշիները թրջոց են դնում, որ տեւում է տասնութ-կու օր, որի ընթացքում երեք օրը մէկ անգամ դարձնում են կաշիները, որպէս զի կիրը ազդէ բոլոր կողմերից: Յետոյ կաշիները դուրս են հանում և լուանում գետում կամ տեղն ու տեղը, աւազանում: Լուացած կաշիները մնում են ջրում: Հատ-հատ միայն հանում է նրանցից վարպետը, կախում է մեխից և սկսում է քերթել, այսինքն քերել մսեղէն և նմանօրինակ մասերը: Սրա համար վարպետը գործ է ածում մի երկաթեայ սուր աղեղ, իսկ աջ ոտով ներքև է քաշում քողը. աղեղը սալթաքւում է կաշիի մակերևութով դէպի ներքև և աւելորդ մասերը քերում:

Ապա խաղաղորդը տանում է տինգատիրոջ մօտ վէալ-

գլխայ կոչուած բոյսի տերւները և տինգի միջոցով փոշի է դարձնել տալիս: Տերւները գնել է նա գիւղացիներէից, որոնք հաւաքել են անտառից: Վէալգեայի փոշին ածում է նա արդէն լուացուած և մաքուր ջրով լցրած սիլալի մէջ, խառնում է և դնում նրա մէջ քերթած կաշիները, ուր սրանք երեք շաբաթ մնում են: Այդ ժամանակամիջոցում չորս օրը մէկ անգամ դարձնում են կաշիները: Վերջապէս հանում են նրանց մէկիկ մէկիկ, տարածում փայտեայ շրջանակների մէջ և դնում արևի տակ: Չորանալուց յետոյ կաշին այնքան պատրաստ է, որ նրան գործ են ածում տրեխների համար: Խաղաղորդը ծախում է այս կաշիները գիւղացիներին, շաբաթական շուկաներում կամ քաղաքներում: Իսկ եթէ այդպէս ծախելը ձեռնտու չէ երևում, ապա շարունակում է վարպետը նրանց աւելի մշակել, որ է՝ ներկել սև պաղլեղով: Սրանից յետ ծախում է նա աւելի հասարակները կօշկակարին, իսկ նուրբերը ասպազէնագործին, քաղաքում: Մեր առածները վերաբերում էին աւելի խոշոր կաշիներին:

Փոքր ինչ ուրիշ տեսակ են պատրաստում ոչխարի կամ այծի մորթիները: Այդ մորթիների վրայ սըրըսկում են կրափոշի և երեք օրից յետոյ քերթում են դարթումով, ըստ որում նախապէս բուրդը կտրատում են, լուանում կաշին և տարածում շրջանակների (դարումների) մէջ: Չորանալուց յետոյ ներկում է վարպետը նրանց՝ կարմիր, սև կամ կանաչ և տանելով քաղաք, ծախում է կօշկակարներին կամ ասպազէնագործներին:

Քաղաքների կաշեգործարանները գործողութեան եղանակներով շատ չեն տարբերում մեր նկարագրածից: Տեղական ամենազարգացած կաշեգործարանները (Եւրոպականները չհաշուած) գտնւում են Թիֆլիսում: Բոլոր խաղաղորդները *) գործում են այստեղ դաբաղխանայ կոչուած շինութեան մէջ, ուր միմեանց մօտ կանգնած են մի շարք չաներ, որոնք լցւում են հանքային բաղնիսների ջրերով: Ամբողջ շէնքը

*) Хатисовъ. Кустарн. пром. Стр. 96.

պատկանում է մէկ մասնաւոր մարդու, որը առանձին չաները վարձով է տալիս: Այստեղ աշխատում են մինչև 50, կատարելապէս տնկախ վարպետներ, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի մի քանի օգնականներ և աշակերտներ: Սրանք գործում են ամբողջ տարին, բացի ձմեռուայ ցուրտ օրերից, երբ չաների ջուրը սառչում է: Չանի վրայ տախտակ է մեկնած, որի վրայ կանգնած աշխատում է վարպետը: Կաշիների մշակութեան եղանակի մէջ քանի մի աննշան նորութիւններ են մտցրած: Այստեղ էլ վերջի վերջոյ ստացւում է տեղական կոպիտ կաշի, որը պիտանի է միայն ասիական կոշիկակարների և ասպագէնագործների համար:

Սալլագործները և փայտեայ գործիքներ շինողները հիմնում են իրանց արհեստանոցները մեծ գիւղերում և քաղաքներում: Սրանք երկու առանձին արհեստաւորներ են, թէև պատահում է, մասնաւանդ գիւղերում, որ նրանք ընդհանուր արհեստանոցում են գործում, կամ հէնց միեւնոյն անձնաւորութիւնը բանացնում է երկու արհեստն էլ: Երկու արհեստն էլ տարածուած են մեծ մասամբ անտառամօտ տեղերում: Նրանց գործն է պատրաստել կամ նորոգել երկրագործական գործիքներ և հասարակ սայլեր: Աշխատում են միայն պատուէր ստանալով, և գործ են ածում նոր պատուէրների համար սեփական նիւթերը և հատով վարձատրութիւն են ստանում:

Բոլոր վերոյիշեալ արհեստաւորները հիմնում են իրանց արհեստանոցները ըստ կարելոյն այն տեղերում, ուր աւելի յարմար է ձեռք բերել հում նիւթերը և միջոցները (օրինակ բաւականաչափ ջուր): Շուկան նրանց համար երկրորդական տեղն է բռնում: Ուրիշ կերպ է մի շարք այնպիսի արհեստաւորների բանը, որոնց համար շուկայում լինելը առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Այս պատճառով կենդրոնացնում են նրանք իրանց արհեստանոցները շուկայում, ուր թէ գործում են և թէ տեղն ու տեղը վաճառում իրանց ապրանքները: Անցնենք այժմ սրանց խմբին:

Դերձակ: Վարպետը նստած է արհեստանոցի առջևի

մասում փոքրիկ մինդարի վրայ. նրա առջև կանգնած է մէկ ցածր բայց ընդարձակ թախտ, որի վրայ վարպետը ձեռնում և ողորկում է: Թախտի միւս կողմերում նստոտած են շարքով օգնականները և աշակերտները: Ինքը վարպետը ձեռնում է կտորներն ու տալիս օգնականներին կարելու: Օգնականները շաբաթական վարձ են ստանում իրանց փորձառութեան համեմատ, իսկ աշակերտները միայն ուտելիքն են ստանում: Արհեստանոցում կալ սովորաբար բրդեղէնի (շաւերի) քիչ թէ շատ պաշար, որ առնում է դերձակը կամ վաճառականներից, կամ ուղղակի արդիւնագործողներից, որոնք մեծ մասամբ գիւղացիներ են և գործում են շաւեր ազատ ժամանակներում: Այդ կտորներից պատրաստում է դերձակը աղամարդի վերարկուներ և վարդիկներ: Քիչ չէ պատահում, որ միւշտարին ընտրում է կտորը դերձակի մօտ և սլատուիլում է իւր համար կարել այս ու այն հագուստը: Այդպիսի հագուստ հագնում են գիւղացիներն և ոչ-հարուստ քաղաքացիները: Իսկ աւելի հարուստները գնում են դրսից ներմուծուած ապրանքի կտորը (մահուզ և այլն) և տալիս են դերձակին, պատուիրելով իրանց ուզածը կարել:

Դերձակի հետ կապուած է ժապաւէնագործը (ղազազը), որը պատրաստում է իւր արհեստանոցում զանազան ժապաւէններ և դէյլթաններ, որոնք հարկաւոր են ասիական տարածքի համար: Ժապաւէնագործից գնում են ոչ միայն մասնաւոր սպառողները, այլև դերձակները: Այստեղ մի լաւ օրինակ ենք տեսնում, թէ ինչպէս մի արհեստի գոյութիւնը պայմանաւորուած է մի ուրիշ արհեստով:

Գլխարկակար: Կան երկու տեսակ գլխարկակարներ: Մէկը գործ է ածում որպէս հում նիւթ տեղական, հասարակ մորթերը, որ նա առնում է մսագործերից և թեթև կերպով նախապատրաստում է (մշակում է): Այդպիսի մորթուց կարած գլխարկները (փափախները) համարեա միայն գիւղացիք են ծածկում: Երկրորդ տեսակի գլխարկակարը գնում է շատ աւելի նուրբ և թանգագին մորթիներ վաճառականներից, որոնք ներմուծում են իրանց ապրանքը (Շի-

րագի և Բուխարայի մորթիներ) Պարսկաստանի կողմից: Այդ մորթիները գրեթե տասն անգամ աւելի թանգ են տեղականներից և պահանջում են աւելի նուրբ նախապատրաստութիւն: Սրանցից կարած գլխարկները ծածկում են աւելի հարուստ մահմեդականներն ու հայերը (անցնող սերունդը): Վարպետներն էլ մեծ մասամբ մահմեդականներ են:

Կօշկակարը կարում է բազմատեսակ կօշիկներ: Կը լինէնք գլխաւոր տեսակներից միքանիսը:

Զմուշկներ տղամարդկանց և կանանց համար, ըստ սրում առաջինի համար գործ են ածում սււազոյն ու կոշտ կաշի, իսկ երկրորդի համար մեծ մասամբ աւելի նուրբ և պայծառ գոյներ (կարմիր, կապույտ, կանաչ) ունեցող կաշիներ: Յաճախ կանանց շմուշկները զարդարում են ոսկեզօծ թելերով: Զմուշկներ հագնում են նոյնպէս երեխայքը (մօնաւանդ թուրքերի, բայց սակաւ և հայերի): Մանուկների համար կարում են փափուկներ և կօշիկներ, ոչ-երկայն սրունգներով: Վերջիններս պալտեր են ունենում, իսկ փափուկները ոչ: Փափուկները քողեր ունին տրեխների նման, այնպէս որ, երեւի, վերջիններից են առաջացել: Այդպիսի կօշիկները աւելի են յարմարւում մանուկներին մանաւանդ ամառը, երբ չարաճճիները պատրաստ են ոտի տակ տալու դաշտեր ու լեռներ, որ շմուշկներով անտանելի կը լինէր, կօշիկների էլ գարշապարները չէին դիմանալ: Այստեղ մեր միտքն եկաւ այն հանգամանքը, որ լեռնային տեղերում գիւղացիք չեն գործածում անիւաւոր սայլեր, որովհետեւ սահնակաձև սայլը աւելի է յարմարւում դարուփոսերին: Կօշկակարը գնում է կաշին տեղական կաշեգործներից: Սրհետանոցում միշտ լինում է ոտնամանների աչքի ընկնող քանակութիւն: Սակայն պատրաստ ծախուող կօշիկները սովորաբար աւելի հասարակն են լինում, ուստի լաւը ցանկացողները պատուէր են տալիս: Բայց երբէք չէ պատահում, որ պատուիրողը կաշի էլ տալ վարպետին:

Կօշկակարի արհեստանոցի մօտակայքում գտնւում է մի «չնչին» արհեստաւոր, որի արհեստը միայն կօշկակարու-

Թեան լրացումն է: Մեր խօսքը վերաբերում է պայտողին: Նա մեծ մասամբ իսկի խանութ էլ չէ ունենում, այլ շուկայի որևէ անկիւնում տեղաւորուած է: Նա ունի իւր մօտ մի շարք մեծ ու փոքր պայտեր: Կօշիկը սովորաբար առանց պայտի է ծախուում, ուստի նրան գնողը տանում է իսկոյն պայտ գցողի մօտ, որը չնչին վարձատրութեամբ պայտ է գցում: Այդ վարպետը տոնում է պայտերը տեղական դարբիններից. դարձեալ մի օրինակ, որի մէջ մի արհեստաւորը աշխատում է մի ուրիշ արհեստաւորի (ուրեմն ոչ մասնաւոր միւշտարու) համար:

Մեր նկարագրած կօշկակարից պէտք է զանազանել տրեխակորին, որը միայն տրեխներ է կարում: Միայն թէ նա կարում է աւելի նուրբ և աւելի գեղեցիկ, քան մեր արդէն նկարագրածը (գիւղացիների իրանց կարածը): Կաշին գնում է նա խաղաղօրդներից, իսկ քողերը նոյն իսկ մագազիններից: Քաղաքացիները հազիւ են տրեխներ հագնում: Տրեխակարի միւշտարիները գիւղացիներն են, իսկ նրա ներկայութիւնը քաղաքում՝ բացատրւում է այն բանով, որ քաղաքը կենդրոնական շուկայ է շրջապատող գիւղերի համար:

Համետագործը շինում է համետներ էջի և մասամբ էլ ձիու համար: Երկուսն էլ կարւում են կոպիտ կտաւից և լքցնում յարդով: Էջի համետը աւելի հասարակ է, իսկ ձիունը փոքր ինչ բարդ է: Վերջինս բաղկացած է յարդով լցրած երկու կամարաձև տոպրակներից, որոնք այնպէս միացրած են, որ մէջ տեղում ձուռաձև դատարկութիւն են կազմում: Համետագործի արհեստանոցը գտնւում է շուկայի աւելի լեռ ընկած տեղերում: Նա միշտ կտաւի և յարդի պաշար ունի: Նրա գործիքները բաղկացած են մեծ տսեղից (քառորդ արշին երկարութեամբ), գլուխ ունեցող երկաթեայ ձողից և մի տափարակ փայտից: Կտորը փոքր առ փոքր կարւում են, ներս ճնշելով յարդը լիշեալ ձողով, և լետոյ տափարակ փայտով խփելով շիտակացնում են: Արհեստանոցում պատրաստ պահւում են միքանի տասնեակ համետներ, որոնց առնում են միւշտարիները մէկ-մէկ: Վար-

պետը նոյնպէս պատուէրներ է վերցնում, որպիսի դէպքում գործը կատարում է աւելի հոգացողութեամբ: Հում նիւթը երբէք պատուիրողը չէ տալիս, որովհետեւ էժան է և առանձին նշանակութիւն ունենալ չէ կարող: Այդ արհեստը աւելի ստոր է համարւում, ուստի համետագործը ուրիշ վարպետներին հաւասար յարգանք չէ պահանջում և չէ վայելում ժողովրդի մէջ:

Քաղաքացի դարբինը զանազանում է գիւղական դարբնից միայն նրանով, որ նա հնարաւորութիւն ունի մի շարք առարկաներ քանակութեամբ պատրաստելու, օրինակ՝ մեխեր, պայտեր և այլն: Ուստի նրան դասում ենք գին ստացող արհեստաւորների շարքում:

Սազագործը պատրաստում է ասիական զանազան տեսակ երաժշտական գործիքներ, մանաւանդ թառեր, սազեր և այլն: Այդ գործիքների համար հարկաւոր են փայտ ու ձկան կաշի (փամփուշտ), իսկ լարերի համար գործ է ածւում ոչխարի աղիքը: Վարպետը առնում է այդ նիւթերը մեծ մասամբ անմշակ և ինքը նախապատրաստում է նրանց:

Քաղաքացի խառատը նոյնպէս արհեստանոց ունի շուկայում: Նրա գլխաւոր գործիքը ոլորանն է: Նա գործում է գլխաւորապէս պատուէրով, շինելով ստաշնանկի բարդ գործիքներ, օրօրոցներ, զանազան գործիքների պտուտակաւոր մասեր և այլն: Փայտը առնում է ինքը:

Չուլողը, որ ներկայումս անյետանում է, ձուլում է մանղալներ, մոմակալներ և դրանց նման առարկաներ: Այդ առարկաները մեծ մասամբ այժմ աւելորդ են դարձել, կեանքի փոփոխութիւնը պատճառով: Օրինակ. նաւթային լամպի սովորական դառնալը աւելորդ է դարձրել մոմակալը. իսկ եւրոպական ձևի վառարանի մուտքը բնակարանի մէջ, դուրս է մղում մանղալը, որ մի ժամանակ իւրաքանչիւր ընտանիքի անհրաժեշտ պէտքերից մէկն էր: Զուլագործութիւնը ուրեմն ընկել է, այս պատճառով ներկայումս գոյութիւն ունեցող ձուլողները միայն վնասուած առարկաները կարկատելով են պարապում, կամ եթէ նոր գործ են կատարում,

այն էլ պատուէր ստանալուց յետոյ. մինչդեռ առաջ ապրանք էին պատրաստում: Այդ մի լաւ օրինակ է, որից տեսնում ենք թէ ինչպէս տնտեսական մի ձևը ընկնելիս, նախ յետ է գնում դէպի այն ձևը, որի մէջ եղել է մի ժամանակ, երբ դեռ զարգացման զագաթնակէտին չէր հասած. որպէս ծերունին շատ անգամ անմեղանում է երեխայի նման:

Զինագործը (խանչալսազը) արդէն պատրաստ սուրի (խանչալի) համար պատեան է շինում: Նրա միւշտարին ձեռք է բերում նախ սուրը՝ սուսերագործից և բերում է զինագործի մօտ պատեան շինել տալու: Զինագործը կատարում է հետևեալ գործողութիւնները. 1) փայտից շինում է պատեանը, 2) եղջիւրից, փայտից և այլն շինում է կոթը, 3) պատեանին կաշի է քաշում, 4) զանազան զարդեր է դնում պատեանի վրայ մետաղեայ թերթիկներից և այլն: Բայց սովորաբար զինագործը ունենում է նա և պատրաստ զէնքեր՝ (խանչալներ) ծախելու համար:

Նոյնը կտրելի է ասել և հրացանագործի մասին: Նա պատրաստում է հրացաններ և ատրճանակներ: Ներկայումս նա առնում է ներմուծողներից հրացանի փողը (խողովակը) և շինում է հրացանի բունը (փայտեայ մասը): Ներմուծուող պատրաստ հրացանների ազդեցութեան տակ, հրացանագործութիւնը խիստ ընկել է: Այժմեան վարպետները ստիպուած են բուսականանալ հրացաններ կարկատելով:

Մինչև այստեղ մէջ բերած արհեստների մէջ աշակերտներ կամ օգնականներ պահելու պայմանները համարեա միատեսակ են:

Մի առանձին տեղ է բռնում սնունդ պատրաստող արհեստաւորների խումբը: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ մահմեդականները աւելի են պարագլում այդ տեսակ արհեստներով, քան թէ հայերը: Իսկ վերջիններս զբաղւում են աւելի այն քաղաքներում, ուր հայերը շօշափելի մեծամասնութիւն են կազմում, կամ մահմեդականները շատ քիչ են:

Հակառակ դէպքում, շուկայում սնունդ (ուտելիք) պատրաստողները մահմեդականներ են լինում: Այդ հանգամանքն ունի ի միջի այլոց և իւր կրօնական պատճառը: Ուտելիք պատրաստող հայը կարող է միայն կամ գլխաւորապէս, քրիստոնեայ միւշտարիներ ունենալ, մինչդեռ մահմեդականը կարող է ունենալ և քրիստոնեայ ու մահմեդական միւշտարիներ: Պիտի նկատենք, որ շուկայում պատրաստուող ուտելիքները գլխաւորապէս միայն շուկայումն են միւշտարիներ գտնուում: Ընտանիքը հազիւ է օգտուում սրանցից:

Ուտելիք պատրաստող արհեստաւորներից մի քանիսին կը լիջենք:

ա) Հացթուխը: Նա իւր խանութում թոնիր ունի թաղած, ուր օրէկան մէկ կամ մի քանի անգամ թխում է. ամբողջ գործը (հունցելը, թխելը) կատարում է հացթուխը իւր օգնականների հետ: Հացը ծախում են կամ տեղն ու տեղը (խանութում), կամ թէ որոշ զիւում անելով՝ տալիս են շրջիկ հացավաճառների, որոնք հացով լի սակառը գրլխներին դրած շրջում են փողոցներում և բարձր ձայնով հաւատացնում ամենքին, թէ այդպիսի հաց ոչ եղել է և ոչ էլ երբ և իցէ կարող է լինել:

բ) Կերակուր պատրաստողը: Սրա խանութի կէսը բռնում է կրակարանը, որի վրայ մի շարք կաթսաներ են դրած կամ խեցամաններ շարած, որոնք զանազան կերակուրներ են պարուհակում: Ցանկացողների համար իւրաքանչիւրը պէ խորոված էլ են սպտրաստում: Խանութում գտնուում են թախտեր, հասարակ նստարաններ, մանաւանդ ետեւի մասում, հիւրերի համար: Իսկ վաճառականները և արհեստաւորները, որոնք կէսօրին տուն գնալ չեն կարողանում, բերել են տալիս իրանց ուզածը այդ խանութներից և իրանց խանութում ճաշում:

Այդ հասարակ, ասիական կերակրատները եւրոպական շքեղ հիւրանոցների նախապատկերն են ներկայացնում:

գ) Հալվաջի: Սրա խանութում գտնուում են մի քանի մեծ կիսագնդաձև կաթսաներ, իւրաքանչիւրը մէկ կրակա-

րանի վրայ: Կաթսաներում պատրաստում են միքանի տեսակ քաղցրեղէններ՝ գործ ածելով ալիւր, ձու, ընկույզ և այլն: Այդ քաղցրեղէնները ընդհանուր «հալվա» անունն են կրում, բայց կայ միքանի տեսակի հալվա: Սակաւ է պատահում, որ այդ խանութներից հալվա ծախեն սպառողներին: Իսկ գըլ-խաւորապէս առնում են սրանցից քանակութեամբ (оптомъ) շրջիկ հալվափաճառները, որպէս զի մանր-մանր ծախեն սպառող միւշտարիներին: Այս դէպքում շրջիկ փաճառողներն էլ երկու կարգի են բաժանւում: Ոմանք մէկ նստարան են դնում փողոցի անկիւնում. նստարանի վրայ դնում են հալվայի մեծ կտորները և ցանկացողի համար կտրում են, սկըսած ամենափոքր քանակութիւնից: Միւս ծախողները կտրատում են նախապէս և տաշտի մէջ շարելով, պտըտում են փողոցներում, ուր փաճառում են մանր գնողներին: Առաջ սրանք սովորութիւն ունէին և երկաթի զանազան կտորներ առնելով տալ, իսկ ներկայումս այդ սովորութիւնը վերացած է:

ՀԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆԸ *):

Յայտնի է արդէն, որ 17 դարում, Հայաստանում գոյութիւն ունէին համքարութիւնները, որոնք բաւական զարգացած էին: Բայց հաւանական է, որ նրանք շատ աւելի առաջ էլ գոյութիւն են ունեցել հայ արհեստաւորների մէջ, որովհետեւ համքարութիւնները, որպէս հին ժամանակների ճանապարհորդները վկայում են, վաղուց արդէն ծաղկում էին պարսիկների մէջ և Հայաստանը հին ժամանակներում քանիցս գտնուել է Պարսկաստանի ձեռին կամ գոնեա նրա ազդեցութեան տակ: Արհեստների տեխնիկան էլ հայերի և պարսիկների մէջ միատեսակ էին, որից կարելի է եզրակաց-

*) Այս գլուխը կազմելիս օգտուել ենք մանաւանդ պրոֆ. Նիկաղարեանցի „Городские цехи“ գրքից:

ներ, որ առհասարակ հայ և պարսիկ արհեստավորները միմեանցից շատ չեն տարբերուել:

Միևս կողմից հայոց համքարութիւնները շատ նման են եւրոպականներին և զանազանում են նրանցից միայն երկրորդական պարագաների մէջ: Այդ նմանութիւնը շատ պարզ ցոյց է տալիս պրօֆ. Եղիազարեանցը վերոյիշեալ գրքի մէջ:

Մենք կը բաւականանանք այստեղ, միայն ցոյց տալով, թէ ինչպիսի կազմակերպութիւն է ունեցել համքարութիւնը իւր ամենածաղկեալ դրութեան մէջ և թէ ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկուել նա մեր ժամանակներում:

Իւրաքանչիւր համքարութիւն բաղկացած էր միևնոյն տեսակի արհեստավորներից: Համարեա արհեստի (և առևտրի) իւրաքանչիւր տեսակը մի համքարութիւն էր կազմում: Մինչև անգամ բեռնակիրները, ջրկիրները և կառապանները համքարութիւններ էին կազմում: Անդամներին իրար հետ կապում էին ինքնօգնութեան գաղափարը, և տնտեսական, կրօնական-բարոյական, կառավարչական-դատաստանական և հասարակական շահերը, Պարագմունքի միատեսակութիւնը, վարչութեան և դատավարութեան ընդհանուր լինելը, մանաւանդ ընդհանուր զաւանութիւնը ամբողջ միութեանը եղբայրական բնավորութիւն էին տալիս:

Համքարութիւնները արտաքուստ գտնւում էին իշխանութեան ազդեցութեան տակ, ի ներքուստ, իւրաքանչիւր համքարութիւնը որոշ ինքնավարութիւն ունէր: Ամեն մէկ կանոնաւոր կազմակերպւած համքարութիւն ունէր իւր դատաստանը և վարչութիւնը: Նրանցից շատերն ունէին իրանց պաշտպան սուրբը և այդպիսով ներկայացնում էին մի տեսակ կրօնական միութիւն: Չնայելով իւրաքանչիւր համքարութեան անկախութեան, բոլոր համքարութիւնները միասին կազմում էին ընդհանուր քաղաքացիական մի դասուկարգ: Այդ գէպքում որպէս միացնող պարագայ, ծառայում էր ընդհանուր կարգապահութիւնը, քաղաքական դատաստանը և հարկատուութեան կազմակերպութիւնը. համարեա բոլոր քաղաքներում ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հպատակ-

ւում էր բէկին, մէլիքին և այլն, որի իշխանութիւնը սակայն տարածւում էր միայն քաղաքի ազգաբնակչութեան վրայ, այն էլ միայն հանրային կառավարութեան վերաբերեալ գործերի մէջ: Քաղաքի գլխին կանգնածի դատաստանը համքարական դատաստանի բարձր աստիճանն էր: Վարչական հարցերի մէջ քաղաքի գլուխը անմիջական յարաբերութիւն ունէր ծերունիների (ուստաբաշիների) հետ: Համքարութիւնները կազմում էին երբեմն, ամենքը միասին, մէլիքի հետ առանձին խորհուրդ: Զուտ տեխնիկական հարցերում ներկայանում էր որպէս բարձրագոյն դատաստանական մարմին արհեստաւորաց ամբողջ դասակարգի համար կամ համքարութիւնների ընդհանուր ներկայացուցիչը, կամ թէ տասներկու համքարութիւնների ներկայացուցիչներից բաղկացած խորհուրդը: Ել աւելի որոշ կերպով յայտնւում էր միութեան ոգին կրօնական տօնախմբութիւնների ժամանակ, մանաւանդ երբ բոլոր համքարութիւնները մասնակցում էին ժողովրդական տօներին և մատաղներին: Համքարութիւնները (այսինքն որոշ արհեստին պատկանողները) հիմնում էին յաճախ իրանց արհեստանոցները որոշ փողոցներում և որոշ շինութիւններում: Մինչև օրս մնում են այդ սովորութեան հետքերը:

Ախայցխայում, Կարսում, Էրզրումում, Երևանում և Թիֆլիսում արհեստաւորին (օգնականին) վարպետի կոչում տալու համար ուշադրութեան էր առնւում նրա վարպետիկարծիքը, որը պիտի արտայայտուէր երգումով: Վարպետը իւր կարծիքը ապացուցանելու համար, պիտի ներկայացնէր իւր օգնականի մի «գործը» (աշխատութիւնը): Կասկածաւոր դէպքում օգնականին մի գործ էին յանձնում, որը պիտի կատարէր նա մի ուրիշ վարպետի ներկայութեամբ: Նիւթական կարողութիւն ունենալը անպայման անհրաժեշտ չէր վարպետի կոչում ստանալ ցանկացողի համար: Համքարական իրաւունքը դարձնում էր իւր ուշադրութիւնը թեկնածուի բանիմացութեան, փորձառութեան և բարոյական յատկութիւնների վրայ: Համքարութեան պատկանում էին նոյնպէս

վարպետների կանայքն և երեխաները. սրանք պաշտպանութիւն էին գտնում հարկաւոր դէպքում համաքարութիւնների կողմից: «Վարպետի որդին նոյնպէս վարպետ է», ասում է առածը:

Թեկնածուն պարտաւոր էր իւր վարպետին մի ընծայ տալ, վերարկուի կտոր: Եթէ վարպետը մեռած էր, ընծան ստանում էր նրա ընտանիքը: Մի-մի բան էլ հարկաւոր էր տալ համաքարութեան գլխաւորին, խորհրդի անդամներին և սուրհանգակին: Վարպետ օրհնելու ասնախմբութիւնը կատարւում էր հացկերութեամբ, որին մասնակցում էին բոլոր վարպետները: Բացի այդ՝ տեղի էին ունենում կրօնական ծիսակատարութիւններ (աղօթք, աւետարանի ընթերցանութիւն):

Համաքարութիւնը գնում էր հում նիւթեր և բաժանում իւր անդամներին, իսկ եթէ անդամները իրանք էին առնում հում նիւթերը, պարտաւոր էին վճարել նախապէս որոշած արժէքի համեմատ:

Բոլոր վարպետների ընդհանուր ժողովը արհեստաւորաց ամբողջ դասակարգի գործօնն (օրգանն) էր: Բացի այդ՝ համաքարութիւնների պարագլուխները առանձին «խորհուրդ» էին կազմում. էրզրումում, Ախալցխայում, Կարսում և Ախալքալաքում բոլոր համաքարութիւնները ընտրում էին մէկ գլուխաւոր, որը կոչւում էր վարպետների վարպետ: Սա քաղաքի բոլոր համաքարութիւնների ներկայացուցիչն էր:

Համաքարութիւնը մեր դարում հետզհետէ ձևակերպուել է: Անդրկովկասում ռուսական կառավարութիւնը ձգտել է համաքարութիւնները յարմարացնել իւր ներքին քաղաքականութեան: Կառավարութիւնը անհրաժեշտ չէր համարում լուծել նրանց, այլ ըստ կարելոյն հպատակեցնել Ռուսաստանում տիրապետող ցեխական սկզբունքներին: Այդպէս, 1867 թուին (ապրիլի 5-ին) հրատարակուած է «Կարգադրութիւն» արհեստաւորաց համաքարութիւնների մասին: Այդ «կարգադրութեան» նպատակն էր. 1) Համաքարութիւնների ներքին կազմակերպութիւնը համաձայնացնել «ցեխային»

ընդհանուր օրէնքների հետ, որպէս զի դրանով համքարութիւնները աւելի ամուր կազմութիւն ստանան և 2) աւելի ճիշտ որոշել համքարութիւնների յարաբերութիւնը ընդհանուր քաղաքային կառավարչութեան հետ:

Այդ կարգադրութեամբ վերակազմուեց համքարութիւնը հետևեալ կերպով: Ծերակոյտների խորհուրդը լուծուեց, համքարութեան պարագլուխը մնաց որպէս վարչութեան միակ և առաջին «գործօնը»: Նա պարտաւոր է հոգալ արհեստի բարօրութեան և տեխնիկական զարգացման մասին, նոյնպէս արհեստաւորների կարգապահութեան և համերաշխութեան մասին: Նա պիտի հրաւիրէ համքարների ժողովը, միայն թէ նախապէս թոյլտուութիւն ստանալով ոստիկանապետից և արհեստաւորների պարագլուխից (ремесленный голова). նա իրաւունք ունի դատերը վերջնականօրէն վճռել, եթէ գործը վերաբերում է 10 ռուբլուց ոչ աւել գումարին: Այդ գումարի սահմանն էլ կարելի է անցնել, եթէ երկու կողմն էլ զրաւոր համաձայնութիւն տան նրան:

Նոյնպէս պահեց իւր գոյութիւնը բոլոր արհեստաւորների ընդհանուր ժողովը, միայն թէ միքանի սահմանափակումներով. այսինքն նա կորցրեց դատաւարական և թեկնածուին՝ վարպետի կոչում տալու իրաւունքը: Այդ իրաւունքները անցան ընդհանուր արհեստաւորաց վարչութեան (ремесленная управа): Համքարական ժողովին վերաբերող առարկաներն են. 1) համքարութեան պարագլուխի և գանձապահի ընտրութիւնը, 2) համքարութեան մասնաւոր կարիքների համար տուրքեր նշանակելը, 3) համքարութեան գանձանակի քննութիւնը և այլն:

«Կարգադրութիւնը» նոյնպէս աւելացնում է, թէ «համքարութեան պարագլուխները լուրջ ուշադրութիւն են դարձնում, որ արհեստաւորները, օգնականները և աշակերտները ժամանակին վճարեն իրանց հարկերը և քաղաքային պահանջները, իսկ հակառակ դէպքում համքարական գանձարանն է պատասխանատու»:

Բոլոր արհեստաւորների պարագլուխը ընտրւում է վըս-

տահելի վարպետների միջից երեք տարով, արհեստաւորաց ամբողջ դասակարգի կողմից և հաստատուում է նահանգապետի կողմից: Պարագլուխը ունի լայնատարած կառավարչական և ղիսցիպլինական ազդեցութիւն վարպետների և նոյն իսկ ծերակոյտների վրայ: Նա գլխաւոր գործիքն է, որի միջոցով կառավարութիւնը և քաղաքային վարչութիւնը յարաբերութիւն է ունենում արհեստաւորաց դասակարգի հետ:

Որպէս մի ուրիշ, բարձրագոյն գործօն, ներկայանում է «արհեստաւորաց վարչութիւնը». նա բաղկացած է բոլոր արհեստաւորների պարագլուխից, որը վարչութեան նախագահը և գլխաւորն է, և համքարութեանց գլխաւորներից (ծերակոյտներից): Վերջիններս իրաւունք ունին մասնակցելու նիստերին կամ խմբովին կամ հերթով, միայն թէ այնպէս, որ նիստին ներկայ լինին առնուազն, երկու ծերակոյտներ: Ըստ որում անհրաժեշտ է այն համքարութեան ծերակոյտի ներկայութիւնը, որին վերաբերում է վճռուելիք հարցը:

Վարչութեան գործունէութեանը վերաբերում են. 1) իւրաքանչիւր արհեստի կարիքների հոգատարութիւնը, 2) համքարութիւնների իրար հետ ունեցած վէճերի քննութիւնը (ի հարկէ խօսքը արհեստի գործերին է վերաբերում), 3) հսկողութիւն համքարութիւնների վրայ, որ հարկերը և քաղաքային տուրքերը ճշտութեամբ վճարեն, 4) զանգատներ, վերաբերեալ անճիշտ հարկատուութիւններին և համքարութեանց պարագլուխների ծախսած փողերին, 5) օգնականներ և աշակերտներ պահելու պայմանների որոշումը, որբերի և որբէակների հոգատարութիւնը, բոլոր համքարութիւնների մէջ պատահող հիւանդ կամ աշխատանքի անընդունակ դառած արհեստաւորների պաշտպանութիւնը:

Վերոյիշեալ «կարգադրութիւնը» վերաբերում է Թիֆլիսի համքարութիւններին, ուր նրանք նշանաւոր տարր են կազմում: Իսկ նա իրապէս ներգործութիւն ունեցաւ և զաւառնեցում: Սակայն անպայման կերպով հասնել իւր նպատակին՝ նա Թիֆլիսումն էլ չկարողացաւ: Նա հիմնուած էր

երկապատիկ սկզբունքի վրայ, որիվհետև ազատ (համբարութեան չպատկանող) արհեստուներին էլ անպարէզ էր տալիս: Ամեն տեղ միևնոյն հետեանքը յայտնուեցաւ: Ամենուրէք գնաց և գնում է համբարութիւնը դէպի կորուստ (լուծումն): Սրա պատճառը պէտք չէ որոնել կառավարութեան այս ու այն ձեռնարկութեան մէջ, ալլ արհեստի ներքին կեանքի մէջ: Այսինքն մենք գտնում ենք, որ այս ու այն համբարութիւնը դեռ ամուր է մնում, կամ թուլացել է, նայելով թէ արդեօք ինքը արհեստը ընկել է, թէ ծաղկում է տակաւին: Օրինակ՝ մանողների, ոստայնականների և ներկարարների համբարութիւնները բոլորովին լուծուել են, որովհետև այդ արհեստները կորցրել են իրանց նշանակութիւնը ներմուծուող ապրանքների ազդեցութեան տակ: Արհեստների ընկնելն է պատճառը, որ առհասարակ ներկայումս դեռ գոյութիւն ունեցող համբարութիւններն էլ դարձել են ազատ միաբանութիւններ, որոնք չունին նախկին ամբութիւնը և նշանակութիւնը, իսկ մի շարք քաղաքներում համբարութեան հետքերն էլ չեն մնացել:

ԵՐՐՈՐԴ ԴԼՈՒԽ.

Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ա Տ Ե Ր Ը.

Մեծածաւալ արդիւնագործութիւնը՝ Հայաստանում և Անդրկովկասում ներկայացնում է մեզ շատ քիչ օրինակներ (մեր խօսքը վերաբերում է միայն ռսիական ձեերին): Արհեստագործութեան այդ ձեւը կարող է տեղի ունենալ այն երկրում, ուր փոքր ի շատէ կազմակերպուած ժողովրդական տնտեսութիւն կայ, ինչ որ երբէք գոյութիւն չէ ունեցել մեր լիշաժ երկրում: Այստեղ գտնում ենք, որ իւրաքանչիւր գիւղ և իւրաքանչիւր քաղաք իւր համար է ապրում և աշխատում, միայն աննշան յարաբերութիւններ ունի ուրիշ գիւղերի և քաղաքների հետ:

Գոյութիւն ունեցող մի քանի օրինակները ցոյց են տալիս, որ սրանք գլխաւորապէս այն արհեստագործութիւններն են, որոնք պահանջում են թանգ և հեշտ տեղափոխուող նիւթեր, որոնցից պատրաստում են այնպիսի պիտուքներ, որոնք ամենուրէք հարկաւոր են, բայց ոչ ամեն տեղ գոյացող: Այդ հազուագիւտ օրինակներն էլ չեն կարողացել զարգանալ մինչև գործարանի աստիճանը, այլ մնացել են «գործաբաժանութեան» (յետոյ պիտի բացատրենք) աստիճանի վրայ: Միայն մետաքսագործութիւնն է կարողացել գործարանական բարձրութեան հասնել: Միքանի օրինակներով կը բացատրենք մեր միտքը:

Քաղաքներում (օրինակ Երևանում) կան մի տեսակ դերձակ-վարպետներ, որոնք իրանք արհեստանոց չունին: Նրանք առնում են զանազան կտորներ, որոնցից իրանց բնակարանում տեսակ-տեսակ հագուստներ են ձևում: Ապա քաժանում են այդ գործերը կար անող կանանց՝ կարելու (ահա թէ ինչու ենք այդ ձևը «գործաբաժանութիւն» անուանում): Կարած հագուստները հաւաքում են ի մի և ճանապարհւում գիւղերը՝ ծախելու համար: Հագուստներ ծախում են ոչ միայն փողով, այլ և փոխում են տեղական գործուածքներով, որոնցից յետոյ կրկին հագուստներ են պատրաստել տալիս: Այստեղ տեսնում ենք, որ դերձակը այլ ևս զուտ արհեստաւոր չէ, այլ մի տեսակ վաճառական է, գումարատէր է, որ կարողանում է արհեստաւորներ բանացնել և կտրել արհեստաւորի յարաբերութիւնը սպառողի հետ, որը գումարատիրոջ շատ ձեռնտու է:

Սոյնանման մի օրինակ գտնում ենք Տիգրանակերտ քաղաքում: Այնտեղ կան մանրիկ խանութպաններ, որոնք տեղական ոտնամաններ են ծախում: Նրանք քանակօրէն պատուիրում են տեղական վարպետներին զանազան ոտնամաններ, որը յետոյ ծախում են իրանց խանութներում մանր մանր: Հաւանականօրէն այդ երևոյթի պատճառը երկրի մէջ գումարի պակասութիւնն է (40-50 տոկոս է վճարւում):

Այդ հանգամանքից օգտուելով, գումարատէրը դարձնում է արհեստաւորին իւր բանուորը:

Նոյն երևոյթը նկատուում է Երզրումում՝ պղնձագործութեան մէջ: Գումարատէրը գնում է պղինձը և որոշ վարձ տալով, պատուիրում է պղնձագործներին՝ շինել իւր համար պղնձեղէններ: Ապա վերցնում է պատրաստ ապրանքը և իւր ուզածի պէս առւտուր է անում նրանցով:

Աւելի բարդ և հետաքրքիր կազմակերպութիւն ունի պղնձագործութիւնը Անդրկովկասում, Գեօգչայի Լահիճ գիւղում *):

Այդ մեծ գիւղի ազգաբնակութեան նշանաւոր մասը պղնձագործներ են: Սրանց կարծիքով իրանց նախահայրերը եկած են այստեղ Պարսկաստանից, որտեղ մինչև օրս գոյութիւն ունի նրանց Լահիճստան կոչուած հայրենիքը: Բայց անյայտ է մնում, թէ արդեօք նրանք պղնձագործութիւնն էլ իրանց հետ բերել են, թէ չէ՝ լետոյ են սովորել: Լահիճը ինքը պղինձ չունի (ուշադրութեան արժանի է այդ), այլ ստանում է երկրի ուրիշ կողմերից (Լաւլարից—Բորջալուի գաւառում, Գետաբէկից—Գանձակի գաւառում և այլն): Իսկ ինքը գիւղը ունի. 1) մեծ անտառներ, որոնք տալիս են նրան պղնձագործութեան համար անհրաժեշտ ածուխը, 2) վարժուած վարպետներ: Ազգաբնակութեան երրորդ մասը հասկանում է պղնձագործութիւնը. բայց ոչ ոք նրանցից բաւականաչափ գումարատէր չէ, որ կարողանայ այնպէս թանգագին նիւթը մեծ քանակութեամբ գնել, որոշ քանակութեամբ պղնձեղէններ պատրաստել տալ և ապրանքը իւր ձեռքով տարածել երկրի զանազան կողմերում: Եւ ահա լաւ ասպարէզ է բացւում գումարատիրոջ համար: Նա առնում և բերում է պղինձը Լահիճ, բաժանում է տեղական պղնձագործներին, որոնք շինում են պահանջուած կարասիքը և որոշ վարձ ստանում: Վարձը որոշւում է կշիռին և մասամբ ամանների տեսակին նայելով:

*) Քաղում ենք տեղեկութիւնները Աբէլիւսից. Исследо-
ние экон. быта гос. Крестьянъ въ Геогч. и Шем. уѣзд. Կր. 179:

Կարճ կերպով կը ծանօթացնենք արհեստի հետ.

Արհեստանոցը գտնուում է շուկայում, մի որևէ քանակ խանութում: Իւրաքանչիւր արհեստանոց ունի մօտ 300 ըուբլու գործիքներ: Բացի սալից և սղոցներից, բոլոր մնացեալ գործիքները պատրաստուած են տեղական դարբինների ձեռքով: Ածուխն էլ առնում են համագիւղացի ածխագործներից:

Պղինձը հալում են կրակարանում և նրանից թիթեղներ ածում: Այդ գործին մասնակցում են բացի վարպետից նոյնպէս միքանի բանուորներ: Այդ թիթեղները ճեղքում են ցանկալի ձև տալու համար: Այդ աշխատութիւնը գործի մէջ ամենադժուարներից մէկն է: Զբաղւում է վարպետը 13 բանուորներով: Մէկը վառարանի մօտ է ծառայում. նա մօտ է բերում ձեւ և տանում է նրան: Երկրորդը ծառայում է փռքսին, երրորդը կտրատում է, չորրորդը կռնահարում է, և 9 բանուորներ մուրճ են գործածում: Մշակների մի այդպիսի խումբը կարող է օրէկան 10 փութ պղնձաթիթեղ պատրաստել. մի քանակութիւն, որից մէկ վարպետ երկու աշակերտներով միայն մի ամսուայ ընթացքում կարող է ամաններ պատրաստել:

Աւելի բարդ զարգացումն ունի մանուսագործութիւնը Տաճկական Հայաստանում: Մանուսան բաւական նուրբ գործուած է բամբակից: Մանուսագործութիւնը տարածուած է Տաճկա-Հայաստանի շատ քաղաքներում և ամենուրէք գտնւում է հայերի ձեռքում: Ծանօթանա՛նք նրա տնտեսութեան հետ:

Տեղական վաճառականները ստանալով թելը Անգլիայից (Մանչեստերից), ծախում են մանուսագործներին 10 տոկոս աշխատանքով: Մանուսագործը ունի իւր մօտ մի օգնական-վարպետ: Սա թրջում է թելը խաշիլի մէջ (նուրբ ցորենի ալիւրից պատրաստած խմոր) որպէս զի ամրանայ. ապա տալիս են թելը մանող կանանց, որոնք փոխադրում են թելը ճախարակի միջոցով մասուլարի վրայ: Մասուլարն մէջը դատարկ փայտիկ է մատիտի մեծութեամբ: Այս խեղճ կա-

նայք գործում են ամբողջ տարին արևածագից սկսեալ մինչև ուշ գիշերը իրանց ճախարակների առաջ: Յետոյ թելը լանձնոււմ է թափիչին և վերջապէս բաժանւում է ջուլհակներին, որոնք սեփական արհեստանոցներում մանուսան գործում են: Վերջապէս պատրաստ մանուսան լետ է գալիս մանուսագործի (գումարատիրոջ) մօտ, որը քանակօրէն ծախում է վաճառականներին:

Սրա նման կազմակերպութիւն ունի և մետաքսագործութիւնը, որը սակայն զարգացել է մինչև գործարանի աստիճան: Մետաքսագործը գնում է հում մետաքսաթելը, «թափ է տալիս» իւր բնակարանում, չոկում է տեսակները որակութեան համեմատ: Ապա տալիս է թելը մանող կանանց, որոնք վարձատրութիւն ստանալով, աշխատում են իրանց բնակարաններում: Յետոյ վերադարձնում են թելը մետաքսագործի տունը, որտեղից ուղարկում են եփելու, ներկելու և այլն: Վերջապէս մշակուած, պատրաստուած թելը բաժանում է մետաքսագործը իւր գործարանում՝ աշխատող վարպետներին, ուր նրա պատուէրի համեմատ և մասամբ նրա հսկողութեան տակ, զանազան մետաքսեղէններ են գործում: Զուլհակները վարձատրւում են իրանց կատարած գործի քանակութեան և տեսակի համեմատ: Վարպետների օգնականները և աշակերտները ստանում են գործարանատիրոջից շաբաթավարձ կամ ամսավարձ: Պատրաստ ապրանքը վաճառում է գործարանատէրը ուղղակի սպասողներին կամ շրջիկ մանրովաճառներին:

հ Ն Չ Ո Ռ Հ Ի

ՀԱՅ—ԲՈՇԱՆԵՐ

(Ազգագրական ուսումնասիրութիւն).

ՆԵՐՇԺՈՒԹԻՒՆ

Ազգերի կեանքի պատմութեան մէջ օրինակը չէ տեսնուած մի այնպիսի ժողովրդեան, որ դարերից ի վեր, անընդհատ, առանց մի րոպէ դադար առնելու, սկսած աշխուհի մի ծայրից դէպի միւսը՝ խումբ առ խումբ մատնուած լինի թափառականութեան. որ աշխարհն ամբողջ իր հողը, իր հայրենիքը համարի և որ գլխաւորն է, միշտ մնայ ինքնուրոյն, առանց կատարելապէս ենթարկուելու միջավայրի զօրեղ, կլանող ազդեցութեան:

Եւ սակայն կայ մի այդպէս ժողովուրդ, որ դարերից ի վեր ոտքի տակ է տալիս Ասիան, Եւրոպան, Ամերիկան և մինչև իսկ Աւստրալիան. աշխարհի ամենահեռաւոր անկիւնում կարելի է հանդիպել նրանց խմբերին, որոնք չեն ենթարկուում ո՛չ մի պայմանի, որոնք դիմանում են ցրտի, տաքի և ամէն կլիմայ, ամէն հանգամանք կարծես ենթարկուում է նրանց:

Ահա տեսնում էք ճանապարհի վրայ, փոշու մէջ, իրենց էշերի վրայ նստոտած կամ ոտքով, կիսամերկ, բոկոտն, ունեցած չունեցածը կամ շալակած, կամ սալերի վրայ բարձած, մանր ու մեծ մանուկներ, կանայք, անցնում են սառուցների միջով, միջօրէականի այրող կլիմայի տակ և ուր որ յոգնեցին—նստում են, իսկոյն առ ձեռն վրան կազմում,

պարում որքան կամենան, տպա, մի ժամուայ ընթացքում ժողովում և անհետանում են երկրից:

Այդ տարօրինակ ժողովրդին բոլորը ճանաչում են. նրան ծանօթ է աֆրիկացին, որպէս և եւրոպացին ու աւստրալիացին:

Ամէն տեղ նրանք զանազան անուններ են կրում: Անգլիայում՝ *ժիպսի*, Թիւրքիայում՝ *չինգենէ*, ըոշա, *մադագործ*, Հայաստանում՝ *գնչու*, Ռուսիայում՝ *ցիգան*, Պարսկաստանում՝ *մըթըրը*, *կարաչի*, Բոհեմիայում՝ ստացել են տեղական անունը՝ *ըոհեմացիք*:

Իրանք բոշաներն են, մի ենթադրական ծագում ունեցող ժողովուրդ. միջահասակ, խանձուած սև խռիւ մազերով, ձուածե դէմք, կանոնաւոր և լաճախ շատ վալեւուչ հասակ և հնդկական տիպ ունեցող—մի խառնուրդ նրբութեան և կոպտութեան, վայրենութեան և գեղեցկութեան:

Բնական է, որ այդպիսի մի տարօրինակ ժողովուրդ դարձներ իր վրայ ուսումնասիրողների հետաքրքրութիւնը: Գիտնականներ, ճանապարհորդներ, ազգագրագէտներ և լեզուաբաններ դարերից ի վեր ուսումնասիրեցին, քննեցին. մի ամբողջ գրականութիւն կայ նրանց մասին, սակայն դեռ *գնչուն* մնում է կիսովին առեղծուածական մի ժողովուրդ և խուսափում է լիովին ուսումնասիրութեան տակ ընկնելուց:

Ամենից առաջ պատմագէտներն ու լեզուաբաններն եղան, որ հետախուզեցին նրանց: Հին հեղինակների խորին լռութիւնը իրանց մասին և կամ թեթև, խորհրդաւոր տկնարկութիւնները, այլ և *գնչունների* մէջ եղած գաղտնի գիտութիւնները՝ մի շատ տարօրինակ գաղափար փոխանցեցին յետագայ սերունդին. ամէն տեղ գրեթէ համարում են նրանց եթէ ոչ ամբողջ՝ գոնէ կէս կախարդներ, գուշակույներ և ինչ ենթադրութիւններ ասես, որ երևան չեկան նրանց ծագման մասին: Պրիդորի պատմագէտն օրինակ (1841 թ.) համարում է նրանց առասպելական Ատլանդիկ ցամաքի ժողովրդեան մնացորդ, իսկ Բատալիարը ճգնում է ապացուցանել, որ գնչուները բրոնզեայ նախապատմական շրջանում

ապրում էին հարաւային Եւրոպայում, Փոքր Ասիայում և հիւսիսային Աֆրիկայում:

Այս ենթադրութիւնները ունին իրենց հետեւողները, սակայն ո՛չ մի ճշտութիւն չեն ապացուցանում: Աւելի շատ հաւատ է ընծայւում այն ենթադրութեան, որ գնչուների ծագումը համարում է պատմական ժամանակներում: Հերոզոտը և Ստրաբոնը յիշելով «սիգիւնների» մասին, նրանց հայրենիքը համարում են Կովկասը և Փոքր Ասիան. գոնէ այնպէս է ենթադրւում նրանց ասածներից: Բիւզանդական VII և XII դարերի վկայագիրները յիշատակում են նրանց մասին, անուանելով *ցիգաններ* և վերջապէս, լեզուաբանական հետազոտութիւնները գալիս են գրեթէ հաստատապէս մի ենթադրութիւն անելու, որ բոլորից աւելի հաւանական է թւում:

Լեզուաբանները սկսեցին ուսումնասիրել գնչուների լեզուն, որ բոլորովին տարբեր է և բնորոշ, ու գտան, որ նա խառնուրդ է հնդկական եօթ լեզուների, որոնք են—*Տիւնդի*, *մալլաթ*, *բէնջարի*, *սինդի*, *գիւզէրէթ*, *բէնգալի* և *օրիշա*: Բայց առանձնապէս գնչուների լեզուն դրանցից ո՛չ մէկին նման չէ. մանաւանդ այժմ, որ ենթարկուած լինելով զանազան, իրենց բնակուած և կամ աւելի երկար ժամանակ անցկացրած երկրի լեզուներին, կորցրել են քերականութիւնը, շատ բառեր, եղածներն էլ կամ աղաւաղել են և կամ նոր բաղադրութիւնների ենթարկել:

Միկլոշիչ նշանաւոր լեզուաբանը գտնում է, որ գնչուների լեզուն շատ մօտ է *Սինդ* երկրի նոր-արիական լեզուին: Այդ երկիրը գտնւում է Բիւլուջիստանի սահմանի մօտ, հրեղական Բոմբէի ընդալուծեան մէջ:

Լեզուաբանական այդ ենթադրութիւնները այն եզրակացութեան տարաւ, որ գնչուների հայրենիքը եղել է Հրեղկաստանը և նրա ծագումն է հնդկական *Սինդ* երկրի ջատ ցեղից: Այս թէորիան ընդունելութիւն գտաւ մեծ յաջողութեամբ և յետագայ ուսումնասիրութիւնները ամրապնդեցին նրան աւելի ևս:

Գտնուելով ուրեմն գնչուների հայրենիքը, այնուհետև ղիւրին եղաւ գտնել նրանց գաղթականութեան ճանապարհը, որով նրանք ցրուեցին ամէն կողմ:

Գնչուները թողել են իրենց հայրենիքը—Հնդկաստանը ենթադրութեամբ՝ 1000 թուին. բայց այս թիւը ճիշտ չէ կարող լինել, եթէ ընդունենք, որ Հերոդոտի սիգիւնները և Հոմերի սինդիսները՝ այժմեան ցիգանների նախնիքներն են. այն ժամանակ նրանց Հնդկաստանից դուրս գալը գրեթէ գնում է պատմութեան առաջին շրջաններում:

Սակայն Եւրոպա և Ասիա մտնելու ժամանակը համարւում է ոչ ուշ՝ քան 1000 թուականը: Ցիգանների այդ գաղթականութիւնը եղել է երկու մեծ ճիւղերով: Առաջինը ծով-եզերքով՝ դէպի ցամաք: Իջնելով Ինդու գետի հոսանքն ի վար, այդ առաջին ճիւղը Բիլուջիստանի և Պարսից ծոցի ափերով անցել է մինչև Արաբիա և Կարմիր ծովը, այնտեղից հասել Սիրիա և ցրուել Կրետէի, Կիպրոսի և Արշիպելագոսի կղզիների վրայ: Դրանից մի մասը բաժանուելով գնացել է աւելի արեւմուտք և մտել Եգիպտոս և նոյն իսկ Ալժիրիւ, իսկ միւս մասը տարածուել Փոքր-Ասիոյ մէջ:

Գաղթականութեան երկրորդ ճիւղը Հնդկաստանի վերին կողմերից մտել է Պարսկաստան, Միջագետք և Փոքր Ասիա—Սև ու Կասպից ծովի եզերքներում, ուր և հանդիպել է միւս ճիւղին: Այս հանդիպումով է բացատրւում Բալկանեան թերակղզու և Փոքր-Ասիայի մէջ գտնուող ցիգանական աւելի շատ ազգաբնակիչութիւնը, այլ և Թիւրքիայի մէջ գտնուող երկու տեսակ գնչուների գոյութիւնը, որոնք թէ լեզուով և թէ սովորութիւններով բաւական զանազանւում են միմեանցից: Նրանց ներկայացուցիչներն են, որոնցից մէկին այժմ Թիւրքիայում կոչում են չինզնէ, իսկ միւսին՝ հայ-ըոշա:

Այժմ ես այստեղ հարկ եմ համարում ամփոփ կերպով առաջ բերել այն բոլոր ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը, որ կատարուած են եւրոպական գիտնականների, պատմա-

բանների կամ ազգագրագետների ձեռքով—աւելի շատ ի հարկէ եւրոպական գնչուների մասին և շատ քիչ՝ ասիականների:

Ենթադրուում է, որ գնչուները Եւրոպա են սկսել մըտնել 1417 թուից սկսած, Սև ծովի ափերից անցնելով Սուտափիա և Վալախիա՝ զանազան 70—200 տնձերից բաղկացած խմբերով: Ամեն մի խումբ (լայ) ունէր իր գլխաւորը (պօլգար), իր դատաւորները (ահիլ), իր իշխանները (Չամադար), որոնք Եւրոպա անցնելուց յետոյ կոչուում էին հերցոգ, իշխան, թագաւոր, կոմս, ասպետ՝ եւրոպական պատմաբանների կողմից:

1417 թուին էր, որ Դանուբի եզերքներում յայտնուեց գնչուների առաջին մեծ խումբը, առաջնորդութեամբ «Թագաւոր» Սինդելի, «հերցոգ» Միխալի, Անդրաշի և Փանուէլի, ալլ և «կոմս» Իօնի և «ասպետ» Պետրոնի: Սրանք քայլում էին խմբի առջևից ձիերով, իսկ ամբողջը բոկոտն, անգլխարկ, ցնցոտիների մէջ և միևնոյն ժամանակ ոսկեայ զօտիներով ու զարդերով՝ հետևում էին նրանց: Կանաչ մէջքերի վրայ էին կապել մանուկներին, տղամարդիկ զէնքեր էին կրում, իսկ կահ կարասիքը բեռնել էին ձիերի վրայ: Խումբը ունէր նաև իր պահապան շները:

Եկուոր տարօրինակ խմբի մի մասը տեղաւորուեց Դանուբի եզերքների վրայ, իսկ միւս մասը շարունակեց իր ճանապարհը երկու ճիւղով: Առաջին ճիւղը թագաւոր Սինդելի առաջնորդութեամբ շարունակուեց դէպի արեւմուտք, իսկ երկրորդը հերցոգ Փանուէլի միջոցով՝ անցաւ հիւսիս, մտաւ Բոհեմիա, Սաքսոնիա և կանչ առաւ Դանիայում և Բալթիկ ծովի ափերի վրայ:

Բսան տարի թափառելուց յետոյ, այդ խմբերը մաս-մաս եղան և հաստատուեցին միջին Եւրոպայի զանազան երկրներում - Հունգարիա, Բոհեմիա, Սաքսոնիա, Շվեյցարիա, Աւգաս, 1422-ին՝ Իտալիա, 1424-ին՝ Բաւարիա և 1427-ին՝ Փրանսիա, որտեղից նրանք անցան 1430 թուին՝ Անգլիա:

1500 թուին հետզհետէ Եւրոպա լցուող գնչուներից

մտան Լեհաստան և Ռուսաստան և ապա 10—20 տարուայ ընթացքում եւրոպական ամէն երկրներում երևացին նրանք։ Այսպէս 100 տարուց յետոյ, գնչուներն արդէն հասել էին մինչև Ամերիկա և Աւստրալիա։

Սկզբում Հնդկաստանից եկած այդ հիւրերը շատ լաւ ընդունելութիւն գտան ազգաբնակութիւնների մէջ։ Եւրոպայի այդ ժամանակուայ ողորմելի նախապաշարումներով, սնոտիապաշտութեան մէջ ընկղմած և տգէտ ժողովուրդը ահագին քանակութեամբ խանւում էր գնչուների վրանների շուրջը, օգտուելու համար նրանց բժշկական միջոցներով և գուշակութիւններով Գնչուները գիտէին շատ բուժիչ խոտեր, գիտէին մետաղների հալելու և բաղադրութեան արհեստը և այդպիսով, սկսած աղքատ դասակարգից մինչև ազնուականներն ու կրօնաւորները, հարստացնում էին նրանց ու պաշտպանութիւն ցոյց տալիս։ Գնչուները հարստացան, կշտացան, յարգ վայելեցին և շլացած յաջողութիւններով, շուտով սկսեցին գողութիւն և խաբէբայութիւն։ Նրանց վրանները ապաստան եղան յանցաւորների, աւազակների, հրձիգների։ Այնուհետև գնչուները սկսեցին ատելի դառնալ կառավարութեան, որին նրանք հագս էին պատճառում, հոգևորականութեանը, որ սկսեց նրանց վրայ նայել որպէս դժոխքի ոգիների հետ կապ ունեցող մի ժողովրդի վրայ։ սկսեցին հալածանք։ Փոքր ու խոշոր այնքան մեծացաւ անկարգութիւնը մի կողմից և հալածանքը միւս, որ գնչուները դուրս եկան օրէնքից դուրս և վճռուեց կոտորել բոլորին... Նւ ահա վառուցին խարոյկներ, կառուցին կախաղաններ, տանջարաններ։

Առաջին քաջը արաւ Սպանիան. նրան հետևեցին շուտով Իտալիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և միւս եւրոպական պետութիւնները։ Մի քանի երկրներում էլ այնպիսի խիստ օրէնքներ սահմանուեցին գնչուների համար, որ նրանք պարտաւորուեցին փախչել։ Միայն Հունգարիան էր, որ մարդասէր գոնուեց համեմատաբար։ Այստեղ գնչուները վայելում էին հաւաստի իրաւունքներ և երբեմն միայն, երբ

շատ էին գրգռում ժողովրդի ատելութիւնը, թափուում էր արիւն: Նոյն տեսակ մարդասիրական վարմունք գտան գընչուները Ռուսաստանում, ուր նրանք վախ չուներին հալածանքից, ապրում էին հանգիստ և ազատ. մինչև իսկ օրէնքներ դրուեցին թեթևացնելու համար նրանց կեանքը:

Երեք հարիւր տարի շարունակ ամբողջ Եւրոպայում նրանց հալածեցին, կոտորեցին, կախեցին ու այրեցին ամէնքը այնպէս անգթութեամբ, որ յաճախ կտրուում էր թէ այլ ևս գնչու չէր մնացել: Սակայն հազիւ թէ դադարում էր այդ բարբարոսական որսը, որ գնչուները նորից երևան էին գալիս և ահա նորից սկսում էր կոտորած, խարոյկ, կախաղան... Վերջապէս պետութիւնները հասկացան, որ այդ ճանապարհով անհնար էր վերջ դնել չարիքներին, ուստի սկսեցին մեղմացնել հալածանքը և 1773 թուին, Աւստրո-Հունգարիայի թագուհի Մարիա-Թերեզան հրատարակեց գընչուների վերաբերեալ նոր, մարդասիրական օրէնքներ: Գընչուների, թշուառ հալածականների կեանքը սկսեց բարութուել. նրանց ապրելու իրաւունք տրուեցաւ, չնայելով որ ստրուկ ապրելու: Մարիա-Թերեզայի յաջորդ Յովսէփ II-ը աւելի թեթևացրեց գնչուների ստրկութիւնը և սրանք այժմ կարող եղան բնակուիլ քաղաքներում, գիւղերում և մինչև իսկ հողագործութեամբ զբաղուել:

Փոքր ևս և Աւստրիան կատարելապէս հանդարտուեց. այդ յաջող փորձը օրինակ եղաւ եւրոպական միւս պետութիւնների համար և հետզհետէ դադարեց բոլորովին՝ գընչուների ճնշումը, ու վերջապէս 1856 թուին միայն Եւրոպական բոլոր գնչուները ազատագրուեցին ստրկութիւնից և հալածանքից և իրաւունք ստացան ապրել բոլոր միւս ազգերի պէս:

Հալածանքը դադարելուց յետոյ, գնչուները սկսեցին մի նոր շարժում և հետզհետէ տեղաւորուեցին եւրոպական երկիրներում, աւելի շատ՝ Բալկանեան թերակղզու վրայ և Ռուսաստան: Հետևեալ ստատիստիկական մօտաւորագոյն թուերը ցոյց են տալիս, թէ որտեղ որքան գնչուներ կան:

Թիւրքիայում, անորոշ ստատիստիկական տեղեկութիւնների հիման վրայ, ճշտապէս հաշուել անհնար է եղել:

Հունգարիա	150,000
Թիւրքիա	67,000
Ռումինիա	250,000
Ռուսաստան	63,000
Բուլղարիա և Արեւել. Րումիլիա . . .	50 000
Սերբիա	34,000
Սլաւոնիա	40,000
Իտալիա	32,000
Բոսնիա և Հերցեգովինիա	18,000
Յունաստան	10,000
Աւստրիա	16,000
Շուէդլ և Նոյվեգիա	1,500
Դանիա և Նիդերլանդիա	6,000
Գերմանիա	2,000
Ֆրանսիա	2,000
Անգլիա	12,000
Չեքոսլովակիա	500
Եւրոպայի միւս երկրներ	15,000

Ընդհ. գում. . . 779,000

Պատկաւորի տեսելով Թիւրքիայում հաշուում են ոչ թէ 67,000, այլ 107,000 անձ, Րումինիայում—300,000. Իսկ Միկլոշիչի տեսելով՝ Ռուսաստանում ապրում են 1,500,000 չափ գնչուներ, որ անհաւանական է:

Գնչուները, որոնք ապրում են աշխարհի միւս մասերում, չեն որոշուում քանակութեամբ, որովհետեւ միշտ երեւում են: Մօտաւորապէս կարելի է այսպիսի թուեր տալ. Կովկասում՝ 3,000, Փոքր-Ասիայում՝ 67,000 (50,000 հայ բոշաներ), Պարսկաստան մինչեւ 1856 թիւը հաշուում էր՝ 13,000, իսկ Անգլ. Կոլոկչին ասում է, որ Սիբիրում և Արեւմտ. Հնդկաստանում կան 20,000 գնչուներ, իսկ Աֆրիկայում, Ամերիկայում և Աւստրալիայում՝ 166,000:

Ըստ զանազան հեղինակների, գնչուների ընդհանուր թիւը տարուբերում է 1—5 միլիոնի. բայց միշին թիւը

վերցնելով՝ կարելի է գնչուների թիւը համարել ոչ աւելի քան 3 միլիոնի:

Այսպէս ուրեմն, գնչուները ոչ միայն ցրուած են ամբողջ երկրագնդի վրայ, այլ միշտ շարժւում են այս երկրից այն երկիր և ամէն տեղ չեն կորցնում իրենց բնորոշութիւնը, որքան էլ որ ենթարկուին միջավայրի ազդեցութեանը: Կորցնում են նրանք միմիայն հաւատքը — եթէ երբ և իցէ ունեցել են — լեզուն աղաւաղում են, աղքատացնում նորամուտ քերականական ոճերով և բառերով, իսկ տիպը, բնաւորութիւնը, կեանքի ձևը միշտ նոյնն է մնում թէ ցուրտ և թէ տաք կլիմայի տակ: Քչերն են միայն որ վարժւում են հաստատաբնակութեան. մեծ մասը թափառական, ամբողջ աշխարհը, ամէն երկիր իրենց հայրենիքն են համարում, իրենց սեփականութիւնը և չեն ենթարկւում ոչ մի օրէնսդրութեան, ոչ մի իշխանութեան:

Գնչուն միջահասակ է, երբեմն կարճ, սև խանձոտ մազերով, ձուռձև դէմք, կանոնաւոր հասակ և յաճախ վալկուչ. ճակատը ետ փախած, յառաջնածնօտ (պրօգնատ), աչքերը կապտագորշ կամ սև: Կոպերնիցիէն, որ Բուխարէստի հիւանդանոցում քննել է 20-ի չափ գնչուական գանգեր՝ գտնում է, որ նրանք նման են հնդկական ցած ցեղերի գանգերին: Մի քանի ուրիշ հեղինակներ ասում են, որ գնչուների մէջ երկու տեսակ ցեղեր կան — կոպիտ և նուրբ, բայց դրանք միմեանց խառնուելով, կազմել են մի նոր տեսակ բաղադրուած տիպ՝ խառնուրդ նրբութեան և կոպտութեան:

Ո՛չ մի ցեղ այնքան դիմացկուն, չարքաշ չէ, որքան գնչուն. նա հեշտութեամբ տանում է ցուրտը, որպէս և տաքը. ոչ մի կլիմա չէ ընկճում նրան. բոկոտն, ցնցոտիներով, գլխաբաց նա թափառում է ամէն եղանակի մէջ իրեն միայն յալտնի ճանապարհներով մի երկրից միւսը, չը վախենալով ոչնչից: Ամենափոքր հասակից նա վարժւում է թափառականութեան, կպած իր մօր մէջքին կամ քաշ գալով նրա կողքից, ցրտի դէմ պաշտպանուելով միայն շնորհիւ

այն ճարպի, որով օծում է նրան իր մալրը օտից մինչև գլուխ: Ամէն բանի դիմանում է, ամէնին վարժում է, միայն թէ ազատ լինի և անկաշկանդ — ահա գնչուի տմենացանկալի բանը աշխարհիս երեսին: Նա առանց ազատութեան մի օր չէ կարող ապրել և ոչ մի հարստութիւն կամ փառք չի փոխիլ նրա հետ:

Գնչուն կրօն չունի, այս հաստատում են բոլոր հեղինակները և եթէ նա Թիւրքիայում թիւրք է կամ հայերի մէջ քրիստոնեայ — դա միայն անում է կամ ստիպուած, կամ իր շահու համար: Իտալացի յայտնի ցիգանագէտ Գուլիօ Կոստա պատմում է, որ ինքը ճանաչել է մի ցիգանի, որ 7 անգամ փոխել է իր կրօնը, նայելով թէ որ երկրումն է և ուժը որ կրօնի կողմն է: Գնչուն ոչ մի գաղափար չունի Աստծոյ, միւս աշխարհի, հոգու անմահութեան և այլն վրայ: Նրա ամբողջ կեանքում ոչինչ չէ կարելի գտնել, որ մատնի ու է կրօնի նշան. նրա երգերի մէջ իսկ չկայ հաւատարիքի մասին ու է ակնարկութիւն և ինչպէս երևում է, նրա նախնիքներն էլ եղել են տնկրօն և անհաւատ: Իսկ նրանց բոլոր կախարդական և այլ նախապաշարումները ենթադրել են տալիս, որ նրանք ճարպիկութեամբ օգտուել գիտեն սնոտիապաշտ ժողովուրդների կամ ազգերի թուլութիւններից՝ շահուելու համար:

Կրօնի բացակայութեան հետ, չկան նաև իրենց մէջ մի որևէ հասկացողութիւն մի հայրենիքի կամ անցեալ պատմութեան վերաբերութեամբ: Նա իր աստուածն է համարում այն ամէն ազգի աստուածը, որոնցից աւելի շահ և բարեկամութիւն է ստանում, իսկ իր հայրենիքը՝ այն հողը, որի վրայ նա առժամանակեայ հաստատում է և կամ ուր դիւրութիւն ունի ապրելու: Չնայելով դրան, գնչուն հեշտութեամբ կամ բոլորովին չէ ձուլվում մի որևէ ազգի հետ. աղջիկ չէ տալիս, չէ առնում, յարաբերութիւնների մէջ խիստ զգուշ է և գնչու չեղողին անուանում է «գահնօ» կամ «բուսնօ», թիւրքերին՝ «պսու» (անօրէն), հայերին՝ «կլարաւ» (երկրագործ):

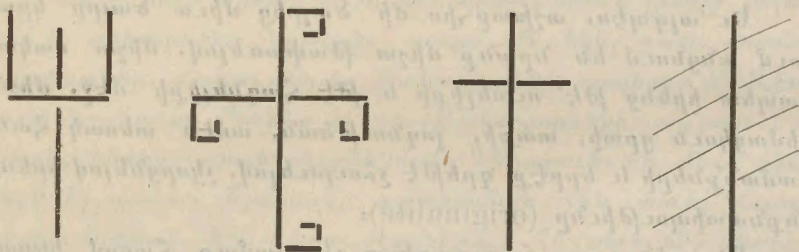
Զնուլուելու, միջավայրի ազդեցութիւնից չալլասերուելու պատճառը գլխաւորապէս ներկայւնում է նրա թափառականութեան ոգին: Դեռ ևս Եւրոպայի արեւմտեան մասերում—Սպանիայում, Իտալիայում և Սնդգիայում, նրանք փոքր ի շատէ ենթարկուել են պայմաններին և կիսովին կորցրել ազգային բնորոշութիւնը, լեզուն, բարքերը: Նոյնը պատահել է նրանց հետ նաև Հայաստանում, ինչպէս ես մտադիր եմ ցոյց տալ աշխատութեանս ընթացքի մէջ: Իսկ արևելեան Եւրոպայում և Հայաստանի ու Ֆրիկանեպոն թերակղզու զանազան մասերում նրանք ոչ միայն չեն սիրում հաստատաբնակ դառնալ և կորցնել իրենց ինքնատիպութիւնը, այլ մինչև իսկ արհամարհաբար, թշնամաբար են վերաբերվում իրենց այն ցեղակիցներին, որոնք մի որևէ տեղ երկար մնում են և ինքնատիպութիւնը փստում են կորցնել: Գնչուն—ասում են նրանք—պիտի միշտ թափառի, վրաների տակ ապրի, պաղրաստ լինի իսկոյն չուելու: Եւ իսկական գնչուական լեզուն ու բարքերը կարելի է ուսումնասիրել միմիայն այդ թափառականների մօտ:

Մարդու զարմանքն է շարժում գնչուների առաջադրաֆիական ընդունակութիւնները: Զգիտենալով տեղական լեզուն, երկրի ճանապարհները, աշխարհագրութիւնը, նրանք ամենայն դիւրութեամբ, առանց սխալուելու կտրում են երկիրը ամէն ուղղութեամբ, երբէք չեն մոլորուում, ուղիղ դէպի նպատակակէտն են գնում և գիտեն թէ որտեղից անցնել կարելի է, որտեղից՝ ոչ. գիտեն թէ ուր յարմար է վրան կանգնել հանգչելու, որ գիւղում կամ պանդոկում ընդունելութիւն կը գտնեն և կամ կը վաճառեն: Անդրէաս Կօլօկչի, իտալացի յայտնի ցիգանագէտը, Ապրիլեան լեռներում հանդիպում է մի օր գնչուների մի խմբի, որ այնքան լաւ գիտէին երկիրը և նրա ճանապարհները, որ կարծես բնիկներ լինէին: Մի ուրիշ անգամ էլ նա Կ. Պօլսի Իպդը-քէօյում տեսնում է իտալական գնչուների, որոնք Իգմիտի (Նիկոմիդիա) վրայով Զմիւռնիա էին անցնում ալիպիսի դիւրութեամբ, որ կարծես քսան անգամ գնացած եկած լի-

նէին այդ ճանապարհով, չնայելով, որ նրանք առաջին անգամն էին անցնում այդ երկիրը:

Ինչո՞ւմն է ուրեմն գաղտնիքը. ինչե՞ք է, որ գնչուները առաջին անգամից իսկ, առանց հարցնելու և առանց մոլորուելու՝ գիտեն իրենց ճանապարհը, գնալիք տեղի ուղղութիւնը, հանգչելու տեղերը, բարեկամ կամ թշնամի գիւղերն ու հանգրուանները:

Երկար քննելուց յետոյ յայտնուեց, որ գնչուները ունին իրենց մէջ աշնպիսի նշաններ, որոնցով հասկացնում են միմեանց՝ անցնելիք ճանապարհը և այլն: Գնչուների իւրաքանչիւր խումբ, անցնելով ու է տեղով, զանազան—միայն գնչուներին հասկանալի նշաններ են գծում պատերի, ծառերի բունների վրայ և յետագայ խումբը տեսնելով այդ նշանները, հասկանում են նրանց: Ամենասովորական նշանները, որոնք հնուց ի վեր գործածական են նրանց մէջ, սրանք են.

Սրանցից առաջինը, եռաժանին, ինչպէս երևում է, ամենագործածականն է և կոթը ցոյց է տալիս գնալիք ճանապարհի ուղղութիւնը: Երկրորդը, որ բուզիստական մի հին նշան է և գնչուները կոչում են «սվաստիկա» գործածվում է ճանապարհի փակուած լինելը ցոյց տալու համար և կամ վտանգաւոր: Երրորդ խաչաձև գծի երկար կոթը նոյնպէս ցոյց է տալիս ճանապարհի ուղղութիւնը, իսկ չորրորդը, որ աւելի կարելի է տեսնել Թիւրքիայում, — և դա՛ շատ հասկանալի պատճառներով—նշանակում է, որ այդ ճանապարհով գնալը խիստ վտանգաւոր է և մահաբեր գընչուների համար:

Միայն սրանք չեն նշաններ, այլ շատ շատերը կան, որոնց նշանակութիւնը դեռ ևս միայն գնչուները գիտեն և որոնց շնորհիւ նրանք այնպէս են ոտնատակ տալիս անձանոթ երկիրներ ու ճանապարհներ, որ կարծես ամէն տեղ իրենց մատների պէս ճանաչում են:

Իտալացի մի ուրիշ ցիգանագէտ Գուլիզօ Կոստա պատմում էր *), որ անդադար, գրեթէ ամէն օր նորանոր նշաններ գծուած էր տեսնում իր տան մօտի ծառերի վրայ և ամէն անցնող ցիգան մտնում էր իր մօտ, որովհետև նա նրանց լաւ ընդունելութիւնն էր ցոյց տալիս, ուսումնասիրելու նպատակով: Աւելի շատ նա տեսնում էր եռաթանին—բարեկամա, կան ընդունելութեան նշանը:

Բացի դրանցից, գնչուները մեծ ընդունակութիւն են ցոյց տալիս լեզուներ շուտով սովորելու մէջ և դա էլ շատ է օգնում նրանց թափառականութեան և ճանապարհները դիւրութեամբ գտնելու:

Եւ այդպէս, աշխարհիս մի ծայրից միւս ծայրը կրտրում անցնում են նրանք միշտ թափառելով, միշտ սակաւապետ իրենց թէ ուտելիքի և թէ հագնելիքի մէջ. միշտ զիմացկուն ցրտի, տաքի, յոգնութեան, ամէն տեսակ հասնականքների և երբէք գրեթէ չձուլուելով, չկորցնելով իրենց ինքնատիպութիւնը (originalité):

Գնչուին շատ հազուագիւտ չէ ցամաք հասցով կերակրուել ամիսների ընթացքում, մինչև որ յաջողուի մի գիւղից մի հաւ գողտնալ: Շատ սիրում են ուտել ընդեղէն. որպէս տաք կլիմայի զաւակներ, գերադասում են միշտ կծու բաներ—պղպեղ, սխտոր. ծխում են և լաւ էլ օղի խմում և այդ անում են ո՛չ միայն տղամարդիկ, այլ և կանայք ու մանուկներ:

*) Այդ ցիգանագէտը գնչուների մասին 1892 թուին ժընէվի աշխարհագրական ընկերութեան մէջ մի դասախօսութիւն արեց և մեր, ներկայ եղողներիս առջև գծեց վերոյիշեալ նշաններից մի քանիսը և հաստատեց նրանց: Դասախօսութեան ներկայ էինք նաև ես և պ. Ե. Լալայեանը:

Հագուստի կողմից նույն յատկանիշն ունին. սիրում են փայլուն բաներ, Վառ, կենդանի գույներ. ամենից աւելի կարմիր և կանաչ կտորներ: Գրեթէ ոտաբոբիկ և գլխաբաց են ման գալիս, մանուկները եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ կիսովին մերկ, սև, աղտոտ, չնայելով որ Եւրոպայում ոստիկանութիւնը խստութեամբ հսկում է որ ոչ մի ցիգան մերկ չման գայ: Հաստատաբնականները ապրում են ողորմելի խրճիթների մէջ, աղտոտ, անհոգ: Խրճիթի մէջ ամենամեծ և պատուաւոր տեղը բռնում է «Օջախը» (Սանթո), որին նրանք պատուում են և որի վրայ զբաղւում են պայտեր շինելով, որովհետև գնչուները սաստիկ ընդունակ են դարբնութեան արհեստին և առհասարակ մետաղագործութեան: Բացի այդ արհեստից, զբաղւում են նրանք անասնաբուժութեամբ և վարպետ են զրա մէջ: Լաւ երաժիշտներ են, լաւ էլ անասուններ կրթող—արջեր, այծեր: Արեւելքում նրանք պատմիչներ են, գուշակողներ:

Գնչուների երաժիշտ և լաւ երաժիշտներ լինելը յայտնի է աշխարհին: Նրանցից դուրս են եկել շատ յայտնի արտիստներ, մանաւանդ ջութակահարներ, որպիսիք են Վէննայի նշանաւոր Պաննը և «ջութակահարների արքայ» Բիխարի, ներկայ դարի սկզբներում: Գեղարուեստի միւս ճիւղերն էլ պակաս նշանաւոր արտիստներ չեն տուել գնչուներից: Օրինակ, XV դարու սկզբներում հռչակ ունէր նկարիչ Անտոնիօ Սոլարի գնչուն, իսկ XVII-երրորդ դարում ժողովրդական հրապարակախօս անգլիացի Ջոն Բէննիէնը (ծն. 1628-ին, մեռ. 1688-ին) գնչու էր: Բայց մուգիկայի մէջ նրանք աւելի արտիստներ են տուել: Ամէն գնչու գրեթէ նուազել գիտէ և գիւղական հարսանիքներում ու հանգէսներում նուագողները գնչուներ են: Նրանց եղանակները ունին իրենց բնորոշութիւնը. մելամաղձոտ, երբեմն ճչացող և յաճախ ջղեր հալեցնող կրքոտ կտորներ, կայտառ պարերգներ, գողտրիկ միլօդիաներ: Լիստի ըապսօդիաները, մանաւանդ II ըապսօդիան, որ կատարելապէս, առանց աղաւաղելու, գնչուական եղանակներ են, բովանդակում են իրենց

մէջ այդ տարօրինակ ցեղի ամբողջ մեղքիկան — տխուրն ու կայտառը, մեղամաղձոտն ու զուարթը: Բրամսի (Ժժհան) պարերգները գնչուական են. Շոպենն ու Շուբերտն իսկ իրենց շատ կտորները հեղինակելիս՝ ազդուել են գնչուական եղանակներից:

Գնչուական մուզիկայի տիպիքական գաման այսպէս է:
լա, սի-բէմօր, դո-բէմօր, ռէ, մի, ֆա, սօլ-դիէզ, լա, սի-դիէզ, դո-դիէզ, ռէ.

Այս եղանակը նման է պարսկական հիշագ կոչուող մեղամաղձոտ և հայկական եկեղեցական երգեցողութեան մէջ յայտնի Գձ. տնուանող եղանակի տեսակին, իսկ միւս կողմից մալաբարական և էքսոսիական եղանակներին: Մուզիկայի մէջ $\frac{3}{4}$ ամանակ գրեթէ չկայ կամ շատ հազուադէպ է. իսկ $\frac{2}{4}$ և $\frac{4}{4}$ շատ:

Բայց արդեօք գնչուները դրա հետ միասին ունին պահած բանաբանեղծութիւններ, կամ հեղինակում են և կամ ունեցե՞լ են — գրեթէ անյայտ է և չէ ուսումնասիրուած:

Սակայն գնչուները յայտնի են պարերի մէջ և դա երեւում է աւելի Թիւրքիայում: Պարերը ինքնատիպութիւն ունին: Գնահատուած էին նրանք նոյն իսկ Ֆրանսիայում XVII դարում. յայտնի են Պարսկաստանում (մթրբների պարեր), Սպանիայում (copondo պարը) և արեւելքում (բոմայիկա պարը), որոնք շատ են յիշեցնում հնդկական և եգիպտական յայտնի *քայադերներ*ի և *հաւազի* պարերը:

Մեզ մնում է մի քանի խօսք տւելացնել այս ներածութեան վրայ, գնչուների ամուսնութեան, թաղման և այլն մասին, ի հարկէ միշտ աչքի առաջ ունենալով եւրոպական ցիգանները: Աշխատութեանս բուն մասի մէջ, որ մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն կը լինի, հնար եղածին չափ մանրամասնութեամբ պիտի խօսեմ միմիայն հայ բոլորների բարբերի, սովորութիւնների և այլն մասին: Համեմատական նկարագրութիւն ունենալու համար էր, որ ես, քաղելով

եւրոպական ցիգանագէտների և ազգագրագէտների գործերից, աշխատութեանս սկզբում տուի այս համառօտ, բայց ամփոփ տեղեկութիւնը եւրոպական ցիգանների մասին:

Ամուսնութիւնը եւրոպական ցիգանների մէջ կատարւում է շատ փոքր հասակից. 14—15 տարեկան տղան ամուսնացնում են 12—13 տար. աղջկայ հետ: Հարսանիքը կատարւում է 3 օր և շատ մեծ խնջուքով: Կինը դառնում է ստրուկ իւր ամուսնուն և կուրօրէն հնազանդող, չնայելով որ կնոջ ծնողների իշխանութիւնը չէ ոչնչանում: Յիգանները ըստ են ծնում և ծնողները նրանց սիրում են, չնայելով որ նրանց, հէնց մանկութիւնից՝ վարժեցնում են չարքաշ կեանքի:

Թաղումը կատարւում է առանց ունի և ծէսի և արարողութեան: Յիգանը չէ հաւատում հանդերձեալ կեանքի և մի տեսակ վախ զգալով մեռածից, իսկոյն աշխատում է թաղել դիակը: Մեռելատէրերը երբէք չեն լաց լինում, այլ լուռ նշաններով միայն յայտնում են իրենց վիշտը:

Լեզուին գալով, եւրոպական ցիգանները ունեցել են մօտ 14 տեսակ բարբառներ, բայց բոլորն էլ մի արմատից բղխած և բաւական աղաւաղուած: Աւելի հետաքրքիր և բնորոշ դրութեան մէջ, քիչ աղաւաղուած, մնացել են արեւելքի գնչուների բարբառները, որոնք մեծ նշաններով յայտնում են որ լեզուն եթէ ոչ բուն սանսկրիտեան, այլ նրա մօտաւոր ճիւղերից մէկն է:

Ահա այդ ժողովրդեան մի ստուար ճիւղն է, որ անցել է Փոքր-Ասիա, ցրուել հայ ազգաբնակչութեան մէջ, կիսովին ենթարկուել միջավայրի ազդեցութեան և կազմել է «հայ-բոշա» կոչուող այն տարօրինակ ժողովուրդը, որի մասին միակ հեղինակաւոր եւրոպացի գրողը Պասպատին է, անուանելով նրանց «Թիւրքիայի ցիգաններ»:

Այդ հայ-բոշաները կը լինին իմ ազգագրական ուսումնասիրութեան նիւթը այս աշխատութեան մէջ:

Նիւթերը և ուսումնասիրութիւնը կազմել եմ ես անձամբ մանգալով և ապրելով հայ բոշաների մէջ Թիւրքահայաստան, Կովկասում—Կարս և Ալէքսանդրօպօլ, ուր ահագին քանակութեամբ կէս նստակեաց կեանք են վարում նրանք:

Իմ այս ներածութեան համար ես օգտուել եմ մինչև այժմ լոյս տեսած կարևոր գրքերից և լրագիրների կամ ամսագիրների մէջ երևացող լօղումներից, որպիսիք են. Paspati „Etudes sur les Tchinghianés“. Dixon „La Russie libre“ (Tour du monde հանդէս 1872 թ.). F. Liszt „Des bohémiens et de leur musique“. Паткановъ „Цыганы“. Lespinass „Les bohémiens du pays Basque“.

Օգտուել եմ ի միջի ալլոց, նաև „Journal Asiatique, 1879—1886“. «Մուրճ» ամսագիր 1890 Անդրէաս Կօլօկչիի լօղումից. „Природа и Люди“ Նէմցէվի լօղումից (1892), Ֆրանսիական հոր տըպագրուող „Grande encyclopedie“ և Լառուսի հանրագիտական մեծ բառագրքերից.

Գնչուների երաժշտութեան մասին օգտուել եմ և ուսումնասիրել անձամբ Լիստի, Շուբերտի և Բրամսի երաժշտական կտորներից, քրպէս և անձամբ ժողոված եղանակներից.

Վ. Փափազեան

(Կը շարունակուի).

Զ Ա Ի Ա Խ Ք *)

Ե. ՀԱԼԱՑԵԱՆԻ.

ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վ Ի Ճ Ա Ն Ի Ե Ր Գ Ե Ր

I.

Ալ ձիուն նալն ի՞նչ էնէ,
Ըոռնտը խալն ի՞նչ էնէ,
Սիրունը սրտովս ըլլիւր,
Աշխրքի մալն ինչ էնէ:

Ա՛խ էնեմ արուն գուգայ,
Սեւ սրտիս գարուն գուգայ,
Ի՞նչ էնեմ անպէս եարը
Պըտըտուի տարուն գուգայ:

Ախով սիրտս վառեցաւ,
Ալ արունս սառեցաւ,
Անխիղճ մի ըլլի, իմ եարը,
Սաղ աչքերս պաղեցաւ:

Ախաւեր հանաքիդ մեռնիմ,
Օսկէ դանակիդ մեռնիմ՝
Ճամփայ էրթող շէկ աղքար,
Դիւքան քաղարիդ մեռնիմ:

Ախչի մագերդ երկանի
Քամին թէլ թէլ կը տանի.
Միք մեխթըէ սիրելիք
Սէրը՝ եաման կը տանի:

Ախչի մագերդ հիւսէիր,
Թուշը էրէսիս քսէիր,
Էլլէիւ վարդի ծառին,
Բիւլքիւլի պէս խօսէիր:

Աղչի դու մօրէդ ուշ էլար,
Մեծըցար կարմիր թուշ էղար,
Տունմ՝ չունիմ օր տուն էրթանք
Քեզի առնեմ ո՞ւր էրթանք:

Արծթի քանձր տեղ է,
Զուրը հիւրնդի դեղ է.
Ուզած ուզածի չեն տար,
Աս ի՞նչ անօրէն գեղ է:

*) Տես «Ազգագրական Հանդէս» Ա. գիրք 116—380 երես և
Բ. գիրք 245—294 երես:

Այ ձի հեծնիմ կը քեզի,
Եօրդայ քշեմ կը քեզի,
Գընը եարէս խապար բեր,
Չարպաղ չուլ կէնեմ քեզի:

Արեւը կամար կամար,
Կապել ես օսկի քամար,
Յիթսուն օր պաս էմ պահէ
Եարիս ճամնի համար:

Արեւն առաւ գերանին,
Մեռնիմ Աւետարանին,
Մէ ջուխտ էղընէր թռաւ՝
Կանանչ խոտը բերանին:

Ախպէր ըսողո՞ւ անուշ է,
Բաղի՞ղ միջին եմիշ է,
Ախպէր խաթըրը չմայ՝
Եարս քիզնէն անուշ է:

Ալ արախշին դրեր ես,
Ինչի՞ միտո՞ղ ծուեր ես,
Բարեւ կուտամ չես առնի՝
Մէակամ ինձէն ջորեր ես:

Արեւը սարին վրայ,
Մամուռը քարին վրայ,
Օխթը գիւկում բէսհրէապար,
Իմ սիրած եարին վրայ:

Աղչին էկէր Կար կուգէ,
Մարգրիտներ շար կուգէ,
Հըլը պազմ չտուած՝
Ինձէն անգին քար կուգէ:

Ասոր նորը նորեր է,
Իմ եարի եզ կորեր է,
Վօզ որ գտնի թող ետ տայ,
Ծակտիս օսկին միւժդան է:

Աղչի քօյրո՞ղ դիւրմալի,
Աչմներտ սիւրմալի,
Միք մեխթրէ մարիկներ,
Սաղան (սէր) կրակ գլմանի:

Աղչի կրսեմ քեզ եաս ա,
Շապիկո՞ղ չիթու խաս ա,
Քընը քու մօրո՞ղ ըսա,
Ինձ բոնէ իրեն փեսայ:

Բարակ ճամփայ մտերես
Կորուցածո՞ղ գտեր ես,
Ինձի մտքէ՞ղ ցկեր ես,
Եոր առածո՞ղ չվայլես:

Աղչի ի՞նչ էր պիլակո
Ոխով կոչկով պիլէակո,
Մի քանայ ճերմակ գէօկո՞ղ
Ինձի կէփէ կրակո:

Բանցր պատին կայներ ես,
Բանցր լէյլաղ բոներ ես,
Բարեւ կուտամ չես առնէ,
Մէակար ինձէն ջորեր ես:

Գնացի ջուրը ջրի,
Օտքս ընկաւ օձի լեղի,
Ի՞նչ ըսեմ հօրս ու մօրս,
Ինձ տուին դարիպ տղի:

Դեղէն էլլես գեղ մանկս,
Իմ քրցած տեղը մտնիս՝
Ինծէն դայրի եար ընէս՝
Բէմութատ հողը մտնիս:

Դուժանը վարի փոսին,
Շողն է զարկէ ալօսին,
Կարմիր խնձոր ոռ էսեմ՝
Ղրկկմ իմ նանի փէսին:

Դուժանը վարած տեսայ,
Հերկերը վարած տեսայ
Ապուրտ գետինը մտնի,
Սիրածդ տարած տեսայ:

Դէօշակ ցլի փոթ էկաւ,
Բարցիդ միջէն ֆոտ էկաւ,
Մեղնիմ դէաստա քէանքուլիդ
Քու խապարդ եփ էկաւ:

Դու նստեր ես դէօշակին,
Ուշկդ ու միտքդ փէշակին՝
Խմեր էս նոան գինին՝
Հոտ քաշես մանուշակին:

Դու նստեր էս գերանին,
Ապրեշում է բերանին.
Օսկէ դայլման տու գործեմ՝
Կարեմ ճեպիտ բերանին:

Դէմէն ձիաւոր գնաց,
Նալը պըլպըլաց գնաց,
Ամենքին քարեւ տուեց՝
Ինծի վառեց ու գնաց:

Դէօշակ ցլի փոթ կուգար,
Բարձիդ պիէն ֆոթ կուգար,
Մեղնիմ դագտայ քէանքուլիդ՝
Միջէն խնկայ ֆոթ կուգար:

Դամբուրիս կոթը բերեմ,
Կայնի քկգ գինի բերեմ,
Չեղքս ճտովդ տանեմ,
Դնացած խելքդ բերեմ:

Դոքն կայներ էս կարմնձին,
Փաթըթուեր էս եափումջին,
Քեզ կըսէն գեղի փեպպ
Ժողդ կպ դեղին քիպպ:

Ես կարծադու փրսէն եմ,
Դոգտաշ սարի փսէն եմ
Մուժտայ տարէք քո ձորդ՝
Ես քու նանու փէսէն եմ:

Ես աս գեղին ցորնէն եմ,
Խաս քաղու խնձորէն եմ,
Խնձոր էդէ հասեր եմ,
Բիւլբիւլի սլէս խօսեր եմ:

Ես էս գեղի ծորէն եմ,
Խաս սլաղչի խնձորէն եմ,
Կարմիր խնձոր ճեպրտ կմ,
Ուր օր կերթաս հետդ եմ:

Երկընուց մատնիմ՝ իջաւ,
Մաաիս վրայ խաշուեցաւ,
Ես իմ նարը քիամ գիտէի,
Ճէվահիր քար քացուեցաւ:

Էս գիշեր լուսը տեսայ,
 Իմ եարըս դուսը տեսայ.
 Էլէր էր մէրին կերթար՝
 Կացինն ումուզը տեսայ:

Էս քակը քակ գըլմանիր,
 Գլխունը թագ գլմանիր,
 Իմ եարը դռնէն անցաւ՝
 Իրմովը քէակ գըլմանիր:

Էլեր ես փատ կը տաշես,
 Ալամ աշխարքին կաշես,
 Ինծի սէր էրիր չառար,
 Ալ ախալուող չմաշես:

Թաւէն քերէք ծուկ խաշենք,
 Էլլէնք կաուրը աշէնք,
 Տեսնենք եարս եփ կուգայ՝
 Զորենք ճգլէքը քաշենք:

Ժամայ դռնէն դուս կուգաս,
 Ծրագի պէս լուս կուտաս,
 Ես իմ մէյլը տուեր եմ,
 Դու քու մէյլը եփ կուտաս:

Իմ եարը դուռ քներ էր,
 Փափաղը ծուռ դրոներ էր,
 Հաղլին եարը տուն տառցաւ,
 Իմ եարը ճորէն անցաւ:

Ինի մանչուն ֆասը ալ է,
 Դառնայ դառնայ ինծի կաշէ,
 Ինծէն քեզի ֆայդայ չկայ,
 Գնա՛, գնա՛ ճամփատ աշէ:

Իմ եարս դուռն է դրած՝
 Ալ գոտին նուռն է դրած.
 Իմ եարիս պոյին մեռնիմ՝
 Ալ ֆասը ծուռն է դրած:

Իմ եարըս էլաւ գնաց,
 Սարին դէմ առաւ մնաց,
 Սրտով թողութէն չառայ,
 Սրտիս պէարդ էղաւ մնաց:

Լուսնեակ էրգան գիշեր,
 Գեր օնքլի կարմիր թշեր,
 Աղչի ախալորդ արեւը սիրես՝
 Դաստուր տուր գամաս գիշեր:

Լուսնիակ կամար կամար,
 Ես մեռնիմ քեզի համար,
 Սիրականս ինծի չնս տար,
 Աստուծոյ խաթերն համար:

Լուսնեակը բոլորեր է,
 Ամպի մէջ կլորեր է,
 Աղչի քու ծոցիդ մէջը՝
 Ժրծերդ կլորեր է:

Լուսնիակ կամաց գնա,
 Կանգ տու ու ցածանց գնա,
 Հեռաւոր եարմ ունիմ,
 Բարեւ տու անցի գնա:

Լուսնեակն էլէ լուսէ լուս՝
 Ախպեր քուրոջ կանչեց դուս,
 Ախպեր պէտք է քուր շահէ՝
 Բուրոջ դարդեր ետ պահէ:

Լաչակը պուկս եմ ցկէ,
Իմ եարը միտքս եմ ցկէ,
Իրիք օր է չեմ տեսէ՝
Կրակը սիրտս եմ լըցէ

Լուսնիակ երկար գիշեր,
Կէ՛ռ ունքվի կարմիր թըշեր,
Խապար էրէք իմ եարին,
Չկենայ գայ աս գիշեր:

Ծառին տակը հէլ ունիմ,
Հում ապրէշում թէլ ունիմ,
Ծօ մանչ տավարը վար քէ՝
Ես քու վրատ սէր ունիմ:

Ծառաւեմ հէլ ջուր չկայ,
Գետերուն կամուրջ չկայ՝
Վախենամ դարիս մեռնիմ՝
Բովս հար ու մար չկայ:

Կայներ ես բաղի միջին,
Օտվիքըտ շաղին միջին,
Կանչէ եար, ծէնիդ մեռնիմ՝
Ես եմ քու խաղիդ միջին:

Կայներ ես կանչել ա չես,
Պոյէկ ամնչել ա չես,
Եարդ օր կուգայ կանցնի՝
Չենէն ա մանչել ա չես:

Կայներ եմ գալ չեմ կրնայ,
Լցուեր եմ լալ չեմ կրնայ,
Ինչըդ օր գնացել ես՝
Անունդդ տալ չեմ կրնայ:

Կայներ ես կաթ գըլմանիս՝
Բագուեր ես՝ վարդ գըլմանիս՝
Առ հայլին էրեսըտ աշէ՝
Ալամին խախք գըլմանիս:

Կուտիկմ ունիմ աղայ է,
Ալայ չէ՝ ալուալայ է,
Եար քոնելը դոլայ է,
Բաց թողնելը բալայ է:

Կայնայ բեզի խրատի,
Աղչի գնա կրակի՝
Կայնի բոյիդ սէլը էնեմ՝
Ուրքաթ շաքաթ կիրակի:

Կաքաւը կայներ է քարին,
Կտուցը լիքը նարին,
Մէ եայլուխ վարդ էմ քաղէ՝
Տարէք իմ անուշ եարին:

Կայներ եմ չեմ կրնայ գայ,
Լցուեր եմ չեմ կրնայ լայ.
Ատ մամփովը մի էրթայ,
Անունտ էլ չի կրնը տայ:

Կարմիր վարդը դամով է,
Սիրած եարը համով է,
Ատ տեղ զօռի քան չկայ՝
Սէրն ու սէաւտան կամով է:

Հանդիտ հարօսին մեռնիմ՝
Գինուդ կարասին մեռնիմ՝
Ճամփայ էրթող չէկ տղայ,
Սրտիդ հաւասին մեռնիմ:

Հաց կմ թխէ գարի է,
Իմ կարը, սպֆալի է,
Մեռնիմ՝ Սաֆար գնալուդ,
Խօսքերտ շաքարի է:

Ձեռքդ առիր ես էսան,
Թափ տու թուծունիդ քիսան,
Կանչէ կանչելուդ դուրպան
Իմ նանի ազիս փեսան:

Ղուշը թռաւ մեր արտէն,
Կտրաւ իմ սագիս ֆարտէն,
Աշըղ չեմ աշըղ դառայ՝
Բնմուրատ եարիս դարդէն:

Ճրագ դնեմ լուսացու,
Կտաննչ առլաս քիսացու,
Ես քու նանին փեսացու՝
Դուն իմ նանին հարպնացու:

Ճտիս հըլունը հաղեղ է,
Ջանըս Ջանիդ լայեղ է,
Էլար դուռը աշեցիր,
Ջիւանի ումըդ մաջեցիր:

Մէանի ըսեմ մէ բերան
Մէ տունմ՝ ջուխտակ գերան,
Ռունդը ¹⁾ ոունդին կուտան,
Չիրգինն աշխրքի բերան:

Մազերդ սեւ, թուշդ կարմիր,
Շաքար լիզուդ բերանըս դիր,
Չէնովդ ինծի եսիր էրիր,
Փարէ ²⁾ գլուխս ծիծիկիդ դիր:

¹⁾ Սիրունը. ²⁾ Գոնէ:

Մառմառ քարը տաշած է,
Եարըս դալմիզ վաշած է,
Աչքին ունէին հալան եմ,
Բիշըմ՝ ձղանգը թղած է:

Մուղնուայ ջուրը սառն է՝
Մուղնի էրթողն իմ եարն է՝
Թող էրթայ մուրագն առնէ՝
Ետ դալմայ սիրածն առնէ:

Շախըրը կայներ է դիզը,
Կանչէկը դարագեօզը,
Ղրկէ մահրամադ լուամ՝
Առնեմ քեանքիւլիդ թողը:

Պիւրիւլը տալին վրայ,
Խնծորը ծառին վրայ,
Սիրած սիրածին՝ տային՝
Չոր գետնին քարին վրայ:

Պիլակդ ունիս ջուխտ դօլ-
ապողի
Մառջան խառնած, սօլխապի,
Մեռնիմ ա սէրըս չի պառի՝
Շախուի պէս կպար ինծի:

Ջախնիս դուռը տաշած է,
Մահրամաս գիւլ քաշած է,
Իրէք օր է չեմ տեսէ,
Սիրտս փորէս քաշած է:

Ջաղացս կաղայ ճաւար,
Դուշմնիս աչքը խաւար,
Եարէն օր կառնենք խաւար,
Թող տանին օխթը տաւար:

Ջուրը առնեմ էլնեմ սարը,
Հտեսնիմ ֆիտան եարը,
Ինձ տուէք էն ֆիտանին,
Զըքաշեմ ահ ու զարը:

Սօմ սրմալի ալ փուշի,
Աղշի սիրտս կը մաշի:
Քու տուած անուշ պագիկը
Զեմ տայ հազար դուռուշի:

Սարին տակը մնացի՝
Բկիս կապը վլացի,
Խապար էրէք իմ եարիս՝
Ես հօս դարիս մնացի:

Սարերը հէշտցեր են՝
Զրերը շատըցեր են,
Խապար էրէք իմ եարիս՝
Մուշտարիքս շատըցեր են:

Սարերը նունուշ գըլլի,
Վարդին մէջը փուշ գըլլի.
Գլուխս եարիս ծընկին՝
Քունըս շատ անուշ գըլլի:

Սէրն ի՞նչ է սաւտան ի՞նչ է,
Էս խաղի դայդան ի՞նչ է.
Բանցր ծառ անուշ պտուղ,
Զեմ հասնի ֆայտան ի՞նչ է:

Սիս փուշին փոած էր,
Ղուծնի քարձը դրած էր,

Քէաթէամ էրէք ¹⁾ աղաներ,
Եարըս ինձնէն ջօրած էր:

Պատին էտեւը ամպեր էր,
Թոփով օսկին ընդեր էր,
Իրենիմ ազապ դըլըղիդ՝
Ղըլըղըղ կեղտոտեր էր:

Վարդ եմ քաղէ ջամիով է՝
Սիրած եարը համով է.
Ախպեր խաթըրը չմնայ,
Եարըս քեզնէն համով է:

Քաղեցի արտմ գարի,
Կանչեցի «արի՛, արի՛»,
Զէն տուի ձէնս չառաւ՝
Ինձ լացուց տարի տարի:

Քոչ գուքայ, քոչ կանցնի,
Քոչ քոչի մէջ կանցնի,
Սիրտս կրակն ընկեր կէրի՝
Ոչ կէրի ոչ կանցնի:

Քարիս տակը քարոտ է,
Բանցր ճիւղն արօտ է՝
Ուղիղ օխթը տարի է՝
Քուրն ախպօրէն կարօտ է:

Օշխարըն էրեր եմ դօշը՝
Պիծիկի լեզուն խօշ է,
Ես մեռնիմ պըզտի եարին՝
Ամանաթ եարը քոշ է:

¹⁾ Պատմեցէք:

II.

Արեգա՛լ ցածանց գնայ,
Ցած տուր ու ցածանց գնայ.
Հեռու տեղ եարմ ունիմ,
Բարեւ տուր անցի գնայ:

Էրեւան բաղ եմ արել,
Ջիկեարս դաղ եմ արել,
Տօստ ու դուշմանի միջին՝
Լացս ծիծաղ եմ արել:

Սարիցը քօջըմ անցաւ,
Քօջը մէջ տվաւ անցաւ.
Սիրտս մէ կրակ լցվաւ՝
Ոչ էրեցաւ, ոչ անցաւ:

Մեր չարդաղը բանցո է,
Սիրած եարը քաղցր է,
Քելէք հօրը հարցնենք,
Թէ չը տվեց փախցնենք:

Սարերուն սինձը ի՞նչ է,
Կաթն ու բրինձը ի՞նչ է,
Ես եմ սիրել, ես կառնեմ,
Ձեր կռիւ տալն ի՞նչ է:

Լուսնիակը նորեր է,
Եարիս եզը կորեր է,
Վով օր գտեր է թող տայ,
Յիսուն մանէթ միժտայ կայ:

Խախալը ման եմ ածել,
Բոյիդ նման եմ ածել,
Դու գիտես եա՞ր եմ ասել,
Խաքնլ ու ման եմ ածել:

Նանէս ինձի բերել է,
Բալուլ էրել, տիրել է,
Քեաշքայ ըալուլ մեռնէի,
Եար քու մտքէդ չեղնէի:

Էրեւանու բերին նուռ,
Բերին թափին ժամին դուռ,
Ժամի դռնէն դուս կուգայ,
Շանդանի պէս լուս կուտայ:

Լամբի շիշան կը մնկայ,
Կլորայ, ծոցդ ընկայ.
Սիպեղը գոխ է դառել,
Իմ եարը դոխ է դառել:

Եարս խոռված գնաց,
Սարերէն սոռաց գնաց,
Նէա դուշ էդաւ, նէա կաքաւ,
Ափէս թռաւ ու գնաց:

Նանէս ինձի տփել է,
Դուռը վրէս խփել է.
Ես նանեէս ջորեր եմ,
Դիար, դիար կորեր եմ:

Ջաղացիս դուռը տարթ է,
Կտուրը լիքը մարթ է,
Աստված սիրող բան չասէ,
Ուզածս տղամարդ է:

Խօշա վանքի թվանքը,
Կըլմանի կարմիր վանքը.
Կարմիր վանքի դռները,
Սիրուն եարիս թըշերը:

Խնամի խօշ ես էկել,
Դարդակ ու ըռշ ես էկել,
Երկու բուշում ես բերել,
Էն էլ ճանրան ես կերել:

Աղչի, աղչի ինչ ըլլիս,
Կատուներին պոչ ըլլիս,
Աղամանի թաս ըլլիս,
Քաշքայ հօրս հարս ըլլիս:

Ջուրն էլաւ երես, երես,
Բագրկան Աստված սիրես՝
Եփ օր դառնաս Շէրակալ
Սոնայիս հետդ բերես:

Փոցիս ծիրանի կոթ է,
Սիրտս եարալու խոց է,
Սրտինս սիրտդ ընկնի՝
Խմանաս սափտէն ինչ է:

Մանի ըսեմ ու շարեմ,
Տոպրակը լցնեմ ու կարեմ,
Առնեմ ընկնիմ գեղոց գեղ,
Քեզնէն լաւը կը ճարեմ:

Երկնից կամար օնքերդ,
Ինձնէն մի կտրէ սէրդ,
Համ տոտին եմ համ լաչին,
Ես կարօտ եմ քո պաչին:

Ստանալօլ բոլոր մերի,
Բոլորը կըլլի դերի,
Ես իմ եարը կը ճանչեմ
Օսկի մագերը կ'երերի:

Հարանֆիլը դեղին է,
Իմ ուզածը գեղէն է,
Կուգէք հարցրէք իմացէք,
Մեր դրկցանց տղէն է:

Հուսինն էլաւ կամարից,
Բռնէք եարիս քամակից,
Հեզովս արինն առնեմ,
Էն բուխախի դամարից:

Կապոյտ քիրաճած տներ,
Մէջը կայ օսկի սներ.
Սարէն թափան աղջկներ,
Կլմանին կատղած շներ:

Տան յետեւ տուն եմ շինէ,
Հաւերուն բուն եմ շինէ,
Միք վախենայ իմ դէօստեր,
Դուշմանը շուն եմ շինէ:

Այ նանի քու մերուծեն,
Ինձ տվիր դարիբուծեն,
Հարիբուծենը փուշ է,
Գեղի մէջը անուշ է:

Եշի ծառին նուշ կըլլի,
Վարդի ծառին փուշ կըլլի,
Երանի էն աղջկան,
Սիրած եարին դիւշ կըլլի:

Քնեցայ էրած տեսայ,
Սեւ հերկը վարած տեսայ,
Տղայ թասիպտ մեռնի,
Քու եարը տարած տեսայ:

Էս գիշեր լուամ տեսայ,
Իմ եարը դուսը տեսայ,
Ըսի թէ հետը խօսիմ,
Աղբէրը քովը տեսայ:

Հերանցս դուռը դուզ է,
Հերըս պաշլըղ շատ կուզէ,
Հարուր մանէթին աշէ,
Պալտօնը թեւդ քաշէ:

Սարիցը մատնիմ իջաւ,
Մատիս վրայ իաշվեցաւ,
Ես իմ եարը քեամ գիտէի,
Զաֆայիր քար ըացվեցաւ:

Դարուլի եմ լալ չեմ կրնայ,
Դիմաց դէմ գալ չեմ կրնայ,
Դու էկար ինձէն անցար,
Ես էլի գալ չեմ կրնայ:

Այ տղայ էդ ես մէտ ես,
Խանչալը մէջդ նետես,
Դու գիտես տղամարդ ես,
Ծմակի փթուկ փետ ես:

Միթկալ շապիկ կարեր եմ,
Դոշին կոճակ շարեր եմ,
Հինը մտքէս հաներ եմ,
Քեզի թաժայ ծարեր եմ:

Չին դուռը կապած տեսայ,
Կրակը վառած տեսայ,
Եարս դոնիցը անցաւ,
Չաքմանը պատռած տեսայ:

Կաղզման ճորին մէջը,
Պաղ աղբուր հորին մէջը,
Աղջի քու շամամ ծծեր
Անուշ ինձորի մէջը:

Թաւան ծակ է, եղ չը կայ,
Փեսան էկաւ տեղ չը կայ,
Փեսին շատ երես միք տայ,
Փեսին էյթիսար չը կայ:

Սարը ճերմակ վարդ կըլլի,
Տալտայ տեղը մարդ կըլլի,
Ես իմ ուզածը չառնեմ,
Սրտիս մէջը դարդ կըլլի:

Քուրդը քոչկոց՝ տուն չունի,
Սիրտս ըլաւ՝ տուն չունի,
Սիրտ ըսածդ շիշայ է,
Որ կոտուաւ, էլ խէր չունի:

Էրեւընու ալերը,
Կոռնկն իջաւ կալերը,
Կանչէ կոռնկ զարուն է,
Սիրտս գունդ գունդ արուն է,

Ծառին տակը էլ ունիմ,
Ալ արբեշում թեւ ունիմ,
Չոպան, տաւարդ քաշէ,
Ես քու վրադ սէր ունիմ:

Եար կայնել ես կարմանին,
Մէնկիլ օղերն յանկըճիդ,
Քեզ կըսեն գեղի փեսայ,
Ժոցինդ է դեղին քիսայ:

Պատին մէջը պատ չիլի,
Գեղին մէջը սար չիլի,
Աղչի խելքդ քեզ ժողվէ՝
Քու ըսածդ լաւ չիլի:

Սարին տակը մեծ գեղ է,
Ջրեր խառնած մէկ տեղ է,
Իմ եարս ինձ չի ծանչնայ
Խելքը միտքը ո՛ւրտեղ է:

Լաւ աղչիկ ես քուր չունիս,
Հաքիդ կուտուշկայ չունիս,
Գնա կորի սեւերես,
Յերեսիդ ապուռ չունիս:

Ծառ եմ տնկէ շաֆթալու
Եարս կուգայ ման գալու,
Շէկիկ մագաւոր աղչիկ,
Դու ինձ էրիր սաւտալու:

Սարերը ուշ է, մուշ է,
Իմ եարը ըսնգլի դուշ է,
Ջոկեցի լաւը առայ,
Մեղրից, շաքրից անուշ է:

Գնացի սարը սնձի,
Ոտս առաւ մէկ սնձի,
Տեփան, միրուքդ խանձի,
Չը տվիր Սօֆօն ինձի:

Էրեւան դիւքեան դիւքեան
Ճերմակ շիշայ ստաքան,
Ես իմ եարը սիրեցի,
Դիւզմաներս տրաքան:

Եարս եաղլըդս վլաց,
Ախ էրի խելքս գնաց,
Խելքս միտքս քեզի հետ,
Փողս շերիցս գնաց:

Ճամփայ էրթաս էշըտ ըլլիմ,
Արծըթէ իեարտ ըլլիմ,
Ուրտեղ որ եար դու իջնես,
Ղոնաղճիտ ալ ես ըլլիմ:

Ծառին տակը տալդայ է,
Քանի կայնիմ ֆայտայ է,
Միք մէխտըրէ դըրկցկեր,
Էս ինչ չաթին սավտայ է:

Այ տղայ վերա պաշի,
Չաքմանիդ կուռը մաշի,
Քամ կշտովդ անց կենամ,
Թուխ գառը փէշքաշ քաշի:

Աղչի տունը լվացիր,
Եարդ մեռաւ չը լացիր,
Թաժայ եարդ տուն էկաւ,
Ճէրմակ գեօքսդ դու քացիր:

Չայիրնին կըլլի դամուշ,
Մէջն էր լիքը եմիշ,
Միք մէխթըրէ մարիկներ,
Սրտով սիրածն էր անուշ:

Այ տղայ փետ կը տաշես,
Մայլայ մայլայ դու կաշես,
Ինձէն դայրի եար ըռնես,
Հաքիդ չուխան չմաշես:

Թեղ կենես թնդիդ մեռնիմ,
Ծոր գալած պեխիդ մեռնիմ,
Իրեք օր է չեմ տեսէ,
Ս'ան գալած տեղիդ մեռնիմ:

Մեր բակը բակ կըլմանի,
Գլխունը թագ կըլմանի,
Էն տղան էկաւ անցաւ,
Իրմոքը բէկ կըլմանի:

Սարէն կելլէր էրկու մուխ,
Մէկը հնկաւ, մէկը ծուխ,
Էրկու գեղալ եմ սիրէ,
Մէկը շէկիկ մէկը թուխ:

Ջաղացս ալուր կանէ,
Դիշմանս մըլուլ կանէ,
Թող իմ սիրածս ինձի տան,
Թող հետը քալուլ բերէ:

Կայներ ես կաթ կըլմանիս,
Բացվեր ես վարդ կըլմանիս,
Հայլին առ երեսդ աշէ,
Աշխրրքին զարդ կըլմանիս:

Կայնել ես պատին տակը,
Յօլակը մատնուդ ակը,
Իմ կարած արախչինս,
Դրել ես Փասիդ տակը:

Արտէն էկար գեղ մտար,
Իմ ցկած տեղս մտար,
Ինձէն դայրի եար ըռնես,
Բէմուրադ հողը մտնես:

Իմ եարը միտս եմ ցրկէ,
Լաչակս ճիտս եմ ցրկէ,
Իրեք օր է չեմ տեսէ,
Կրակը սիրտս եմ ցրկէ:

Սարէն ես գամ, ծորէն՝ դու,
Հարսն ես սիրեմ, կեսուրը՝ դու,
Տունն ես քնիմ, կտուրը՝ դու,
Սէրն ես շուտեմ, մածունը՝ դու:

Մեր տանը ես վար կանեմ,
Չար ագռաւին քար կանեմ,
Թէ իմ սիրածն ինձի տան,
Դժուրենս թարգ կանեմ:

Ժաղկէ վանքի դռները,
Մեր քարափի շռչերը,
Երբ կենայ զայ գիշերը,
Պազնեմ խանլուկ թշերը:

Կողքայ սարը դռայ է,
Միջի մարդը ըռայ է,
Մաշիկ տվէք դուս յեղնեմ,
Ինձ էլ չասեն ըռայ է:

Պուճուր աղչի մի թոնի,
Բարով քու մարդը մեռնի,
Չեմ դըմրշի բան ըսեմ,
Քամին ձեռներդ քաշի:

Գեղին ըլլոր չիման ա,
Չորս ըլլորը տուման ա,
Աղչի արի փախցնեմ,
Հերդ ու մէրդ չիմանայ:

Չատորի տակը հով է,
Աղչիկ դու ինձի գովէ,
Ծգնաւորին հաւուզը՝
Հաքել ես դանաւուզը:

Ջուխտ սարին հովին մեռնիմ,
Շէկ գեաղի պոյին մեռնիմ,
Վեց օր օխտն օր չեմ տեսէ՝
Տեսնողի աչին մեռնիմ:

Ոչխարն յիջել է դիւզը,
Ջոկել եմ դարագեօզը,
Մանչ, տու մայրամատ վրլամ,
Աննեմ քեանքիլիդ թողը:

Էս սարին սար չեմ ըսէ,
Շէկ գեաղին եար. չեմ ըսէ,
Ալուր մաղեմ թեփ կուգայ,
Հըճըփ եարս եփ կուգայ:

Յոտի ծակատ ալել եմ,
Ես էն գեաղին հանել եմ,
Գեաղի նոր ծլած քեխեր՝
Կլմանին օսկի թելեր:

Միթկալ շալիկ կարել եմ,
Դօշին կոճակ շարել եմ,
Հինը մաքէս հանել եմ,
Քեզի թաժայ ճարել եմ:

Սարերը ճուն է առէ,
Արունը սիրտս է առէ.
Հեռու ծամփայ եար ունիմ,
Աչքերս չորս է դառէ:

Սարէն կաղնի կը կտրեն,
Մեր արընէն կը ծըծեն,
Հեռու չերթաս, հոգիջան,
Ինձի քեզնէն կը ջոկեն:

Այ տղայ կլորեր ես,
Սրտիս տիրապտեր ես,
Բլբուլի պէս խօսելտ
Ջիգեարս վառեց, էրեց:

Աղջի անունտ Շուշան,
Ծերմակ բուխաղ թուխ նշան,
Ես քու եարտ տեսեր եմ,
Ձեռքը ծոցին փոշիման:

Աղջի անունտ Թագուն,
Ծատեր ես հօրտ սաքուն,
Ինչ չինարի բոյ ունիս,
Երանի եարիտ հոգուն:

Կանաչ կանաչ կանչեցէք,
Կանաչ մէյդան քացեցէք,
Թագայ շորեր հագուցէք,
Ինձ իմ եարին հասուցէք:

Ջուխտ՝ գութան սար կը ըրանի,
Շէկ աղջիկ հաց կը տանի.
Մէկ կը քելէ, մէկ կայնի,
Տեսնողի խելք կը տանի:

Ալուր մաղեմ թեփ գուգայ,
Իմ եարըս հըճըփ եփ գուգայ,
Անմէն ծառին մէկ փշատ,
Եարիս օմըր ըլլի շատ.

Արեգակ արայ տակին,
 Հուս կուտայ քարայ տակին.
 Եար քնզի հ^ուրտեղ տեանիմ^ա
 ծիրանի ծառի տակին:

Ջուրն առայ ելայ սարը,
 Չըտեսայ ֆիտան եարը,
 Փիտան եարըս ինձ տուէք,
 Միք քաշէ ար ու զարը:

3. Ազնաուրեան

ՍԻՍԻԱՆ

ՆԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ե. ՀԱԼԱՅԵԱՆԻ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Նպատակ դնելով մեզ ազգագրական նիւթեր հաւաքել ամբողջ Զանգեզուրի գաւառի մասին, որ բաՆում է Սիւնեաց աշխարհի մեծագոյն մասը և բնակուած է բաւական տարբեր ժողովուրդներով՝ մենք որոշեցինք նրան բաժանել մի քանի, ազգագրական տեսակէտից անհրաժեշտ մասերի և իւրաքանչիւրն առանձնապէս ուսումնասիրել հետեւեալ ծրագրով. —

1) Պատմական տեսութիւն. — Այս մասում մենք շատ համառօտ կերպով լիչելու ենք մեր հին մատենագիրների աւանդածները մեր ուսումնասիրելիք գաւառի մասին, և աւելի մանրամասն պիտի կանգ առնենք մեկիքների պատմութեան վրայ:

2) Տեղագրութիւն. — Այս մասում աւելի ուշադրութիւն դարձնելով բնական մասի վրայ՝ պիտի նկարագրենք առաւելապէս այժմեան քաղաքական վիճակը, միանգամայն լիչելով և հինը:

3) Բնակչւոյնի մասին կարելոյն չափ մարդաբանական տեղեկութիւններ:

4) Բնակարանը և իւր պարագաները:

5) Զգեստը և զարդը:

6) Ընտանեկան բարքի մասին (ամուսնութիւն, տղարեք և կնուէք, ընտանեկան կեանք, հիւանդութիւն և բժշկութիւն, մահ, թաղում, մեռելոց լիչատակ, հոգու և հանգերձեալ կեանքի մասին):

7) Տարուալ կարեւորագոյն տօները և նրանց առթիւ կատարուող ծէսերն ու ժողովրդական սովորութիւնները:

8) Ժողովրդական բանաւոր գրականութիւն:

Երբ այս ծրագրով նիւթեր կը հաւաքենք Ձանգեզուրի ամբողջ գաւառի բոլոր մասերի վերաբերութեամբ՝ այն ժամանակ կը տանք ամբողջ գաւառին վերաբերեալ հետեւեալ վեց յօդուածները.

1) Վիճակագրական տեղեկութիւններ ամբողջ գաւառի վերաբերութեամբ.

2) Ամբողջ գաւառի տնտեսական դրութիւնը.

3) Կերակուր և խմիչք.

4) Հաւատք.

5) Ազգային իրաւաբանական սովորութիւններ, և

6) Հայ գրչագիրներ:

Մեր այսպէս վարուելու գլխաւոր պատճառն այն է, որ թէ տնտեսական և թէ վիճակագրական տեղեկութիւնները, որոնց մեծագոյն մասը պաշտօնական հիմնարկութիւններից պէտք է խնդրել՝ խառն են և ամբողջ գաւառին են վերաբերում, և ոչ թէ գաւառի մեր ցանկացած մասերին առանձնապէս: Մէկ էլ որ համեմատութիւնների և ընդհանուր եղրակացութիւնների համար անհրաժեշտ է, որ ի միասին նկատուին:

Ինչ վերաբերում է սննդին՝ պէտք է ասեմ, որ միևնույն գաւառի զանազան մասերի մէջ մեծ տարբերութիւններ չեն նկատուում. մանաւանդ որ փոքրիկ առանձնայատկութիւններն էլ դժուար չէ առանձնապէս լիչել:

Հաւատքի բաժնում մենք հաւաքելու ենք գլխաւորապէս կուսապաշտական կրօնների միացորդները, մնոտիապաշտութիւնները, կախարդութիւնները և այլն, որոնք առանձնապէս բնիկ ժողովրդի հետ այնքան էլ սերտ կապուած չեն, և կարող են վերագրուել նաեւ ամբողջ գաւառին, թէև հարկաւոր դէպքերում լիչելու ենք տեղը, ժողովուրդը և այլն:

Ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների մէջ մենք առաւելապէս աշխատելու ենք նիւթեր հաւաքել մեւլիքների ժամանակ տիրապետող սովորութիւններից. թէև այդ միջոցներում միևնույն գաւառում մի կամ մի քանի մեւլիքներ են եղել՝ բայց նրանք իրենց կարգերով, իրաւունքներով ու սովորութիւններով միմեանցից շատ չեն տարբերուել:

Մեր ճանապարհորդութեան միջոցին մենք իբր ուղեցոյց ընդունում ենք բազմաթիւն Հայր Ալիշանի «Սիսական»-ը: Այս գեղեցիկ աշխատութիւնը մեզ արդէն բաւական նպաստեց մեր անցեալ ամառուայ ճանապարհորդութեան միջոցին: Վերատուգել այստեղ նկարագրուած տեղերը և լրացնել, — ահա այս կը լինի մեր նպատակը մեր աշխատութեան տեղագրական բաժնի մէջ: Իսկ նրա թանկագին պատմական տեղեկութիւնները մեզ կառաջնորդեն աւելի ուշադրութիւն դարձնելու պատմական միջավայրերի վրայ:

Այս անգամ տպագրելով «Սիսիանը»՝ մենք արդէն պատրաստ ունինք նաև Ձանգեզուրի ոստիկանական շրջանի տեղագրութիւնը, որ լոյս կը տեսնէ Հանդիսի ներկայ տարուայ բ. գրքում: Իսկ այս ամառ մենք կրկին կը շարունակենք մեր ճանապարհորդութիւնը:

Խնդրում ենք ձեռնհաս անձանց՝ քննադատել մեր ընդունած այս ծրագիրը և մատնանիչ անել այն միջոցների վրայ, որոնք կարող են նպաստել գործը աւելի լրիւ կատարելու:

ՊԼՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ս Ի Ս Ի Ա Ն .

Զանգեզուրի գաւառը, որ Հայոց տիրապետութեան ժամանակ կազմում էր Սիւնեաց աշխարհի մի մասը՝ այժմ ընկնում է Նիսապոլի (Գանձակի) նահանգի մէջ։ Նրա սահմաններն են—արեւելքից և արեւելահայաստանի՝ Զիրաւիլի և Շուշու գաւառները, հիւսիսից Զիւլանշիրի գաւառը, արեւմուտքից և արեւմտահարաւից՝ Շարուր-Դարալագեաղի և Նախիջևանի գաւառները, և հարաւից ու արեւելահարաւից՝ Արաքս գետը, որ միանգամայն սահմանագիծ է Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մէջ։

Այս ընդարձակ գաւառը բռնում է 137,32 քառ. մղոն տարածութիւն և ստորաբաժանւում է չորս ուստիկանական մասերի—Սիւսիան, Զանգեզուր, Ղափան և Մեղրի։ Սրանցից առաջինը կազմում է մեր այժմեան հետազոտութեան շրջանը։

Սա հին ժամանակ ստորաբաժանւած էր երկու մասի. արեւելահարաւային մասը կոչւում էր Մղուկ, իսկ արեւմտահայաստանը, այժմեան Բաղարքնտի մասը՝ Ալլախ։

Մղուկը կոչւած է նաև Սիւնիք կամ Սիսական, որպէս Սիւնեաց իշխանների բուն գահատեղի։ Այս անունը ծագում է, Մ. Խորենացու ասելով՝ Գեղամի որդի Սիսակից, իսկ Հայր Ալիշանի կարծիքով՝ աւանդական Սեուկ նահապետից, որից առաջացել է Սեորդեաց ազգը և որի անունով էլ թերևս Գեղամայ լիճը կոչուել է Սեան։ Սիսական անունը, փոքր ինչ փոխուած, մինչև այժմ էլ մնացել է Մղուկի դաշտային մասի վրայ, որ կոչւում է Սիսիան։

ՍԻՒՆԵԱՅ ՄԵՏՐԱՊՈԼՏՈՒԹԻՒՆ.

Մղուկ գաւառը Սիւնեաց աշխարհի այն մասն է, որ միջավայր է կալմել կրօնական կեանքի զարգացման, մինչդեռ քաղաքական կեանքը թէև սկիզբն է առել նոյն այս գաւառում՝ սակայն չուտով հեռացել է այստեղից և կենդրոնացել Բաղք և Կապան գաւառներում։ Ուստի և ներկայ դրքի մէջ մենք համառօտ կերպով կը պատ-

մենք Սիւնիքի մետրապոլիտոսիան պատմութիւնը, իսկ քաղաքական պատմութիւնը կը թողնենք վերոյիշեալ գաւառների ուսումնասիրութեան միջոցին անելու: Սակայն որովհետեւ վերջին դարերում այս գաւառները գրեթէ միմեանցից անկախ կառավարուել են առանձին մելիքական տներով, ուստի և մենք առանձին առանձին կը պատմենք այդ մելիքների գործերը, քաղելով առաւելապէս բանաւոր և մասամբ գրաւոր աղբիւրներից:

Աւանդութեան ասելով՝ քրիստոնէութիւնը Սիւնիքում քարոզել է նախ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալը, և յետոյ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակ, Տրդատի հետ մկրտուել է և՛ Սիւնեաց իշխանը: Սա Լուսաւորչի հետ գնացել է Կեսարիա և վերադառնալիս Տարօնում, Գիսանեան կռքերի քրմերի ղէմ մղած պատերազմում, մեծ քաջութիւններ է արել, ապա խնդրել է Տրդատից և Ս. Գրիգորից մի ուսուցիչ իւր նահանգի համար, և ստանալով Ս. Գրիգորի բերած մի ասորի հոգեւորական՝ գալիս է իւր աշխարհը, ուր մկրտում են նրա ամբողջ ընտանիքը և բոլոր ժողովուրդը:

Նա, իշխանը, քանդում է կռատունները և պատրաստում է նրանց տեղ եկեղեցիներ շինելու՝ երբ կանչւում է Ս. Գրիգորի և Տրդատի հետ միասին չուր գնալու: Վերադառնալուց յետոյ Ս. Գրիգորի հետ միասին չրջում է ամբողջ Սիւնեաց երկիրը և պատշաճաւոր տեղերում եկեղեցիներ շինում: Ս. Գրիգոր վերադառնալով Վաղարշապատիւր մերձաւոր աշակերտներից մէկին, Գրիգորիս անունով, «այր ճշմարիտ և լաւ, լի ամենայն հմտութեամբ», տալիս է այս իշխանին, որ տանի «միճակեցուցանել լեպիսկոպոսութիւն աշխարհին Սիւնեաց»: Եւ ահա այս Գրիգորիսից է սկսւում Սիւնեաց եպիսկոպոսութիւնը:

Արշակ Բ.-ի ժամանակ Գրիգորիս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, «գլուխն եպիսկոպոսացն Հայոց», Ներսիսի հետ միասին գնաց Կեսարիա, վերջինիս կաթողիկոս ձեռնադրելու, և սրա համար էլ՝ վերադարձին մեծամեծ պատիւներ ստացաւ: Ներսէս տունեց նրան «բազմական ոսկեթել», և Սիւնիքը նախաթող կարգեց, որ հռոմ լեզուով կոչւում է «պառտոֆրաւնտէս»:

Գրիգորիսին յաջորդեց Մաշտոցը, որ մի, քանի տարուց յետոյ վախճանուեց և այնուհետեւ եպիսկոպոսական աթոռը մի առժամանակ թափուր մնաց, որի պատճառը հետեւեալն էր.

Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոսները նստում էին Շաղատ գիւղը, որ միննոն ժամանակ և իշխանանիստ էր: Արշակի բանտարկութիւնից յետոյ, երբ Սիւնեաց երկիրն անցաւ Պարսից ձեռքը՝ Սիւնեաց տէր Անդոկ իշխանը, Փառանձեմ թագուհու հայրը, պարսից

արքունիքումն էր լինում: Այստեղ մի անգամ հայ նախարարների բարձերը որոշելիս՝ Շապուհ Բ. տաճն չորսերորդ տեղը տուեց Անդոկին: Սա իրան անպատուած համարելով՝ չմասնակցեց ուրախութեան սեղանին: Իսկ քիչ լետոյ, երբ Շապուհ Բ. գնաց Խաղիրների դէմ պատերազմելու՝ Անդոկը 1700 հոգով լարձակուեց թագաւորանիստ Տիսբոնի վրայ, կողոպտեց և փախաւ:

Եւ որպէսզի իւր երկիրը Շապուհի վրէժխնդրութեան աւար չդնանայ՝ հրամայեց իւր հպատակներին, որ իրանց գոյքերը պահեն և փախչեն: Ուստի և Սիւնիքի բոլոր գաւառներից հաւաքեցին թանկագին խաչերն ու սրբերի մասունքները, դրին Շաղատի «քարկոփ և գմբեթաւոր» եկեղեցու մէջ և հողով ծածկելով՝ իրանք ցրուեցան դանազան տեղեր:

Կարճ միջոցից Պարսից զօրքը լցուեց Սիւնիք, քանդեց աւերեց երկիրը և երբ եկաւ Շաղատ՝ մի քանիսը բարձրացան եկեղեցաբլուրի վրայ, բայց «յանկարծօրէն թնդին որոտման շարժումն եղև, և լեկեղեցաբլրէն արտաքս ձգեալք՝ վերելեակքն պարսից սատակեցան»: Որից անարեկուելով՝ պարսից զունդը փախաւ, առանց ձեռք տալու եկեղեցուն: Իսկ Անդոկ իշխանը գնաց Թէոդոս կայսեր մօտ, ուր պատրկաց պատրիկ տիտղոս ոտացաւ և մնաց այնտեղ մինչև իւր մահը: Նրա միակ որդին Բաբիկը, կամենալով վերստին ժառանգել իւր հայրենական երկիրը՝ ծպտած եկաւ Պարսից Շապուհի արքունիքը:

Այստեղ իւր քաջութեամբը հռչակ ստացաւ և մենամարտի դուրս գալով Հոնաց Հունադուր հսկալի հետ, որ ասպատակում էր պարսից երկիրները՝ նրան սպանեց:

Ապա՝ որպէս վարձատրութիւն խնդրեց Շապուհ Բ.-ից, որ վերցնել տալ զարպասի մօտ գրուած սանդը, որի մէջ պարսիկները մոխիր ածելով ծեծում էին և ասում. «Սիւնեաց տէրանցն նախագահութիւն տէրութեանն ընդ այս մոխիրս ի վայր լիցի. և որպիսութիւն նոցին խորհրդոց և կենաց»:

Շապուհ Բ. զարմանալով, որ նա Անդոկի որդին է՝ կատարեց նրա խնդիրը և միևնույն ժամանակ վերադարձրեց նրան իւր հայրենի երկիրը:

Բաբիկը եկաւ Շաղատ գիւղը, և երբ բլուրն էր բարձրանում՝ մի եղջերու վաղեց նրա առաջից: Բաբիկը հետեւեց նրան, սակայն սա բարձրացաւ եկեղեցաբլուրը, ուր ձիու ոտքը խրուեց գետնի մէջ, իսկ եղջերուն լանկարծ աներևութացաւ: Երբ ձիու ոտքը դուրս քաշեցին՝ տեղից անուշահոտութիւն բուրեց: Այս բանի վրայ զարմանալով՝ Բաբիկը քանդել տուեց լլուրը և գտաւ «քարկոփ չքնաղաչէն» եկեղեցին:

Այս գիւտը աջնքան նշանաւոր էր, որ աշուհետեւ ամենաշնտարի հաւաքուած էին այստեղ և տօնուած եկեղեցու երեւման օրը, «Իբրեւ զմայր եկեղեցեաց աշխարհին ամենաշն Սիւնեաց»)

Որովհետեւ այդ օրը աղօթողների ամեն մի խնդրուածք կատարուած էր՝ ուստի Բաբելի հետ եկած Գոր և Գազան պարսիկ եղբայրներն հաւատացին և իրանց գնդերով ընդունեցին քրիստոնէութիւն։ Բաբել վիճակ ձգելով՝ տուեց Գազանին՝ Շաղատ գիւղը «հանդերձ եկեղեցեաւն, որ լաշնմ ժամանակի Մալր եկեղեցեաց անուանէին», Տիրոտ սքանչելագործ քահանային էլ վանական և սպասաւոր կարգեց։

Այս Տիրոտի մասին իւր ժամանակին շատ աւանդութիւններ են կազմուել, որոնցից մի քանիսը մինչև այժմ էլ մնացել են ժողովրդի մէջ։ Այսպէս մենք լսել ենք Շաղատի ալժմեան բնակիչներից, թէ ժամանակով մի քահանայ է եղել, որ մը անգամ անցնելով գիւղի մօտակա լճակի մօտով՝ հրամայել է գորտերին, որ լուեն, և նրանք հնազանդել են իրան։ Միեւնոյն աւանդութիւնը պատմում է նաև Օրբէլեանը։ Այս Տիրոտը կարդադրել էր, որ կանաչ և չմտնեն այդ Ս. Ստեփանոս կոչուած եկեղեցին և կանամբի քահանայք էլ սպասաւորութիւն չանեն աշտեղ. և այս կարգերը 300 տարի շարունակ պահպանուել են։

Ս. Մեսրոպը իւր քարոզութիւնների ժամանակ եկաւ Սիւնիք և արմատախիլ արեց հեթանոսական կրօնի մնացորդները։ Սրա աշակերտ Անանիան կարգուեց Սիւնեաց եպիսկոպոս։ Սա ս. Մեսրոպի հետ միասին հնարեց Աղուանից տառերը, ուստի և Աղուանից Եսփաղէն թագաւորը պարգեւեց նրան «ղիւր նշանակն թագաւորական ոսկետուտն վառիւ, և ի գլուխն գունդ ոսկի, և ի վերայ խաչ պատուական, և հրամայէ զայն հանապաղ շրջեցուցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց ի լիշատակ թագաւորացն Աղուանից»։ *) Անանիայի առաջին գործը եղաւ դպրատուն բանալ, որի կառավարութիւնը լանձնեց իւր աշակերտակից Բենիամինին։ Աշուհետեւ աջնքան նշանաւոր եղաւ այս վարդապետարանը, որ առաջինը համարուեց, և Ս. Սահակից ու Մեսրոպից իրաւունք ստացաւ թարգմանութիւններ ու մեկնութիւններ անելու։

Այս դպրոցը շատ ծաղկեցրեց նաև Մաթուսաղա՛ Գերթոյը Է. դարու սկզբում, որ Սիւնեաց վարժարանի բոլոր վարդապետների գլուխ կարգուեց, այնպէս որ Կոմիտաս կաթողիկոսը, զանց առնելով կաթողիկոսարանի և Արշարունեաց վարդապետարանի բոլոր վարդապետները՝ սրա մօտ ուղարկեց ուսանելու իւր եղբորորդի Թէոդորոսին։

*) Օրբէլեան ժղ.

Այս վարդապետարանից ելան երկու նշանաւոր մատենագիրներ, որոնցից առաջինը Սիւնեաց եպիսկոպոս Պետրոս իններորդն է (Ն. դարի վերջում), Քերթոզ մականուանուած *), աշակերտ Մովսէս Քերթոզահօր: Սա արեւ է թարգմանութիւններ, և Անդոկ իշխանի Բաբիկ որդու, և Քրիստոսի ծննդեան մասին ներբողներ: Երկրորդը՝ Սիւնեաց քսաներկուերորդ եպիսկոպոս՝ Ստեփանոսն է, (Ը. դարում), որ զանազան թարգմանութիւններ ունի:

Բայց Զ. դարի վերջում Սիւնեաց եպիսկոպոսների պատիւը պակասեց, որովհետեւ երբ երկու կաթողիկոսներ նստան, մինը պարսից բաժնում և միւսը լուսնաց՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս Պետրոս Քերթոզը հրամայեց իւր ժողովրդին, որ աղուաններից ստանան ձեռնադրութիւնը և մեռոնը, մինչև որ խռովութիւնը խաղաղի:

Մինչև այս ժամանակ Շաղատը եպիսկոպոսանիստ և նախաթոռ էր համարուում, սակայն այս միջոցներում, այսինքն Յովակիմ Սիւնեաց եպիսկոպոսի ժամանակ, սրա և միւս նշանաւոր վանքերի մէջ նախաթոռութեան վերաբերութեամբ վէճեր ծագեցան: Բայց Շաղատի տէր Խոսրովը, որ Գազանի սերնդից էր, ներկայացրեց Սիւնեաց տէր Ատրնեբսհին Բաբիկի վճիռը Շաղատի քահանաների նախաթոռութեան մասին, և սա նախադահութիւնը հաստատեց Շաղատի Գէորգ վարդապետի վրայ: Միննոյն ժամանակ որոշուեց, որ Շաղատից լիստոյ երկրորդ համարուի Շաքէն, երրորդը՝ Աղիտուն, չորրորդը՝ Մորենին և հինգերորդը՝ Ոյծը:

Սակայն չուտով Շաղատը իւր նախաթոռութեան պատիւը կորցրեց. որովհետեւ Թ. դարում արդէն բարձրացաւ Տաթևի վանքը, ուր և փոխադրուեց Սիւնեաց եպիսկոպոսարանը. իսկ իշխանանիստ լինելուց այս գիւղը դադարել էր դեռ Դ. դարից, երբ Բաբիկը նրան տուել էր Գազան պարսկին և ինքը բնակել հաւանօրէն Սիսիանում:

Տ Ա Թ Ե Ի.

Հայր Ալիշանի կարծիքով՝ դեռ հեթանոսութեան ժամանակ հաւանօրէն Տաթևի ալժմեան տեղում մնեան է եղել, որ լիստոյ Ս. Դ. Լուսաւորչի ձեռքով եկեղեցու է փոխարկուել: Աւանդութեան ասելով՝ այս վանքը իւր անունը ստացել է Ս. Թադէոս առաքեալի աշակերտ՝ Նւստաթէից կամ Ստաթէից, որ եկել քարոզել է Սիւնիքում և այստեղ էլ նահատակուել: Սակայն սա հաղիւ թէ ճիշտ լինի, որովհետեւ, նախ որ Ստ. Օրբելեանը, Սիւնիքի ամենանշանաւոր պատմաբանը, այդ մասին ոչինչ չէ լիշում, երկրորդ՝ լալտնի չէ, որ

*) Օրբելեան գլ. Ժ և Իբ.

Ս. Թագէտնը ալդ անունով աշակերտ ունեցած լինի, և երրորդ՝ որ Տաթև անունը գոյութիւն է ունեցել և՛ քրիստոնէութիւնից առաջ, որովհետև Ներսիսի Գահնամակի մէջ բարձականների հետ զատուած է նաև Տաթևեանք, որ հաւանօրէն այս կողմը տիրապետող մի տոհմ է եղել *):

Այս միայն որոշ լատնի է, որ Ներսէս Մեծի և Ս. Սահակի օրերում այստեղ որձաքարից շինուած մի անշուք հին եկեղեցի է եղել, ուր մշտապէս ճգնելիս են եղել հայ ճգնաւորներ:

Այնուհետև այս վանքի մասին ոչինչ չէ իշխում մինչև Թ. դարը, երբ Սիւնեաց եպիսկոպոս Դաւիթը, որ ստացաւ մետրապոլիտ տիտղոսը և կուրծքին խաչանիշ նշան կրելու իրաւունք՝ 839 թուին Սիւնեաց Փիլիպպէ նահապետից 10,000 դրամի գնեց այս վանքը և Սիւնեաց եպիսկոպոսական աթոռը այստեղ փոխադրեց: Հինգ տարուց լետոյ նոյն Փիլիպպէն՝ իւր սեփական Տաթև գիւղը նուիրեց այս վանքին: Սրա օրինակին հետեցին շատերը, և վանքը գնալով հարժտացաւ:

Այս միևնույն Փիլիպպէ իշխանը հին եկեղեցու մօտ մի նոր գեղեցկաշէն եկեղեցի շինեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, որի դռան առաջն էլ ինքը թաղուեց:

Դաւթի լաջորդներից Յովհաննէս եպիսկոպոսը, հրեշտակի ցուցմունքով, քանդեց հնակառոյց եկեղեցին և 895 թուին, առաւելապէս Աշոտ Սիւնեաց մեծ իշխանի և նրա կնոջ Շուշանի ձեռնաւորութեամբ, տաանմէկ տարուալ ընթացքում շինեց մի հրաշակերտ եկեղեցի, հաստատելով երկու սիւնների վրայ, որոնց հիմքերում ամփոփել էր Պօղոս և Պետրոս առաքեալների նշխարներից: Յետոյ շինեց Ս. Նրբորդութեան անուան նուիրած սիւն-գաւազանը, պարսպեց վանքը, հարթեց գետինը, վանքի ներքեւում զաղտնարաններ պատրաստեց և զանազան շինութիւններ ու մի գրատուն կանգնեց:

Այս ժամանակում վանքը հինգ հարիւրի չափ միաբաններ ունեցաւ. նրանց մէջ կային հեռու տեղերից եկած երաժշտագէտներ. ծաղկում էր վարժարանը, և բազմաթիւ էին մատենաներ ընդօրինակողներն ու զարդադրողները:

Սրա լաջորդ Տէր-Յակոբ Դունացին (918—958), Յովհաննէս Զ. կաթողիկոսի եղբօրորդին և ձեռնասունը, Չագէձորի կամ Վարարակ ջուրը գնելով՝ բերեց մինչև վանքի դէմ, և այն ամալի փշալից տեղը տունկերով և բուսականութեամբ լցրեց:

Սա օտար նկարիչներ հրաւիրեց և զարդարել տուեց տաճարի պատերը գեղեցիկ պատկերներով:

*) Ալիշան, Սիսական եր. 224, Արարատ եր. 432.

Այս Յակոբը, ինքնահաւան լինելով՝ փոքր ինչ հպարտացաւ և ծանր համարելով զնալ Հայոց կաթուղիկոսից ս. Միւռոն խնդրելու՝ Աղուանից կաթուղիկոսիցն առաւ։ Սյա համար Անանիա կաթուղիկոսը կանչեց նրան և երբ սա չգնաց, ինքը կաթուղիկոսն եկաւ Տաթև, ուր Յակոբ քաջուելով Սիւնեաց իշխաններից՝ կաթուղիկոսի ոտն ընկաւ և թողութիւն ստացաւ։ Սակաջն կարճ միջոցից նորից ապստամբեց և յարեց քաղկեդոնականներին, որի համար և Անանիա կաթուղիկոսը կրկին եկաւ Տաթև։ Սակաջն Յակոբը փախաւ Բաղաց բերդը։ Կաթուղիկոսը «աստիկ բարկանալով... աւերեց քանդեց աջնտեղը և «չարաչար նշովիւք կապեալ»... վերադարձաւ իւր աթոռը։

Յակոբի մահից չկտույ Անանիա կաթուղիկոսը նորից եկաւ Տաթև, հրամայեց ժողովել կրօնաւորներին և վերականգնել վանքը։ Այս անցաւ Կապան, ուր երկրի իշխանի Զուանշիրի որդի Վահանին ձեռնադրեց եպիսկոպոս, որ չետույ կաթուղիկոս էլ դարձաւ։

Սրան չաջորդեցին մի քանի եպիսկոպոսներ, որոնց ջանքը եղաւ շատացնել վանքի կալուածները և պալժառացնել տաճարը։ Եւ լիբաւի, Յովհաննէս եպիսկոպոսի ժամանակ (1006—57), ոչ միայն մետրապոլիտական պատիւը, որ Անանիան վերցրել էր Յակոբի ապստամբութեան պատճառով, վերադարձնուեց, այլ և վանքը զարգարուեց զանազան զարդերով, մեծամեծ սպաններով և գեղեցիկ կարգերով։ Եցուեց «բազմութեամբ կրօնաւորօք, անյաղթ փիլիսոփայիւք և աննման երաժշտօք և բանիբուն վարդապետօք և աստուածազգեաց ձգնաւորօք, նաև յոգնապատիկ արհեստաւորօք, և էր աշուհհետև տեսանել զտունն զայն իբր զմայրաքաղաք բաղմաժողով. քանդի և շինեալ կայր բազմութիւն երգոց և ամբոխութիւն իբրև հազար արանց» (Սիսական, եր. 229—30)։

Սակաջն երկար չտևեց այս ծաղկած վիճակը, որովհետև շուտով Ատրպատականից իսմայէլացիները լարձակուեցան Տաթևի վրայ՝ երբ Յովհաննէս եպիսկոպոսը բացակայ էր։ Միաբաններից շատերին սպանեցին, վանքը կողոպտեցին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին փախով լցրին և կրակ տուին։ Կամեցան սքանչելի սիւնն էլ կործանել, բայց հրաշք տեսնելով՝ չհամարձակուեցան, ինչպէս և մեծ, առաքելոց եկեղեցուն էլ ձեռք չտուին, այլ միայն խցերն ու սեղանատունը քանդեցին և աւարելով՝ հեռացան գնացին։

Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ այս ասպատակի ժամանակ բացակայ էր վանքից, վերադառնալով աւերածի տեղը՝ ձեռնարկեց վերանորոգել կործանուածները և գրեթէ նորից շինեց Ս. Գրիգորի եկեղեցին, աւագ կամարի սեան գլխում թաղցնելով Լուսաւորչի աջի մի

մասը, որը չետոյ Ստեփանոս Օրբելեանը կրկին նորոգութեան ժամանակ գտաւ: Շինեց նաև մեծ եկեղեցու հարաւային դրան առջև երկար գաւիթ միաբանների հանգստեան համար և այլն:

Նրա յաջորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը, (1057—1115) զանազան շինութիւնների հետ միասին շինեց նաև «տուն սրբաշէն և ի վերայ սոցա եկեղեցի մի գմբեթաւոր, գեղեցկալարմար լանուն Սըրբուհոյ Աստուածածնին. և էր նա իբր դիտանոց բարձր, որ հայէր ի վերայ վանացն, և ի չորեքին կողմանսն յօրինեաց գաւիթս, բայց լառաջի կողմն բարձրաբերձ սեամբք շինէր սրահս վայելուչս՝ իբր քաղցր հովանոց»:

Գրիգորին յաջորդեց Ստեփանոս եպիսկոպոսը, որի ժամանակ պատահեց Գանձակի մեծ երկրաշարժը 1138 թուին, երբ Տաթևի եկեղեցու գմբէթը թռաւ և ընկաւ Ս. Գրիգոր եկեղեցու և գաւթի վրայ ու նրանց էլ քանդեց: Տիրող չփոթութիւնների պատճառով, —երբ Բաղաց թագաւորութիւնը վերջացաւ, Բաղաբերդը առնուեց (1170), որի ժամանակ աւար առնուեցան և Տաթևի եպիսկոպոսարանի և վանքի սպասներն ու 10,000 գրքերը՝—Տաթևն աւերակ դրութեան մէջ մնաց մինչև ժր. դարի վերջը, այսինքն մինչև Զաքարեանց զօրանալը, երբ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Գրիգոր Մեղրացի եպիսկոպոսի որդին, վանքը նորոգեց և գմբէթը նորից կանգնեցրեց:

Սրան յաջորդեց իւր քեռորդին տէր Սարգիսը, որ նստաւ Նորավանքում, իսկ նրա հօրեղբորորդի Յովհաննէսը Աղթամարի եպիսկոպոսից ձեռնադրուելով՝ նստաւ Տաթև. և այսպիսով Սիւնեաց եպիսկոպոսութիւնը երկուսի բաժանուեց, որ տեեց մինչև ժգ. դարի վերջը, երբ միապետեց Օրբելեան Ստեփանոս պատմիչը:

Տէր Յովհաննէսի յաջորդ Հայրապետ եպիսկոպոսի ժամանակ, երբ վերանորոգում էին Տաթևը՝ գտնուեց հիւսիսային կողմի առաջի խորանի վերև մի գաղտանոց, որի մէջ կային «մթերք անհուն սըրբութեանց և նշխարաց առաքելական, հայրապետական և մարտիրոսական, յորում և աստուածընկալ խաչն Բարգենեան»:

Սրա ժամանակ Կիլիկիայի Լևոն Բ. թագաւորը նուէր ուղարկեց «երկնաճեմ եկեղեցուր» սեղանի համար մետաքսեայ զգեստ, խաչ, սկիհներ և այլն:

Ստեփանոս Օրբելեան յաջորդելով Հայրապետ եպիսկոպոսին և միացնելով Սիւնեաց երկուսի բաժանուած եպիսկոպոսական աթոռը՝ երրորդ անգամ վերաշինեց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին և գտնելով Ս. Գրիգորի նշխարները «ի փոքրիկ սնդուկ փայտեայ՝ կուպղեալ և մատանեալ կտպարեայ կնքով» դարձեալ դրեց միևնույն խորանի մէջ, մի գաղտնի տեղ:

Ստեփանոս Օրբելեանը նշանաւոր եղաւ և նրանով, որ գրեց «Միսական նահանգի պատմութիւնը», որով մոռացութիւնից ազատեց Սիւնիքի անցեալը: Մինչդեռ նրա աւելի մօտակալ պատմութիւնը մնաց բաւական անորոշ:

ԺԴ. դարի վերջում նշանաւոր եղաւ այստեղ Յովհան Ռոտնեցին, որ շինեց զանգակատունը և բացեց վարդապետարանը, ուր ուսաւ և ծաղկեցաւ նշանաւոր աստուածաբան և մատենագիր Գրիգոր Տաթևացին: Սրա ինքնաձեռագիր Աւետարանը մինչև հիմալ էլ պահւում է վանքում, փաթաթուած նրա քոյր Հռիփսիմէի ասղէնկար ծածկոյթով:

Սրա ազգական Առաքել եպիսկոպոսը շինեց եկեղեցու հարաւային կողմի գաւթը:

ԺԵ. դարի սկզբում վանքը աւերեցին Լանդ-Յամուրի զօրքերը, իսկ նրա անշարժ կալուածները գրաւեցին շրջակալ մահմետական կալուածատէրերը: Թէպէտ Սիմէօն Անգեղակոթեցի եպիսկոպոսը գնաց պարսից շահի մօտ և հրովարտակ ստացաւ վերադարձնելու վանքին իւր նախկին կալուածները՝ սակայն ճանապարհին սպանուեց մահմետականներից: Սրա օրինակին հետեւեց Յովհաննէս Ծնաթաղցին, որ նոյնպէս գնաց շահի մօտ և ստացաւ վերահաստատիչ հրովարտակ, սակայն վերադարձին մեռաւ Թաւրիզում:

ԺԵ.—ԺԶ. դարերից շատ քիչ տեղեկութիւն է մնացել Տաթևի մասին: Յայտնի է, որ ԺԵ. դարում Տաթևի վանքը բարձիթողի էր արուած: Այս դարի երկրորդ կէսին սկսում է վերանորոգուել, զլխաւորապէս Ներսէս եպիսկոպոսի ջանքով, որ ուղարկուած էր Փիլիպպոս կաթողիկոսից: Նա բարեկարգեց վանքի տնտեսական վիճակը և շինեց Տաթև գիւղի եկեղեցին: Սրանից լետոյ նշանակուեցան մի շարք եպիսկոպոսներ, որոնք մի առանձին նշանաւոր գործ չարին: Միմիայն Աստուածատուր Մըզմըզ-օղլին հարստացրեց վանքը նուէրներով և ձեռագիրներով: Սակայն շուտով սրա յաջորդ Յովհաննէս Տաթևացու ժամանակ պարսիկները կրկին յարձակուեցան վանքի վրայ, սպանեցին այս եպիսկոպոսին և թալանեցին վանքը: Սրա յաջորդ Մինաս Ծնաթաղցի եպիսկոպոսը նորից վերանորոգեց, իսկ սրա երկրորդ յաջորդ Աբրահամ Աստապատեցին, Սիմէօն կաթողիկոսի (1763—1780) ժամանակակիցը, նորից ծաղկեցրեց վանքը և շինեց 16 նոր խցեր:

Աբրահամի աշակերտ Յովակիմ եպիսկոպոսը շարունակեց շինութիւնները և Գրիգոր Տաթևացու դամբարանը կանգնեց: Սակայն նրա ժամանակ, 1796 թ. Աղա Մահմատ խանը քարուքանդ արեց վանքը և ցրուեց միաբաններին: Պէտք է ենթադրել, որ դրանից

յետու վանքը երկար ժամանակ մնաց աւեր դրութեան մէջ, մինչև Ռուսները տիրապետութիւնը: Նոր նշանակուած Մարտիրոս եպիսկոպոսը կարողացաւ կառավարչապետ Ռտիշչից և Երմոլովից հրաման հանել վերադարձնելու վանքին նրա անշարժ կալուածները և 1820 թուին սկսեց վերանորոգել Տաթևը: Սակայն որովհետև այս եպիսկոպոսը ռուսների կողմնակից էր համարում, ուստի և պարսկական պատերազմների սկզբում պարսիկները թալանեցին վանքը և եպիսկոպոսին էլ գերի տարան Թաւրիզ, ուր պահեցին 15 ամիս: Պատերազմը վերջանալուց յետոյ, 1827-ին նա վերադարձաւ Տաթև, և դարձեալ սկսեց բարեկարգել վանքը, մանաւանդ նրա տնտեսական վիճակը և մեռաւ 1830 թուին:

1837 թ. վերացուեց Սիւնեաց մետրապոլիտութիւնը, և այս ահագին նահանգը դարձաւ Երևանեան թեմի մի մասը, կազմելով մի քանի յաջորդութիւններ:

Տաթևում ամբողջուեց Զանգեզուրի յաջորդութեան կառավարութիւնը, և նրա վանահայրերը միաժամանակ համարում են և Զանգեզուրի գաւառի յաջորդներ: Այժմեան յաջորդն է արժ. Գրիգորիս վ., ձր հռանդով շարունակում է իւր նախորդի ժամանակ սկսուած զանգակատան շինութիւնը:

ՍԻՍԻԱՆԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆ.

Սիսիանը, գլխաւորապէս պարսկական տիրապետութեան ժամանակ, կառավարուել է մելիքներով, որոնք յաջորդել են միմեանց որդոց որդի: Իշխանութիւնը ժառանգել է միշտ աւագ որդին և կրել մելիք տիտղոսը, մինչդեռ միւս որդիները կոչուել են բէկ: Մելիքների ձեռքումն էր գաւառի ներքին կառավարութիւնը. նրանք էին նշանակում և հաւաքում հարկերը, նրանք էին վճռում դատաստանական վէճերը, և կռիւների ժամանակ նրանք էին զինում իրենց գիւղացիներին և նրանց գլուխն անցած՝ կռիւ դնում: Գրաւոր օրէնքներ, դատարան, պարապման որոշ ժամեր՝ բոլորովին չեն եղել: Սովորութեան իրաւունքը և մելիքի հաճութիւնը միշտ գերակշռող ոյժ են կազմել:

Սիսիանում, որքան յայտնի է, տիրապետել են նախ Սաֆրազ-բէկեանների և ապա Մելիք-Փանդեանների տոհմերը, որոնք միմեանց հետ բաւական ընդհարումներ են ունեցել:

Այս երկու տոհմերից էլ այժմ ժառանգներ կան. առաջինից՝ Զիլֆիդար-բէկը, որ բնակում է Ղարաքիլիսա գիւղում, իւր բաւական գեղեցիկ, երկարկանի և եւրոպական ճաշակով զարդարուած բնակարանում, իսկ երկրորդից՝ Կարապետ-բէկը, Բոնակովթում, նախ-

կին մեկիքների բնակարանում: Ես եղալ այս երկուսի մօտ ես, և նրանք ամենայն սիրով պատմեցին իրենց գիտեցածները իրենց նախնիքների վերաբերութեամբ և ցոյց տուին նրանցից մնացած հրովարտականքն ու թղթերը:

Սակայն դժբախտաբար պէտք է ասել, որ նրանց պատմածները շատ կցկտուր էին և միմեանց հետ չեն կապւում: Համագիւղացի ծերունիների պատմածներն էլ այնքան չեն լրացնում նրանց տուած տեղեկութիւնների թերին: Այնպէս որ շատ դժուար է փոքրի շատ լրիւ և ամփոփ պատմութիւն տալ: Սակայն ցանկանալով գտնէ մինչև այժմ մնացած փաստերը ազատել մոռացութիւնից՝ ես աւելորդ չհամարեցի արձանագրել այստեղ, լուսալով որ ապագային թերևս նորանոր նիւթեր կը գան լրացնելու և լուսաբանելու Հայ մեկիքների այնքան հետաքրքիր պատմութիւնը:

Մեկիք-Սաֆրազեանների նախահայր համարւում է Մեկիք-Շաֆրազը, որ իշխել է Անգեղակոթում: Սրա մօտ 1699 թուին Խարպէլ Օրիի թեւադրութեամբ հաւաքուեցան չըջակալ գիւղերի 9—10 տանուտէրները, խորհրդակցելու պարսից բռնութիւնից ազատուելու հնարների մասին:

Սրան լաջորդեցին Մեկիք-Ամիրխան, և ապա Մեկիք-Նարին, որոնց մասին ոչինչ չպտնի չէ: Միայն վերջինիս որդի և լաջորդ Մեկիք Սաղաթի մասին Հայր Զամչեան պատմում է, թէ Նախիջևանի Հէյտար-խանը անհիմն մեղադրութեամբ 1749-ին սպանեց շատ հայ իշխաններ, որոնց մէջ և սրան: Սրա գերեզմանը, ժառանգների ասելով՝ այժմ գտնւում է Նախիջևանի Ս. Աստուածածնի Երեք-խորան եկեղեցում:

Մեկիք-Սաղաթին լաջորդեց նրա որդին, Մեկիք Սաֆրազ երկրորդ, որ Ագուլեցիներին ու Ղազանչիներին առաջնորդեց Շուշի գաղթելու, բայց ինքը մնաց Անգեղակոթում: Սա լաճախ լինում էր նաև Բռնակոթ, ուր հետզհետէ բարձրանում էր Մեկիք-Թանգեանների տոհմը:

Կարապետ Թանգեանի ասելով՝ այս տոհմի նախահայրը եղել է Մեկիք-Ստեփանը, որ Անիում զօրապետութեան պաշտօն ունենալով՝ վերակոչուել է Մեկիք-Սարգար: Յայտնի չէ, թէ Երբ և ինչ պատճառներով սա գաղթել է Բռնակոթ:

Սրա սերնդից նշանաւոր է եղել Մեկիք-Թանգի Ա., որի անունով և տոհմը Մեկիք-Թանգեան է կոչուել: Սրա ժամանակ մի թիւրք խումբ լարձակւում է Բռնակոթի վրայ և թալանում, միանգամայն վիրաւորելով և Մեկիք-Թանգու հօրը: Մեկիք-Թանգին լետ է առնում գիւղացուց իւր նուիրած եղը, ինքը հեծնում, մի ձիու վրայ

էլ վերաւոր հօրը դնում և փախչում է Տաթև: Այստեղ հայրը վախճանւում է: Մելիք-Փանդին մորթում է իւր միակ եղը, հոգու հաց տալիս և ապա անցնում Շնհէր, ուր մնում է մինչև որ Բռնակոթը խաղաղում է: Սակալն կարճ միջոցից չետոյ նորից խռովութիւններ են բարձրանում, որովհետև մելիքի եղբորորդի Մանուշարը մի թուրքի կին է սիրելիս եղել: Թուրքերը այս իմանալով՝ չարձակուել են մելիքի տան վրայ, սակալն սա փախել և թաք է կացել Տէր-Ստեփանի թոնրում: Եւ երբ թուրքերը եկել են ալդտեղ որոնելու մելիքին՝ քահանան խաչը ձեռին դուրս եկել նրանց առաջ և հաւատացրել է, թէ մելիքը իւր տանը չէ:

Մի ուրիշ անգամ էլ սոյն այս մելիքի եղբայր Փանուճն (Ստեփան) է կամեցել Սաֆրազէկեանների հարսին առևանգել: Սրա աղաղակներին վրայ է հասել Սափի քաւորը և դաշույնը խրել Փանուճի փորը: Սա՝ դաշույնը փորին կամեցել է փախչել, բայց Շէտ Ատին փալտով խփել է նրան և գետին գլորել: Մելիք-Փանդի Ա. այս իմանալով՝ կամեցել է կրկին փախչել, սակալն Սաֆրազէկեան Նազարը գնդակահար է արել նրան: Նա գլորուել ընկել է այնպիսի մի տեղ, ուր մի նոր սպանած գալլ է եղել ընկած, որին և գրկել է ու մեռել: Այս պատճառով էլ «Գելխըտըտոդ» է կոչւում:

Մելիք-Փանդի Ա-ի այրին դիմում է Շուշու Իբրահիմ խանին, զանգաւում նրան իւր ամուսնու սպանութեան մասին և խնդրում իւր որդի թանգուն մելիք հաստատել: Իբրահիմ խանն էլ կատարում է նրա խնդիրը:

Այս ժամանակ Մելիք-Սաֆրազին յաջորդած է եղել Մելիք-Դաւութը որ Մելիք-Փանդեաններից վրէժ առնելու համար գնում է Նախիջևան՝ խանի մօտ և մի անգամ չարմար առիթ գտնելով՝ գալիս է Բռնակոթ և Մելիք-Փանդեանների տունը կրակ տալիս:

Մելիք-Փանդի Բ. վերադառնում է Շուշուց, և տեսնելով իւր հայրենական տունը կրակ տուած՝ չարձակւում է Սաֆրազէկեանների տան վրայ, աւերում և նրա քարն ու գերանները բերում իւր համար նոր տուն շինում:

Այնուհետև Մելիք-Փանդին յարում է ռուսների կողմը և մասնակցում ռուս պարսկական պատերազմներին, որից չետոյ Պարսկաստանից եկած զաղթականներից բերում բնակեցնում է Ուզ, Ալեւու, Մազրա, Թազագիւղ, Շաղատ, Անգեղակոթ և Բալաք գիւղերը:

Այնուհետև իւր ուշքը զարձնելով ներքին բարեկարգութիւնների վրայ՝ Մելիք-Փանդի Բ. շինում է Որոտնայ կամուրջը, որ ձգւում է համանուն գետի վրայ, Որոտն բերդի մօտ, ինչպէս և

Անգեղակոթի կամուրջը: Բացի սրանցից չինում է նաև մի քար-
վանսարայ *) Արիւկլու լեռան վրայ:

Նա է շինել նաև Բռնակոթի եկեղեցու դաւիթը, ուր և թաղ-
ուած է: Սա ծերութեան օրերում նուիրել է Տաթևի եկեղեցուն
40 դեսեատին հող:

Մելիք-Քանդի Բ-ին յաջորդում է եղբայրը, Մելիք-Ղուկասը.
սակալն երկու տարուց լստոյ ռուսները վերջացրին մելիքութիւնը:

Մելիք-Ղուկասի որդին, Կարապետ բէկը, այժմ կենդանի է:
Սա ժողովրդի մասնակցութեամբ շինել է Բռնակոթի նախկին Հայոց
ծխական դպրոցը, վերանորոգել է Արիւկլու լեռան քարվանսարան
և Որոտնայ կամուրջը: Իսկ Մելիք-Սաֆրազեան տոհմի մելիքու-
թիւնը վերջանում է Դաւիթով: Նրա որդին էր Իսկանդար բէկը
որից ծնուած է Զիլֆիզար-բէկը (այժմ կենդանի):

* *

Մելիք-Քանդեանների մելիքական տունը դեռ մինչև այժմ
էլ կանգուն է, միայն մի քանի անգամ վերանորոգութեան է ենթար-
կուել: Սա սովորական տներին նման է, միայն աւելի մեծ է և
ընդարձակ բակ ունի:

Մելիքների հագուստը պարսից տիրապետութեան ժամա-
նակ այս էր. ալըշի (այսինքն մի թելը կապոյտ, մինը կարմիր
կտորից) շապիկ, ալըշի կարմիր փոխան. մահուդի թումպան (ան-
դրավարտիք), ալխալուզ (ալխատի, այսինքն թեքը կոճկած և երկար
կախ ձգած): Պէտք է ասել, որ միշտ, թէ ամառ, թէ ձմեռ, երկու
ալխալուզ էին հագնում, միմեանց վրայ. ներքինը չթից, իսկ վրայ-
ինը՝ եղգի շէտ գալից (լաստիկի նման մի կտոր էր, որի ար-
շինը կարժենար 2 բ.): Ալխալուզի մէջքին կապում էին երկար
գօտի: Սրա վրայից՝ չուխայ, երկար թեքերով: Չմեռը երկուսն էին
հագնում, բրդէն տակը՝ մահուդինը՝ վերան: Չմեռը որպէս վերար-
կու առնում էին բիրում մէ: Սա կարում էր բրդեայ կտորից
և վարդապետների փարաջի ձևն ունէր, միայն թեքերը նեղ էին
և իջնում էին մինչև ոտները: Հագնելիս թեքերը վեր էին քաշում
և մի ձեռքը միւսի թեքի մէջ կոխում, որ տաք մնայ: Թեքերի
կռնատակից բացուածք էլ կար, որպէսզի տաք ժամանակները ձեռ-
ները այդ տեղերից անց կացնեն և թողնեն թեքերը կախ ընկնելու:
Օձիքի մօտ պալթա — ժապաւէն կար, որ բկի տակ հանգուց էին
ձգում:

*) Այս շինութեան համար ռուսաց կառավարութիւնից 1845
թ. Աննայի ժապաւէնով ոսկէ մեդալ՝ է ստացել:

ՏԱԹԵԼԻ ԶՈՐԸ ՈՐՈՍԵ ՎԱՆՔԻ ԿՈՂՄԻՑ.

Գլխներին ծածկում էին բուխարա—երկար փափախ։ Ոտներին հագնում էին գուլպա և սև քօշեր, իսկ ձի հեծնելիս՝ չէաքմայ։

Ծերունի Կարապետ բէկը և ուրիշ ծերունիներ ալսպէս էին նկարագրում Մելիք-Թանգի Բ.-ի կեանքը, որ կարող է գաղափար տալ ընդհանրապէս մելիքների կեանքի մասին։

Առաւօտները նա վեր էր կենում վաղ, ժամը 6-ին, և անմիջապէս թէյ էր խմում ու հաց ուտում։ Յետոյ մատուցանում էին կերակուր (միշտ մի տեսակ), որ սովորաբար լինում էր կամ խորոված, կամ փլաւ և կամ բոգբաշ։ Հացը բաց էր անում օղիով և վերջացնում էր գինիով։ Այս նախաճաշիկից յետոյ դուրս էր գալիս գիւղում շրջելու, և ուր որ մի գանգատաւոր պատահէր՝ անմիջապէս՝ տեղն ու տեղը դատը կըկտրէր։ Ապա կէս օրին մօտ դառնում էր տուն և սկսում էր սաղմոս քաղել մինչև կէսօր, երբ ճաշի էր նստում, միշտ սեղանակից ունենալով մի քահանայ և մի քանի ուրիշ մարդիկ։ Ճաշին լինում էր սովորաբար մի և կամ երկու տեսակ կերակուր, իսկ գինի առատութեամբ։ (Տարեկան 8000 շիշ)։ Ճաշից յետոյ երկու ժամ քնում էր և ապա նորից, կամ իւր բնակարանում և կամ գիւղի փողոցներում, դատ էր կտրում։ Երեկոները միշտ գնում էր եկեղեցի, ուր առանձին և պատուաւոր տեղ ունէր։ Տուն վերադառնալով՝ թէյ էր խմում, տնեցիների և կամ հիւրերի հետ նարդի խաղում և ապա ընթրում, ուտելով սովորաբար մի տեսակ կերակուր, (ընդհանրապէս՝ ճտով փլաւ) ու անմիջապէս «եկեցցէ» էր անում ու պառկում քնելու։

Սովորաբար որսի չէր գնում, որովհետև որսորդութեան լարմար տեղեր չկային։ Բայց երբ հարկաւորւում էր որևէ տեղ գնալ՝ նրա ձիու յետևից տանում էին մի կամ մի քանի ձի, որ ճանապարհին եթէ կամենայ, փոխէ։ Նրան հետևում էին մի քանի հետի և ձիաւոր ծառաներ, զինուած, որոնցից մինը տանում էր մելիքի հրացանը, իսկ մելիքը կրում էր միայն կեռ թուր։

Առաւելապէս կիրակի օրերը հաւաքում էին նրա դռանը շքեղակալ գիւղերից գանգատաւորներ, որոնց դատը նա կտրում էր իւր հաճոյքի և հասկացողութեան համեմատ։

Թէ Սաֆրաղբէկեան և թէ Մելիք-Թանգեան մելիքները ենթարկուել են կամ Նախիջևանի և կամ Շուշու խաներին. նրանց պարտականութիւնն է եղել—1) չահի կամ խանի պատերազմ գնալիս՝ իրենց վիճակում իւրաքանչիւր տնից մի մարդ զինուորել և նրանց գլուխն անցած՝ գնալ օգնութեան. 2) իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի (մօտ երեք բուբլի) հաւաքել և ուղարկել խանին, որպէս չահին հասանելի հարկ. 3) Մելիքի որդիներից կամ տնեցիներից մինին ու-

ղարկել խանի դռներ մի առժամանակ ծառայելու, և 4) Նշանաւոր տօներին խանին ընծաներ տանել:

Մեւիքները ժողովրդից ստանում էին—

- 1) Տասանորդ՝ հացահատիկներից և խոտից:
- 2) Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի, որ խանին էին ուղարկում:
- 3) Իւրաքանչիւր տուն մի մարդ էր ուղարկում մեւիքի արտերը և արօտատեղերը հնձելու, մեւիքի համար անտառից փայտ բերելու:

4) Բոլոր գութանները մի-մի օր մեւիքի համար վար էին անում:

5) Հասարակութիւնը իւր ծախսով տալիս էր մեւիքին մի ամբողջ տարի ծառայելու մի ռաճպար՝ վար անելու, մի գզիր, մի ձիապան, մի իշապան և տան համար մի քանի ծառաներ:

6) Կանաչք գնում էին մեւիքի համար բոխի, պանծար և այլ կանաչեղէններ քաղելու, մեւիքի համար բուրդ գզելու և այլն:

7) Նաւասարդին ամեն մի տան մեծ մի խնձորի մէջ մի 20 կ. կամ մի պարսկական դրամ ցցած, մի կուլա գինի և մի շիշ օղի տանում էր մեւիքին, նրա նոր տարին շնորհաւորելու: Սա էլ երկու եզ էր մորթել տալիս և ճաշով հիւրասիրում զրանց բոլորին:

8) Գիւղական հարսանիքների ժամանակ՝ մեւիքին տանում էին մի կուժ գինի, մի շիշ օղի, եղան սուկին և պլոճիկները *):

Մեւիքները իբրեւ պատիժ գործ էին դնում հետեւալ միջոցները.

- 1) Յօգուտ իրենց տուգանք էին առնում:
- 2) Ծեծում էին, ոմանց կապում էին ծառից և ճիպոտով թափում, ոմանց մօրուքները պոկում էին, ոմանց վայր էին ձգում և կոխ տալիս. երկարամօրուք լանցաւորներից երկուսի մօրուքները միմեանց հետ հանգուստում էին և սկսում ծեծել, մինչև որ սաստիկ ցաւից ստիպուած՝ մեծ փրկանք տալին ծեծից ազատուելու:
- 4) Յանցաւորին ականջներից մեխում էին ծառի վրայ: (Ներքեմ ծեծի տակ ուշագնաց եղողի վզից թոկ էին գցում և քաշ տալիս, ինչպէս արել են Յովհաննէս Մեւքումեանին: Պատահում էր նոյն իսկ, որ ծեծի տակ լանցաւորը մեռնում էր, ինչպէս Մեւքումեանը, բայց մեւիքը այս բանի համար պատասխանատու չէր):
- 5) Բանտարկում էին (գումում կամ հացի հորում):

*) Թագաւորն էլ պարտաւորուած էր նախ քան պզակ գնալը՝ գնալ համբուրել մեւիքի և նրա կնոջ ձեռները:

ՊԸՏՄԸԿԸՆ ԸԻՆՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տ Ա Թ Ե Ի

Ճարտարապետը աւարտելով Տաթևի վանքի շինութիւնը՝ բարձրացել է գմբէթի վրայ, դրել է խաչը և լետոյ խնդրելով ներքեում եղող բանուորներից երկու տախտակ՝ բռնել է ձեռներում, համբուրել և ասել. «Հոգին սուրբ տալ թե»: Անմիջապէս տախտակները թևերի են փոխարկուել, և նա թռել, աներևութացել է: Այս պատճառով էլ վանքի անունը մնացել է Տալ թե—Տաթև:

ԳԱՒԱԶԱՆ-ՍԻՒՆ.

I

Առաջները, արեղային վարդապետական գաւազան տալու ժամանակ, եպիսկոպոսը պատարագելուց լետոյ հանդիսաւոր կերպով դուրս էր գալիս տաճարից և երեք անգամ խունկ ծխում ալս գաւազան-սեան առաջ: Եթէ արեղան արժանի էր վարդապետական գաւազանի՝ գաւազան-սիւնը շարժւում էր, իսկ եթէ ոչ՝ մնում էր անշարժ: Դրա համեմատ էլ վարւում էր եպիսկոպոսը:

II

Լանկթամուրը կամենալով ալս սիւն-գաւազանը հիմնովին կործանել՝ հրամայել է տասն ղուգ զոմէշ լծել, և նրանց լծերից զոթանի փոկով կապել սիւն-գաւազանը: Երբ զոմէշները սկսել են քաշել՝ փոկը կտրուել է, բոլոր զոմէշները ձորն են թափուել, իսկ սեանը ոչ մի վնաս չէ հասել: Այս «կաղ դեր» հրամայել է, որ վանքի մէջ էլ փալտ դարսեն, վառեն, որպէսզի վանքն էլ ալրուի: Կրակը վառել են զանգակատան տակ, և անա թէ ինչու այդ օրից սկսած Տաթևի զանգակները այլ ևս լաւ ձայն չեն հանում *):

*) Լէօ. Իմ իշատակարանը, եր. 135.

ՅՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑԻ.

I.

Սխիանում եղել են կռապաշտներ, որ շատ նեղութիւններ են տալիս եկել հայերին: Սրանք տախտակները ծակել, անց են կացրել հայերի վզները և երկու կողմից մի-մի մարդ նստելով՝ ման են եկել: Մի օր մի սրբակարի կին գնացած է եղել ջրաղաց աղու՛ն աղալու, երբ այդ կռապաշտներից մինը բռնել է նրան և կամեցել անպատուել: Սա ճողոպրել է նրա ձեռքից և փախել գանգատուել է Յովհան Որոտնեցուն: Սա իսկոյն ձին հեծել, գնացել է պարսից Շամ շահից զօրք խնդրել, որ այս անօրէններին կոտորէ: Երբ զօրքն ստացած վերադարձել է՝ գետն անցնելիս դիտել է, և որ զինուորի ստուերը երևացել է ջրի մէջ՝ նրան վերցրել է իւր հետ, իսկ որինը չէ երևացել՝ վերադարձրել է: Ապա սրանց միջոցով կոտորել և դուրս է քշել կռապաշտներին Սխիանից: Նրանց մեծամեծներին էլ բռնել, ձգել է կաթսաների մէջ, եփել և թափել քարերի տակ: Յետոյ, երբ կամեցել է զօրքը վերադարձնել՝ շահը նուիրել է նրան, ուստի և նա բնակեցրել է նրանց Սխիանում: Ահա այս զօրքերից են լառաջացել Սխիանի այժմեան պարսիկները:

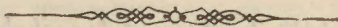
II.

Յովհան Որոտնեցին կամենալով իւր գերեզմանը անլալտ պահել՝ մեռնելիս պատուիրել է, որ իւր մի կողքին կաթսայով կաթ, միւսին գինի թաղեն: Ուստի և այժմ երբ Սողոմոնի են նալում՝ որպէսզի նրա գերեզմանը գտնեն՝ տեսնում են, որ նա թաղուած է կարմիր ու սպիտակ ծովերի մէջ և չեն կարողանում գտնել:

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ.

Մի անգամ, երբ Գրիգոր Տաթևացին սովորելիս է լինում Տաթևի վանքում՝ վանահայրը հրամայում է նրան, որ մի փարչով ջուր բերէ: Գրիգորը փոխանակ բերելու՝ ցոյց է տալիս բերանն ու ականջները, կամենալով հասկացնել, որ բերանն ասաց, թող ականջը չլսէ, իրեն նման սրբին չէ կարելի հրամայել: Երբ վանահայրը չհասկանալով կրկնում է իւր հրամանը՝ Գրիգորը նոյնը հրամայում է իւր աշակերտակիցներից մինին, և երբ սա չէ կատարում՝ անիծում է նրան, ասելով՝ գետինն անցնիս: Իսկոյն երեխան կիսով չափ մտնում է գետնի մէջ: Վանահայրը անմիջապէս միջամտում է և խնդրում Գրիգորին, որ հանէ: Սա էլ կատարում է նրա խնդիրը: Վանահայրը զարմացած գրում է կաթուղիկոսին Գրիգորի սրբու-

Թեան մասին և սա հրամայում է, որ անմիջապէս ուղարկեն իւր մօտ: Սակայն Գրիգորը չէ գնում: Վերջապէս կաթուղիկոսը երկու վարդապետ է ուղարկում, որ տանին: Գրիգորը սրանց ներկայութեամբ կշռում է $\frac{1}{4}$ ֆունտ կրակ, դնում է մի ֆունտ բամբակի մէջ, փաթաթում է մի թղթի մէջ և տալիս նրանց և ասում. «Տարէք այս կաթուղիկոսին և աշնտեղ կշռեցէք. եթէ իրենց քաշերից մի քիչ կորցնեն՝ ես ինքս ինձ ու ինձ կը գամ»: Վարդապետները վերցնում գնում են և կաթուղիկոսի ներկայութեամբ կշռում են: Երբ քաշը բոլորովին նույնն է լինում՝ կաթուղիկոսը բացակաւնչում է. «Նա արդէն երկիրնք ու գետինք կշռել է, նա անշափ իմաստուն ու արդար է»:

Տ Ա Թ Ե Ի

Բ Ն Ա Գ Ի Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

Սահմանները.—Տաթևը նախկին Ծղկալ գաւառի վերջին, այսինքն արևելահարաւային մասն է: Նրա սահմանները կազմել են արևմուտքից՝ Լորաձորը, հարաւից և արևելքից՝ Բաղբը, իսկ հիւսիսից՝ Հաբանդը: Ինչպէս հին ժամանակներում, նոյնպէս և այժմ Տաթևը իւր շրջակայ ընդարձակ կալուածներով թէև ոչ քաղաքական, բայց և այնպէս՝ աշխարհագրական մի առանձին միութիւն է կազմում. սրան մանաւանդ նպաստում է նրա աշխարհագրական դիրքը, —նա մի գետահովիտ է, ձգուած հարաւից դէպի հիւսիս:

Լեռները.—Սա ներկայացնում է մի հարթ բարձրաւանդակ, որի հիւսիսային և արևմտեան կողմերը գրեթէ ուղղահայեաց իջնում են մինչև Որոտնայ գետի ափը, իսկ արևելեան և հարաւային կողմերում, Լորաձորի սահմաններում, ձգւում է մի լեռնաշղթայ, որ մտնելով Սիսիան՝ մօտենում է Ելլիճու շղթային: Այս շղթայի մէջ ամենաբարձրը Գագբէլն է (10550), որի մօտ Ղամբէլը միայնակ կանգնած է, որ 8918 ոտ. բարձրութիւն ունի և գտնւում է Տաթևի վանքի արևմտահարաւային մասում: Միւս բարձր գագաթը՝ Մեչետիւն է, վանքից դէպի հիւսիս, 8433 ոտ. բարձրութեամբ: Սրա մօտ նշանաւոր են Պետրոսախաչ լեռը (6717) և Սուլուլ-բարը, իսկ Ղամբէլի մօտ՝ Զրրջրան (7535) և Խաչ-բար (7947), ինչպէս և Պազաբերդ, Թէաք-սարը և Կիրիմիր-դաղը:

Դեմքեր.—Ղամբէլից մի փոքրիկ գետակ սկիզբն առնելով՝ հոսում է քարհանքի մօտով, որի անունով և կոչւում է Քրհանոնց գետ: Գազբէլից էլ մի ուրիշ գետակ սկիզբն առնելով անցնում է Աղանձ աւերակ գիւղի միջով և նրա անունով կոչւում Աղանձու գետ: Այս երկու գետակները միախառնւում են Հարանց անապատի մօտ: Տանձուտում սրանց հետ միանում է Ջըրուանի գետակը, որ սկիզբն է առնում Օրդուխաներ բլուրներից: Այս երեքն էլ թափւում են Որոտնայ գետը:

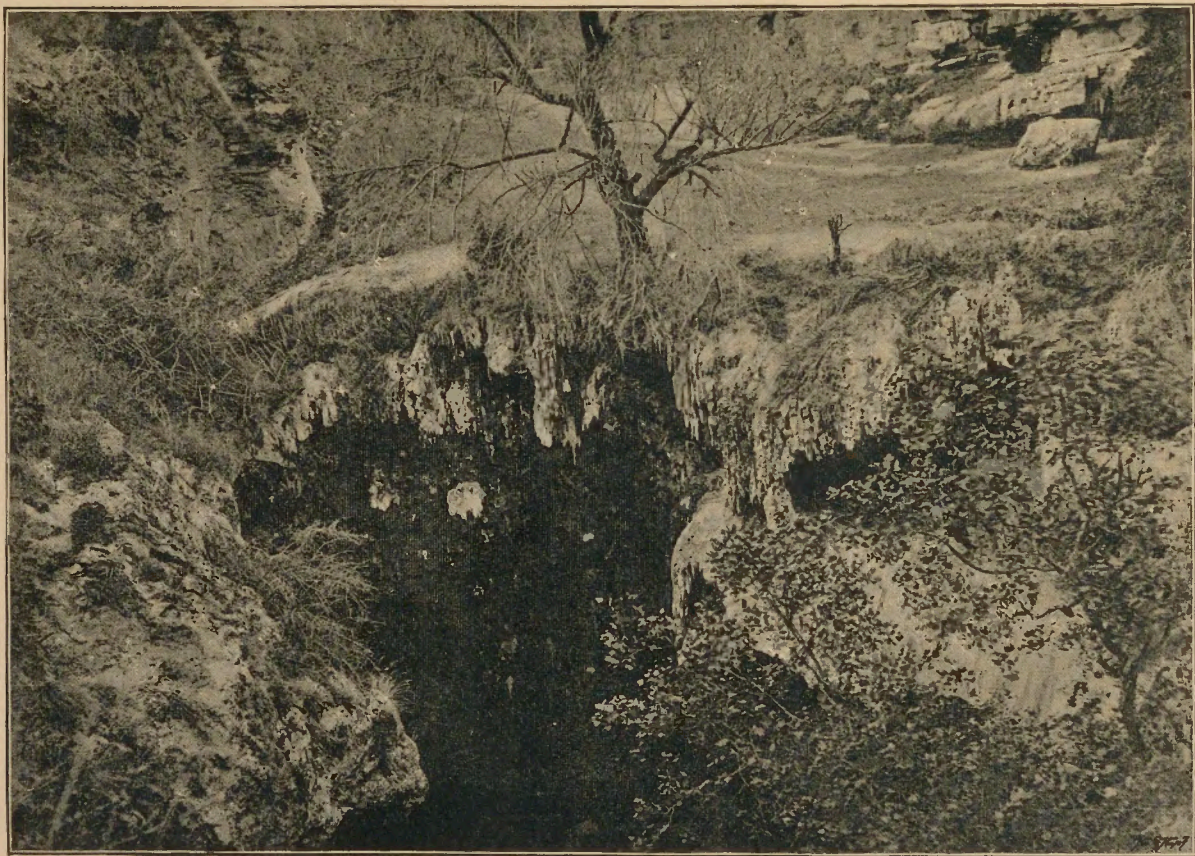
Սատանի կամուրջ.—Տաթևից արևելահիւսիս, Հարանց մեծ անապատից փոքր ինչ բարձր, գտնւում է Սատանի կամուրջը, բնութեան հրաշալիքներից մինը: Որոտնայ գետի երկու ափին, կարմիր, ահագին ժայռերը գալով գալով նեղանում են, և այնտեղ, ուր այժմ կամուրջն է, մօտ 100 սաժ. լայնութեան անցք կազմում:

Ահա այդ անցքը ծածկուած է կրային բաղադրութեան ահագին քարերով, որոնց տակից անցնում է Որոտնայ գետը և փրփրալից ալիքներով նորից վայր թափւում, յորձանքներ կազմում ու գնում հեռանում:

Այս ահագին քարերի տակ երևում են զանազան ձևի և մեծութեան ստալակտիտներ, որոնք մի քանի արշին երկարութեամբ կախ են ընկած ջրի երեսին: Սրանք մի քանի աստիճաններով կամարներ են կապում, որոնցից ամենաներքինը կանաչ գոյն է ստացել, իսկ միւսները դեղնաւուն են:

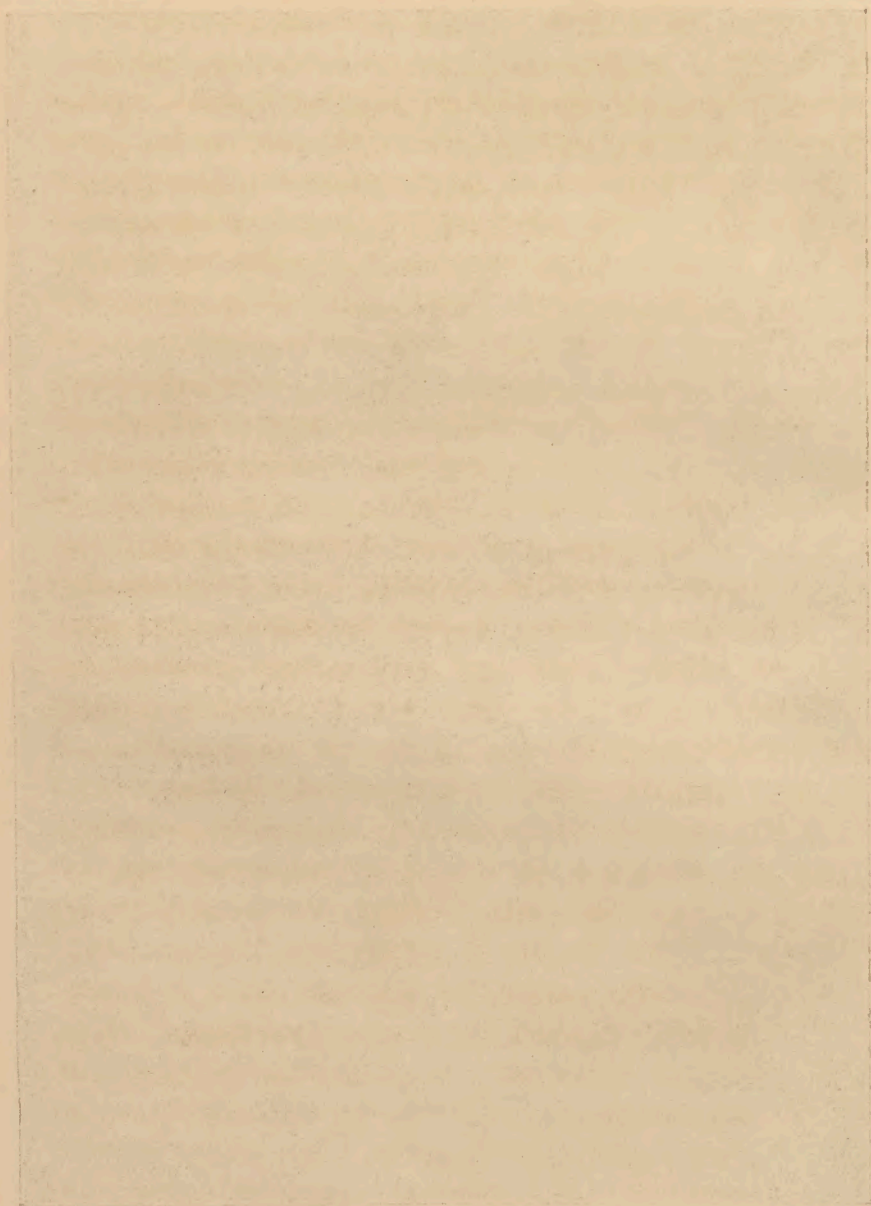
Ընդհանրապէս կարծւում է, որ այս Սատանի-կամուրջը յառաջացել է կրային ջրի դարեւոր զանգուածներից, որ հետզհետեւ պնդացել է:

Ջրանցքներ.—Տաթևի շրջանում գտնւում է Վարարակի ջրանցքը: Հարանց անապատի գրեթէ հանդէպ, Որոտնայ գետի ձախ ափին, դէպի հիւսիս ձգուած մի լանջ կալ, որի հողը կոշտ և քարախառն լինելով՝ միմիայն փշի թփեր էր բուսցնում, այդ պատճառով էլ այդ տեղը Յաքուտ էր կոչւում, (ցաք նշանակում է փուշ): 932 թուին Տաթևի վանահայր Յակոբ եպիսկոպոսը 12,000 ղրամի և մի պատուական գո-

ՄԱՏԱՆԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՁԸ

THE HISTORY OF THE

հարի առել է Զագեձորի կամ Վարարակի ջուրը և բաւական մեծ ծախսեր անելով բերել մինչև այս Յաքուտ կոչուած տեղը, որի շնորհիւ այստեղ ոչ թէ ցաքեր, այլ վարդեր են բուսել, և տեղն էլ Վարդուտ է կոչուել: Նոյն Յակոր եպիսկոպոսը այստեղ գեղեցիկ այգիներ է ձգել, որոնց մէջ տնկել է խաղողի որթեր, ձիթենիներ, թզենիներ, նռնենիներ և ամենայն տեսակ պտղատու ծառեր: Յետոյ այդտեղ մի գեղեցիկ բլուր տեսնելով՝ հարթել է նրա գագաթը, պարսպով պատել և շինել մի գեղեցիկ դիտանոց, որ նալում էր բոլոր այգիների վրայ: Բլրի գլխին շինել է «գմբեթալարի խորան մի յոյժ հրաշակերտ յօրինուածովք, և զորմ և զձեղուն նորա ետ զարդարել նկարչաց զանազան երանգօք, նկարել զամենայն տնօրինական և տէրունական պատկերս և զառաքելոց և զհայրապետաց, և բոլոր շուրջ գեկեղեցեաւն սրահակս գաւթաց» (Օրբ. գլ. ԽԹ.): Սրբելեանի լիշած այս գեղեցիկ բլուրը գտնուում է Յաքուտից քիչ ներքե, մի փոքրիկ տափարակի մէջ տեղը: Նրա գագաթին այժմ էլ կանգնած է լիշեալ փոքրիկ եկեղեցին, որ կիսաւեր զրուծեան մէջ է: Բլրակի չորս կողմում կան կիսաւեր շինութիւններ, որոնք հաւանօրէն եղել են նախկին սրահազարդ գաւթները:

Այս գեղեցիկ ձեռակերտը ժամանակով հնանալով՝ կարիք է եղել վերանորոգելու: Եւ ահա Յոհաննէս արքեպիսկոպոսը վերանորոգել է նրան և Զագեձորի ու Տաթևի մէջ եղած մի ժալուի լանջին, որը ճեղքելով անց է կացրել ջուրը՝ արձանագրել է իւր այս գործը այսպէս.

Յամի յորում էր թվ. 2100 (1292) ես Տր Յոհաննէս կաման Այ եւ աղթիւք հոգետր հոր իմոյ Տր Հայրապետի տարայ զջուրս Վարարական տաւրտումս (?) զոր ածալատիւ հոգետր Տր Յակոր գնեալ եւ տարեալ էր քազում աշխատութեամբ եւ արդեամբք. զխափանեալն ի քազում ժամանակաց կրկին նորոգեցաք. յիշատակ

մեզ եւ նախնեաց մերոց. քոր հանդիպիք սր եր-
րորդութեան յիշեցէք ՚ի յուս:

Այս ջրանցքին ժողովուրդը «Քեշիշ-արիս» է կոչում և տւանդաքար պատմում, թէ մի քահանայ է շինել. երբ ջուրը հաժել է վերոյիշեալ արձանագրութիւնը կրող ժայռին, և երբ տեսել են, որ ոչ ժայռի ներքեից և ոչ բարձրից կարող է ջուրը անց կենալ՝ քահանան բացագանչել է. «Ինչ ահագին ժայռ է»: Եւ իսկոյն ժայռը մէջտեղից երկուսի է ճեղքուել: Մօտի մշակը այս տեսնելով տեսել է.

— Տէրտէր, ինչ լաւ աչք ունիս...

Եւ հէնց այս տեսլուն պէս՝ քահանայի աչքն էլ տրա-
քուել է:

Այժմ այս ջրանցքը դարձեալ քանդուած է և նախկին Վարդուտը դարձեալ Յաքուտ է մնացել:

Հանքային ջրեր. — Սմենից նշանաւորը Սատանի կամուր-
ջի մօտ գտնուած երկաթաջուրն է, որ առատութեամբ դուրս է
ցալտում ճաթեի սարի լանջից: Առաջները ճաթեի վանահայրը
այստեղ մի աւտզան էր շինել և շատ հիւանդներ գալիս օգ-
տուում էին. բայց երբ Որոտնայ գետը բարձրանալով, սկսեց
Սատանի կամուրջի վրայով անցնել՝ բռեց տարաւ և այս աւա-
զանը: Այնուհետեւ թէպէտ գետը նորից իջաւ և արդէն բա-
ւական ժամանակ է, որ դարձեալ կամուրջի տակովն է ան-
ցնում՝ սակայն այլ ևս ուշադրութիւն դարձնող չկայ այս
հրաշտի հանքային ջրի վրայ, որ բոլորովին ապարդիւն
կերպով թափուում է գետի մէջ: Այստեղից փոքր ինչ բարձր,
գետի ուղղութեամբ, մի նեղ և սաստիկ վտանգաւոր կածան
տանում է դէպի մի ուրիշ հանքային (երկաթային) ջրի լա-
ղարան, որ շինուած է մի սարսափելի, գետի վրայ կախ ըն-
կած ապառաժի կրճքի վրայ և հաւաքում է իւր մէջ երեք
առատ հանքային աղբիւրներ: Սա «ճգնաւորի բաղանիք» է
կոչւում, որովհետեւ այնպիսի մի տեղ է գտնուում, ուր մի-
այն իւր գլխից ձեռք վեր տուած ճգնաւորը կարող է գնալ:
Այս ամառ (1897 թ.) մի կին և մի տղամարդ այդտեղ բար-
ձրանալիս՝ գլորուել են ներքեւ և գետի մէջ խեղդուել:

Ո՛չ պակաս նշանաւոր է և Ուրուտ (Որոտ) թրքաբնակ գիւղում գտնուած երկաթաշուրը, որ հաւաքւում է մի տւազանի մէջ: Սրտնից գոնէ, տեղացիները բուսական օգտւում են:

Կլիման.—Տաթևի լեռնադաշտի կլիման ընդհանրապէս բարեխառն խոնաւ է. ամառը հով է, ձմեռը բարեխառն, բայց երբեմն սաստիկ ցուրտ, թէպէտ ոչ այնքան՝ ինչպէս Ուչ-Թափալարի հարթութեան վրայ, որ նրանից 7—8 վերստ հեռու է գտնւում: Այստեղ այնքան յաճախ և սաստիկ են լինում փոթորիկները, որ Տաթևի և Գորիսի մէջ գրեթէ երեք ամիս շարունակ հողորդակցութիւնը կտրւում է, որովհետև ճունապարհը այստեղով է անցնում:

Օգոստոսի երկրորդ կեսից սկսած մինչև ապրիլի վերջը այս Ուչ-Թափալարի հարթութիւնից սառն քամի է փչում դէպի Տաթևի բարձրաւանդակը, իսկ տարուայ միւս ժամանակներում փչում են հարաւային տաք և խոնաւ քամիներ:

Տարուայ ընթացքում այստեղ անձրեւային և տմպամած օրեր աւելի են լինում, քան թէ պարզ: Շատ անգամ գարնանը և ամառը, Արաքսի կողմերում մշուշ է բարձրանում, անցնում է Զանգեզուրի գաւառի անտառները և ամբողջ շաբաթներով շրջապատում Տաթևն ու շրջակայ լեռները և կամաց-կամաց մաղւում: Այս տեսակ եղանակը շատ անգամ վնասում է հասկերին:

Ձիւնը երևում է նոյեմբերին. գետերը սառչում են գետտեմբերին, իսկ սառուցից ազատւում մարտի վերջին: Սակայն ձիւնը երկար չէ մնում. 2—4 օրից հալչում է, իսկ լեռների լանջերին ու գագաթներին մնում է մինչև ամառ: Պտղատու ծառերից կեռասենին, ալուչան (алыча) և վայրի նուշը (дикий миндаль) ծաղկում են սովորաբար ապրիլի սկզբին *):

Բուսականութիւն.—Տաթևը շատ հարուստ է բուսական-

*) Село Татевъ. Сбор. мат. для опис. мѣст. и племень Кавказа, вып. 13.

նութեամբ: Ունի մի քանի փոքրիկ անտառակներ, բաւական թուով այգիներ, որ գլխաւորապէս տարածուած են Որոտնայ գետի ափին, արտեր և գեղեցիկ արօտատեղիներ:

Անտառակներում գտնուած են նաև բոխի (*Carpinus Betulus*, грабовое дерево), հաճարկի (*Fagus silvaticus*, бук), թխկի (*Acer platanoides*, кленъ), հացիկի (*ясень*), արջածառ (*рябина*), ողնի-եմշան (*Crataegus oxyacantha*, боярышникъ): Թփերից նշանաւոր են ցրտնին (*juniperus*, можжевельникъ), ճապկէ (*Viburnum opulus*—ալաժահրի, калина), թբղլի (*карадаванникъ*), նարինջափայտ (*сараганъ*), կոճախուրի (*Berberis vulgaris*, барбарисъ), մոշի (*Rubus fruticosus*, ежевика).

Այգիներում աճում են խնձորենի, տանձենի, ընկուզենի, խոզակաղնի, թթենի, հոնի ծառ և սալորենի: Նշանաւոր է մանաւանդ թութբը, որ բաւական մեծ և քաղցր է լինում:

Արտերում ցանում են գլխաւորապէս՝ զանազան տեսակի ցորեն, գարի, հաճար, ոսպ, կանեփ:

Արօտատեղերում, բացի սովորական խոտերից և ծաղիկներից, բուսնում է և լուածաղիկ, բայց տեղացիները չգիտեն նրան շահագործել, թէև իսկապէս շատ մեծ պահանջ կայ:

Կենդանիներ.—Անտառներում լինում են նապաստակներ, եղնիկներ, այծեամսներ, աղուէսներ, գայլեր և սակաւ արջեր:

Թռչուններ.—Բազմազան թռչուններից նշանաւոր են մարահաւ, կաքաւ, դռոն, աղունիկ, մշահաւ, տատրակ և այլն:

ՔԱՂԱՔԱԿՈՆ ՄԱՍՆ.

Տաթևի բարձրալանդակի հարաւային սահմանում բարձրանում է Տաթևի վանքը. սրա առաջ, դէպի Որոտնայ գետը իջնում է մի ձորակ, բանաստեղծական բոլոր հրապույրներով օժտուած. Տաթևի գետակը մրմունջներ բարձրացնելով և հրաշալի, փոքրիկ ջրվէժներ կազմելով՝ գնում է թափւում Որոտնայ գետի մէջ: Հեռուն «բաց ճակատով» ցցել է իւր գլուխը Շահանդուխտի գագաթը, հայ օրիորդի ողջախոհութեան այդ հսկայ կոթողը: Այստեղ մի տափարակի վրայ, տանձի ծառերի տակ հանգչում է Տանձատափ փոքրիկ գիւղը. բնական կանաչագարդ, գոյնզգոյն գորգը տարածուած է անհոգութեամբ ամբողջ ձորակում, նոյն իսկ ժայռերի վրայ. քարերի ճեղքերից դուրս է ցայտել բոյսը՝ կեանք վայելելու: Ծառերի վրայ ճռուողում են բազմաթիւ թռչուններ՝ դարձեալ կեանք երգելով. բայց այս կեանքով լի ձորակի գլխին կանգնած է «կեանքից զրկուած» Տաթևը իւր փոքրիկ, կիսամեռ միաբանութեամբ:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որ ունի չորս աշտարակ և մի մեծ դարպաս: Պարսպած տարածութեան կենդրոնում, կողքէ կողք կանգնած են Պօղոս-Պետրոսի և Լուսաւորչի տաճարները, իսկ սրանց հանդէպ, դարպասի մօտ, պարսպին կից բարձրանում է Ս. Աստուածածնի երկյարկանի մատուռը: Եկեղեցու հարաւային կողմում կանգնած է «գաւազան» սիւնը, հայկական ճարտարապետութեան հրաշալիքներից մինը: Պարիսպների երկարութեամբ ձգւում են միաբանների խցերը, վանահօր երկյարկանի բնակարանը, ընդհանուր սեղանատունը, խոհանոցը և ախոռը: Սրանց մի մասը արգէն կիսով չափ քանդուած է:

Ս. Պօղոս-Պետրոսի եկեղեցու երկարութիւնն է 27,9 մ. (13,1 սաժ.), լայնութիւնը 16,68 մ. (8,3 սաժ.) և բարձրու-

թիւնը մօտաւորապէս 53,25 մ. (25 ս.) (ստուկերով չափած): Շինուած է տաշած քարով. ունի երկու սիւն, միւս երկուսը կեղծ են, և դուրս են բերուած արեւմտեան դռան երկու կողմում շինուած խորանների պատերի մէջ: Առաջի երկու սիւնը բոլորովին ինքնատիպ են. սրանք քառանկիւնի են, միայն դէպի ժողովուրդը և դէպի տաճանը դարձած երեսների վրայ $\frac{1}{4}$ արշ. հաստութեան և բուն սիւնից նոյնպէս $\frac{1}{4}$ արշին նեղ՝ քառանկիւնի շերտ է ձգւում, որի սեան հետ կազմած անկիւններում քառորդ բոլորակ սիւներ են բարձրանում մինչև կարնիզաւոր խարիսխները:

Այս և կեղծ սիւնների վրայ բոլորում են գեղեցիկ ռոմանական կամարներ, կրելով մի քառական բարձր և գեղեցիկ կաթուղիկէ, որի տասներկու նեղ և երկար պատուհաններից լոյս է ստանում տաճարը:

Ընդհանրապէս տաճարը շատ լուսաւոր է, որովհետև հիւսիսային պատի մէջ էլ չորս պատուհաններ կան, խաչաձև դասաւորուած, մի մի հատ էլ հարաւային և արեւմտեան պատերի մէջ:

Սեղանը կիսաբոլորակ է և կամարակապ: Տաճարի չորս անկիւններում կան մի-մի խորան, փոքրիկ պատուհանով: Սրանց վերի մասերում կան գաղտնի պահարաններ:

Հարաւային պատի մէջ բացուած է մի դուռն, որի առջև թաղուած է Ս. Գրիգոր Տաթևացին: Այժմ այդ գերեզմանի վրայ մի փոքրիկ մատուռ է շինուած 4,66 մ. (2 ս. և 9 վ.) երկարութեան, 1,82 մ. (2 արշ. 9 վ.) լայնութեան և 3,55 մ. (5 արշ.) բարձրութեան: Մատուռի վրայ բարձրանում են երեք փոքրիկ կաթուղիկէ: Իսկ պատերի տրտաքին երեսներին քանդակուած են գեղեցիկ խաչեր:

Տապանաքարը մի մեծ հասարակ քար է, որի վրայ մարմարիոն է ամրացրած և սրա վրայ քանդակուած մի խաչ, ներքևում մի ձեռք՝ եպիսկոպոսական գաւազան բռնած: Սրա շուրջը կայ հետևեալ տապանագիրը (բերում ենք տառացի կերպով).

«Ժառայ Եսի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյն. Յո-

վա՛ղիմ՝ եպիսկոպոս եւ Աբրահամ վարդապետ։
Խաչի շուրջը կան հետեւեալ տառերը.

Գ. Ս. Ք. Ի. *)

Դամբարանի վրայ էլ արտաքին կողմից կայ հետեւեալ
արձանագրութիւնը.

Շնորհիւն Այ շինեցաւ սը մատուռս եօթնա-
լոյս ռաբունապետին եւ երկրորդ ոսկեքերանին
երիցս երանեալ վրժպետին մերոյ եւ չորրորդ
Հուսաւորչին սըն Գրիգորի Տաթեւացոյն ձեռամբ
ըազմաշխատ եւ օգտաջան Սիւնեաց պետի տն Յո-
վակիմայ Սիւնեցոյ արդեամբ եւ ծախիւք ըռնակո-
թեցուց, այսինքն Տր Գէորգ Տր Յակոբ եւ Տր Յա-
րութիմ քահանայիցն. նաեւ Կարապետին եւ Մը-
կըրտչին, Յակոբջանին, Սիմիօնին, Աղդէին, Յո-
վակիմին, Պետրոսին, Գրիգսրին եւ Թարտիրոսին,
Քարամուլոյն, Ստեփանին եւ Յօնանին, Յարութի-
մինին, Մօսեսին, Մկրտչին, Շահնազարին եւ
Աժատուրին, այլեւ ըարեպաշտունի կանանցն Նսազ-
լուին, Հուրիգատին, Մարիամին, Գուլփարիին,
որոց յիշտկն օրհնութք եղիցի եւ աղօթք սրբոյ
Գրիգորի ի վերա նոցա լիցի, ամէն: Կառուցաւ
սը մատուռս ի հայրապետութեան սըյ գահին Էջ-
միածնի Տն Ղուկասու ի ՌՄԼԶ թուոջս մերում,
յաւուրս Փանահեան Իբրահիմ խանին:

Աջ խաչի տակ.

Սը Խաչս յիշատակ է Լծենեցի Մօսեսեան
Յարութիւնին:

Գերեզմանի մօտ կախուած է մի իւղանկար պատկեր,
որ ներկայացնում է Գրիգոր Տաթեւացուն: Սա նկարուած է
1814 թ. և գեղարուեստական մի առանձին նշանակութիւն
չունի:

*) Երեւի չորս աւետարանի սկզբնագրերը—Գիւրք ծննդեան,
Սկիզբն աւետարանի. Քանդի բազումք. Ի սկզբանէ էր բանն:

S U T C H H U U U L L.

Մի փոքրիկ ջահ և մի քանի մոմակալներ կազմում են մատուռի զարդարանքը:

Պօղոս-Պետրոսի տաճարը ներքին զարդարանքից զուրկ է. ունի միայն մի շատ հասարակ ջահ և մի քանի շատ վատ պատկերներ: Միայն սեղանը զարդարուած է ամենանուրբ մետաքսից պատրաստուած մի հրաշալի վարագոյրով, որի մասին ասում են, թէ նուիրել է Շահ-Աբասի քոյրը: Սա արդէն սկսել է փչանալ և տեղ-տեղ կորկատուած է:

Շատ նշանաւոր են ինչպէս այս եկեղեցուն, այնպէս և Ս. Լուսաւորչի դռները: Սրանք մի-մի հատ չափազանց հաստ և բաւական լայն ընկուզենու տախտակներից են շինուած և զարդարուած կանոնաւոր, նուրբ և հիանալի քանդակներով:

Տաճարի նախկին զանգակատունը այժմ քանդել են և սրա փոխարէն այժմ շինում են նորը, տաճարի արեւմտեան պատին կից, չորս գեղեցիկ սիւների վրայ հաստատուած:

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Ս. Պօղոս-Պետրոսի եկեղեցուն կից, դէպի հարաւ գտնւում է Ս. Լուսաւորչի փոքրիկ եկեղեցին, որի երկարութիւնն է 10,65 մետր (5 սաժ.), լայնութիւնը 6,4 մետր (3 սաժ.):

Եկեղեցին անսիւն է. միայն երեքական կեղծ սիւներ ձգւում են հիւսիսային և հարաւային պատերի վրայ, կրելով ռոմանական կամարներ և կամարակապ ձեղուն:

Սեղանի վերեւ կան երկու խաչաձև լուսամուտներ, իսկ սրանց վերեւ մի կլոր պատուհան: Հարաւային պատի մէջ ևս կան երկու լայն և սրանց վերեւ՝ երկու նեղ պատուհաններ. ինչպէս նաև մինը արեւմտեան պատի մէջ: Եկեղեցին խորաններ չունի:

Ս. Լուսաւորչի եկեղեցուն առջև շինուած է մի կամարակապ գաւիթ, ուր գտնւում է Ս. Գրիգոր Տաթևացու մատուռ զամբարանը: Այս շէնքը արդէն բաւական քայքայուել է, ուստի և Ս. Էջմիածնի Սինոդը հրաձայել է քանդել: Այս գաւթում կան բաւականաչափ գերեզմաններ:

ԳԱԻԱԶԱՆ ՍԻՒՆԸ.

Եկեղեցու հարաւային կողմում կանգնած է Ս. Երրորդութեան անուան նուիրուած մի խաչակիր սիւն, ճարտարապետական մի գեղեցիկ հրաշակերտ: Եինուած է մանր սրբատաշ քարից: Ութանիստ է, իւրաքանչիւր կողմի լայնութիւնը՝ 36 սանտ. ($1\frac{1}{2}$ արշին), ուրեմն շրջապատը՝ 2,88 մ. (4 արշին): Բարձրութիւնը 15 մետր (7 սաժէն) է: Կրկնակի ներքնախարսիսների վրայ բարձրանում է բունը, որի մէջտեղում բոլորում է մի կրկնակի մանեակ: Պսակաւոր վերնախարսի վրայ բարձրանում է վարդիկներով (rosace) զարդարուած մի ասուր (tore), իսկ սլա վրայ՝ մի գունդ, կրելով մի կամսրաձև քար, մէջը քերուրաքանդակ (աւելորդ մասերը քերելով դուրս հանուած) խաչ:

Վերջին տարիներս մի փոքրիկ ցանկապատ է շինուած սեան շուրջը:

Այս գաւազան սիւնը նշանաւոր է նրանով, որ երբ բարձրից շարժում են՝ օրօրւում է:

Այս հանգամանքը առիթ է տուել բազմաթիւ տաւնդութիւններ կազմուելու: Ասում են, թէ սնդկի վրայ է կանգնեցրած, և այդ է պատճառը, որ շարժւում է:

Ս. Աստուածածնի փոքրիկ և գեղեցիկ եկեղեցին գտնւում է վանքի հիւսիսային կողմը, պարսպի դարպասին կից: Սա երկյարկանի է. առաջին յարկը կամարակալ է, իսկ երկրորդը գմբէթաւոր: Երկրորդի դուռը բացւում է դարպասի ճակատի ծայրին, ուր բարձրանում են քարէ սանդուխով: Այս եկեղեցու երկարութիւնն է 7,14 մ. (10 արշ. 4 վ.), լայնութիւնը՝ 5,1 մ. (7 արշ. 3 վ.): Եինուած է սրբատաշ քարից և կողմնակի խորաններ չունի: Վրայի արձանագրութիւնը վկայում է, որ շինել է Գրիգոր Եպիսկոպոսը:

Պարսպին կից կան բազմաթիւ թաղակապ սենեակներ, որոնցից նշանաւոր են հարաւային կողմում գտնուածները, ուր այժմ բնակում է վանահայրը: Այստեղ գլխաւոր դահլիճի մի դուռն է բացւում դէպի մի քայքայուած պատըշ-

գամը, որ կախուած է վերը յիշած բանաստեղծական ձորակի վրայ, և շատ գեղեցիկ տեսարան է ներկայացնում:

Միւս սենեակներից նշանաւոր է սեղանատունը, ուր շինուած են քարէ երկար սեղաններ և նստարաններ: Սա բոլորովին նման է Հարանց անապատի սեղանատան, միայն նրանից աւելի փոքր և աւելի հասարակ է շինուած:

Տաթևի վանքում կան բաւական նշանաւոր սրբութիւններ և հնութիւններ, որոնք պահուած են եկեղեցու մէջ գրուած երկու մեծ պահարաններում:

Սրանցից նշանաւորներն են.

1) Աւագ ս. Նշան. արծաթապատ է և երեսին կերտուած է Յիսուսը խաչից իջեցնելիս: Պարունակում է իւր մէջ մի կրկնախաչ, որ ներփակում է խաչափայտի մի մասը: Ս. Նշանի վրայ կայ հետևեալ տրձանագրութիւնը.

Յիշատակ է զազանչեցի Դաւիթի որդի Յոնանու. թվ. Ռ. Մ. ԼԴ.

2) Մասունք ս. Յակովբայ եղբոր Տեսուն: Արծաթապատ և ոսկեզօծ մի պահարան է, որ պարունակում է ս. Յակոբի մասը: Պահարանի վրայ կերտուած է ս. Յակոբը, հայրապետական զգեստով. նրա առաջ՝ Երուսաղէմի տաճարը: Մօտը գրուած է. *Եղբայր Տեսուն: Միւս երեսին կերտուած է մի խաչ և անկիւններում մի-մի հրեշտակ:*

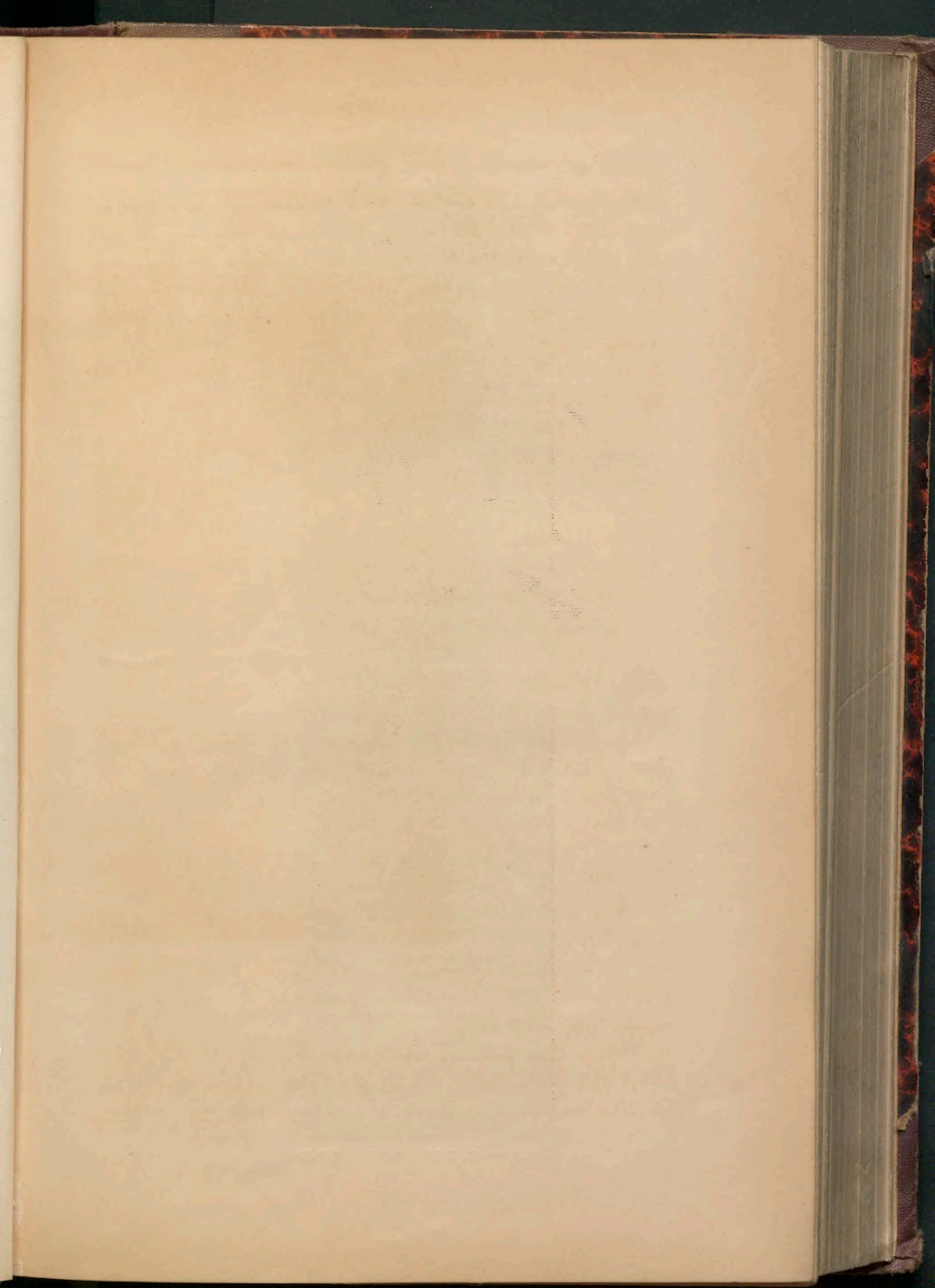
Պահարանի կողքերին գրուած են.

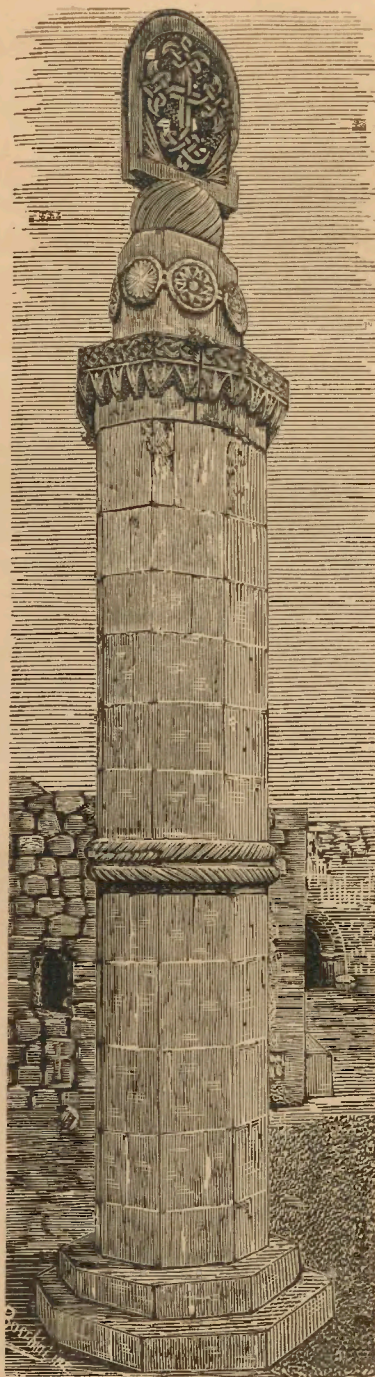
«Եղեալ ի վանս սուրբ Թադէի, մասունք սրբոյն Յակօբոսի, եղբոր ըստ մարմնոյ տեսուն Յի:

Կան նաև ս. Յովհաննու, ս. Ստեփանոսի և էլի ուրիշ երկու Աջեր:

Մի առանձին պահարանում էլ պահուած են բաւական հին և թանկագին եկեղեցական զգեստներ և սպասներ, որոնցից նշանաւոր են.

Երեք հատ քահանայական սաղաւարտներ, ՌՀԵ (1626), ՌՄԼԴ (1785) և ՌՄԹ (1760) թուերին նուիրուած: Երեքն էլ արծաթապատ և ոսկեզօծ են, սակայն երրորդը ամենա-

ՄԻԿՆ — ԴԱԻԱԶԱՆ ՏԱԹԵԻԻ ՎԱՆՔԻ

գեղեցիկն է և զորդարուած է ս. Աստուածածնի և տասներկու առաքեալների պատկերներով:

Հետաքրքրական են նոյնպէս մի եպիսկոպոսական թագ ՌՀԵ. (1626) թուից, մի վարագոյր ՌՃ. (1651) թուից, զգեստներ և այլն:

ՏԱԹԵԻՒ ՎԱՆՔԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾,

Գաւթի սեան վրայ.

✠ ԹՎԻՆ ՆՂԲ. ի թագաւորութեանն Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ եւ Տէր Յովհաննէս շինեցի զսրահս աւանականութեամբ Սմբատայ, որք աղաւթէք յիշեցէք ի Քրիստոս

Ա. Զանգակի վրայ.

Լսելի արա ինձ Տէր զձայն ցնծութեան եւ ուրախութեան ԶԾԱ. թՎ.

Անեղին ծննդեամբ զՏէր Ստփ. Սիւնեաց զանին կոչեա ի փառսդ հայրենեաց:

Բ. Զանգակի վրայ.

Այս Տէր Ստեփ. Օրբէլեան մեծաւ ջանիւ ուղղափառ պահէ զաւանդս յեկեղեցիս Հայոց ԶԾԳ.

Տէր Ստփ. միտրասլօլիտ Սիւնեաց որ է պրօտօֆրանտէս ամենայն Հայոց:

Լուսաւորիչ եկեղեցու դրան.

ԶՏէր Ստեփաննոս Միտրասլօլիտ Սիւնեաց որ է պրօտօֆրանտէս Հայոց մեծաց, որդի մեծափառ իշխանին Տարսայիճի, շինողի սուրբ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Բս.:

Լուսաւորիչ եկեղեցու հարաւային կողմում.

Մեք Սիսաք եւ Սարքիս կամանն Աստուծոյ, որդեք Շահանդիսոյ... թՎ. ԶԿԵ.

Լուսաւորիչ եկեղեցու հարաւային պատի վրայ.

Այս է գիր արձան... որ Մաղրէն մինչեւ կոթ ինչ գեղ... կալալ... վախթն տուին սբ առաքելոյս Լու... իւ-

¹⁾ Դասաւորուած են ժամանակագրական կարգով:

ընանց հոգոյն որդոց եւ թոռեանց անձն գլխատակ մելիք թանգրդուլ փառկուն... որ Մզեն թնաքալիս Աղճաղալէն, Ծանդուլին, Աւետ... վրդեն... եց Ստեփանոս Կոթայ Դուլիկն Գետկմայ իւրեանց ձեռաց զիրով զիր տուին Շմանն եպիսկոպոսին, թէ ով ոք ընտանեաց կամ աւտարաց խաւանել կամենայ մեր մեղաց տէր լինի, եւ մասն Ուղայի առջէ ձեռս փթի եւ հող դառնայ. զիր յիշատակ առ ձեզ մնայ Ենքսէս սուտանուն արեղայ թվ. 22Ա.

Գաւթում, մի սեմաքարի վրայ.

Կաման Աստուծոյ ես Գրիգոր փոխեցի զիմ հողն, զինչ որ հաւատուն կայր զնեցի եւ փոխեցի... եւ ետու յիշատակ սուրբ եկեղեցոյս, որ խափանել ջանայ մեր մեղացս տէրն է. թվ. 22Դ.

Ընկուզենի դռան վրայ.

Ես Տէր Հայրապետս ծառայ Բարձրելոյն կանգնեցի զԴասերս եւ նորոգեցի զԴուռնս. զիս յաղալծս յիշեցէք աղաչեմ:

Գաւթի սեան վրայ.

Յանուն Աստուծոյ, այս մեր զիր է Տէր Բարսղի, որ առի զտանհուտս ի հայրենեացս ի տարւոջն դ. աւր ժամ Զրիստափորայ եւ Մխիթարայ, կատարիչք հրամանացս օրհնին յԱստուծոյ:

Յանուն Այ ես Յովհաննէս քահանայ իմ հալալ ընչեց զնեցի կոծմակովն տուի ի սուրբ Առաքելոցն առաջնորդութեամբ սուրբ Ուխտիս Տէր-Հայրապետ Տէր-Յովհաննէս ետուն ի տարին վեց պատարագ սուրբ Յակոբայ տօնին:

Գաւթի միջին կամարի վրայ.

Թվ. ՌԺԴ. վերստին ետ նորոգել Տէր-Եղիշէն զգաւթաք եւ սալն. յիշատակ իւրոյ յիշեցէք:

Տապանագրեր.

Այս յարկ տապանի եւ դիր դամբարան մեծահաւատ կնոջ Արուս խաթունի դստեր Սաղունի եւ ամուսնոյ Տարսայի՞մ իշխանին. թվին 21Ե.

Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս շինող եկեղեցւոյս.
թվ. 270.

Գաւթի Բ. սեան մի խաչի շուրջ.

Կաժան Այ եւ Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոս կան-
գնեցի զխաչս ի փրկութիւն... հոգւոյ. Աժ... որ ի Բս.
զրաքունսպետ Գրիգորի յիշեցէք ի Բս. ՊԾԹ.

Ի յայս տապան քնառանի, կայ հանգուցեալ նշխար
մեծի Ներսէսի րաքունեաց սեւտի, եւ եպիսկոպոսի Սիւնեաց
նահանգի, գոյով տնդեաւ Տաթեւացի, եւ եկեղեցւոյ շինողի.
եղեւ փոխեալ ի կենաց աստի ՌՃ. երրորդ թուի յիշեցէք:

Այս հանգիստս Զաքարիայի երջանիկ աթիի եպիսկո-
պոսի խուականիս հայկականի ՌՃԲ.

Այս է հանգիստ Տէր Մկրտչի, որ ի լեհաց եկեալ լինի,
աստ սուրբ կրօնաւոր առ Տէր փոխի, հազար հարիւր
իննեակ թվի:

Այս տապան՝ հանգստարան սրբազան արհի եպիսկո-
պոսին Մեսրոպայ Սիւնեաց նահանգի ՌՃԹԲ.

Գաւթի Բ. սեան վրայ.

Այս արձան փրկութեան եւ նկարեալ արեամբ Փրկչին
ի բարեխաւսութիւն Սողոմոն քահանայ:

Պարսպից գուրս, վանքից փոքր ինչ հեռու գտնուում են
վանքի կալը, մարագը և ախոռը, բաւական գեղեցիկ շի-
նուած: Այստեղ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Շինեցաւ մարաքս եւ թաւլաս եւ աղբիւրս
ի ՌՂԳ. (1644): Աւարտեցաւ ձեռամբն Տաթե-
ւացի Ղալամեանց Տէր Գրիգորի թոռ Տէր Բաղ-
դասարի որդի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Օվանէս
վարդապետին. նաղիր-Շահին ժամանակն էր,
ցորնին բեռն գնայր Ժ. Թասսալի քողինն (?)
թվ. ՌՃՂԴ. (1745):

Տաթեւի տնտեսական դրութիւնը, համեմատելով իւր
նախկին զրութեան հետ՝ շատ աննախանձելի է: Մինչդեռ

առաջները լիսունից ուելի սեփական գիւղեր ունէր, 600,000 շահի *) եկամուտ էր ստանում՝ այժմ ունի միայն հետեւեալ գիւղերը.

- 1) Տաթև, որ վճարում է վանքին տարեկան 600 ռ.
- 2) Տանձատափ 120 »
- 3) Լծէն մօտ 150 »
- 4) Հալիձոր 250 »
- 5) Շինահայր 800 »
- 6) Խոտ 600 »
- 7) Աղքեանտ 200 »
- 8) Ղարաքիլիսա 620 »
- 9) Քիրա 80 »

Ուրեմն ընդամենը 9 գիւղ, որոնցից տարեկան ստացւում է 3420 ռուբլի:

Բացի սրանցից ունի և ուրիշ վեց գիւղ, որոնց մասին մի քանի կալուածատէրեր վէճեր են յարուցել և կամենում են խլել: Սրանք են Խասխասիկ, Սիսիանի, Շահվերդիլար, Քեալբալայ-Էյվազլար, Հիւջիւթ, Դաստակերտ:

Վանքը ունի նաև սեփական արօտատեղիներ, ուր պահում են վանքապատկան անասուններ. ունի արտեր, այգիներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Շնհէրի և մանաւանդ Շվանիձորի այգին իւր պատուական գինով, ջրաղացներ և այլն:

Վանքը իւր միաբանների համար ամբողջ Տաթևի վիճակից որպէս տուրք ստանում է.

1) Պանիր. Մայիս ամսին, բոլոր ոչխարների մի օրուայ կաթը հաւաքում և պանիր են պատրաստում: Գործակալները գնում են գիւղերը, կանգնում այն ճանապարհների վրայ, որտեղով կաթը արօտատեղից պիտի բերեն տուն, վերցնում են կաթը և ուղարկում գիւղի քահանայի տունը: Այստեղ պանիր են պատրաստում և ուղարկում Տաթև: Պատահում էլ է, որ գիւղացիները կաթի փոխարէն պատրաստ պանիր են տալիս:

2) Խալ.—Աշնանը նոյն գործակալները գիւղերը ցրուե-

*) Տես Ալիշան, Սիսական, էր. 242.

գով՝ բոլոր կով ունեցողներից իւր են պահանջում, իւրաքանչիւր կովից մի քառորդ ֆունտ:

3) Չու. — Զատիկն մօտիկ ձու են հաւաքում, իւրաքանչիւր տնից առնուազը երկու հատ:

Պէտք է ասել, որ այս տուրքերը հետզհետէ աւելի դժուարութեամբ և աւելի քիչ են վճարւում:

Այս եկամուտներից վանքը պաշտօնապէս վերցնելով 900 ռ., որպէս վարդապետների ռոճիկ, 150 սոմառ ցորեն, 75 սոմառ գարի, 12 փութ իւղ, 20 փութ պանիր, երկու ծառայի և հացթուխի վարձ՝ մնացածը ուղարկում է Եջմիածին:

Վանքում այժմ կայ մի վանահայր, որ միւսնոյն ժամանակ վիճակի յաջորդն է, երկու ուրիշ վարդապետ, երկու զպիր և երկու ծառայ:

ՏԱԹԵՒԻ ԳԻՒԴ.

Տաթևի վիճակի ամենանշանաւոր գիւղը Տաթևն է, որ գտնւում է վանքից հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեան վրայ, մի բլրակի ստորոտում. գիւղի միջով անցնում է մի փոքրիկ աննշան առուակ: Փողոցները ծուռ ու մուռ են, տները անկանոն: Գիւղի արևելեան կողմում, մի փոքրիկ տափարակի վրայ գտնւում է ս. Մինաս անունով եկեղեցին, փոքրիկ գմբէթով. շինուած է սրբատաշ քարերով, ձեղունը կամարակապ է և հանգչում չորս սիւնների վրայ:

Եկեղեցու արևմտեան դուռը գեղեցիկ նախշերով եզրափակուած է և վերին մասը վեղարաձև դուրս է փորուած:

Միւս, հարաւային դռան վրայ գրուած է.

Ներսէս վարդապետ շինող սրբոյ նկեղեցոյս յիշեցէք ի Զս Ած. Թվ. ՌՂԾ.

Հետաքրքիր են նաև արևելեան կողմի պատուհանը և սրա մօտի խաչաձև լուսամուտները, ինչպէս նաև մի պատուհան, որ երևի ուրիշ հին շինութիւնից բերուած և դրուած է հասարակ զանգակատան մէջ. այս պատուհանը միակտուր մի քար է, վանդակի ցանցը փորուած հանուած է իւր

միջից. նրա վերևի մի անկիւնում քանդակուած է մի այծեամ, միւսում մի որսորդ:

Եկեղեցին ներքուստ շատ պարզ է, զուրկ զարդարանքից: Հիւսիսային պատի մէջ մի փոքրիկ խորշ կայ, որտեղից մի աղբիւր կարկաջելով վազում է փոքրիկ աւազանի մէջ և ապա անցնում գնում Տաթևի վանքի գաւիթը: Շատ ախորժելի տպաւորութիւն է թողնում այս աղբիւրի կարկաջիւնը, միախառնուելով դպիրների և աղօթողների փառաբանութեան ձայնին:

Եկեղեցին պարսպապատ է, և գաւթում գտնում են բաւական թուով գերեզմաններ, որոնց մէջ նշանաւոր են Օրբելեաններին:

Գիւղը 844 թուականից սկսած պատկանում է Տաթևի վանքին: Բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչական են, 219 տուն, 956 ար. 925 իգական, ընդամենը 1881 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Դպրոց չունին, բայց ուսման սէրը բաւական տարածուած է, որովհետև առաջները երեխաները սովորում էին Տաթևի վանական դպրոցում, որ այժմ փակ է: Հիմա Կովկասի միջնակարգ դպրոցներում սովորում են այս գիւղից 5 — 6 երեխայ:

Գիւղի բարոյական վիճակը բաւական ընկած է...

ՀԱՐԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏ.

Սա գտնւում է Որոտն գետի աջ ափին, Հալի-ձոր գիւղի հանդէպ, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, որ երեք կողմից պատած է ժայռերով: Այս հարթութիւնից մի քիչ բարձր երևում է մի փոքրիկ տափարակ տեղ, որտեղ, Առաքել Դաւրիժեցու ասելով, շինուած է եղել այս վանքը (ժէ. դարում), որ յետոյ, մի մեծ երկրաշարժի ժամանակ, սահել իջել է այժմեան տեղը:

Ձորն ումբողջապէս շատ հրաշալի է, ծածկուած պտղատու ծառերով: Այստեղ թռչունների ճուռողիւնը ներկայումս փոխարինում է նախկին անապատականների սաղմոսերգութիւնները:

Հարանց անապատը չորս սիւների վրայ ռոմանական կամարներով և նոյնպիսի ձեղունով մի վանք է 18,7 մ., ($8\frac{1}{2}$ ս.) երկարութեան, 8,88 մ. (4 ս. $\frac{1}{2}$ արշ.) լայնութեան և 10 մ. (5 ս.) բարձրութեան:

Շինուած է մասամբ տաշած, մասամբ էլ անտաշ քարերից: Ունի երկու խորան. ձախակողմեանի միջից մի դուռն է բացւում դէպի մի փոքրիկ մատուռ, ուր կայ մի գերեզման, ստկայն առանց տապանազրի:

Եկեղեցին ունի ութ փոքրիկ պատուհան և երեք դուռ. արևմտեան դուռը տանում է դէպի մի կամարակապ զաւիթ, որ արդէն փուլ է եկած:

Այս դռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Յիշեցէք ի Բս զմեղասլարտ Սահակ արքեպիս, որ նորոգեաց զեկեղեցիս եւ շինեաց զգաւիթս, զպարիսպս եւ այլ շինուածք սուրբ անապատիս յիշատակ իւր եւ իւր ծնողացն Տէր Ովանէսին եւ Փարիխաթունին:

Սոյն դռան երկու կողմերում փոքրիկ քարերի վրայ փորագրուած են.

Յիշատակ է զայս խաչս ծատուր պապին:

Յիշատակ է խաչս Մարտիրոսին:

Գաւթում կան երեք գերեզմաններ, առանց տապանազրերի:

Անապատը պատած է պարսպով, որի գեղեցկաշէն դարպասի վրայ գրուած է:

Յիշատակ է դուռս աղաղնեացն Այ Անթառանին, Հոնիսիմին, Մարեանոսին, Սեւուն եւ Ալէքսիանոսին. թվ. ՌՃԿԶ. էր:

Իս առաւել Յակոբին, Աբրահամին:

Սրանից բարձր կայ մի ուրիշ արձանագրութիւն ևս, որ անընթեռնելի է:

Պարսպի մէջ կան գետնափոր, փոքրիկ խցեր:

Հարանց անապատից փոքր ինչ ցած, դէպի գետի ափը,

ձորի լանջին գտնուում է մի փոքրիկ, անսիւն, թաղակապ մատուռ, բոլորովին կանգուն: Ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ վրան. իմ առաջնորդ Շինահէրցի քահանան և գիւղացիները ասում էին, թէ իրենք աւանդաբար լսել են, թէ այս մատրան անունը Պօղոս-Պետրոս է: Մատրան շուրջը կան գերեզմաններ, եղծուած տապանագրերով:

Ճանապարհը, որ տանում է Շինահայր գիւղից դէպի Հարանց անապատը՝ սաստիկ վատ է և վտանգաւոր: Շատ տեղեր անհրաժեշտ է ոտով գնալ:

ՄԵԾ ԿԱՄ ՏԱԹԵԻԻ ԱՆԱՊԱՏ.

Սատանի կամուրջից փոքր ինչ ներքև ձորակը աւելի լայնանում է և գետի աջ ափին կազմում մի փոքրիկ հարթութիւն, որը հարաւային կողմից կտրում է Տաթևի առուակը, տալով նրան լեզուակի ձև:

Նրա մի կողմից Տաթևի սարը գրեթէ ուղղահայեաց կտրուածքով մի բնական պարիսպ է կազմում, իսկ Որոտնայ գետը պաշտպանում է այդ լեզուակը արևելեան կողմից: Հիւսիսային կողմից միայն մի արուեստական պարիսպ բաւական է եղել անմատչելի դարձնելու այն տեղը, ուր հիմնուած է Մեծ Անապատը:

Հովիտն ամբողջապէս ծածկուած է ճոխ բուսականութեամբ: Դարաւոր թթենիներ նուիրում են անցորդներին իրենց զովարար ստուերն ու ահագին թուփը: Գետի գոչիւնը խլացնում է մարդկանց:

Ահա այս գեղեցիկ, իսկապէս բանաստեղծական տեղում բարձրանում է Մեծ կամ Տաթևի անապատը, որը հիմնարկել է Յակոբ կաթողիկոսը (ԺԷ. դարում), բերելով այստեղ Հարանց անապատի միաբաններին:

Այս անապատը, չնայելով իւր բնական ամրութեան՝ շրջապատուած է նաև մի հաստ պարսպով, որ ունի չորս աշտարակ:

Սրա կենդրոնում բարձրանում է ս. Աստուածածնի վանքը: Սա վեց գեղեցիկ սիւների վրայ բոլորող երեք ու-

մանական կամարներով և նոյնպիսի ձեղունով մի մեծ շենք է։ Միջին կամարի վրայ բարձրանում է մի շատ փոքրիկ կաթուղիկէ։ Ութ փոքրիկ պատուհաններ աղօտ կերպով լուսաւորում են ահագին վանքը։

Արևմտեան կողմում գտնւում է մի բարձր, երկու գեղեցիկ սիւներով ու ռոմանական կամարներով կիսաբաց գաւիթ։ Այս գաւթի մէջ թաղուած են երեք վանահայր։

Մի փոքրիկ, բայց շատ հասարակ գաւիթ էլ կայ վանքի հիւսիսային կողմում։

Պարսպին կից շինուած են վաթսուներից աւելի խցեր, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է մի կամարակապ բակից և մի փոքրիկ խցից, որի մէջտեղում կայ մի փոքրիկ ըռւխարի (վառարան) և սրա առաջ փոքր ինչ հեռու, քարէ փոքրիկ թոնիր, ուր կրակ են ածելիս եղել քիւրսիի (թաղար) համար։

Վանքի հարաւային կողմում գտնւում է ահագին սեղանատունը, որ 21,1 մ. (10 ս.) երկարութիւն, 6,4 մ. (3 ս.) լայնութիւն և 7,46 մ. (3¹/₂ ս.) բարձրութիւն ունի, կամարակապ ձեղունով և փոքրիկ պատուհաններով։ Սեղանատան երկարութեամբ ձգւում են երկու կարգ քարէ երկար սեղաններ, մի-մի կարգ քարէ նստարաններով։

Սեղանատունը մի դռնով հաղորդակցւում է մի ուրիշ, նոյնպէս կամարակապ և բաւական մեծ շինութեան հետ, որ խոհանոցն է եղել։ Պատի մէջ բացուած է միջնադարեան մի օջախ, 2,84 մ. (4 արշ.) լայնութեան, 0,71 մ. (մի արշ.) խորութեան և 2,13 մ. (1 սաժ.) երկարութեան։ Մի անկիւնումն էլ շինուած է մի հնձան։

Վանքի բակում դարաւոր թթենիների տակ դուրս է ցայտում մի սառնորակ աղբիւր։ Վանքից փոքր ինչ հեռու, Տաթևի սարի մէջ, մի տեղ կայ, ուր յուլիսեան տօթի ժամանակ կժով ջուրը մի քանի ըռպէում սաստիկ պաղում է։

Անապատը այժմ կալուածներ չունի, բացի մի այգուց։ Վանահայր համարւում է Խոսրով վարդապետը, որ Գորիսումն է բնակում, որպէս այն մասի գործակալ։ Վանքի

պահպանութիւնը յանձնուած է մի գեղեցիկ ընտանիքի, որ շատ քիչ խնամք է տանում նրա վրայ:

ՈՐՈՏՆԱՅ ՎԱՆՔԸ.

Որոտնայ վանքը գտնւում է մի գեղեցիկ ձորակի լանջին, որի միջով գոչգոչալով հոսում է Որոտնայ գետը: Վանքի արեւելահիւսիսային կողմը բարձրանում է մի սուր լեռ, որի ժայռոտ գագաթին երբեմն եղել է Որոտնայ բերդը: Արեւելեան և արեւմտեան կողմերն էլ պատած են լեռներով: Ամբողջ ձորակը թաղուած է այգիների մէջ և շատ գեղեցիկ տեսք ունի:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որի մի քանի մասերը բնական ժայռերն են կազմում: Ունի միայն մի դարպաս, մինչդեռ հնումը երկուսն է ունեցել: Մի սառնորակ, վարար աղբիւր դուրս է ցայտում դարպասի մօտ:

Յովհանն Որոտնեցու անուան նուիրուած վանքը շինուած է կարմիր, տաշած քարից. երկարութիւնն է 12,78 մ. (6 ս.), լայնութիւնը 10,65 մ. (5 ս.), իսկ բարձրութիւնը՝ մօտ 21,3 մ. (10 ս.): Եկեղեցին անսիւն է և խաչաձև: 3,55 մ. (5 արշ.) լայնութեան և 2,84 մ. (4 արշ.) խորութեան կիսաբոլոր թևեր բոլորում են երեք կողմում, իսկ արեւմտեան կողմը քառանկիւնի է: Չորս անկիւններում էլ կան մի-մի փոքրիկ խորան, իւրաքանչիւրը մի-մի նեղ պատուհանով:

Կեղծ-սիւները բաւական գեղեցիկ են, սրանց վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, պահպանելով իրենց վրայ բարձրացող կաթուղիկէն, իւր չորս նեղ և կարճ պատուհաններով:

Խորանների վերևը կան գաղտնի պահարաններ:

Վանքի առաջ կայ մի գաւիթ, արաբական կամարներով և ձեղոնով, որ այժմ բոլորովին քանդուած է: Յատակը ամբողջապէս ծածկուած է տապանաքարերով:

Վանքի հիւսիսային կողմում գտնւում է Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ 11,96 մ. (5 ս. և 1 արշ.) երկարու-

թիւն և 4,62 մ. (2 ս. $1/2$ արշ.) լայնութիւն ունի, անսիւն և առանց զմբէթի, ռոմանական ձեղունով: Կուսաւորւում է միայն երեք պատուհաններով: Ունի երեք խորան: Եկեղեցու հարաւային և արեւմտեան կողմերում կան մի-մի գաւիթ, ուր կան շատ գերեզմաններ:

Այս երկու եկեղեցիների արեւմտեան կողմում ևս կայ մի փոքրիկ, այժմ բոլորովին աւերուած եկեղեցի:

Վանքի հարաւային կողմում քարձրանում է մի սիւն գաւազան, որ թէև նման է Տաթևի վանքի սիւն-գաւազանին, բայց նրանից փոքր է և աւելի հասարակ է շինուած: Սա մի պատուանդանի վրայ կանգնեցրած քառանկիւնի 0,40 մ. (9 վերշոկ) լայնութեան և 2,13 մ. (մի ս.) բարձրութեան քար է, վրան մի խոյակ և մի քարէ խաչ ամրացրած: Ամբողջ գաւազան-սիւնը գետնից 5,68 մ. (8 արշ.) քարձրութիւն ունի:

Վանքը ներկայումս շատ խեղճ դրութիւն ունի: Փամասացութիւն կատարւում է միայն Ս. Յովհաննու վանքում, որ ոչ մի զարդարանք չունի:

Պարսպի մէջ կան մի քանի աւերակ խցեր և գոմեր: Վանքը պահպանում է մի քահանայ, որ տարուայ մեծագոյն մասը բացակայում է, թողնելով վանքը մի պառաւ կնոջ և նրա պատանի որդու խնամքին: Պատերի և կաթուղիկէի մէջ բուսած են զանազան բոյսեր, որոնք անտարակոյս աւելի կարագացնեն շէնքի վերջնական քայքայումը:

ՈՐՈՏՆԱՅ ՎԱՆԻԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Տաճարի հիւսիսային կողմում.

Թվմ. 2. Հ. Ե. ամի կամուսն Այ. Ես Տէր Ստէփաննոսս Օրպէլեան որդի Զալալեան արք եպիսկոպոսն Սիսական եկի մեր հայրենի տունս. ի վանս Վաղատնու. եւ տեսի զհիւրանոցն զոր կտեալ էր հայր Սարգիսն. վս արեւշատութեան Բուրթելին եւ զաւակացն իւր Բէլքէնէին եւ ի վանեա յիշատակի իւր, կամ եղեւ ինձ մասնակցիլ այնմ արդեանց եւ

տվել զՎաղատնի զխաշահորէն զգիւղ մեր եւ Կիւրղի վանս ազատ ի մեր յամէն զի յառաջ տուած էր. ժողովուրդ եւ միք զմեր քաժին հասն տվաք 'ի պէտս պանտոկին. արդ այսմհետէ չունի որ հրաման աթոռակալաց կամ հայ իշխողաց զմեր տված 'ի սը ուխտէս հանել կամ խափանել ջանայ մեր մեղացը պարտական լիցի եւ յերից սը ժողովոցն որոշ ելցէ՝ մասն եւ քաժին ընդ խաչողացն եւ յուղային առցէ ամէն:

Տաճարի արևմտեան կողմին.

Կաման Այ մեք Բուրթելս եւ Գուղտայս են որդիք էլէկումին որդոյ Տարսայիճին, եղբայր Սմկաթայ. իշխանք տանս Սիսակայ. տեսնալ զճեռագիր նոցին զոր շինել կամելով զՎաղինջուց ստետեալ եւ խաղտեալ վանս Վաղատնու 'ի ձեռն հայր Մխիթարայ հատեալ էին սահման գետումն 'ի շրջանաքարն եւ քայլիճն: Հայ ծաղիկն է տվել իւրեանց հայրենեաց զիրիմիս գիւղ, Ուզ գիւղ, Շամպին հողերն իւրեանց սահմանումն. եւ ի Շնհէր գաղւջանց հողն եւ զՋուր եւ զայգիքն ամէն սահմանան. եւ ինդրեալ արձանագրել յիշատակ զոր անփոյթ արարեալ եհաս առ մեզ. եւ մեք կամելով արձանագրեցաք վս յիշատակի նոցին ի շատուծեան մեզ եւ զաւակաց մեր. եւ իշխօք տանս կարգեցին տարին մի քառասունք անխափան կատարել. արդ եթէ որ 'ի մերոց կամ յօտարաց զմեր սահմանեալ տուրքս, խափանել զգիրս զմեր մեղացն պարտական լիցի. եւ թէ առաջի Այ ամօթ երես ելցէ: Եւ թէ տաճիկ կմ այլազգ փոխի եւ հանել կամիցի իւր մահմետին ապիզար լինի. եւ ո որ նահլաթ առնու թվ. ԶԿԴ.:

Տաճարի արևելեան կողմին.

Էլիկում յիշին Սմկաթայ եղբայր նորա Տարսայիճիս որ կրկին նորոգեցի զեկեղեցիս յիշատակ ինձ:

Տաճարի դռան գլխին.

Չօհաննէս մեղուցեալ ած սիրող աղաչեմ յիշեցէք ծնողքս ի թվ. ՌԺ.:

ՈՐՈՏՆԱՅ ՎԱՆՔԸ

Տաճարի գաւթի դռան.

Ես Ամիրս Որգայ որդի Հազիկին Անկեղակոթեցի շինեցի զգլուխս սը Կարապետիս այս եւ խաչն կանգնեցի աթոռական Տէր Շմաւոն վարդապին թվ. Պ. 2. է ին:

Մեծ եկեղեցու արեւելեան կողմին.

Վասակ որդի Սմայաթայ շինեցաւ հրամանաւ թագաւորին Սմայատայ. ի ձեռն Շահանտուխտ թագուհոյ քարեպաշտի, որ տաճկերէն կասուի ամիր փարի:

ՈՐՈՏՆԱՅ ԲԵՐԴ

Հայոց նշանաւոր, հազարամեայ բերդերից մինը եղել է նաև Որոտնայ բերդը, որ դեռ Վարդանանց ժամանակ պարսիկներից խլուել և միայն մեծ դժուարութեամբ կրկին անցել է Վարդանանց ձեռքը: Պատմական շատ անցքերից և շատ դարերից յետոյ, երբ Սենեքերիմ թագաւորն սպանուել և Կապան մայրաքաղաքն էլ առնուել է՝ թուրքերը տիրել են նաև Որոտնայ բերդին (1104), որից 115 տարի յետոյ, այսինքն 1219 թուին Իւանէ աթաբէկը խլել է նրանց ձեռքից: Շատ տարիներ յետոյ, երբ թաթարները նորից տիրապետել են Հայաստանին՝ Լիպարիտի որդի Սմբատ Օրբէլեանը կողմնակալ Բալու Նոյի հաւանութեամբ նորից տիրել է Որոտնայ ամբողջ երկիրը *), և ինչպէս կարծւում է՝ յանձնել է այն իւր եղբօր Տարսայիճին, որ այս վիճակի տէր է կոչւում նախ քան իւր եղբօրը յաջորդելն ու գնալ Վայոց ձորը բնակելը: Սրանց տոհմից մնացին պայազատողներ ոչ միայն Որոտնայ, այլ և Տաթևի, մինչև մեր ժամանակները, առաջինները որպէս իշխող տէրեր, իսկ յետինները՝ լոկ որպէս կալուածատէրեր:

ԺԼ. դարի սկզբում, Գուգարաց Յովհան-Աւան խանը, Դաւիթ բէկի պատմիչի ասելով՝ 56,000 (!) հայկական զօրքով՝ եկել պաշարել է այս բերդը, սակայն չէ կարողացել առնել: Մի քիչ յետոյ, նոյն տարին (1723 թ.) Դաւիթ բէկն է պա-

*) Չամչեան Գ. եր. 246.

շարել և շնորհիւ այն հանգամանքին, որ յորդ անձրևները փլցրել են պարսպի մի մասը՝ Դաւիթ-բէկ *) անցել է այդ տեղով, տիրել բերդին և սրի քաշել ալլազգիներին **):

Ահա այս բերդը գտնուում է համանուն վանքից արեւելահիւսիս, գետի անմիջապէս աջ ափին բարձրացող լեռան վրայ, որի երեք կողմը գահավէժ ժայռեր են և միայն մի կողմը զէպի առաջ թեքուելով՝ մի փոքրիկ հարթութիւն է կազմում: Այստեղ այժմ մնում են բերդի աւերակները: Լեռան բուն գագաթին, որ նոյնպէս երեք կողմից պատած է բնակոն ժայռերով և միայն մի կողմից է մատչելի՝ գտնուում է միջնաբերդը: Այս բաց կողմն էլ պատած է եղել հաստ պարսպով, որ այժմ քանդքանդուած է: Միջնաբերդում կայ մի աւերակ մատուռ, իսկ սրանից ձախ, ժայռի ամենաբարձր տեղում մի շինութիւն, որ միայն երկու պատ ունի: Գուցէ սա զիտանոց եղած լինի:

Մի ստորերկրեայ, ջուր բերելու նպատակով շինուած անցք իջնում է մինչև գետի ափը. անցքը այժմ տեղ տեղ քանդուած և լցուած է:

Միջնաբերդում կայ մի տապանաքար, որ թաւալուած է երևում իւր տեղից և կրում է հետևեալ արձանագրութիւնը.

Այս է հանգիստ քարնպաշտ իշխանին արքայազուն Սմբատայ՝ որ ի կէս արևայ ի Զս փոխեցաւ յիշեցէք ի Զրիստոս. թվ. ՊՀԹ.

Բերդի ստորոտում կայ մի կամուրջ, որ շինել է 1853 թ. բռնակոթեցի Մելիք-Թանգին:

Կամուրջից քիչ բարձր, Որոտն գետի ձախ ափին, գրտնւում են հին Որոտն գիւղի աւերակները, և սրանց կից այժմեան Ուրուտ գիւղը, ծածկուած պտղատու ծառերով: Բնակիչները շիա-պարսիկներ են, ընդամենը 180 տուն:

*) Չամչեան Գ. եր. 787:

**) Հ. Ալիշան, Սիսական. եր. 217—218:

ՇԱՀԱՆԳՈՒՄԻ ՍԻ ԺԱՅՈՒ.

Տաթևի հարաւային կողմում, մօտ 4 վերստ հեռու, երեք գագաթներ ուղղահայեաց լանջերով իջնում են Որոտն գետի ափը. սրանցից միջինը, որ ժայռոտ է՝ կոչւում է Շահանդուխտի ժայռ կամ թուրքերէն՝ Գեալին-ղայա (հարսնաքար): Սրա գագաթին մօտ, մի փոքրիկ ձորակ է բացւում, ուր կարմիր քարից մի փոքրիկ մատուռ կայ շինուած: Կարմիր կիրակէին շրջակայ գիւղերից նորահարսերը այստեղ ուխտ են գալիս, որպէս զի իրենց երեխաները ծաղիկ չհանեն:

Ժողովուրդը այսօր էլ հիացմամբ պատմում է, թէ ինչպէս Շահանդուխտ անունով մի աղջիկ հարս գնալիս ենթարկուել է անօրէնների յարձակման, որոնք կամեցել են նրան փախցնել, և թէ ինչպէս նա, չկամենալով անօրէնների ձեռքն ընկնել՝ ձիով թռել է այդ ժայռի գագաթից ու անվնաս կանգնել Որոտնայ գետի ափին: Այսպիսի հրաշքով ազատուելուց յետոյ՝ նա այլ ևս չէ կամեցել հարսնանալ. այդ լեռան լանջին շինել է մեր յիշած մատուռը և այնտեղ ճգնել. իսկ իւր կալուածները նուիրել է աղքատներին և Տաթևի վանքին:

Ժողովրդի յիշողութեան մէջ այսպէս վառ պահուած դէպքը իսկապէս պատմական է, և ահա թէ ինչպէս է պատմում այդ դէպքը Ստեփանոս Օրբելեանը (գլ. ԼԶ.), օգտուելով հէնց հերոսուհու գրած նամակից, որ գտնուել է Տաթևի վանքում:

Անցքը պատահել է Ե. դարի կիսում:

Եւս մեղուցեալ աղախինս Քրիստոսի Շահանդուխտ՝ դուստր Վարազ Տրդատայ երթալի հարսն ի տունն Թորգոմեան. և եկեալ ի սահմանս Բաղաց՝ ի գլուխ քարիս, ընդ որ անցանէ ճանապարհն՝ յանկարծակի պատահեցան ինձ Խմայելացիք, որք վասն համբաւոյ գեղոյ իմոյ կամէին յափըշտակել զիս, և սուր ի վերայ եղեալ կոտորէին զհեծելազունդն որ ընդ իս. ապա լաւ համարեցայ քան ի ձեռն այլազգեացն գալլտպատառ կորնչիլ, վասն Քրիստոսին իմոյ

գահավէժ մեռանել: Եւ յիշելով զսուրբ Աստուածածին և զսուրբն Հովսիսմէ՝ յանձնեցի զիս սուրբ Երրորդութեանն և կնքեցի զողորմելի անձն իմ սուրբ խաչիւն և դարձուցեալ զերասանակ երիվարին՝ թռեալ ընդ քարս: Եւ յահագին շնչմանէ հողմոյ և աներևութ զօրութեամբ իջի իբրկաւօք ի խորութիւն ձորոյս ես և երիվարն իմ անվնաս:.... Եւ իջեալ ի հեշտավայրն՝ նուիրեցի զանձն իմ Քրիստոսի և ուխտեցի ալլ ոչ ելանել աստի մինչ ցվախճանն իմ:....

ԼՈՐԱՁՈՐ

Բ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

Սահմանները.—Տաթևից դէպի արևմուտք և Այրիչա-
լից դէպի արևելք, հիւսիսից հարաւ ձգւում է մի հովիտ,
որ կոչւում է Մեծ Զոր կամ Զորեր և կամ Լորաձոր: Այս
հովիտը հիւսիսային կողմում, Դարաբասի մօտ, բաւական լայն
է և դէպի հարաւ գնալով՝ նեղանում է:

Գետեր.—Հովտի միջով հոսում է մի գետ, որ կոչւում
է Շնաթաղի-գետ կամ Հաչենու չայ, որ բաղկացած է երեք
վտակներից: Առաջինը կոչւում է Տատնու-գետ, Տատնու աւե-
րակի անունով, և սկիզբն է առնում Դամուրրի դաղից, եր-
կրորդը Հաչենու չայ, որ սկիզբն է առնում Հաչա-ղայա-ից,
իսկ երրորդը՝ Աղբաշ, որ սկսւում է Ղամբիլից (8918): Այս
երեք վտակները խառնւում են միմեանց Շնաթաղ գիւղի
մօտ և յետոյ Լոր գիւղի մօտ ընդունում Մուրուց առուակը,
որ սկիզբն է առնում Մուրուց աւերակ գիւղի աղբիւրնե-
րից, և Սալկուզը՝ Դետաթաղ գիւղի մօտ: Ապա՝ Դարաբասի
մօտ իւր ընթացքը դէպի արևելահիւսիս փոխելով՝ թափւում է
Որոտն գետի մէջ: Շնաթաղի գետը շատ յստակ ու արագա-
վազ է և ունի փոքր քանակութեամբ մանր ձկներ:

Լեռներ.—Լորաձորի հարաւային կողմը սաստիկ լեռնոտ
է: Այստեղ, բացի վերոյիշեալ լեռներից, կան նաև Ալմերան
դաղ (11030), Արմազ (11188), Ղարա-ղայա և այլ լեռներ:
Սրանցից նշանաւոր է Ղարա-ղայա լեռը, որ ընկնում է

Մուրուց, Հրդլաձոր և Տատնու ձորերի մէջ: Լերան գագաթը ծածկուած է բաւական մեծ ժայռերով, որոնցից ամենաբարձրը պաշտուում է թէ հայերից և թէ թուրքերից: Այդտեղ ոչ գերեզման և ոչ խաչարձան կայ, միայն սրանից 10 տարի առաջ Շնաթաղի քահանան մի փոքրիկ մատուռ է շինել տայնտեղը, որ վաղուց ի վեր պաշտուում էր:

Միւս լեռները, որ ձգւում են գետի ուղղութեամբ՝ մենք կը յիշենք գիւղերը նկարագրելիս:

Ժայռեր. -- Բացի լեռներից՝ Լորաձորի հարաւային կողմը հարուստ է նաև ահագին կարմիր ժայռերով, որոնց մէջ կան բնական և արհեստական այրեր: Այսպէս՝ Տատնու ձորակում, որ Լորաձորի շարունակութիւնն է կազմում, Շնաթաղից կէս վերստ դէպի հարաւ՝ գտնւում է մի ահագին, կարմիր քարի ժայռ, մօտ 74,5 մ. (35 սաժէն) բարձրութեան, որի ստորոտում գտնւում է Ս. Սարգսի խուռոջը *):

Այս ժայռից բարձր գտնւում է Քըրատակ ժայռը, որի մէջ հինգ քարայր կայ, մի քանիսը բնական, իսկ մի քանիսը արհեստական: Սրանից էլ փոքր ինչ բարձր գտնւում է Որին քարաժայռը, որ առաջիններից անհամեմատ բարձր է և մեծ: Այստեղ կայ մի բնական քարայր, որ 12,78 մ. (6 ս.) երկարութիւն, 4,26 մ. (2 ս.) լայնութիւն և 6,35 մ. (3 սաժէնից աւելի) բարձրութիւն ունի: Այստեղ այժմ ոչխարներ են պահում: Նոյն ժայռի մէջ կան ուրիշ այրեր ևս, որոնցից մի քանիսը արհեստական են:

Ժայռի ստորոտում, նեղ ձորակի մէջ կուտակւում են հանդիպակաց սարերից թափուած հիւսերը, որ ամբողջ ամառ մնում են անհալ:

Որին քարաժայռից էլ փոքր ինչ բարձր գտնւում է մի ուրիշ քարաժայռ, որ տարածւում է արևելքից արևմուտք: Այս ժայռի վրայ գտնւում է ժողովրդի «Սագու զալա» կոչած ամրոցը: Ժայռի վրայ նկատելի են պարսպի և տների հետքեր. կայ նաև մի քարուկրեայ հոր: Ժայռի հարաւային

*) Տես Հաւատքի բաժնում:

լանջին, բերդից դուրս նկատելի են տների հետքեր:

Բերդը շատ դժուարամատչելի է:

Հանքեր. — Լորաձորում միայն Շնաթաղ գիւղի մէջ նկատուած է պղնձի հանք, որ բոլորովին անմշակ է թողնուած:

Հանքային ջրեր. — Կայ միայն ածխած թթուային ջուր նոյն Շնաթաղ գիւղում, գետակի ափին, որին տեղացիները «շու ջուր» են կոչում և բոլորովին չեն օգտուում:

Կլիման — Լորաձորում մեղմ է. այստեղ չեն հասնում խաղողը և թուփը. իսկ ձմեռը լեռների արևահայեաց լանջերը ծածկուած են մնում կարճ խոտով, այնպէս որ անասունները ամբողջ ձմեռ արածում են:

Բուսականութիւն. — Ամբողջ հովիտը ծածկուած է պտղատու ծառերով: Տներն անգամ ցրուած են այգիների մէջ: Այստեղ առաւելապէս աճում են կեռասենիներ (որոնք տալիս են զանազան տեսակի կեռասներ, ինչպէս սպիտակենի սպիտակ և մեծ, աղւրկենի-աղու, դառը, ժնո, թթուաշ) խնձորենիներ, (հետեւեալ տեսակներով. կարմրկենի, կարմիր և շատ մեծ, թիֆլիզենի, թիֆլիզից բերած, փափուկ. տրփրկենի, փոքր ինչ տափակ. նախիջեւանի, մանր և քաղցր. սրլըլկենի, երկար և ծայրը սուր. սերկնւնլի, երկար, փափուկ) և տանձենիներ (հետեւեալ տեսակներով թթուատանձ, որից թթու են դնում. մեղրատանձ, շատ քաղցր է. փշիշոտտանձ, պինդ և փշուր. ձմնոնատանձ, պահուում է ձմեռը. յափսենի տանձ, մանր և շատ քաղցր. դրզըլարմոտ (ոսկէ խնձոր), դեղնաւուն, փափուկ և քաղցր):

Կենդանիներ. — Լորաձորում, շնորհիւ բազմաթիւ գեղեցիկ արօտատեղերի, պահուում են բաւական մեծ քանակութեամբ ձիեր, ջորիներ կովեր, ոչխարներ, և այծեր:

Վայրի կենդանիներ, բացի նապաստակից և աղուէսից, չեն պատահում:

Այգիները լի են թռչուններով: Բազմաթիւ են մանաւանդ աղաւնիները, որոնք ազատ ապրում են եկեղեցիների մէջ և նրանց կուուրների տակ: Ընտանի թռչուններից պահուում են միայն հաւեր:

ՆՂԱՆՍԻՈՐ ԳԻՒՂԵՐ.

Լորաձորում կան հետևեալ գիւղերը. Շնաթաղ, Լոր, Գետաթաղ, Դարաբաս, Շամբ և Լծէն: Սրանց բնակիչների մի մասը բնիկներ, իսկ մնացածը Պարսկաստանի գաղթականներ են: Բայց այս բոլոր գիւղերի սովորութիւնները, բացի Լծէնից, գրեթէ միակերպուել են, և միայն լեզուների մէջ փոքր լինչ տարբերութիւններ են նկատուում:

ՇՆԱԹԱՂ.

Գտնուում է համանուն գետի աջ ափին, փոքր հարթութեան վրայ: Տների առաջ կան փոքրիկ այգիներ, որոնք գիւղին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Հին, անկանոն ձևով շինուած տների շարքում երևում են երկյարկանի, պատըզ-գամաւոր տներ: Գիւղի կենտրոնում գտնուում է քարաշէն, կամարակապ և բաւական գեղեցիկ եկեղեցին, որ շինուած է 1860 թ.:

Այս եկեղեցու մօտ կայ մի դագաղաձև գերեզմանաքար, որի վրայ, գեղեցիկ նախշերի մէջ բարձր քանդակուած է մի ձիաւոր, ձեռին բազէ, առաջն էլ մի շուն և մի բազէ: Սրա մօտ մի մարդ՝ որ շղթայակապ բռնած ունի մի առիւծ: Սի-բիւ հեռու մի նկանակ: Բարձրում փորագրուած է.

Անուն Այ, ես Մէլիք Ղուլիս կանգնեցի
զտապանս եղբօր իմոյ պրն Պարիքին. զհայրն իմ
գէլինախաղէն, զմայրն իմ Թանգուլչիչին. եղբ.
Փիրճամ:

Գիւղացիները մի այսպիսի մելիքի անուն չէին լիշում: Գերեզմանաքարի վրայ դժբախտաբար թուական չկար, միայն սրանից մի քիչ հեռու կայ մի հին գերեզմանատուն, ուր կան Ռձ (1651) թուականի գերեզմանաքարեր: Սրանց հանդէպ,

գլրակի վրայ կայ մի հին եկեղեցու աւերակ Նորդուանց տնունով:

Գիւղացիները լիշում էին Յովհաննէս եպիսկոպոս Ծապանօղլի, Ծահագիտան մականուանեալ Տաթևի վանահօրը, որ ըստ Հ. Ալիշանի եղել է փէ. դարի վերջում *):

Այժմեան բնակիչները բնիկ են համարուում: Ընդամենը 71 տուն, 332 արական, 343 իգական. բոլորն էլ լուսաւորչական հայեր: Խօսելիս վերջին խօսքը երկարացնում են: Սրանք միւս գիւղացիների համեմատութեամբ քաղաքավորի և ունեւոր են: Աղուէսի մորթից մուշտակներ այստեղ էլ են երևան գալիս **):

Գիւղի հողը արքունական է. և թէպէտ վարելահողը շատ քիչ է, բայց արօտատեղերը շատ ընդարձակ են, ուստի և բնակիչները գլխաւորապէս պարապում են անասնապահութեամբ: Երկրագործութիւնն ու այգեգործութիւնը նոյնպէս բաւական արգիւնք են տալիս: Գիւղում երբէք կանոնաւոր դպրոց չէ եղել:

Լ Ո Ր .

Գտնւում է նոյն հովտի գրեթէ կենդրոնում, գետի ձախ ափին: Նրա արևելեան կողմից բարձրանում է Սըրըտներ լեռը, արևելահարաւից՝ Զրական, արևելահիւսիսից՝ Եղիակը, իսկ արևմտեան կողմում՝ ձգւում է Խչաղբիւր լեռնաշղթան:

Տները ցրուած են այգիների մէջ:

Գիւղի կենդրոնում գտնւում է ս. Գէորգ եկեղեցին, որ երկու գեղեցիկ սիւների վրայ բոլորող ռոմանական կամարներով և ձեղունով մի բաւական սեծ շէնք է, առանց զբքէթի: Ունի միայն մի դուռն, գեղեցիկ նախշերով եզրափակուած, որի վերև կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ի թվ. ՌժԺՆ. Շնորհօք ամինսկային Այ շի-

*) Սիսական, Կր. 220:

**) Ձեմ կարող չլիշել, որ խեղճ գիւղացիները լուլիսեան տօթին մուշտակները վրաներն առած էին գալիս ինձ տեսութեան, որպէսզի ցոյց տան ինձ:

նեցաւ ս. եկեղեցիս ի հալալ վաստակոց իւրոց ազուլեցի մահտեսի Պետրոսի որդի Դօջայ Պօղոսին եւ իւր որդոց Փրանգիւլին եւ միւս հանգուցեալ որդոյ Ըստեփաննոսին եւ կրտսեր որդոյն Յարութիւնին. յիշեցէք ի Բս Ած:

Աւանդութիւնն ասում է, թէ Շահ-Աբասը խլել է լիշեալ Խոջայ Պօղոսի կնոջը և տարել իւր հարեմը: Սի քանի տարուց յետոյ կինը սաստիկ թախանձելով Շահ-Աբասին՝ ազատուում և վերադառնում է ամուսնու մօտ. սակայն սա չէ ընդունում նրան, ասելով թէ նա այժմ մեղաւոր է, քանի որ հաւատափոխ է եղել: Կինը կրկին վերադառնում է Շահ-Աբասի մօտ և նրանից մի մեծ գումար է ստանում, որպէսզի եկեղեցի կառուցանէ՝ մեղքից փրկուելու նպատակով: Եւ միայն այս դէպքում Խոջա Պօղոսը ընդունում է կնոջը և շինում Լորի, Խոտ-գիւղի և էլի մի ուրիշ եկեղեցի:

Բացի այս եկեղեցուց՝ գիւղի արեւմտեան կողմում գտնւում է ս. Սարգիս, իսկ հիւսիսայինում՝ Դռնապան կոչուած մատուռների աւերակները:

Գիւղից 270 մետր ($\frac{1}{4}$ վ.) դէպի հիւսիս կայ «Սպիտակ խաչ» անունով մի խաչարձան, որ 2,5 մետր ($3\frac{1}{2}$ արշ.) բարձրութիւն և 1,78 մ. ($2\frac{1}{2}$ արշ.) լայնութիւն ունի և վերջերս ներկած է կարմիր ներկով:

Քանդակուած գեղեցիկ խաչերի վերև փորագրուած է Որոտ ծառայ Այ Գրիգոր եւ Լորիկ կանգնեցաք զխաչս հաւր իմ՝ Հայրապետի մնաւր իմ՝ Մարթայի, յիշեցէք ի Բս. ի թվ. 2ի.

Խաչարձանի մօտ և շրջակայքը կան բաւական թուով գերեզմաններ, որոնցից միսն վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը.

«Այս է հանգիստ գեղեցիկ ծին, ծաղկածին, ծաղկափթիթ Աննա-Խաթունին. փոխեցաւ ի Բս 2ի2. ամի. Մասիկ:

Գիւղից դէպի արեւմտահարաւ, մօտ 533 մետր (կէս վերստ) հեռաւորութեան վրայ, երեք բլրակների հատման

անկիւնում գտնուում է «Ծառու ո. Յոհանէս» ուխտատեղին: Սա մի հասարակ մատուռ է, անսիւն, և կամարակապ ձեղունով: Սրա հարաւային կողմը կայ նոյն մեծութեան մի հասարակ զաւիթ: Մատուռի միակ դռան վերև կայ մի բոլորովին եղծուած արձանագրութիւն, իսկ նոյն պատի մէջ կանգնեցրած խաչարձանի նոյն գէս անընթեռնելի արձանագրութեան մէջ նկատելի է «ԹՎ. Պ.»:

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչական են, մեծ մասամբ բնիկ, բացի մի քանի տուն խոյեցիներից: Ընդամենը 43 տուն, 221 արական, 216 իգական: Պարապում են երկրագործութեամբ և տնասնապահութեամբ:

Գիւղը պատկանում է Օրբէլեաններին: Միայն այս գիւղը նշանաւոր է իւր կըրմըրկների խնձորով:

Փողովորդը մտաւորապէս բաւական լաւաջացած է. թէև ոչ մի ժամանակ կանոնաւոր ուսումնարան չէ ունեցել, սակայն տղամարդկանց թուի $\frac{2}{3}$ մասը գրագէտ է: Նրանց մէջ կայ մի համալսարանաւորտ, իսկ 10 հոգի աւարտել են միջնակարգ դպրոցներ: Նոյն իսկ գիւղի 2 քահանաներից մինը աւարտել է Գէորգեան ճեմարանի դպրոցական մասը:

ԳԵՏԱԹԱՂ.

Լորի և Դարաբասի մէջ, Շնաթաղ գետի ձախ ափին, բնկնում է Գետաթաղ գիւղը: Նրա արևելեան կողմից բարձրանում է Եղիակ գագաթը, իսկ արևմտեան կողմից Սառնը-ծակերը: Այս վերջինս այսպէս է կոչւում, որովհետև սարի գագաթին մի ժայռ քար կայ, որի ծակերի մէջ սառույցը (սառնը) մնում է և՛ ամառ ժամանակ:

Գիւղում կայ մի գեղեցիկ, չորս սիւների վրայ հաստատուած, կամարակապ, առանց գմբէթի եկեղեցի: Զեղունի մէջ և խորանների վերին մասում կան գաղտնի պահարաններ և սլաշտպանութեան տեղեր: Խորանների մօտ կան մի-մի հատ գեղեցիկ խաչարձաններ: Եկեղեցին շինուած է

ՌՃԾԱ. Թուին: Միակ քահանան գրել չգիտէ և հազիւ հազ է կարգում:

Բնակիչները մեծ մասամբ Հին-Նախիջևանից գաղթականներ են. ընդամենը 39 ծուխ. 163 տր., 199 իգական, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական: Այս գիւղից Բաստամանց ընտանիքից Փիրզտտէ անունով մի մարդ 1586—7 թուին ճանապարհորդել է ամբողջ Մեծ և Փոքր Հայաստանը, ապա Փոքր Ասիա, Կ. Պոլիս, Լեհաստան, Միջին և Արևմտեան Եւրոպա, հաւանօրէն վաճառականական նպատակով *):

Գիւղը պատկանում է մի շուշեցի թուրք բէկի. պարագմունքը նոյնն է՝ ինչ որ վերը յիշուած գիւղերում:

Մտաւոր դրութիւնն էլ համապատասխան իրանց քահանայի մտաւորականին: Դպրոց երբէք չեն ունեցել:

Դ Ա Ր Ա Բ Ա Ս.

Գտնւում է նոյն գետի ձախ ափին: Սրա տրեմտահիւսիսային կողմում ձգւում է Ելլիճա (քամոտ) լեռնաշղթան, որի միայն ծմակ (դէպի հիւսիս դարձած) լանջն է անտառապատ, մինչդեռ արեւահայեաց լանջը զուրկ է ծառերից: Արևմտեան կողմում բարձրանում է ձիպրի-տաշ մացառուտ սարը, իսկ արևելեան կողմում Մարահունջի նոյնպէս մերկ լեռը: Իսկ հիւսիսից սրան պատում են Հանագուր բլրակները: Գիւղը ընկած է մի փոքրիկ հարթակի վրայ: Մի նեղ ձորակ բաժանում է գիւղը հայկական և թրքական թաղերի, երկուսն էլ այգիներով պատած: Հայկական մասում գտնւում է ս. Ստեփանոս, իսկ թրքականում ս. Աստուածածին եկեղեցիները:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, ուր այժմ էլ կատարւում է ժամասացութիւն՝ մի շատ հասարակ, առանց գմբէթի շէնք է: Շուրջը կան միաբանների խցերի և պարսպի հետքեր: Խորանների մօտ կան մի-մի խաչարձան, որոնցից մինի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

*) Սխական, եր. 220.

ԹՎ. ՉԼԷ. Ես Գրիգոր կանգնեցի զխաչս...

Ս. Աստուածածին եկեղեցին կարմիր, սրբատաշ քարերով շինուած մի փոքրիկ շէնք է, որի ձեղունը այժմ բոլորովին քանդուած է. ներսը, հիւսիսային պատի վրայ, կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը, որի մի քարը ընկած և կորած լինելով՝ չէ կարելի ամբողջովին ընդօրինակել:

Յուսով ամենակալին Այ... որդի մեծին Լիպարտի եւ եւ ամուսին իմս... կողմնակալ այսմ նահանգի գոր ետ մեզ... շինեցաք զԱստուածածինս ի հալալ... տվաք ի պէտս սպասաւորաց զսննկատս (?)... ալին հողն եւ գներքին ծաղկոցն ի Շնհեր զՏաթեւ... կատարեն ամեն. Ժ: Ե: Յայտնութեան Ե. զատկին... զՏարսաիճիս. Ե. Մինախաթունին. եթէ ոք ի մերոց կամ յաւտարաց խափանեցէ զսահմանեալս մերոց ՅԺԸ. հայրապետաց նզովեալ լիցի. զյուզայի եւ զկայէնի անէծսն ւոցէ: Ի ԹՎ. ՉԻԱ.

Սրանից ներքեւ փորագրուած է:

Շնորհօքն Այ նորոգեցի զԱծածինս ՌՃԻԶ. ԹՎին վերակացութեամբ Տէր-Մարտիրոսին եւ Տէր Գէորգին Տէր Եփրեմին:

Այս մատրան հիւսիսային կողմը կայ մի տապանաքար, հետեւեալ տապանագրով.

Այս է հանգիստ Գե... մանկան պըն Սմակատին իշեցէք ի Զս. ԹՎ. ՋԽԳ.

Եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր կայ մի գերեզմանատուն, ուր կան նոյն թուականով տապանագրեր. օր. մի խաչարձանի տակ գրուած է.

Ես թագվոր Խէրան Սուլթան կանգնեցի խաչս փրկութիւն հոգւուն մերում: ԹՎին ՋԽԳ.:

Մի հին քարեայ կամուրջ ձգուած է գետի վրայ, որ ունի մի եղծուած արձանագրութիւն: Աւանդաբար այս կամուրջը Արզումանի կամուրջ է կոչուում:

Այժմեան գիւղի տները բոլորն էլ, բացի մինից, կիսա-

գետնափոր են, այգիների մէջ ցրուած: Հայկական մասը համեմատաբար մաքուր է:

Բնակիչները հայեր և թուրքեր են. ընդամենը 152 տուն, 521 տարական և 365 իգական, 886 հոգի ի միասին, որոնցից հայեր են 42 տուն. 200 ար. 133 իգակ. իսկ թուրքեր՝ 110 տուն. 321 ար. 232 իգ.:

Հայերը և թուրքերը միմեանց հետ հաշտ են ապրում. կրօնական ստեղծութիւն, կրօնական զգացմունքից ծագած կռիւներ չեն պատահում: Մինչև անգամ հայ քահանան ահագին ազդեցութիւն և հեղինակութիւն ունի թուրքերի մէջ: Իմ այս գիւղում եղած միջոցին թուրքերը մի աղջիկ էին փախցրել նոյն գիւղից, որի պատճառով և կռիւ էր ծագել: Երեկոյին պաշտուաւոր թուրքերը եկան հայ քահանայի մօտ և նրան թախանձելով տարան աղջիկ փախցնողի տունը, ուր նա հաշտեցրեց երկու կողմերը, տուգանք զնելով փախցնողի վրայ: Բոլոր հայերը գիտեն թուրքերէն, մինչդեռ թուրքերից մի քանիսը միայն կարողանում են խօսել հայերէն: Պարապմունքը սովորականն է: Գիւղը երբէք զպրոց չէ ունեցել: Հայերի միայն 7 հոգի գրագետ կան, իսկ թուրքերից՝ 5:

Առաջ զարաբասցիների ձմեռանոցն էր Շամբը, Որոտնայ գետի եզրին, որ իւր անունն ստացել է տեղի ճահճային և շամբոտ լինելուց: Այժմ այնտեղ 24 տուն մշտական բնակիչներ հաստատուելով՝ գիւղ են դարձրել:

Դարաբասցիները միւս գիւղերի համեմատութեամբ աւելի կոպիտ են: Տեղական առասպելն ասում է, թէ մի անգամ Մովսէս մարգարէն գնում էր Աստծու մօտ, արջը խնդրեց նրանից, որ Աստծուն խնդրէ իրեն մարդ դարձնել: Վերադարձին Մովսէս մարգարէն յայտնեց արջին, թէ խնդիրը յարգուած է, միայն դարաբասցի պիտի դառնայ:

— Դէհ որ դարաբասցի պիտի դառնամ, պատասխանում է արջը, էլ ինչի՞ եմ մարդ դառնում:

Լ Ծ Է Ն.

Լորաձորի վերջին գիւղն է և տեղաւորուած է Շինաթաղ ու Որոտն գետերի միախառնման մօտ, մի հարթակի վրայ: Առջևից ձգւում է Խիւթուզի լեռնաշղթան: Աւելի հեռուն, դէպի հիւսիս բարձրանում է Իշլու լեռը, իսկ արեւմտեան կողմում ձգւում է Շիշթափա լեռնաշղթան մինչև Սուարանց գիւղը:

Տները կիսագետնափոր, կաւից շինուած զարադասներ են: Ունի մի հնաւեր եկեղեցի, բայց առանց քահանայի: Գիւղի արեւմտեան կողմում, Շիշթափա լեռան լանջին, կայ մի աւերակ մատուռ, որը տեղացիները «անապատ» են կոչում: Սա մի փոքրիկ, հասարակ շէնք է, որի դռն խաչարձանի վրայ գրուած է թվ. 292. (1347): Նշանաւորն այն է, որ մատուռի երկու պատերի միջից մի-մի սօսի ծառ բարձրանալով կամար են կապել և միացել միմեանց, «բարե տուել»: Ծառը պաշտում է և ծածկուած է հանդերձների բազմաթիւ կտորներով:

Գիւղը պատկանում է Տաթևի վանքին: Բնակիչները խոյեցիներ են, որ 1828 թ. գաղթել են այստեղ, բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ. ընդամենը 32 տուն. 149 ար. 165 իգ., պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեգործութեամբ: Դպրոց չունին: Թէ սովորութիւններով և թէ լեզուով տարբերում են Լորաձորի միւս գիւղերից:

Լծէնից դէպի արեւմտահիւսիս, Մեչետլու և Տուղիւրտ լեռների մէջ, գտնւում են Բահրլու և Իրիմիս թրքաբնակ գիւղերը: Առաջինը ունի 22 ծուխ, 64 ար. և 64 իգ. բնակիչ, իսկ Իրիմիսը՝ 35 ծուխ, 125 ար. և 105 իգական:

Ե Ա Ի Ճ Ի.

Լորաձորի և Տաթևի սահմանների մէջ ընկնում է Եալձի գիւղը, որ ըստ Հայր Ալիշանի նախկին Հարժիք գիւղը պիտի լինի: Սա գտնւում է Բազար-չալի ձախ ափին, հովտի լանջին. հիւսիսային կողմից պատած է բարձր ժայռերով,

որոնց մէջ կան մի մեծ և մի քանի փոքր քարայրեր: Արեմտեան կողմում էլ գետի աջ ափին բարձրանում է մի ահագին ժայռ, որի գագաթին հնումը եղել է մի ամրոց, որի հետքերն են մնում այժմ: Գիւղի կենդրոնում գտնւում է մի հին, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի ս. Մինաս անունով: Եկեղեցու գաւթում կան բաւական թուով հին գերեզմաններ:

Բնակիչները բնիկ հայեր են, ընդամենը 58 ծուխ. 221 ար. և 198 իգ.: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Այգիներ չունին:

Եւթիճի գիւղից դէպի արեւելահիւսիս, Քիւրտլար գիւղի արեւմտեան կողմը, Որոտնայ գետի ձախ ափին, գտնւում է մի աւերակ եկեղեցի, մասամբ սրբատաշ, մասամբ հասարակ քարերից շինուած: Եկեղեցու գաւթի դուռը երկկամար է և բաւական գեղեցիկ: Գաւթի մէջ կալ մի գերեզման, որի տապանաքարը դադաղաձև է, 1,83 մ. (2 արշ. 10 վ.) երկարութեամբ, 1,07 մ. (1¹/₂ արշ.) բարձրութեամբ, 0,42 մ. (10 վ.) լայնութեամբ: Տապանաքարի մէջ տեղը մի ձիաւոր է քանդակուած, որի շուրջը գրուած է.

Զգեղեցկատիպ եւ զծաղկափթիթ քաջ զարական ազատաձին ղեռաըոյս մանկիկն Ալան կին.... *) փոխեալ յաշխարհէ թողեալ սուգ անմխիթար անգաւակ ծնողացն Չողարին եւ Բաքախաթունին: Յիշեցէք 'ի Զս. թվ. 2ՀԵ.

Գաւթի դռան մօտ մի խաչ կալ, վրան ՆՂԲ. Թ. (1043) գրած, իսկ կամարի վրայ կարդացւում է.

Յանուն Այ ու արքաուն Սմայատայ ու Տարսաիճին իշխանութեամբ... վերապատրօնութեամբ ես կուլ (?) միաբանեցայ:

Փոքր ինչ ներքև՝ մեծ տառերով.

Հիշեա Զս. Ած. զՄամիկոյ թագոհի եւ ողորմեա:

Եկեղեցին պարսպապատ է, որի շուրջը կան բաւական թուով հին գերեզմաններ: Կան նաև տների աւերակներ:

*) Ինչ ուղեկցող Եւթիճի գիւղի քահանան ասում էր, թէ այդ եղծուած տեղում ինքը մի քանի տարի առաջ կարդացել է «Նորա Շուշանիկ»:

ԿՐՈՄԼԵԽՆԵՐ ՆԻ ՄԱՆՀԻՐՆԵՐ (LES CROMLECHS ET MENHIRS)

ՍԻՍԻԱՆ

Բ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն.

Սահմանները. — Հին սահմանները կազմում էին. հիւսիսից Արցախի Ծառայ գաւառակը, արեւմուտքից՝ Վայոց Ձոր և ներքեւում՝ ձահուկ, հարաւից՝ Երնջակ և Արեւիք, արեւելքից՝ Բաղք, Հաբանդ և Աղահէճք *):

Այժմեան սահմաններն են՝ Զուանջիւրի, Շարուր-Դարալագեազի, Նախիջևանի գաւառները, Ղափանի ու Զանգեզուրի ոստիկանական մասերը և Լորաձորն ու Տաթևը:

Սիսիանը, իւր բնական կազմութեամբ, բաժանուած է երկու մասի. հիւսիս-արեւելեան, որ կազմում է նշանաւոր արօտատեղիներ (եալլախ), և հարաւ-արեւմտեան, որ գաւառի բնակաշատ մասն է:

Բուն Սիսիանը մեծ մասամբ դաշտավայր է, տեղ-տեղ, մանաւանդ սահմանագլխներում, կտրտուած ցածր լեռների շղթաներով, որոնք զուրկ են անտառներից:

Լեռներ. — Սիսիանի լեռներից, որոնք գլխաւորապէս բարձրանում են նրա սահմանագծերի վրայ՝ նշանաւոր են — հիւսիսում Միխտուքեան լեռնաշղթան (11851) և Դալի-դաղ լեռը (11907). արեւմուտքում՝ Գէալին-դաշտ (11002), Ուշթափա, Դէալա-գէօզի, Ղըսըր-դաղ (Кысыр-дагы), Կեաբիրլի (11,000), մեծ և փոքր Սիստաբան (10194 և 7777), Արիկլի (7144), Կազուչի-դաղ (8777), Սալվարտի (10422), Ղարաթոփրաղ (2527), Դալուլու-դաղ. հարուում Արաթին,

*) Ալիշան, Արսական. եր. 206.

(10425), Կեամին-դայա (9100), Դէամուրլի-դաղ (11023).
 արևելքում՝ Կիւպրու-սար (9377), Լոր, Ալչա-դաղ, Գելիդաւ
 լեռներ (8222 և 7189), Շիշ-թափա (7327), Եան-թափա
 (7591), Ուշթափայի լեռնաշղթան, Մեծ (11695) և փոքր
 Իշխլի, Քեչալ-դաղ (10648), Ջան-դուրդարան (9219), Ղա-
 բան-կադըկ (7816) և Չիրակլի (6999).

Ներքին լեռներից նշանաւոր են—Կեստիր-դաշ (10492),
 Լիւլապար (10416), Պիրիչինկիլ (10572), Ղըզըլ-բողաս-դարի
 (11059), Ղըզըլ-բողասն-չալի (11872), Ղըզըլ-թափա, Ղըրմըզ-
 թափա (7496), Չեչագէօլ (7924), Դաւա-բոյնի, Արիւկու
 (7144), Ախճա (7155), Խարտի-իւզ (7792), Լաստ, Արփա-
 թափա (6421), Ղարա-դայա (6118), Քեչաբերդ (8086),
 Ահմէտ-իւրտ (6818), Կետան-թափա (5962), Կիզիլճիղ (7252):

Լճեր.—Սիսիանը չունի ոչ մի մեծ լիճ. եղած փոքրիկ
 չորս լճակներն էլ գտնուում են հիւսիսային մասում, որ շատ
 սակաւ է բնակուած և գեղեցիկ արօտատեղիներ է ներկայ-
 ացնում:

Սրանցից ամենամեծը Ալա-գեօլն է, որ գտնուում է
 Պիրիչինկիլ լեռան ստորոտում, սրանից փոքր ինչ հիւսիս՝
 Ղարագեօլը, իսկ հարաւ՝ Օլաուլար փոքրիկ լճակը Ղըզըլ-
 բողաս-դարի լեռոն լանջին:

Դճտեր.—Սիսիանի միակ նշանաւոր գետն է Բարկու-
 շատը, որ զանազան տեղերում տարբեր անուններ է կրում:
 Նա սկիզբն է առնում Ջանգեզուր և Շարուր-Դարալագեօզ
 գոլառների սահմանագլխում ընկած լեռներից ու նրանց
 մօտ գտնուած փոքրիկ լճակներից ու Բազար-քենտ գիւղի
 մօտի բազմաթիւ աղբիւրներից: Սկզբում, Բազար-չայ անու-
 նով հոսում է շարունակ դէպի հարաւ-արևելք. Որոտնայ
 վանքի մօտ ստանալով Որոտնայ-գետ անունը՝ անցնում է
 Մեծ Անապատի մօտի Սատանի կամուրջի տակից և ապա՝
 ուղղուելով դէպի արևելահիւսիս՝ նախ Հալիձորի և ապա
 Բարկուշատ անունով՝ հոսում է մինչև Կալա-Հասանլի գիւղը,
 ուր նորից ընթացքը դէպի հարաւ-արևելք ուղղելով՝ նոյն
 անունով գնում է մինչև Կարալար գիւղը, որից փոքր ինչ

Հարաւ խառնուում է Հաքեարու հետ և Շարիֆանեան կողակների կայանի մօտ թափւում Արաքսի մէջ:

Բարկուշատի վտակներն են. — աջ կողմից.

Արիւկլու-չալը, որ սկիզբն է առնում Արիւկլու լեռից, (7144 ոտ.) և թափւում է նրա մէջ Շաղատ գիւղի մօտ: — Այրի-չալը, որ սկիզբն է առնում Այրի-սարից, և անցնելով Շխլար, Ախլաթեան, Տուլորս և Ուզ գիւղերը՝ թափւում է նրա մէջ վերջին գիւղիս մօտ: Սա նախապէս ընդունում է իւր մէջ Տուլորսի մօտ Սիսիան գետը, իւր վտակ Զակով և Ուզի մօտ՝ Գալի-չալը:

Զախ կողմից՝ Ախ-մէշտի չալը, Բուղուր չալը, և Մուխորթոլեան, որ սկիզբն են առնում Մուխորթոլեան լեռան լանջերից:

Հանքեր. — Սիսիանը հանքաբանական տեսակէտից ուսումնասիրուած չէ: Յայտնի, մշակուող հանքեր չկան, սակայն երկիրը հարուստ է հանքերով: Այսպէս՝ Մազրա գիւղի արևելահարաւային կողմում գտնւում է արծաթի հանք: Սրանից տասնեակնոց տարի առաջ հանեցին այս հանքից և տարան գտելու Լծէն գիւղը, որովհետև Սիսիանում անտառներ չկան: Սակայն ծախսը շատ մեծ լինելով՝ օգտաւէտ չգտան շարունակելու և անձակ թողին:

Նոյն գիւղի արևելեան կողմում էլ գտնւում է պղնձի հանք, որ նոյնպէս անմշակ է մնում:

Այս հանքերը ամենայն հեշտութեամբ կարելի կը լինի մշակել՝ եթէ նախապէս մշակեն այդտեղից հազիւ մի ժամուայ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Շուքար գիւղի մօտի քարածուխի հանքը: Սա գտնւում է գիւղից հազիւ մի քիւօմետր հեռաւորութեան վրայ, Գէօյ-բուլախի ձորում: Թուրքերից բնիկներն անգամ չեն օգտւում այս քարածուխից, մինչդեռ Բազար-չալի գուխորները գալիս հանում և են ֆուրգոնները բարձած տանում իրենց գիւղը գործածելու: Նոյն ձորակում. փոքր ինչ ցածր գտնւում է նաև պղնձի հանք, նոյնպէս անմշակ և անյայտ:

Պղնձի հանք գտնւում է նաև Ալիշար թրքաբնակ գիւղում:

Լաւ, կրակի դիմացող կաւ գտնուում է Բազար-չայ գիւղի մօտ:

Հանքային ջրեր. — Հանքային ջրերով հարուստ է Սիսիանը, սակայն նրանցից ոչ մէկը դեռ հիմնովին ուսումնասիրուած չէ: Տեղացիները նրանց նշանակութիւնը չբնականաւորաբար չեն օգտուում և բոլորովին անխնամ են թողել:

Առաւելապէս գտնուում են ածխած թուային ջրեր (ΥΓ-ΛΕΚΗΣΛΥΑ ΒΟΔΥ), որոնցից նշանաւոր են. —

1) Տուլորս գիւղինը, որ գտնուում է գիւղի հիւսիսային կողմում, մօտ $1/2$ քիլոմետր հեռավորութեան վրայ, Այրի-չայի ձախ ափին, մի փոքրիկ բլրակի տակ: Տեղացիները նրան կոչում են «Դարտակի շոռ ջուր» և, ինչպէս ասացի՝ բոլորովին չեն օգտուում:

2) Արլաթեան գիւղինը: Առաջները սա բաւական յորգութեամբ բղխելիս է եղել միայն մի տեղից, սակայն 1896 թուին պատահած երկրաշարժից երկիրը ճեղքուել է և ջուրն էլ ցրուել: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած:

3) Շիւար գիւղինը, որ բղխում է Այրի չայի ձախ ափին:

4) Դաստակերտ գիւղինը, որ գտնուում է Այրի չայի աջ վտակ՝ Կշիկանտի-չայի աջ ափին, գիւղից երկու քիլոմետր բարձր: Կայ նաև տաք, հանքային ջրի մի աղբիւր Սիսիանի տրեմտահիւսիսային կողմում, Մուխորտուլեան լեռնից փոքր ինչ հիւսիս, 9289 ոտն. բարձրութեան վրայ:

Կլիման. — Բուն Սիսիանը ծովի մակերևոյթից բաւական բարձր գերք ունենալով՝ ցուրտ կլիմայ ունի: Զմեռը տեւում է ամբողջ վեց ամիս և բաւական խիստ է. ամբողջ երկիրը մեծ մասամբ պատած է լինում ձեան հաստ շերտերով: Առաւելապէս Եալիճու (քամոտ) սարերից սաստկութեամբ փչում են քամիներ և բուք բարձրացնում, այնպէս որ գիւղերի մէջ յարաբերութիւնը շատ անգամ ամբողջ շաբաթներով կտրուում է: Գարունն անցնում է շատ աննկատելի կերպով, իսկ ամառը այնքան էլ զգալի չէ լինում: Փոքր ինչ աւելի բարձրադիր տեղերում, ինչպէս են Մադրա, Ալեւու և այլն, հացաբոյսերը միայն օգոստոսին են հասնում:

Բազարքենտի կողմերում արտերը շատ անգամ վնասւում են վաղահաս ցրտերից, ուստի և բնակիչները, գլխաւորապէս մալականներ, այնքան էլ չեն զբաղւում երկրագործութեամբ, այլ առաւելապէս պարապում են անասնապահութեամբ։ Արդէն օգոստոսի սկզբին եայլախներում այնքան զգալի է դառնում ցուրտը, որ բոլոր սարուորները վերադառնում են։

Օգը ընդհանրապէս խոնաւ է. զարնան սկզբում յուր անձրևներ են տեղում։ Ամառը չորային է լինում և երբեմն նոյն իսկ երաշտութիւն է պատահում։

Բուսականութիւն.—Սիսիոնը բուսականութեան կողմից շատ աղքատ է։ Բոլոր լեռները մերկ են և ոչ մի անտառ չկայ, այս պատճառով էլ բնակիչների միակ վառելանիւթը՝ բակորն է։ Պտղատու ծառեր ևս բոլորովին չկան։ Միակ ծառը, որ զարդարում է գիւղերի առուների և գետերի ափերը՝ ուռենին է։ Բոյսերն էլ բազմազան չեն։ Գարին ու ցորենը այնքան ցածր են բուսնում, որ գիւղացիներն ստիպուած են մանգաղով հնձելու, որ անհամեմատ դանդաղ և դժուար է կատարւում. ուստի խեղճ գեղջուհիներն էլ հարկադրւում են մանգաղ վերցնել և օգնել ամուսիններին։

Կենդանիներ.—Սիսիոնը հարուստ է բազմատեսակ ընտանի կենդանիներով, որոնց արածեցնելու համար ունի բազմաթիւ արօտատեղիներ, առաւելապէս Բազարքենդի կողմերում։ Ամենից աւելի պահում են ոչխարներ, կովեր, եզներ, էջեր և ձիեր։ Դաշտերում պատահում են նապաստակներ, աղուէսներ, գայլեր և այլն։ Ընտանի թռչուններից գլխաւորապէս պահում են հաւեր, իսկ սագ, բազ, հնդկահաւ և այլն շատ քիչ։

ՆԱԾԱՆԻՈՐ ՏԵՂԵՐ ԵՒ ԴԻԻՂԵՐ,

ՂՈՇՈՒՆ ԴԱՇ.

Ղարաքիլիսից մօտ երկու քիլոմետր հեռավորութեան վրայ գտնուում է Ղոշուն-դաշ կոչուած տեղը, ուր կան բազմաթիւ ղոշվէններ: Այս տարածութիւնը մի ժամանակ շրջապատուած է եղել հաստ պարսպով, որ արեւմտեան կողմում գալիս յանգում է մի բարձր ժայռի: Պարսպի մէջ կան քարակոյտեր, շրջապատուած ցից-ցից կանգնեցրած սրածայր քարերով: Այս շրջանների տրամագիծը հասնում է 5—30 մետրի (2—14 սաժէն): Քարերը ընդհանրապէս սրածայր են, $1\frac{1}{2}$ —3 մետր (2—4 արշ.) բարձրութեան, 1—2 մետր ($1\frac{1}{2}$ —3 արշ.) լայնութեան և 1— $1\frac{1}{2}$ մ. ($1\frac{1}{2}$ —2 արշ.) հաստութեան: Սրանցից մի քանիսի ծայրերը ծակուած են: Կան նաև այնպիսիներ, որոնք մի քանի ծակեր ունին: Մի քանի տեղեր էլ բարձրանում են սոսկ քարակոյտեր, առանց շրջապատող քարերի, ինչպէս և տեղ-տեղ կան միայնակ և կամ ուղիղ գծով շարուած քարեր (մանհիրներ):

Շրջակայ ժողովուրդը պատմում է, թէ այս քարակոյտերի տակ թաղուած են զօրապետների, իսկ կանգնեցրած քարերի տակ՝ զինուորների մարմիններ, ուստի և զրանց կոչում է Ղոշուն-դաշ, այսինքն Զօրքի քար:

Այստեղ կան նաև մի քանի արհեստական քարայրներ, շինուած ահագին, 2—4 մետր. (3—6 արշ.) երկարութեան և 2—3 մետր. ($3—4\frac{1}{2}$ արշ.) լայնութեան սալաքարերից, որոնց մեծ մասը գետնի մէջ է ամրացրած, իսկ մի քանիսը՝ գետնի մակերևոյթի վրայ: Այս քարայրները զանազան մեծութեան և $1\frac{1}{2}$ —3 մետր ($2—4\frac{1}{2}$ արշ.) բարձրութեան են: Երկարութեան ուղղութեամբ ունին 0,71 մետր (մի արշին) բարձրութեան և նոյնչափ լայնութեան դռներ:

Այստեղ զեռ ևս պեղումներ չեն կատարուած. գիւղացիները տեղ-տեղ փորելով գտել են մարդկանց զիականք և կաւէ ամաններ:

ՍԻՍԻԱՆ.

Սիսիան գետի ձախ ափին բարձրանում է մի բլուր, որի գագաթը պատած է ժայռերով: Այս բլրի արևմտեան կողմից էլ հոսում է Զէակ-սու գետակը, որ սկիզբն է առնում Ալեյու գիւղի մօտի Փիր-դաղից և բլուրի հիւսիսային կողմում թափւում Սիսիան-գետի մէջ:

Բլուրի երեք կողերը զառիվայր են, և միայն արևելեանը փոքր ինչ մատչելի է, ուր և գտնւում է միակ ճանապարհը: Այս բլրի գագաթին գտնւում է մի հին բերդ, որ ունեցել է երկու պարիսպ: Բերդի գագաթին կայ մի ավազան, որի ջուրը բերուած է եղել մօտակայ, հարաւային կողմի լեռներից, որովհետև այդ ուղղութեան վրայ գտնուել են փողրակներ: Ժայռերի մէջ կայ երեք փոքրիկ քարայր: Թէ բերդի շուրջը և թէ մէջը նկատելի են տների հետքեր: Բերդի հիւսիսային ստորոտում, գետի ափին, գտնուել են կարասներ, լի մարդկանց ոսկորներով:

Բլուրի արևելահարաւային լանջը բաւական փորուած է, որտեղից երբեմն արծաթի հանք է արտահանւած:

Բերդի ստորոտում գտնւում է Սիսիան թրքաբնակ գիւղը:

ԲՈՒՆԱԿՈԹ.

Այս, նախկին մելիքանիւտ գիւղը տեղաւորուած է բլրակների մէջ, մի ընդարձակ հովտում, որի միջով հոսում են երկու փոքրիկ առուակներ: Սրանց ափերին տնկուած են ուռենիներ, որ բաւական գեղեցկութիւն են տալիս գիւղին: Կանոնաւոր փողոցներ չկան, տները ցեխից են շինուած, ցեխ պարիսպներով շրջապատուած: Կան միայն մի քանի երկյարկան տներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Մելիք-Թառնգեանների նախկին ապարանքը: Գիւղի արևելեան մասում գտնւում է մի գեղեցիկ, չորս սիւների վրայ հաստատուած եկեղեցի,

փոքրիկ, զմբէթաւոր զանգակատնով: Վերջինս շինել է մե-
լիք Թանգի Բ, ուր և թաղուել են ինքը, իւր կինը, որդին,
Ղուկաս-բէկը և մելիք Աղաբէկը:

Եկեղեցու գաւթում գտնուում է Հայոց եկեղ. ծխական
դպրոցի շէնքը: Դպրոցը ներկայումս փակուած է:

Գիւղի տրեւտեան կողմում գտնուում է մի հին եկեղե-
ցու աւերակ, որին գիւղացիները Կիոյ են կոչում և որի վրայ
կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Թվ. ՌՃԾԴ. Ես Ածատուր վարդապետս շի-
նեցի զայս սուրբ եկեղեցիս:

Այս եկեղեցու մօտ կան երկու, միմեանց կից գերեզմա-
նաքարեր, որոնցից մինի տապանագրից կարդացուում էր.

Այս է շիրիմն հանգստեանս պարոն Ծահիկայ
որդի վարդամայ եւ իւրոյ տիկնոյ. առաջնորդ
գեղոյս. որ թերաւատար ժամանակաւ փոխեցաւ
ի Բոս և և թող զծնողսն իւր սուգ անմխիթար
յունէնացեալ աշխարհիս... Թվ. 23Ե.

Գիւղի արեւմտեան կողմում ևս կայ մի աւերակ, բայց
այժմ փոքր ինչ նորոգուած եկեղեցի, որին տեղացիները Խա-
չեր են կոչում: Սրա մօտ ևս կայ գիւղացեղի և գերեզմանա-
տուն, բայց անունը անյայտ է:

Բռնակոթից դէպի հիւսիս, 1 կիլոմետր (մօտաւորապէս
մի վերստ) հեռաւորութեան վրայ ձգւում է մի բաւական
խոր ձոր, որը գիւղացիները «Ծակերի-ձոր» են կոչում: Սա
բաղկացած է կարմիր հողից և կարմիր ժառերից. սրանց մէջ
փորուած են 10—15 այրեր, որ ներկայացնում են մեծ և
փոքր սենեակներ: Բռնակոթիցիները ո՛չ մի բան չկարողացան
պատմել այդ այրերի մասին: Այդ արուեստական այրերից
փոքր ինչ բարձր, հոսում է մի փոքրիկ աղբիւր, որ սուրբ
է համարւում: Կաթ չունեցող մայրերը սղանձ են անում,
շող տալով զալիս այստեղ, մնացած աղանձը ածում աղբիւրի
մէջ, մոմեր վառում և կաթ խնդրում:

Գիւղի բնակիչները բնիկներ են, բայց ինչ հայ լուսա-
ւորչական: Բնդամենը 178 տուն. 1107 ար. 953 իգ. ի միա-

սին 2060 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

ԱԽԼԱԹԵԱՆ.

Ընկած է մի դաշտավայրի մէջ, որի արևմտեան կողմից հոսում է Այրի գետը, իսկ արևելահիւսիսից՝ Ղարա-սու վտակը, որ գիւղից ներքև թափւում է առաջնի մէջ: Գիւղի արևելեան կողմում ձգւում են Եալլիճու շղթայի Պատպատի և Գափրլու լեռները, իսկ արևմտեան կողմում Լաստ լեռը:

Փողոցները ծուռ ու մուռ են, տները ցեխից, ցեխի պարիսպներով: Եկեղեցին շատ հասարակ է: Գերեզմանատնում կայ երկու փոքրիկ հասարակ մատուռ: Գիւղը 1896 թ. պատահած երկրաշարժից բաւական վնասուել է:

Բնակիչները բնիկներ են, բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր. ընդամենը 111 տուն, 578 ար. 510. իգ. = 1088 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Առաջ ունէին մի եկեղ. ծխական դպրոց, որին պ. Ծատուրեանը տարեկան հարէւր ըուբլի նպաստ էր տալիս: Գիւղում այժմ կը լինին մինչև 40 հոգի գրագէտներ:

ԲՆՈՒՆԻՍ.

Ընկած է Ախլաթեան գիւղից փոքր ինչ արևուտք, Լաստ լեռան հիւսիսային կողմը, մի փոքրիկ ձորակի մօտ, որտեղից մի առուակ է հոսում: Նրա հարաւային կողմում բարձրանում է մի բլուր, որի գլխին դեռ հին ժամանակներում խրամներ են հատուած պաշտպանութեան համար: Բլուրի ստորոտումը կայ մի աւերակ եկեղեցի:

Գիւղի հիւսիսային կողմում ընկած է մի հին գերեզմանատուն, ուր կանգնած է մի գեղեցիկ դամբարան 2,66 մետր (1 ս. 12 վ.) երկարութեան, 2,13 մ. (մի ս.) լայնութեան և 3,55 մ. (1 ս. 2 ա.) բարձրութեան: Շինուած է սև քարից: Դամբարանի քիւի (corniche) արևելեան ճակատին կայ մի բարձրաքանդակ վագր և առիւծ, ոտների տակ մի թըռ-

չուն: Արևմտեան երեսը զարդարուած է մի գեղեցիկ խաչով, որի թևերի բացուածքներում գրուած են. —

Պապ. Սիմոն. յիշեցէք ի Բն: ԹՎ. 22.

Իսկ ներքևում —

Երկրպագողք Ածընկալ սը խաչիս խնդրեմք 'ի ճենջ մեք Մտիրոս Վանննի վս քաղցր եւ անուշատես արեգակնաման եւ ծաղկատեսիլ զաւակին մեր Արպէլին որ էր ածաին շնորհաւքն յցեալ այնչափ որ ի կէս տարոջն զհայ գիրս եւ ի մի ամսոջն զմիողալին ուսաւ. զտեսողնն իւր զամէն զարմացոյց, եւ ի սէրն իւր յորդորէր. ամենեցուն լինէր սիրելի. սիտանի պարոնաց շինականաց ածսիրաբար. կէսսարեայ փոխեալ աշխարհէ ընդ նահատակաց լուսոյ թողել մեզ դառն կսկիծ անմիսիթար սուգ. յիշատակ տեսողաց իւր. աղաչեմք զձեզ յիշել զորդիս մեր զ'Արպէլն եւ զանմիսիթար ծնողքս:

Հայր Ալիշանի ասելով՝ վերոյիշեալ Մարտիրոսը եղել է ժԳ. դարում Բնունիս և Կիրակոսիկ (Աղբենա) գիւղերի տէրը, որ իւր միակ որդու, Օրպէլի մահուան պատճառով նուիրել է այդ գիւղերը Տաթևի վանքին:

Գամբարանի առաջը և շուրջը կան գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերի վրայ քանդակուած են մի մի մարդու պատկեր և բլիթներ: Այս հացերը ննջեցեալների հիւրասիրութիւնը ցոյց տալու նպատակով են քանդակուած:

Գերեզմաններից մինը, որ ունի «Գրիգորիկ քաջ վարդապետ» տապանագիրը՝ գիւղացիները սուրբ են համարում և շատ հիւանդներ գալիս են այստեղ բժշկութիւն հայցելու:

Այս գիւղիցն է եղել Զաքարիա վարդապետ Աղամեանը, որ շատ լեզուներ է իմացել, Հայաստանում կաթողիկոսութիւն է քարոզել և յետոյ Հռոմի Ս. Մարիամ Եգիպտացի անուանուած եկեղեցում հայերի խոստովանահայր և Հաւատի ծաւալման (Propaganda-ի) ժողովի տպարանում հայերէն գրը-

քերի սրբազրիչն է եղել: Այնտեղ էլ մեռել է 1688 թուին, թողնելով իւր ստացուածքը նոյն եկեղեցուն *):

Արդի Բնունիս գիւղը վերաշինուել է 1866 թուին, երբ ալիաթեանցիներից նրանք, որոնց հաղաբաժինը այդ կողմերումն է ընկել՝ իրենց բնակութիւնը այդտեղ են տեղափոխել:

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչական են, ընդամենը 36 տուն, 160 ար. 122 իգ., 282 հոգի:

Պարապմունքը նոյնն է. ունին մինչև 15 հոգի գրագէտ և մի քահանայ, իսկ դպրոց՝ երբէք չեն ունեցել:

ԱՆԳԵՂԱԿՈԹ.

Այս գիւղը, որ ԺԵ. դարում գրուած մի աւետարանի յիշատակարանի մէջ կոչուած է «գիւղաքաղաք Անկեղակութ»՝ գտնուում է Շաղաթի և Շաքիի մէջ: Գիւղի մի մասը ընկած է Բազար-չայի ափին, իսկ միւսը՝ փոքր ինչ բարձրացող բարձրաւանդակի վրայ: Գետի ափը ծածկուած է ծառերով և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի: Կանոնաւոր փողոցներ չկան, այլ նեղ, ծուռ ու մուռ կաճաններ:

Գիւղի գրեթէ կենդրոնում, բարձրաւանդակի վրայ, որի սաւառից հստում է Բազար-չայը և բացուում մի գեղեցիկ տեսարան՝ գտնուում է Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Սա քարաշէն է, բաւական գեղեցիկ, ներքուստ էլ զարդարուած խաչկալով ու ջահերով:

Բացի սրանից կան նաև ուրիշ երկու, հին եկեղեցիներ, որոնցից մինը, Ս. Ստեփանոս՝ հասարակ շէնք է: Պատերի մէջ կան գերեզմաններից վերցրած տապանաքարեր, որոնց վրայ կարդացուում է ՁԼԲ. (1282) թուականը: Իսկ եկեղեցու վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

Ես Գարնեցի տէր Վիլասի որդի ուստայ Փա-
նէս շինեցի սք եկեղեցիս թվ. ՌՃԺԷ:

Եկեղեցին պարսպապատ է:

Այժմ այս եկեղեցումն է կատարուում ժամասացութիւնը:

*) Աւիշան, Սիսական. եր. 216.

Միւս եկեղեցին, որը տեղացիները ս. Հազարափրկիչ են անուանում՝ գտնուում է փոքր ինչ արևելք, բարձր ժայռերին կից: Սա մի փոքրիկ շինք է և այժմ աւերակ: Թէ սրա և թէ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մօտից վարար աղբիւրներ են բղխում:

Գիւղում կայ երկու հին գերեզմանատուն, որոնցից մինում նշանաւոր են «հարս ու փեսի» գերեզմանները:

Սրանք երեք գեղեցիկ խաչարձաններ են մի շարքի վրայ կանգնեցրած, որոնցից միջինը քիչ փոքր է: Միջինի առաջ մի տապանաքար է ձգուած, որի վրայ նկարուած է ձեռնեւոր կրծքին դրած մի հարս: Միջին խաչարձանի վրայ գրուած է.—

Կամանն Այ կանգնեցաւ զխաչս ի փրկութիւն
Ամիրին եւ իւր ամուսնուն եւ իւր ծնողաց. թվ.
ՊԿԵ.

Աւանդութիւնն ասում է, թէ այդ երեք գերեզմանները պատկանում են մի թագուորի, իւր հարսին և քաւորին, որոնք պսակից վերադառնալիս սպանուել են հարսին փախցնել կամեցող անօրէններից:

Պատմում են, թէ նոյն կուում սպանուել է նաև գիւղի իշխանի որդին, որ թաղուած է սրանց հանգէպ և որի դամբարանը աստիճանաբար փոքրացող մի պատուանդանի վրայ բարձրացած մի խաչարձան է, առանց տապանազրի:

Գիւղից դէպի արևմուտք, մօտ քառորդ քիլոմետր հեռավորութեան վրայ, բարձր ժայռերին կից շինուած երկու եկեղեցի կայ, որոնցից մէկը մասամբ ժայռի մէջ է փորուած: Այս եկեղեցիները, որ այժմ գրեթէ բոլորովին աւերուած են՝ տեղացիներից կոչուում են ս. Վարդանանց, և սրանց տօնին բաւական ուխտաւորներ են գալիս:

Այստեղ կան ԶԼ. (1281) թուական կրող տապանաքարեր:

Այս եկեղեցիների մօտից բղխում են հինգ վարար աղբիւր:

Ժէ. դարի վերջում այս գիւղի տանուտէրը եղել է մելիք Շաֆուազը, որի մօտ 1699 թուին Իսրայէլ Օրիի թելադրութեամբ հաւաքուել են մօտիկ աւանների 9 կամ 10

տանուտէրներ, Հայոց տէրութիւնը վերականգնելու մասին խորհրդակցելու *):

Այժմեան բնակիչները Թաւրիզի Ղարա-Քէօֆշան գիւղից են, բոլորն էլ Հայ լուսաւորչական. ընդամենը 179 տուն, 885 ար. 746 իգ: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Գլխոց չունին. գրագէտների թիւը հասնում է 50-ի:

Տ Ո Ւ Լ Ո Ր Ս.

Գտնւում է Այրի-չայի աջ ափին, որի մէջ է թափւում Սիսիանու-գետը՝ գիւղի հիւսիսային կողմում, իսկ արևելքից արևմուտք հոսում է Ալաքչու ջուրը, որ բղխում է Ալաքչի (Ցղունի) աւերակ գիւղից և թափւում միևնոյն գետը: Գիւղի արևելեան կողմում ձգւում են Եալլիճու սարերը, որոնց հետ ուղիղ անկիւն կազմելով՝ դէպի արևմուտք ձգւում է մի ուրիշ լեռնաշղթայ, որի ամենաբարձր գագաթը կոչւում է Փիր-գաղ կամ Գիւնէյ: Հարաւային կողմում բարձրանում է Ղոնադ-գետոմազ սարը: Գիւղը ամբողջապէս զետեղուած է մի հարթութեան վրայ, որի արևելեան կողմում բարձրանում է մի փոքրիկ բլրակ, մի հին գերեզմանատնով: Այստեղ կան տապանադերեր 28. (1501) թուականից: Եկեղեցին մի հասարակ, կամարակապ շէնք է: Գիւղում կան բաւականաչափ կանոնաւոր և լայն փողոցներ: Գետի ափին բուսած են ուռենիներ, որ բուսական գեղեցկութիւն են տալիս գիւղին:

Բնակիչները գաղթականներ են Շուշու, Մշի և Հին-Նախիջևանի գաւառներից: Հայ լուսաւորչականներ՝ 60 տուն են, 290 ար. 273 իգ., կան նաև 22 տուն շիա-պարսիկներ, 113 ար. 63 իգական:

Պարապում են երկրագործութեամբ. հողը պատկանում է մի թիւրք բէկի: Անասնապահութիւնը նոյնպէս բաւական զարգացած է:

Գիւղը երբէք կանոնաւոր դպրոց չէ ունեցել. գրագէտների թիւը հասնում է 10-ի:

*) Սխական, եր. 212.

Յ Ղ Ո Ւ Ն Ի.

Փիր-գաղ և Ղոնաղ-գեօրմազ սարերի մէջ մի հարթակի վրայ գտնուում է մի աւերակ եկեղեցի և տների հետքեր: Տուլորս գիւղի ծերունիները պատմում են, որ այդ տեղը երբեմն գիւղ է եղել Յղունի անունով և պատկանել է Տաթևի վանքին: Տուլորսի կալուածատէր Սաֆար-Ալի-բէկը Վաղատնից 10 տուն թուրք է բերել բնակեցրել այդտեղ և անունն էլ փոխել՝ Ալաքչի: Յետոյ թուրքերը կրկին վերադարձել են, բայց և այնպէս հողը մնացել է Սաֆար-Ալի-բէկին սեփականութիւն:

Տուլորսի մօտ է Աղբեանտ, փոքրիկ հայաբնակ գիւղը:

Ա Լ Ե Լ Ո Ւ.

Զետեղուած է Սալվարտ լեռան ստորոտում, զիմացը բարձրանում են անտուն բլուրներ: Սալվարտի լանջերը ներկայացնում են ամենագեղեցիկ արօտատեղեր, ուր Զանգեզուրի և Զիրբայիլի թուրքերը իրենց անասուններով «եայլախ» են դուրս գալիս: Լեռան լանջերից բղխում են բազմաթիւ աղբիւրներ. սրանք միանալով կազմում են Ալելուի վտակը, որ նախ նոյն գիւղի առաջով և ապա Սիսիանու բերդի արեւմտեան կողմով անցնելով՝ թափւում է Սիսիան գետի մէջ:

Սալվարտը ունի երեք գաղաթ, որոնցից ամենաբարձրը՝ միջինն է: Այստեղ կան մեծ և մանր քարերով շինուած բազմաթիւ սենեակներ, որոնց ո՛չ մէկը ծածկ չունի: Բարձր կէտերում և սենեակների շուրջը քարերը միմեանց վրայ դարսուած են և փոքրիկ աշտարակներ են ներկայացնում: Սենեակներից երկուսը ուխտատեղի են համարւում, չնայելով որ ո՛չ մի պաշտելու արժանի բան չէ նկատւում: Սրանցից մէկի մէջ ոչխարի մի քարէ արձան կայ: Պատերը ծածկուած են ուխտաւորների կապած գոյնզգոյն շորերի կտորներով, մեխերով, պայտերով և այլն:

Գաղաթից փոքր ինչ ներքեւ արեւելեան կողմում մի փոքրիկ աղբիւր է բղխում, որ երկու մետրաչափ հոսելուց

յետոյ անյայտանում է գետնի տակ: Ասում են, թէ արեգակի ճառագայթները նախ այս ջրի վրայ են ընկնում, թէ նա սուրբ է, կոտորում է դաշտային մկներին՝ եթէ գան հանգիսով տանեն և շաղ տան արտերի վրայ:

Լեռան արևմտեան լանջի վրայ ութ աղբիւր են բըղխում, որոնցից մէկը աւելի բարձրից. սրանց ջուրը հաւաքուելով մի տեղ՝ մի փոքրիկ լիճ է գոյացրել:

Լեռան գագաթից պարզ եղանակին երևում են Նախիջևանը և Արաքսը: Սկայն հազիւ է պատահում, որ այստեղ եղանակը պարզ լինի, այլ միշտ պատած է թուխպով և քամին սաստկութեամբ փչում է: Զիւնն էլ լանջերին մնում է ամբողջ ամառ: Իմ բարձրացած օրը, յուլիսի 25-ին, ջերմութիւնը 9⁰ էր Ռէօմիւրով:

Գիւղում ուշադրութեան արժանի բան չկայ. նոյն իսկ եկեղեցին ցեխից շինուած մի հասարակ շէնք է: Բացուած և մասամբ նորոգուած է մի հին փոքրիկ եկեղեցի:

Բնակիչները Պարսկաստանից 1828 թուին գաղթած լուսաւորչական հայեր են. ընդամենը 79 տուն, 305 ար. 257 իգ., միասին 562 հոգի:

Բացի սովորական պարապմունքից՝ սրանք նաև աղ են տանում Նախիջևանից Շուշի:

Դպրոց չունին:

Մ Ա Ջ Ր Ա.

Գտնւում է Շաղատից արևելահարաւ, ձգնաւորի-սար (Աբուդ-գիւնէյ), Ախճա, Եար-Եարլաղան և Սուլու-քար լեռների ստորոտների միախառնուելու տեղում: Գիւղի հիւսիսային կողմում երկու խոր ձորեր միմեանց կտրելով՝ կազմում են մի բարձրաւանդակ լեզուակ, որի վրայ հնումը եղել է մի բերդ, որի միայն հետքերը նշմարելի են այժմ: Զորերի միջով հոսում են առուակներ, որոնք միախառնուելով՝ Շաղատի մօտ թափւում են Բազար-չայը:

Բերդի մօտ կայ մի հին գերեզմանատուն: Գիւղի հողի մեծ մասը կարմիր է, որից շինուած տներն էլ կարմիր են:

Եկեղեցին պարսպապատ է և բաւական գեղեցիկ, մանաւանդ ներսից: Սրա մօտ գտնոււմ է հայոց եկ. ծխական այժմ փակուած դպրոցի շէնքը:

Բնակիչները Խոյի Ղուխ գիւղիցն են, 1828 թ. գաղթած: Ընդամենը 76 տուն են, 454 ար. 367 իգ., միասին՝ 821 հոգի: Գիւղում, Բագուի ազգեցութեամբ, կայ փոքր ինչ կրթուած երիտասարդութիւն, որ ընկերակցութեամբ ստանում է հայ լրագիրներ և գրքեր:

Գիւղացի երիտասարդները բաւական քաջ են: Շատ անգամ կռիւ է պատահում սրանց և գիւղի շրջակայքում «եայլախ» դուրս եկած թուրքերի մէջ, որոնք իրենց ոչխարները արածեցնելիս են լինում սրանց արտերում: Այս կռիւները երբեմն սպանութեամբ են վերջանում: Շատ անգամ այս քաջ երիտասարդները քշում են իրենց արտերը մտած թուրքերի ոչխարները և բերում գիւղ: Իսկոյն երկու կամ երեքը մորթում, «մատաղ են ածում»: Անմիջապէս գիւղի գլխիւրը շրջո՞ւմ է գիւղը և բլաւում. «Ամէն տնից մինը, մի աման, չորս հաց առնէ գայ հա, առնէ գայ»: Անմիջապէս տնից մի-մի հոգի են հաւաքւում և հազար ու մի կատակներով, ուրախութիւնով ուտում են: Միւս օրը թուրքերը գալիս են գիւղ և հազար աղաչանքներով, տուգանքներ վճարելով լեւո ստանում իրենց մնացած ոչխարները և գնում:

Ընդհանրապէս պարապում են երկրագործութեամբ: Արտերը հասնում են օգոստոսին: Անասնապահութիւնը նոյնպէս բաւական զարգացած է: Ոմանք էլ Նախիջևանից աղ են տանում Շուշի ծախելու:

Ո Ւ Զ.

Դալի-չալը, որ սկիզբն է առնում Ուզի մօտակայ լեռներից, Այրի-չալի հետ միախառնուելով՝ թափւում է Բագար-չալը: Այս միախառնման մօտ, գետի աջ ափին, մի բարձրաւանդակի վրայ զետեղուած է Ուզ գիւղը, որ հնումը Ոյժ է կոչուել: Գիւղի հանգէպ, հիւսիսային կողմը բարձրանւմ են երկու բարձր գագաթներ, որոնց վրայ հնումը

ՀԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

բերդ է եղել: Արևմտահիւսիսային կողմումն էլ, գիւղից մօտ երկու քիւմետր հեռաւորութեան վրայ գտնուում է մի հին անապատ, ս. Կիրակոս անուանով: Վանքը բոլորովին քանդուած է և արձանագրութիւններ չկան:

Թ. զարից սկսած այս անապատը բաւական նշանաւոր է եղած և այստեղից են եղել Յակոբ Ոյծայ աւագերէցը, որ «նախակարգի ոչ միայն քան զՍիմէոն Շաղտաւ վանականն, այլև քան զՄանկիկ քորեպիսկոպոս Ծղկայ» *): ԺԱ. դարում գիտնական վարդապետների շարքում լիջուած է նաև Գէորգ Ուծեցին:

Անապատից ցած, ձորակի մէջ կան արուեստական ալբեր: Գիւղի մէջ երկու հին եկեղեցիներ կան, որ ճարտարապետական տեսակէտից շատ հասարակ են:

Այժմեան բնակիչները Պարսկաստանի Գեարմարի (Թաւրիի մօտ) մահալի Ուզումչի գիւղից են, բոլորն էլ լուսաւորչական հայեր, 175 տուն, 562 ար. 611 իգ., միասին 1173 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Հողը արքունական է:

Կանոնաւոր դպրոց չեն ունեցել: Ունին մի քահանայ, որի հետ խոռոված են:

*) Ալիշան, Սիսական, եր. 216.

ՆՂԱՆՆԱԻՐ ՎԱՆՔԵՐ.

—*—

Շ Ա. Ղ Ա Տ.

Եղել է առաջ գահանիստ քաղաքաւան, բայց այժմ մի հասարակ գիւղ է և գտնւում է մի թերակղզիաձև հարթութեան վրայ: Նրա հիւսիսային կողմից հոսում է Բազար-չալը, որի հետ խառնուելով արեւմտահիւսիսից հոսող վտակը՝ անցնում է դէպի արևելք, մինչև Բերդի սարը, ուր նրա հետ խառնւում է Մազրա-գետը: Գիւղի արևելեան կողմում բարձրանում են երկու բլուր, ուր հնում մի բերդ է եղել, որի հետքերը միայն կարելի է այժմ նշմարել: Փոքր ինչ հեռու, հիւսիսային կողմում երևում է Քեչաբերդի սարը, որի վրայ նոյնպէս հնումը եղել է մի բերդ, որ այժմ բոլորովին քանդուած է: Իսկ հարաւային կողմում բարձրանում է «Ճգնաւորի սարը»: Սրա գագաթին, մօտ 30 մետր երկարութեան և 12 մետր բարձրութեան մի ժայռ կայ, բաղկացած 1-4 մետր երկարութեան և գրեթէ մի մետր լայնութեան կանոնաւոր, միմեանց մօտ դարսած քարերից, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով՝ մի գեղեցիկ պրիզմա են կազմում: Այս ժայռի մէջ մի փոքրիկ անցք կայ, որ 2,88 մ. (4 ա.) խորութիւն ունի, սակայն շատ նեղ է, այնպէս որ միայն տասն տարեկան երեխան կարողացաւ ներս մտնել:

Այս ժայռը երկար ժամանակ պաշտւում էր. հէնց այժմ էլ երաշտ ժամանակ Շաղատի և շրջակայ գիւղերի բնակիչները այստեղ են դիմում ուխտ անելու, զոհեր մատուցանելու մի փոքրիկ մատուռի մէջ, որ սրանից տասն տարի առաջ շաղատցիները շինել են այս լեռան լանջին: Այստեղ մի տսփարակ և մի զմբէթաձև փոքրիկ քար կայ: Պեղումները ցոյց են տուել, որ այդ սուրբ համարուած տեղում բացի կճուճների կտորներից ուրիշ ոչինչ չէ եղել:

Այս ժայռի մօտ կայ մի ուրիշ նոյնպիսի ժայռ, իսկ սրանց մէջ նկատուում են պարսպի հետքեր:

Գիւղի արեւմտեան կողմում, բլրակների մէջ մի փոս կայ, ուր երբեմն լիճ է եղել: Այժմ գարնան ժամանակ միայն լըցւում է նա և ջուրը մի առժամանակ մնում:

Գիւղի գրեթէ կենդրոնում կայ մի փոքրիկ, հասարակ ցեղից շինուած մատուռ, որ ըստ ոմանց ս. Ստեփանոս, ըստ այլոց ս. Դանիէլ է կոչւում: Սրա մէջ կայ երկու գերեզման, առանց տապանաքի:

Մատուռի շուրջը կան հին գերեզմաններ, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է, ԹՎ. 28: Ննջեցեալի անունը եղծուած է, միայն կորդացւում է «բէկ» խօսքը:

Մատուռից փոքր ինչ հեռու կանգնած է գիւղական եկեղեցին, որը կառուցել են գիւղացիները՝ նախկին եկեղեցու տեղում: Կոչւում է սուրբ Գէորգ: Երկու, պատերին կից կեղծ-սիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և նոյնպիսի ձեղուն: Չորս ոստիկ փոքրիկ լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում: Եկեղեցին ներսից բաւական զարդարուած է. ունի գեղեցիկ խաչկալ, երկու ջահ: Յատակը ծածկուած է գորգերով:

Եկեղեցու շուրջը կան հին գերեզմանաքարեր:

Փողոցները փոքր ի շատէ կանոնաւոր են: Տների առաջ կան փոքրիկ պարտէզներ, ուռի ծառերով:

Բնակիչները 1829 թուին Պարսկաստանի Մարաղայից, Խոյից և Սալմաստից գաղթած հայ լուսաւորչականներ են, ընդամենը 126 տուն, 667 ար. 550 իգ., միասին 1217 հոգի:

Պարսպում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ուսումնարան չունին: Գիւղում կլինին մօտ 25 գրագէտ: Շաղաթի մօտ է Բալաքը, ուր ոչ մի հնութիւն չկայ: Բնակիչները Սպահանից ու Սալմաստից են գաղթած:

ՂԱՐՍՔԻԼԻՍԱ.

Համանուն գիւղի արեւմտահիւսիսային կողմում, մի բարձրութեան վրայ կանգնած է Ս. Յովհաննէս եկեղեցին: Սա

սև, տաշած քարից շինուած մի գեղեցիկ շէնք է, 19,17 մետր (9 սաժէն) երկարութեան, 14,91 մ. (7 ս.) լայնութեան և 19,17 մետր (9 ս.) բարձրութեան, չհաշուած զմբէթը, որ քանդուած է: Իւրաքանչիւր պատի մէջ կան երկուական եռանկիւնաձև ներսանկուածներ, իսկ պատուհանների գլխներին գեղեցիկ նախշեր: Եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է և անսիւն: Չորս կիսաբոլոր, չորսական մետր լայնութեան թևեր բաժանում են եկեղեցին չորս մասի, որոնց անկիւններում կան խորհրդանոց՝ իւրաքանչիւրը մի պատուհանով: Կամարները, որ բոլորում են թևերի պատերին կից կեղծ սիւնների վրայ՝ ռոմանական են, իսկ սրանց վրայ բարձրանում է կաթուղիկէն, 7,2 մ. (3 ս. և 1 ա.) բարձրութեան, որ ունի չորս պատուհան: Գմբէթը քանդուած է:

Կաթուղիկէի մէջ կան երեք բարձրաքանդակ անդրիններ, որոնցից միջինը փոքր ինչ աւելի մեծ է: Սրա շուրջը զըրուած է.—

Տէր Յովսէփ Սիմնեաց նախսկոպոս.

Իսկ միւսների վրայ՝ —

Թէոդորոս Սիոնի վանական.

Կոնստանտ Սիմնեաց տէր:

Կաթուղիկէի շուրջը՝ արտաքուստ փորագրուած է.—

Շերոյեանի Բաբնի (?) Մամիկոնեան.

Կաթուղիկէի վերին քիւի (corniche) վրայ շինուած են չորս աւետարանիչների անդրինները, իւրաքանչիւրի տակ անունը փորագրուած:

Իսկ ներքին քիւի վրայ արձանագրուած է.

Սուրբ Գրիգոր ողորմեա Գրիգորի Սիմնոյ ե կորուսեալ Ռոստոմոյ:

Եկեղեցին ունի երկու դուռ, արևմտեան և հարաւային կողմերում, որոնց վերևում կան մի մի մեծ պատուհան:

Արևմտեան դռան մօտ կայ մի արեգակնային ժամացոյց և սրա մօտ հետևեալ արձանագրութիւնները. —

Թվ. ՇԿԶ. Սմբատ որդի Աշոտոյ Սիմնեաց իշխանաց իշխան. Յաղաւթս յիշեցէք:

✱ Զգրող ժամացոյցիս յիշեցէք. Նս Գրիգոր
գրեցի:

Եկեղեցու մէջ, սեղանի աջ պատի վրայ, կայ հետեւեալ
եղծում՝ արձանագրութիւնը:

Նս Շապու գարդայ սլաարիկայ որդի... ի
վանից սուրբ և կնդեցուս գնեցի սնրտիլ վարդար
(?) քառասուն երկրորդ շարաթի հինգշարթի ա-
տուր, որ խափանէ իմ մեղացն...

Սեղանի ձախ կողմում՝

Յիշա՛ Բս Ած Վարագորդի Սիննաց հազա-
րապետ:

Եկեղեցին այժմ վերանորոգում են գիւղացիները, որով-
հետեւ իրենց միակ աղօթատեղին է,

Ներքուստ բուրդովին զուրկ է որևէ զարդարանքից:

Գիւղը գտնւում է Բազար-չայ գետի ձախ ափին: Հայ-
կական թաղը գետեղուած է գլխաւորապէս գետի ափին, իսկ
թրքականը՝ փոքր ինչ վերև մի բարձրաւանդակի վրայ:
Գետի ափին և մանաւանդ գիւղի հարաւային կողմում կան
գլխաւորապէս ուռենիներ, որ բաւական գեղեցկութիւն են
տալիս գիւղին: Կանոնաւոր փողոցներ չկան, տները քարա-
շէն են, իրենց առանձին, պարսպապատ բակերով: Կան նաև
վեց կանոնաւոր, եւրոպական ճաշակով շինուած և զարդա-
րուած տներ: Գիւղի կենդրոնում գտնւում է արքունական
միգասեան դպրոցը, որ բացուած է 1882 թուին. ունի եր-
կու ուսուցիչ և 70 աշակերտ և մի քանի աշակերտուհի:

Բնակիչները 1829 թ. գաղթած են Խոյից և Սալմաս-
տից. կան նաև հինգ տուն բնիկներ, որոնք այժմ 36 տուն
են դառել: Ընդամենը 185 տուն, 630 ար. 638 իգ. ի միա-
սին 1268 հոգի:

Գիւղը պատկանում է Տաթևի վանքին:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ.

Սիսիանի հովտում, Հորթեկիւզ թրքաբնակ գիւղի մօտ,
Ղարաքիլիսա-դաղ կոչուող լեռան լանջին գտնւում է մի աւե-

րակ վաճառք: Սա ամբողջովին շինուած է եղել տաշած կարմիր քարից, առանց սիւների. երկարութիւնն է 19,17 մետր (9 սաժէն), իսկ լայնութիւնը՝ 7,81 մետր (3 ս. և 2 արշ.)։ միայն երեք պատը մնում են կիսաւեր և մի ռոմանական կամար, որ բոլորում է սեղանի վերև։

Եկեղեցու հարաւային պատին կից, որպէս մի առանձին շէնք, գտնւում է մի փոքրիկ, կամարակապ ձեղունով մատուռ, ուր նկատւում են երկու գերեզման։

Պատերի վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց բոլորովին եղծուած են։ Վանքի հարաւային կողմից իջնում է մի ձորակ, որի միջով հոսում է Կարմիր-վանքի ջուրը, որ թափւում է Սիսիանու գետի մէջ։ Իսկ սրա աջ ափին նկատելի է մի գիւղի աւերակ։

Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս վանքը մի աղջիկ և մի եղբայր են շինել։ Եզը ինքնակամ քար է կրել, իսկ աղջիկը միայնակ շարել։

Եկեղեցու հանդէպ բլրակը մօտ երկու հարիւր մետր երկարութեամբ ձգւում է լեզուակի ձևով և ապա իջնում մինչև Սիսիանու գետը։ Այս հարթութեան վրայ կայ մի փոքրիկ, գետնափոր, արհեստական այր, որի մէջ, տնում են, իբր թէ ճգնաւոր է թաղուած։ Ուխտաւորները մի նեղ անցքով ներս են կախւում և համբուրում այնտեղ թափթափուած քարերը։ Մի կանոնաւոր գերեզմանի տեղ չէ նկատւում։ Սրա մօտ կան գերեզմանաքարեր, որոնցից մէկի վրայ մի փոս է շինուած, լատկապէս նրա համար, որպէս զի անձրևի ջուրը այդտեղ հաւաքուի և թռչունները խմելով՝ ննջեցեալի հոգին մխիթարուի։

ՇԱՔԻՈՅ ՎԱՆՔ.

Շաքէոյ վանքը գտնւում է Շաքի գիւղում, որ ընկած է Անգեղակոթ և Ղարաքիլիսա գիւղերի մէջ, Շաքի-չալի աջ ափին, մի հարթութեան վրայ։ Այս գիւղի այժմեան բնակիչները մեծ մասամբ շիա թուրքեր և սիւննի օսմանցիներ են։ Վանքը 17,75 մետր (8 ս. 1 արշ.) երկարութիւն, 7,81

մետր (3 ս. և 2 արշ.) լայնութիւն և 12,78 մետր (6 սափ.) բարձրութիւն ունի և շինուած է մեծ մասամբ տաշած քարից:

Պատերին կից ձգւում են չորսական կեղծ-սիւններ, որոնց վրայ նոյնպէս պատերին կից բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց մէջ կան մի-մի փոքրիկ պատուհան: Կամարների վրայ լանդում է ռոմանական ձեղունը, որ սեղանի մօտ արդէն փոքր ինչ քանդուել է:

Վանքը ունի մի դուռն, արեւմտեան կողմում, որի վերև կայ մի նեղ և երկար պատուհան, իսկ սրա վերև, կտուրի վրայ կանգնեցրած է մի գեղեցիկ 2 մետրաչափ խաչարձան:

Դռան ճակատակալ քարի վրայ գրուած է.

Շաքու եկեղեցիս շինեցինք թ. ՌՅԵ.

Եկեղեցու հանդիպակալ բլրակի վրայ կայ մի փոքրիկ խարխուլ մատուռ:

Եկեղեցու շուրջը թուրքերի տներ ու կալեր շինուած լինելով՝ չէ կարելի որոշել, թէ եղել են արգեօք խցեր և պարիսպ:

Այս գիւղում գտնուած է մի մեծ քարէ սարկոֆագ. (շիրիմ), որ այժմ գործ են ածում որպէս ալիւրի շտեմարան:

Շ Ո Ւ Ք Ա Ր.

Ընկած է Արիւկլու գետի ձախ կողմը, մի հովտում: Գիւղի հարաւային և հիւսիսային կողմերում կան բարձր, կտրմիր ժայռեր: Գիւղի մէջ կայ մի մեծ, տաշած քարից շինուած եկեղեցի, որի միայն մի խորանը և սեղանի պատն են մնացել կանգուն: Եկեղեցու մօտ կայ մի հին, հայկական գերեզմանատուն, որի տապանաքարերը թուրքերը տարել գործածել են:

Այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են, ընդամենը 35 տուն, 125 ար. 93 իգ., միասին 218 հոգի:

Վ Ա Ղ Ո Ւ Դ Ի.

Այս գիւղը գտնւում է Որոտնայ վանքի արևելահիւսի-

սային կողմում, մի բարձրաւանդակի վրայ, որ երեք կողմից պատած է բլուրներով: Արևելեան կողմից էլ ձգւում է մի խոր ձոր և բարձրանում մի մեծ լեռ, որի գագաթին հընումը մի ամրոց է եղել:

Գիւղում կայ մի բոլորովին աւերուած եկեղեցի և նրա մօտ՝ գերեզմաններ:

Այս գիւղը նախկին Վաղարշինն է, Յովհան Որոտնեցու հայրենիքը: Այստեղ Սիւնեաց առաջին թագուհի Շահանդուխտը Քս. 1000 թուականին շինել է «գեղեցկայարմար և վայելչագիտակ» Վաղարշի վանքը այն տեղում, ուր ըստ աւանդութեան ս. Գ. Լուսաւորչից հիմնուած և Ստեփանոս անուն մի ճգնաւորից շինուած եկեղեցի է եղել, որ թունաւոր օձերից խայթուածներին բժշկելիս է եղել. «Ջհարեալսն 'ի թունաւորաց և զսևացեալսն և զուռուցիկսն մերձ 'ի պալթել' հանեն 'ի բարձրաւանդակ լերինսն և ցուցանեն զվանսն, և կամ սակաւ մի հող յեկեղեցւոյն հասուցանեն, փութապէս բժշկէ» *):

Այժմ այդ միւսնոյն զօրութիւնը Որոտնայ վանքին են վերադրում, ասելով, որ երբ օձը կծում է՝ անմիջապէս սկըսում է վողել գէպի Որոտնայ վանքը, և եթէ նա աւելի շուտ է կարողանում հասնել վանքին, քան խայթուածը՝ այն ժամանակ վերջինս չի բժշկուի, իսկ եթէ խայթուածը առաջ հասնէ և համբուրէ եկեղեցու գուռը՝ անմիջապէս կը բժշկուի:

Շահանդուխտ թագուհին թաղուած է եղել նոյն եկեղեցու դռան մօտ:

Վեց տարի յետոյ նոյն Շահանդուխտի և Վասակ թագաւորի որդի Սեադուն «մեծածախ աշխատութեամբ» շինում է մի եկեղեցի, «յոյժ պայծառ և գեղեցկայարմար, գմբէթաշարկ յանուն սրբոյ Կարապետի»:

Գիւղի այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են: Ընդամենը 151 տուն, 738 ար. 558 իգական, միասին 1296 հոգի:

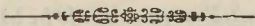
*) Սխական, եր. 217:

Ա Ղ Ո Ի Տ Ի.

Ուզի և Որոտնայ վանքի մէջ, Բարկուշատի ձորի ձախ լանջին ընկած է Աղուտի, նախկին Աղիտու գիւղը, ծածկուած ծառերով: Գիւղի գրեթէ կենդրոնում գտնուում է մի եկեղեցու աւերակ, որի միայն սեղանի կամարը և սրա մօտ՝ զանգակատան ճակատն է կանգուն մնացել: Այս մասը շատ գեղեցիկ է: 6,40 մետր (3 ս.) բարձրութեան երկու կողմ և մի կլոր սիւների վրայ բոլորում են երկու գեղեցիկ ռոմանական կամարներ, իսկ սրանց վրայ՝ 2,13 (մի սաժ.) բարձրութեան երկու կողմ և երկու իսկական գեղեցիկ սիւներ են բարձրանում, միանալով միմեանց հետ դարձեալ ռոմանական կամարներով:

Եկեղեցու մօտ կայ գերեզմանատուն, ուր կան Ռձ. թուականից տապանաքարեր:

Գիւղի այժմեան բնակիչները չիա թուրքեր են, 159 տուն. 647 ար. 515 իգ., ընդամենը՝ 1162 հոգի:

Բ Ն Ա Կ Ի Չ Ն Ե Ր .

— 402 —

Սիսիանու ոստիկանական շրջանի բնակչութիւնը կազմում են հայերը, թաթարները և ռուս աղանդաւոր՝ մուսկանները:

Հայերի փոքրագոյն մասը բնիկներ են, և բնակում են Սիսիանու Բռնակոթ, Ալխաթեան և Բնունիս, ինչպէս և Լորաձորի Շնաթաղ, Լոր և Գարաբաս գիւղերում: Բնիկ են համարւում նաև տաթևացիները, իսկ միւս, մեծագոյն մասը գաղթականներ են, որ գլխաւորապէս եկել են Պարսկաստանից, 1828—29 թուի ռուս-պարսկական պատերազմների միջոցին: Սրանցից Գերմալիները բռնել են Սլելու, Անգեղակոթ, Դուշչի-թաղաքենտ և Ուզ, Մազրա, Բալաք, խոյեցիները՝ Շաղատ, Լճէն, սալմաստցիները՝ Ղարաքիլիսա: Վերջին ժամանակներս սրանցից մի մասը տեղափոխուեց Ղալաջըղ և նրան վերակոչեց՝ երկրորդ կամ նոր Ղարաքիլիսա: Պարզ է, որ այս գաղթական ժողովուրդները, պահելով իրենց նախկին միջավայրերի առանձնատկութիւնները՝ տարբերւում են միմեանցից թէ՛ բարբառով, թէ՛ սովորութիւններով և թէ՛ բնաւորութեամբ: Մեր ներկայ հետազոտութեան մէջ մենք միայն նրանց գիւղերը նկարագրեցինք, որպէսզի տեղագրական բաժինը փոքր ի շատէ լրիւ կարողանայինք ներկայացնել, այն ինչ միւս, զուտ ազգագրական կէտերում, մենք նրանց բոլորովին անուշադիր թողինք, հետազոտելով միմիայն բնիկ ժողովրդին, որպէսզի ազգագրական տեսակէտից սխալներ արած չլինէինք և տարբեր սովորութիւններ միմեանց չխառնէինք: Այնպէս որ մեր բոլոր ազգագրական տեղեկութիւնները վերաբերում են Բռնակոթ, Ալխաթեան,

Բնունիս, Շնաթաղ, Լոր և Դարաբաս գիւղերին, և Վիսիանի ժողովուրդ» ասելով՝ մենք կամեցել ենք յատկապէս այս գիւղերի բնակիչները հասկանալ: Տաթևացիների վրայ մենք պակաս ուշադրութիւն ենք դարձրել, որովհետև վանքի ազդեցութեամբ շատ բան փոխուել է նրանց մէջ:

Արդ՝ մասնաւորելով մեր խօսքը յատկապէս վերոյիշեալ գիւղերի հայ բնակիչների մասին՝ կասենք, որ սրանք ընդհանրապէս միջհասակ, առողջակազմ և բաւական գեղեցիկ մարդիկ են: Սրանց բնաւորութեան յատկանիշ կողմը անչափ կոպտութիւնն է, որ դարաբաղցու կոպտութիւնիցն էլ անցնում է: Վերին աստիճանի տգիտութիւնն էլ միանում է այդ կոպտութեան հետ, և անտանելի դարձնում նրան՝ մանաւանդ երբ Բագուի ազդեցութեամբ կեղծ լուսաւորութիւնը գալիս է լրացնելու պակասը: Կանկաճոտութիւնն ու անվստահութիւնը նոյնպէս բաւական յատկանիշ գծեր են այս ժողովրդի բնաւորութեան:

Բայց այս բոլորը հետեանք է այս ժողովուրդների անցեալ կեանքի. սրանք այնքան անգամ ենթարկուել են թըշնամիների հալածանքներին, ճնշման, այնքան անգամ կոպտուել, կոտորուել են, որ չէին կարող վերոյիշեալ բնաւորութիւնը չստանալ *):

Սակայն այս բացասական կողմերի հետ այս գիւղացիները ունին համակրելի կողմեր ևս. այն՝ որ նրանք բաւական հիւրասէր են, թէև այս ևս պէտք է ասել, որ սրանց հիւրասիրութիւնն էլ չէ կարող հաւասարուել շիրակեցու կամ նոյն իսկ ախալքալաքցու հիւրասիրութեան: Վերին աստիճանի աշխատասիրութիւնն ու տոկոճութիւնը մի ընդհանուր, զրեթէ բոլոր հայ գիւղացիների համար յատուկ գիծ լինելով՝ մի առանձին արժանաւորութիւն չեն աւելացնում սրանց վրայ: Բայց աշխատութեան ու տոկոճութեան կողմից աւելի նշանաւոր է հայ գեղջկուհին, որ տղամար-

*) Зелинский. Изслѣдованіе экономическаго быта государственныхъ крестьянъ въ Зангезурскомъ уѣздѣ. Կր. 22.

դից եթէ ոչ աւելի՝ գէթ նրա հաւասար աշխատում է: Նա ոչ միայն կառավարում է տունը, կատարում տնային աշխատանքները, այլև օգնում է տղամարդուն դաշտային աշխատանքների մէջ և նրա հետ միասին նոյն իսկ հունձ անում: Այս ծանր և մշտատե աշխատանքները շատ շուտով խլում են նրանից կանացի քնքշութիւնն ու թարմութիւնը: Սրանք թէև բաւականաչափ գեղեցիկ են, բայց չեն կարող մրցել Զանգեզուրի գաւառի ոստիկանութեան և մասնաւորապէս Խնձորեսկի կանանց հետ, որոնք անհամեմատ գեղեցիկ են: Սակայն սիսիացիները բարոյականութեամբ բարձր են այս վերջիններից, որոնք մեծ մասամբ Բագուի և մասամբ Գորիս քաղաքի ազգեցութեամբ, բաւական շեղուած են բարոյականութեան ճանապարհից:

Սիսիանու թաթարները Միջին Ասիայի մոնղոլական զանազան ցեղերի և առաւելապէս Սելջուկների մնացորդներ են, որոնք յետոյ խառնուել են Պարսկաստանից եկողների և աքաբական ցեղերի հետ *): Առաջները այս թաթարները բաժանուում էին բազմաթիւ, առանձին-առանձին ցեղերի և հովուական կեանք էին վարում. բայց ժամանակի ընթացքում նրանց սերունդները այնպէս խառնուեցան միմեանց հետ, որ շատերը կորցրին իրենց ցեղական կազմակերպութիւնը և մահմեդականութեան ազգեցութեամբ սկսեցին մի ընդհանուր, մուսուլման անունով կոչուել: Այժմ միւսնոյն ցեղի անդամների մէջ չկայ այն սերտ կապը, որ նկատուում է հովուական ցեղերի մէջ, և նախկին ցեղական խիստ բաժանումը արդէն վերացել է:

Միայն մի քանի հասարակութիւններ մասամբ պահպանել են իրենց ցեղական կազմակերպութիւնը, այն էլ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ աշխարհագիր անելիս (*ընտանեկան ցուցակը* *посемейный список*) կազմելիս սրանց ոչ թէ առանձին-առանձին, որպէս այս կամ այն գիւղի բնակիչ են գրել, այլ որպէս մի ամբողջ ցեղ, որ ապրում է տարբեր

*) Զեւկեսկի, անդ:

գիւղերում և ձմերանոցներում, որոնք միմեանցից երբեմն մինչև 100 վերստ հեռաւորութեան վրայ և մինչև անգամ տարբեր գաւառներում են գտնուում: Այսպէս Սոֆուլի ցեղը ապրում է 19 գիւղերում, որոնցից 5 Սիսիանումն է, 10 Ղափանում, իսկ մնացածները Ջերբալիի գաւառում: Խոջա-Մուսաղլի ցեղը ապրում է 3 ձմերանոցներում, որոնցից մինը Սիսիանու, իսկ երկուսը Ղափանի ոստիկանական շրջանումն են:

Այս բոլոր թաթարները մեծ մասամբ շիաներ են. սիւն-նիներ շատ քիչ կան:

Թաթարները վայրենական բարքեր ունին, անսանձելի, քաջ և ճարպիկ են: Քաղաքավարութիւն, արտաքին բարեպաշտութիւն, մեծերին պատուելը կազմում են նրանց բնաւորութեան առանձնայատկութիւնները. նրանք ատում են ոչ-մահմեդական մարդկանց, սակայն ոչ մի բանով, նոյն իսկ ակնարկով չեն ցոյց տալիս իրենց ատելութիւնը: Նրանք ստրուկ են իշխանութեան առաջ, բայց շատ գոռոզ են իրենցից ստորի վերաբերմամբ: Նախապաշարմունքը, հետաքրքրութիւնը, կասկածոտութիւնը, վրէժխնդրութիւնը նրանց բոլորի յատուկ գծերն են:

Թափառական կեանքը նրանց սովորեցրել է անհոգութիւն, պարտպութիւն և ծուլութիւն, և այս յատկութիւնները այնպէս խիստ են արմատացել նրանց մէջ, որ նրանք պատրաստ են մի քանի օր շարունակ քաղցած մնալ՝ քան թէ աշխատել: Սրանից էլ յառաջանում է մշտապէս չքաւորութիւնը, որի հետեւանքը լինում է գողութիւն և աւազակութիւն, որ շատ սովորական երևոյթ է այս կողմի թաթարների մէջ:

Մահմեդական կրօնը մահացու մեղք է համարում չպաշտպանել մահմեդականին ոչ-մահմեդականի առաջ. հասարակական կարծիքը սաստիկ դատապարտում է այն մահմեդականին, որ ոչ-մահմեդական իշխանութեան կը մատնէ մահմեդական լոնցաւորին. այս պատճառով էլ այս թաթար-

ները շարունակ թագցնում են թուրք աւագակներին ու մարզասպաններին, ի նպաստ նրանց սուտ երգում են տալիս և առհասարակ ամեն կերպ օգնում են նրանց: Այս է պատճառը, որ Զանգեզուրի գաւառը լի է աւագակութիւններով: Սակայն վերջին տարիս, երբ գաւառապետ նշանակուեց մի թուրք՝ կարճ միջոցում աւագակութիւնը բաւական պակասեց, որովհետեւ կրօնական համոզմունքը այլ ևս չէ արգելում՝ յանցուորին սրտ ձեռը մատնելու:

Մալախանները, որ բնակում են միմիայն Բազարքենտ գիւղում և ընդամենը 81 տուն են՝ գաղթել են Շուշու Պուլուճայ գիւղից 1877 թուին: Սրանք խաղաղ աշխատասէր և կրօնամոլ ժողովուրդ են: Թէև երկրի ցուրտ լինելու պատճառով երկրագործութեամբ շատ չեն պարապում, սակայն ընդարձակ արօտատեղիներ ունենալով՝ բազմաթիւ տնասուններ են պահում և բաւական հարուստ են:

ԲՆԱԿԱՐԱՆ

Գիւղերում տները սովորաբար շինուած են իրենք տնատէրերը, շատ քիչ անգամ մի կամ երկու վարպետ վարձելով: Բարեկամները, մանաւանդ փեսաները, ժամանակ առ ժամանակ գալիս են օգնելու: Տղաները ասաղծն են բերում պատրաստում, աղջիկներն ու հարսները ջուր կրում և թեթե գործերը կատարում, իսկ հայրը՝ պատերն է դնում և կարգադրում աշխատութեան կարգը: Տները սովորաբար շինուած են կամ գարնանը՝ վարուցանքից չետոյ, և կամ աշնանը՝ կալն աւարտելիս:

Միսիանում գրեթէ բոլոր տները ցեխից են շինուած: Քար չատ տեղերում չկայ. իսկ եղած տեղերումն էլ նրան շինութեան չեն գործածում, մի անգամ ընդունուած սովորութեամբ: Ցեխից շինուած տունը դիմանում է մինչև 50 տարի, սակայն երբեմն լորդ և լարատե անձրևներից սաստիկ վնասուում է. սաստիկ անձրևից էլ ձեղքձղքում է:

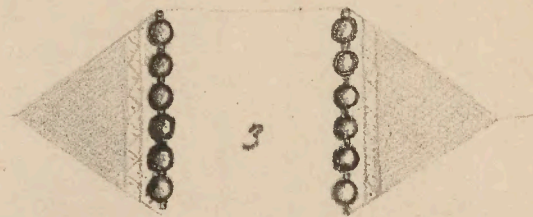
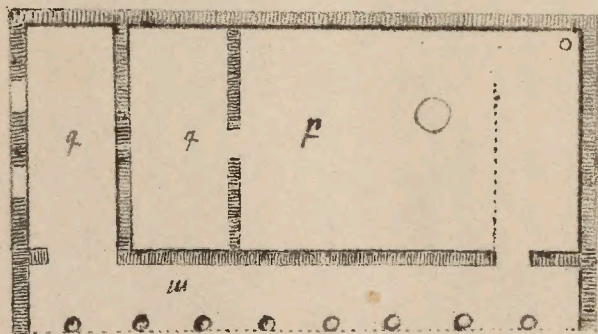
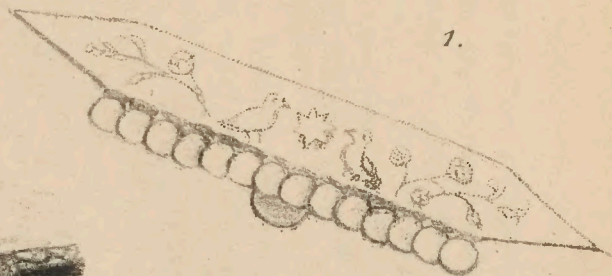
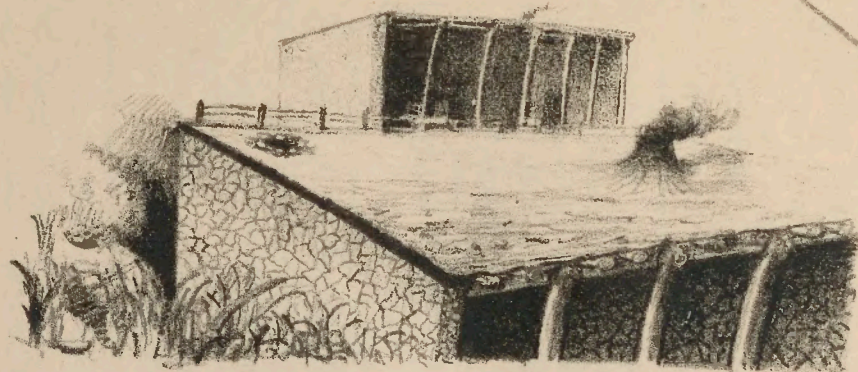
Շինութեան համար ցեխը այսպէս են պատրաստում:—Գետինը փորում են և չետոյ որևէ առուից ջուր են կապում փորուած հողի վրայ: Ապա թիով խառնում ու ձի, կով, եղ բերում, վրան ման են ածում, այնպէս որ սրանց ոտների տակ հողն ու ջուրը շաղախում ցեխ են կաղմում: Հետեւեալ օրը բահերով խառնում են կաւացած ցեխը. եթէ բաւականաչափ պինդ չէ լինում՝ կրկին կենդանիներ են բերում և ման ածում: Սրանցից չետոյ իրենք տղամարդիկն են կոխկռտում և ապա կանանց ու հարսներին բոբիկ ոտներով կոխկռտել տալիս: Երբ ցեխը արդէն այնքան պնդանում է, որ կանայք, առանց մէջը խրուելու, կարողանում են կանգնել վրան՝ ցեխը պատրաստ է համարում: Ոմանք ցեխն աւելի պինդ անելու նպատակով հետը միսիք են խառնում: Ցետոյ բահով նրան կտրատելով՝ սկսում են պատ շարել: Մինչ այս՝ շինութեան հիմքը փորած են լինում $\frac{3}{4}$ —1 մետր խորութեան և մի մետրից աւելի լայնութեան: Երբ պատը մի մետր բարձրանում է՝ երեք օր սպասում են, որ չորանալ: Ցետոյ նորից ցեխ են պատրաստում և այդ պատի վրայ նոր, դարձեալ նոյն բարձրութեան, միայն փոքր ինչ

նեղ, պատ դնում: Այսպէս շարունակում են՝ մինչև որ հասնում են ցանկացած բարձրութեան: Շէնքը ծածկելուց լիտոյ, Արտաշի հողից, որ կրային է և զտնում է առաւելապէս Բռնակոթի արևելեան և արևմտեան բլուրներում՝ փոքր քանակութեամբ ցիխ են պատրաստում, հետը դարման խառնելով և այս անգամ անշուշտ կանանց կոխկռտել տալով: Յետոյ այս ցեխով ծեփում են պատերի ներքին, երբեմն էլ արտաքին երեսները և լցնում են ձեղքուած տեղերը: Ապա այս միևնույն հողից ջրալի շաղախ (շարբաթ) են պատրաստում, հետը մղեղ (յարդի մանրուք) խառնելով, և աւելով և կամ հին գուլպալով քսում պատին, որ սպիտակի:

Բնակարանները բաղկանում են էլվան, տուն, տան-ոթաղ և ղոնալ-ձոթաղ մասերից. սրանց սովորաբար կից, բայց երբեմն էլ հեռու է լինում կէօմը (գոմ):

Որովհետև Սիսիանը զաշտային է՝ այդ պատճառով էլ մի տան կառուր միւսի համար որպէս բակ չէ ծառայում, այլ իւրաքանչիւր տուն մի բակ ունի, շրջապատած ցեխի պարսպով: Էլվանը շինւում է բակում, կամ տանը կից, կամ առանձնացած: Սա իսկապէս մի պատշգամբ է, որ սովորաբար բակի մակերևութից փոքր ինչ բարձր է շինւում: Շատ անգամ այս պատշգամբը ճաղեր էլ չէ ունենում: Սրա մի անկիւնում օջաղ և կամ թոնիր է լինում, որովհետև ամառը այստեղ են պատրաստում կերակուր: Էլվանում քցած են լինում թաղիքներ (քէչաներ), որոնց վրայ նստում են ծալապատիկ և գիշերները քնում: Հարուստները ունենում են և մի փայտէ հասարակ մահճակալ, որի վրայ քնում են տան մեծերը: Պատուաւոր հիւր գալիս՝ այս տեղը նրան են զիջանում: Մի քանի տներ էլ հասարակ վարագուրներ են անում էլվանի առաջ, որպէսզի արևի ճառագայթներից պաշտպանուին: Այսպէս ուրեմն՝ տաք եղանակներին բոլոր գերդաստանը այս էլվանումն է անց կացնում ամբողջ օրը, ցերեկ և գիշեր: Բակումն են գիշերում և անասունները:

Տւնը սովորաբար քառակուսի է լինում, չորս սիւներով, որոնց վրայ լինում են երկու գերաններ: Այս երկու գերանների վրայ, երկու ծայրերին ձգւում են երկ-երկու գերան—«ջուխտակ»-ներ, (երկուորեակ), որոնց ծայրերին, գերանների ուղղութեամբ մի-մի «գերան-ախպերներ», իսկ սրանց վրայ՝ մի-մի «գեաղա-ջուխտակ» — (ծառայ երկուորեակ): Սրանց վրայ ձգւում են երկու ուրիշ բարակ գերաններ, որ կոչւում են «աթմա»: Պատից գերանների և ջուխտակների, սրանցից գերան-ախպերների և գեաղա-ջուխտակների վրայ ձգւում են երկ-երկու բարակ ձողեր, — աթմա—միմյանցից մօտ $\frac{1}{3}$ մետր հեռաւորութեամբ, որոնց վրայ շարուած են տախ-

46.

ա. Բշխան (արաւ). ք. Կոն. Գ. Կան-օթաթ. Դ. Ղօնար-օթաթ: 1. Ղաղճաւ, 2. Կօշ, 3. Հանաքանդ.

տակներ: Գեաղա-ջուխտակների վրայ լեռնած աթմանների վրայ ևս երկու կողմից տախտակներ են շարուած և մէջ տեղը մի փոքրիկ քառակուսի բացուածք թողնուած (իւրաքանչիւր կողմը 0,35—0,70 մետր) որ կոչուում է հերթ (երգիք): Աս է տան միակ պատուհանը, որ ձմեռ դարուն բաց է լինում: Գողերից զգուշութեան համար երբեմն երգիքի վրայ մի խաչաձև երկաթ են ձգում, որ կոչուում է խաչերթ:

Տան չատակը ծեփած է ցեխով, որի հետ խառնած է չարդի մանրուք և մաղ, որպէսզի աւելի կպչուն լինի: Տան դռան մօտի անկիւնում թաղուած է մի փոքրիկ թոնիր, որ կոչուում է օջաղ և ծառայում է առձեռն թեթև բաներ պատրաստելու, այն-ինչ բուն թոնիրը, որի մէջ թխում են հացը և եփում կերակուրները՝ գտնուում է տան միջավայրում, բայց ոչ անմիջապէս կենդրոնում, հերթի տակ, որպէսզի արձրեի ժամանակ թոնիրը չհանգչի: Ձմեռը թոնրի վրայ քուրսի են դնում և շուրջը բոլորուած նստում: Քուրսին քառակուսի ձևով, կարճ ոտներով սեղան է, որ դնում են թոնրի վրայ, երեսին վերմակներ և կամ կապերտներ ձգում, որոնք ամբողջ սեղանը և թոնիրը ծածկում են և արգելում տաքութիւնը դուրս գալու: Նստելիս բարձրացնում են շորի ծալրը, ոտները կախում թոնրի մէջ և ապա նոյն շորով իրենց կողքերը ծածկում: Ոտները սկսում են տաքանալ, բայց մէջքը տան ցրտութիւնից մրսում է:

Տան խորքում դրուած է լինում ալիւրի ամբարը: Տան մէջ ոչ մի կահաւորութիւն չկայ: Յատակին փռում են թաղիքներ և երբ հիւր է գալիս՝ ներքնակ ձգում և մի բարձ դնում, որ վրան լեռուի:

Մի քանի տներում դռան կողքից մինչև տան կէսը հասարակ տախտակով կտրուած է, որպէսզի դուռը բանալիս քամին սաստկու թեամբ չփչէ:

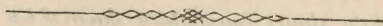
Տան-օթախը տանը կից, նրա երկարութեան, բայց նրանից շատ նեղ մի սենեակ է, տափարակ ծածկով, որի մէջտեղում մի հերթ է թողնուած: Այս սենեակը հարսանիքների ժամանակ ծառայում է որպէս հարսի առանձնասենեակ, իսկ ուրիշ ժամանակ առաւելապէս որպէս մառան:

Ղոնաղ-օթախին, որ միայն հարուստներն ունին՝ տափակ ծածկով մի սենեակ է, որի լուսամուտները պատի մէջն են և ոչ կտրին: Շատ անգամ չատակը տախտակած է լինում և շատ քիչ անգամ՝ նաև առաստաղը: Պատուհաններին ապակու փոխարէն շատ անգամ ձիթած թուղթ է կպցրած: Այսպիսի սենեակներում գտնուում են մի կամ երկու աթոռ և մի սեղան:

Բոլոր սենեակների դռներն էլ մի փեղկանի են, բաւական

հաստ փայտից շինուած: Սաստիկ ծուխից շատերի երեսները սևացած են:

Վերջին տարիներս սովորութիւն է դարձած, որ հարուստները փոխանակ մեր նկարագրած ձևի բնակարաններ շինելու՝ շինում են երկլարկանի տներ, իւրաքանչիւր յարկը մեծ մասամբ մի մեծ և մի փոքր և կամ միայն մի սենեակից բաղկացած, և աշխատում են նրանց եւրոպական ձևով կահաւորելու: Գնում են աթոռներ, սակայն շատ քիչ են գործ ածում, աւելի գերադասելով ծալապատիկ նստել: Առհասարակ նոր բնակարանների վրա՝ զգալի կերպով նկատուած է Բագուի ազդեցութիւնը:

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Ընդհանրապէս բոլոր փոքր ի շատէ ունենոր կանաչք երկու ձեռք չոր են ունենում, մինը սովորական, լրաւոր, միւսը՝ տօնական, դսնուոր։ Աղջիկներէ, հարսներէ և նորատի կանանց հանդերձները կարմիր են լինում, իսկ պառաւներինը, մթնագոյն։ Աղջիկներէ հանդերձները բոլորովին նոյն են, միայն սրանք գլխի լարդարանք կրելու իրաւունք չունին, այլ միայն մի կարմիր կամ սպիտակ «եալուխ» են կապում։

Լիաւոր չորերը բաւական կեղտոտ և շատ տեղերից կարկատած են լինում, իսկ դսնուորները բաւական մաքուր և լաւ։

Մի քանի ձեռք զգեստ միաժամանակ ունենալու սովորութիւնը համարեա թէ բոլորովին չկայ։ Մինչև որ մինը չմաշուի՝ միւսը երբեք չեն կարում։ Մինչև անգամ շապիկ երկու, կամ առ առաւելը՝ երեք հատ են ունենում, և փոխում են երկու շաբաթը մի անգամ։

Կանանց զգեստները ընդհանրապէս կարում են իրենք կանաչք, սակայն ալմ գիւղերում, մանաւանդ Բագուի աղղեցութեան աւելի ենթարկուած տեղերում, լոյս են ընկել կանանց զգեստ կարող տղամարդ դերձակներ։ Սակայն պէտք է ասել, որ Սիսիանում սրանց թիւը շատ փոքր է, որովհետև Բագուի աղղեցութիւնը այստեղ համեմատաբար թույլ է, մինչդեռ Գորիսի շրջանում անհամեմատ անձ է. միմիայն Խնձորեակ գիւղում, որ 800 տուն բնակիչ ունի՝ վանանց զգեստների 35 դերձակ կայ։

Կսնանց զգեստը բաղկանում է հետևեալ մասերից.—

Շուպիկ.—կարում են առաւելապէս ալըշի և կարմիր մահուդ-վարի կտորներից, երբեմն էլ կարմիր մահուդվարուց և կարմիր չթից։ Նրկար է և իջնում է մինչև ոտները։ Կուրծքը ամբողջապէս և առաջի երևացող մասերը կարում են ալըշից կամ կարմիր մահուդ-վարուց, իսկ մէջքը և լետեի չերևացող մասը կարմիր մահուդվարուց կամ չթից։ Կուրծքը բացուած է մինչև դօտկատեղին և կրծքի երկու կողմը, բացուածքի եզրերին կարուած է լինում արծաթի սիրճա

և ապա կապիտոն, «գար պալած», արծաթէ ուրած թել, զալթանի վրայ փաթաթած: Օձիքը 16 սանտիմետր լայնութեան է լինում և առաջից ունենում է երկու կոճակ: Թեքը կարմիր մահուղվարուց և կամ չթից են լինում, նեղ են և ծայրերին կանաչ զանաւուղ կարած, զառ զալթանով ելրափակած և թելերով ասղնէգործած: Սովորական շապիկը այս վարդարանքները չէ ունենում:

Շոպկընկիր.—կարում են կարմիր խամ շիլից, սպիտակ կամ կապույտ խամ կտաւից: Փողերը նեղ են և երկար: Վերին ծալը դարձուած, «խոնջանադարձ» է կարուած, որի միջով անց է կացրած խոնջ սնը—բամբակեայ կամ բրդեայ մի կապ—որը հանգուտում են մի կողմում:

Ասխալուղ.—հագնում են շապկի վրայ: Տօնականը դեռահասները կարում են ալըշուց, կարմիր մահուղվարի աստառով, իսկ հասակաւորները՝ մարինոսից, բամբազիա աստառով: Սովորականը գիւլի մախմուրից (որի արշ. արժէ 50—75 կ.) կամ կարմիր շիւլից (թօփը արժէ 60 կ.) է լինում: Միայն մէջքը, որ չէ երևում՝ կարմիր մահուղվարից է: Մէջքում բիւզմալով սեղմուելով՝ հասնում է մինչև ծնկից չորս մատ ցած: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է: Ամբողջ արխալուղի եզրերին կանաչ զանաւուղից մի մատ լայնութեան ք'օղա (ժապաւէն) է կարած: Պորտի մօտ մի կոճակ է ամբացրած, որ լինում է մի հատ արծաթեայ 15 կամ 20 կոպէկանոց, «միջէն կանթած», այսինքն ներքին երեսում մի կանն) լեհեմած, իսկ «մէքը» (boutonniere) զալթանից է շինած: Թեքը նեղ են լինում և բաւական երկար, այնպէս որ մօտ 17 սանտիմետր կախ են ընկնում և վերջանում են եռանկիւնաձև: Այս թեքի կախ ընկած մետի չուրջը կարած է լինում զարպալթա. եզրերին արծաթի, 4-5 սանտիմ. երկարութեան երեքական սիւլբման եր միմեանց մօտ եռանկիւնիներ են կաշմում, միայն թեքի եռանկիւնաձև մասում եռանկիւնիների գազաթները դէպի ներս, իսկ միւս մասերում դէպի դուրս են ուղղուած: Այս եռանկիւնիները կոչւում են «ճիտ»-եր: Թեքի բացուածքի արմատին կարած են լինում վեց կոճակ արծաթի դրամներից: Հարուստներն այսպիսի կոճակներ կարում են աւելի շատ, մինչև արմունկը: Իսկ այստեղից, երբեմն էլ դեռ շատ բարձրից մի զալթանի վրայով կարած է լինում արծաթի «դիւմա»—նշաձև և նշաչափ անամէջ արծաթ:

Այս տեսակ արխալուղը կոչւում է թեքաւոր, որովհետեւ թեքը արդէն կարուած, ամբացրած է, մինչդեռ «կոնադիր» կոչւած արխալուղների թեքերի վերին մասը կարուած է լինում հասարակ կտորից, և սրանց վրայից, միայն հարկաւոր դէպքերում, անց են:

կացնում «կռնամաններ» — նկարագրուած ձեով կարուած առանձին թեեր, որ ուսերի մօտ երկու կոճակներով կապուած են արխալուղին:

Արխալուղի վրայից, մէջքին կապուած են գօտին, որ լինում է դարաչի կոտորից, 0,70 մետր լայնութեան, որ մի քանի ծալ են անում և $3 - 3\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, որ փաթաթում են մի քանի անգամ:

Արխալուղի կրծքի երկու կողմում, հարկաւոր դէպքերում կոճակներով ամրացնում են «եախուն» — Սա բաղկացած է երկու շարանից, որոնցից իւրաքանչիւրը մի ղալթանի վրայ շարած և լիտոյ մի նեղ շորի վրայ կարած 20 — 30 արծաթեայ քսանկոպէկանոցներ և կամ հին դրամներ են:

Քիւրք. — Արխալուղի վրայից, տօնական օրերին, միշտ, ամառ, ձմեռ, հագնում են քիւրք, որ Ղարաբաղից է մտել և միւսնոցն տարազով է կարուած: — Ունի արխալուղի ձեւը, միայն թեքերը կարճ, մինչև արմուկներն են հասնում և ուղիղ են ձեւած: Կարում են առաւելապէս կարմիր թաւիշից և չուրջը, ինչպէս և թեերի ծալիւրին և օձիքին, կարում չորս մատ լայնութեան աղուէսի մօրթի:

ՀԱՆԴԵՐՁԻ ԱՐԺԷՔԸ.

	լիւուր.	դանաւոր.
Շապիկ.	1,30 — 2.	3 — 5 ր.
Շապկընկեր	0,40 — 0,70.	0,40 — 0,70.
Արխալուղ	3 — 3,50.	4 — 6.
Գօտի	0,50 — 1.	1,20 — 2.
Նախա, սիւրմա և դիւլմա.	»	10 — 15.
Քիւրք	»	25 — 30.

Ընդամենը՝ 4,50 — 7,20. | 43,60 — 58,70

ՈՏՆԱՄԱՆ.

Սովորաբար բոլոր կանայք, հարսներն ու աղջիկները տարուայ մեծագոյն մասը բոպիկ են ման գալիս: Սև եթէ մինը հագնում է՝ ծաղրում են, ասելով թէ կամենում է ցոյց տալ իւր հարստութիւնը: Երբ մի հեռու տեղ ուխտ են գնում՝ վերցնում են իրենց չճոշկները, բայց ճանապարհին չեն հագնում, այլ միայն ուխտատեղիում: Սրա պատճառը մասամբ էլ այն է, որ չմոշկով սառտիկ զօռար է քայլել: Ոտի հիւանդութիւններ անպակաս են սրանց մէջ: Միայն ձմեռը հագնում են կարճ գուլպա և չմոշկ (Տես նկար 2):

ԳԼԽԻ ՅԱՐԻԱՐԱՆՔ.

Նախ մազերը սանրում, երկուսի են բաժանում և առջևից կախ ձգում: Ապա մի սպիտակ, քառակուսի կտոր, որ սովորաբար սպիտակ մահուղվարիից է լինում և կոչւում է տակսլացոկ՝ եռանկիւնաձև ծալում ձգում են գլխին, անց կացնում բկի տակով և հանգուստում ծոծրակի մօտ: Այսպիսի մի կամ երկու տակալաչակներ նոյն կերպ միմեանց վրայ կապելուց լետոյ՝ սրանց վրայից, գագաթին դնում են պոլին: Սրան պատրաստում են այսպէս. մի երկար, բայց համեմատաբար նեղ շորի վրայ խմոր են քսում և 2 սանտիմ. լայնութեամբ ծալում, ապա մի Թասի վրայ անց կոցնելով՝ ծալքը միացնում ու կարում: Յետոյ վերի եզրերը փոքր ինչ լետ են բանում: Մեծութիւնը լինում է կրողի գագաթի համեմատ: Սրա վրայից մի մահուղվարի լաչակ են ձգում գլխին, որ բկի տակով անց կացնելով՝ ծոծրակի մօտ հանգուստում են: Յետոյ մի «մակաթկոսպի» — կարմիր քառակուսի կտոր եռանկիւնաձև ծալւած — ձգում են գլխին և ծածկելով ձակատի կէսը՝ ծալքերը ուղղակի ականջի վերևով տանում և ծոծրակի վրայ հանգուստում են: Ճակատկապի վրայ կապում են «դւզման», (տես նկար 1), որ ժապաւէնի վրայ կարւած երբեմն քսան կոպէկանոց, երբեմն 1, 2 հին դրամներ են, մօտաւորապէս 20 — 30 հատ: Երբեմն սա երկար է լինում: Ղազմի քուղերը (թելերը) անց կացնելով ծոծրակի վրայով՝ բերում են բկի տակ և ապա տանում ծոծրակի մօտ հանգուստում: Այժմ սովորութիւն է եղել, որ երկուսի բաժանած ծամերը առանձին առանձին ոլորում են և այտի վրայով տանում, զազմի քուղից (ծնօտի տակ) անց կացնում ու նորից բարձրացնում, ոլորում նոյն մազի վրայ, որպէս զի ծամը աւելի հաստանայ: Յետոյ դնում են կլորակը. — մի եռանկիւնաձև ծալւած շորի մէջ, երկու տեղ, միմեանցից ծնօտի լայնութեան չափ հեռու դնում են բուրդ, բամբակ կամ շորի կտորներ, լետոյ ոլորում և դնչի վրայով տանում ծոծրակի տակ կապում) որպէսզի երեսը քառանկիւնի ձև ստանայ: Ապա կապում են «Չանաբանդ»-ը (տես նկ. 3. Սա բաղկացած է երկու եռանկիւնաձև կտորներից, որ սովորաբար կանաչ զանաւուղից և կամ կարմիր թաւիչից է լինում, որի երեք կողմերն էլ լաչն ժապաւէն է լինում կարած, մէջն էլ թելով ասեղնադործած ու աստառած: Իւրաքանչիւր եռանկիւնու ներքնազծի երկարութեամբ մի զալթանով շարած են լինում արծաթի Թօփեր: Երկու եռանկիւնիների ներքնակները ժապաւէններով միացած են, զալթանակիւններից զալթաններ են ձգած: Այս չանաբանդը աչնպէս են ձգում, որ թօփերը գալիս են այտերի վրայով անցնող մազի հիւսերի վրայ. ժապաւէններից մընն ընկնում է գագաթին, միւսը

ծնօտի տակ, իսկ երկու զայթանները կապուում են ծոծրակի վրայ: Յետոյ արդէն կապուում են քիթկալը, հարսները՝ կարմիր, սպիտակ կամ կանաչ, իսկ պառաւները՝ թուխ կամ սև: Սա քառանկիւնի կտոր է, եռանկիւնաձև ծալուած, որ բերանի վրայով անց կացնելով՝ կապուում են ծոծրակի մօտ, աջնպէս որ բերանը ծածկուած է լինում: Պառաւները քիթկալի ներքին, եռանկիւնաձև մասը կրծքի վրայ բաց են թողնում, իսկ հարսները փաթաթում են բիւ տակ: Այս բոլորի վրայ ձգում են մի քառանկիւնի, եռանկիւնաձև ծալուած «եւլուղ» — պոլու գլխի եալուղ, որը բերում անց են կացնում ծնօտի տակով և ապա կապում ծոծրակի մօտ:

Սրա վրայ արդէն ձգում են հարսները մի չարգաթ, տօնականը՝ կարմիր դարալից, իսկ սովորականը՝ մանրապուծա կարմիր չթից:

Սա քառանկիւնի է, 2 մ. երկարութեան և $1\frac{1}{3}$ մ. լայնութեան, որը մի ծալրով ձգում են գլխին, իսկ միւս ծալրը հասնում է մինչև մէջքը: Օտար մարդու պատահելիս՝ չարգաթը քաշում են վայր և երեսը նրանով ծածկում: Ոմանք չարգաթի երկու, վերին և ներքին ծոպաւոր եզրերին ուլունքներ են շարում: Նրեք կամ չորս տարուայ հարսներն ու պառաւները գլխներին լաչակ են ձգում: Սա կարմիր, բայց առաւելապէս սպիտակ դոնից, կամ փաթուխից և կամ չթից մօտ 2 մետր երկարութեան կտոր է, փոքր ինչ եռանկիւնաձև ծալուած:

Գլխներն այսպէս փաթաթած պահում են ամբողջ օրերով, գիշեր և ցերեկ, և միայն շաբաթը մի անգամ լետ են անում և գլխերները լուանում: Ընդհանրապէս այս զարդերը բաւական կեզտոտ են լինում, ծխից դրամները սևացած: Շաբաթը միայն մի անգամ լետ անելու պատճառն այն է, որ կապելը բաւական չարչարանք և ժամանակ է խլում: Բայց այսպէս միշտ կապուած պահելու պատճառով շատերի մազերը թափւում են և շատ քչերը երկար մազեր ունին: Ծնօտն ու բուկն ամբողջապէս թողնւում են: Ականջների մօտ վերքեր են գոլանում:

Տղամարդկանց հանդերձները նոյնն են՝ ինչ որ բոլոր զանգեզուրցիներինը. — մոխրագոյն շալից կարած չոխայ և վարտիք, իսկ չոխայի տակ սև կտաւից արխալուղ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Հասակ. — Սխիանում աղջիկ երիտասարդութիւն չկայ, որովհետեւ շատ մատաղ հասակումն են ամուսնացնում: Ութ կամ ինն տարեկան ժամանակ նրան արգէն նշանում են և տասն կամ տասնևմէկին՝ պսակում: Սռաջները տղաներին էլ էին այսպէս փոքրահասակ պսակում, բայց գինուորագրութիւնը հայերիս մէջ մտնելուց յետոյ՝ շատ շատերը սպասում են մինչև վիճակ հանելը: Սակայն անգրանիկ որդիները, գինուորական ծառայութիւնից ազատուելու արտօնութիւնն ունենալով՝ շարունակում են նախկին կարգով վարուել:

Պատահում է, մանաւանդ առաջները, որ բոլորովին մանկական հասակումն են նշանում միմեանց հետ: Այս հին սովորութիւնը, որ տեղական բարբառով «օրօրոց խազիլ» է կոչւում — որովհետեւ նշանելիս օրօրոցների վրայ դանակով մի մի խազ (գիծ) են անում — այժմ միայն այն դէպքերումն է գործ դրւում, երբ մի ծնողի արու զաւակները չեն աւելրում: Յուսալով, թէ աղջկայ բախտը կտրող է ապրեցնել երեխային՝ նշանում են նրան: Պատահում են նաև դէպքեր, որ նշանում են այդպէս վաղ՝ ցանկանալով օր առաջ բարեկամանալ: Հազիւ է պատահում, որ նշանուածները մեծանա-

ԿԻՆԸ ԱՄՈՒՍՆՈՒ ՉԵՌԻՆ ԶՈՒՐ Է ԱՇՈՒՄ

լիս միմեանց չառնէին: Ժողովուրդը նոյնչափ դատապարտում է այսպիսիներին՝ որչափ նրանց, որոնք մեծ հասակում նշանուել և լետ են եղել:

Ընդհանրապէս այսպէս փոքր հասակում նշանելու և պսակելու պատճառով է, որ Սիսիանում սիրահարութիւն, աղջիկների լետեից ման գալ, աղջիկ փախցնել չէ պատահում *):

Ամուսնացնելիս հաս են համարում արիւնակցութեան վեց և խնամութեան հինգ աստիճանները: Սակայն պատահում է, որ աւելի մօտ աստիճաններումն էլ են ամուսնանում. երբ չեն կարողանում որևէ հնարքով ստանալ օրինուոր ամուսնութեան թուլտուութիւն՝ դիմում են թոնրի պսակին և կամ ապօրինի կնապահութեան: Թոնրի վրայ պսակուելիս՝ թոնրի շուրթը մոմեր են վառում, հարս ու թագուորին կանգնեցնում նրա երկու կողմում, և քահանան կատարում է պսակի խորհուրդը: Ապա նորապսակները չոգում, համբուրում են թոնրի շուրթը և լետ-լետ գնալով՝ հեռանում, մէջքերը թոնրին չդարձնելով, որով թոնիրը անպատուած կը լինէին **):

Այժմ այսպիսի պսակներ շատ հազիւ են պատահում. սակայն այսպէս պսակուածներ կան, որոնք հէնց այժմս էլ պնդում են, թէ «թոնիրը եկեղեցուց բարձր է, քանի որ, ասում են նրանք, նա մեզ կերակրում, տաքացնում և մաքրում է»:

Աղջիկ ուզել. — Առաջներում աղջկայ ընտրութեան հոգսը միանգամայն երիտասարդի մօր վրայ էր թողնուած: Նա էր ընտրում, առաւելապէս ուշադրութիւն դարձնելով աղջկայ մօր և բարեկամների բարի յատկութիւնների վրայ: Այժմ

*) Սրա անմիջական հետեանքն էլ այն է, որ Սիսիանում ժողովրդական սիրային երգեր չափից դուրս քիչ կան: Ես միայն Լորաձորում կարողացայ հաւաքել վիճակի երգեր, որոնց մեծագոյն մասը խնձորեսկից և ուրիշ տեղերից բերուած հարսներն են ասել:

**) Նոյն սովորութիւնը եղել է և Վարանդայում. Տես Ազգ. Հանդէս. Բ. գիրք. եր. 116.

թէ և վերջնական որոշումը դարձեալ նրանից և ամուսնուց է կախուած՝ բայց և այնպէս հարցնում է տղայի յօժարութիւնը: Բայց այս յօժարութիւնը շատ փոքր նշանակութիւն ունի, այնպէս որ պատահում են դէպքեր, երբ տղային նշանում են նրա բացակայութեան ժամանակ, ասանց նրան իմաց տալու: Երբ մի գեղեցիկ օր տղան պանդխտութիւնից վերադառնում է՝ մայրը պատմում է նրան նրա նշանածի մասին, գովում է նրան և ալն, և «ապուռն երեսին», «հալալ կաթնակեր» տղային մնում է՝ միայն համբուրել մօր ձեռքը և շնորհակալ լինել նրա անչափ հոգատարութեան համար:

Երբ հարսնացուն ընտրուած է՝ նրան նշանում են:

Նշանադրութիւն.—Նտխապէս աղջկայ ծնողների համաձայնութիւնը առնելուց յետոյ՝ երիտասարդի մայրը կամ մի մօտիկ ազգական Ծաղկաղարդի օրը, երբ գիւղի բոլոր աղջիկները եկեղեցի են գալիս՝ մի մոմ է տալիս ուզած աղջկայ ձեռքը և մի չարդաթ ձգում գլխին: Այնուհետեւ նա նշանուած է համարում:

Եւ կամ տղայի մայրը մի ծերունու և կամ մի կնոջ խնամախօս է ուղարկում աղջկայ մօր մօտ:

Երբ խնամախօսը ներս է մտնում՝ աղջկայ մայրը աչքով է անում աղջկան, և սա ամենայն եռանդով աւելում է արդէն իսկ աւելած տունը, մի կապերտ և մի ներքնակ ձրգում, մի բաքձ դնում և սպասում՝ որ մայրը հրաւիրէ խնամախօսին նստելու: Ապա ջրի ամանը վերցնելով՝ արագութեամբ աղբիւրն է սլանում, շուտով դառնում, ջուրը վալլ դնում, օջաղը վառում: Այս միջոցին խնամախօսը խօսելով նրա մօր հետ՝ աչքի տակով շարունակ աղջկան է դիտում: Վերջապէս բուն հարցին անցնելով՝ ասում է. «Եկել ե ճրագիցդ ճրագ վառեմ»:

Աղջկայ մայրը անմիջապէս խօսք չէ տալիս, այլ խընդրում է թույլ տալ մի քանի օր խորհրդածելու: Անմիջապէս կանչում է աղջկայ մօրեղբայրը և ծնողների հետ խորհրդածում տալու կամ չտալու մասին: Եթէ ուրիշ, աւելի

բարձր տեղից աչք ունին տյգ աղջկայ վրայ՝ սրա ծնողները անմիջապէս մի կին են ուղարկում նրանց մօտ ասելու. եթէ ուզելու էք՝ շտապեցէք, ապա թէ ոչ՝ այս ինչն արդէն ուզել է, կը տանք նրան:

Մի քանի օրից տալիս են իրենց համաձայնութիւնը. այն ժամանակ միջնորդ կինը նորից է գալիս և ասում.

«Ե՞րբ գանք ձեր բարի օջաղէն մին ճրագ կ'պնենք»:

Աղջկայ մայրը խոստանում է շուտով պատասխանել:

Պէտք է ասել, որ միջնորդ կինը կամ ծերունին ամեն մի գնալիս մի շիշ օղի նուէր է տանում, իսկ աղջկայ ծնողները նրան պատուելու համար հաց են տալիս:

Բնարգենա. — Հարսնացուի ծնողաց նշանակած երեկոյի՝ փեսացուի հայրը կամ աւագ եղբայրը, մի-երկու բարեկամի հետ գնում է հարսնացուի տունը, տանելով մի խնձոր՝ մէջը մի արծաթ ռուբլանոց և մի մատանի խրած, ինչպէս նաև մի կուլա գինի և մի շիշ օղի:

Հարսնացուի հայրն էլ մի-երկու մօտիկ բարեկամ է հրաւիրած լինում. որոնց հետ խօսակցելով՝ ժամանակ են անց կոյնում և վերջիվերջոյ ընթրում: Ընթրիքի աւարտին փեսացուի հայրը կամ եղբայրը, մի խօսքով տէրը *), հանում է մատանեկիր խնձորը և տալիս հարսնացուի տիրոջը՝ ասելով. «Համեցիր, Աստուած շնորհաւոր անի»: Սա ընդունում է և շնորհաւորութեան մի բաժակ գինի խմում: Բոլորը հետևում են նրան: Ապա աղջկայ տէրը ուղղելով իւր խօսքը տղայի տիրոջը՝ ասում է. «Մի ոչխար կամ խոյ», մի գլուխ շաքար, մի ֆունտ թէյ, քսան փարջ գինի, հինգ փարջ օղի պիտի բերես, որ մեր բարեկամութիւնը հաստատուի, քու բարեկամներն էլ, մերն էլ գան իմանան»:

*) Հարսնացուի կամ փեսացուի հայրը, կամ եթէ վերջինս մեռած է՝ նրան փոխարինող՝ աւագ որդին, որ տան մեծն է համարւում՝ ժողովրդի կոչումով անուանւում են տէր, ալսպէս օր. հարսնացուի տէր, փեսացուի տէր: Երբ մինը բողբոջվին միայնակ է՝ ամուսնանալիս մինին խնդրում է, որ իրեն «տէր լինի», պատկէ»:

Տղայի տէրն այս պահանջների դէմ ոչինչ չէ ասում և սիրով պատրաստականութիւն է ցոյց տալիս. սակայն շատ հազիւ է պատահում, որ լիովին կատարէ. միշտ մի քանի բան պակաս է ուղարկում: Պատահում էլ է, որ աղջկայ տէրը դժգոհ մնալով ուղարկուածից՝ յետ է դարձնում և պահանջում է լրացնել:

Բուն նշանդրէք.—Մի քանի օր յետոյ փեսացուի տէրը կէսօրին մօտ իւր տնեցիներից մինի ձեռքով ուղարկում է հարսնացուի տունը՝ ինչ որ հարսնացուի տէրը բարեգեահի երեկոյին պահանջել էր: Յետոյ հրաւիրում է իւր բարեկամ տղամարդկանց և կանանց: Եւ մինչդեռ թէյ են խմում՝ հարսնացուի տանից մինը գալիս է և սրանց բոլորին հրաւիրում հարսնացուի տունը: Բոլորը վեր են կենում և գնում: Փեսացուն կամ բոլորովին չէ գնում և կամ միւսներից քիչ յետոյ է գնում և մի առանձին սենեակում մնում:

Հարսնացուի տէրը դիմաւորում է փեսացուի հօրը և ասում.

«Ձեր ոտամուտը բարի լինի»:

—«Աստուած տայ միմեանցից ամօթալի չմնանք», պատասխանում է փեսացուի տէրը:

Ապա մտնելով տունը՝ աւագութեան կարգով նստում են. առաջին տեղը պատկանում է քահանային, որ գալիս է փեսացուի կողմից: Անմիջապէս մի-մի բաժակ օղի են հրամանում, որ խմում են երկար բարեմաղթութիւններ անելով: Ապա մատուցանում են թէյ *) և յետոյ էլի օղի: Վերջապէս նստում են հաց ուտելու: Այս ժամանակ անշուշտ առաջարկում են «ջուխտ օջաղի» կենացը: Ընթրիքից յետոյ առաջ են բերում փեսացուի տնից ուղարկուած մատանին: Քահանան օրհնում է նշանը և տալիս, որ տանին տան աղջկան:

Երբ պատրաստում են գնալով՝ խնդրում են «հարսնացուն վեր բերեր»: Իսկոյն մի հարսի առաջնորդութեամբ,

*) Թէյի գործածութիւնը վերջին ժամանակներս է մտել:

երեսը չարդաթով ծածկած, առաջ է գալիս հարսնացուն և հետեւելով առաջնորդ հարսին՝ համբուրում է բոլորի ձեռները, աւագութեան կարգով: Սրանք էլ հարսի բուռը դնում են 20—30 կոպէկ: Այս գումարից մինչև մի բուբլի տալիս են քահանային, մի քանի կոպէկ էլ առաջ բերող հարսին, իսկ մնացածը՝ հարսնացուի բաժինն է *): Սրանից յետոյ բոլորը շուտով ցրւում են:

ԽՈՆՁԱՆԵՐ.

Նշանագրութիւնից մինչև պսակը տղայի տնեցիները հարսնացուի տնեցիներին նշանաւոր տօներին նուէրներ են ուղարկում և փոխադարձաբար նրանցից էլ ստանում: Գործնաւոր, մայիսին, փեսացուի քոյրերը և հարսները տանում են իրենց հետ հարսին զբօսեցնելու:

Պլխաւորապէս խոնջաներ ուղարկում են Միջինքին, Զատկին, Նաւասարդին, Համբարձման և այլն:

Միջինքին ուղարկուած խոնջան լինում է ձիթով պատրաստած մի քանի զոյգ գաթայ, մէջը ոսպ լցրած պողպ, կարտոֆիլ, սոխ, մի կուլա գինի և մի շիշ օղի: Բերողին, որ սովորաբար տան փոքրիկներից մինն է լինում՝ մի զոյգ գուլպա են նուէր տալիս և հիւրասիրում են: Ապա փեսայի համար զանազան աղանձներ և հալուա ուղարկելով՝ ճաշի են հրաւիրում փեսայի տնեցիներին, բայց ոչ փեսային: Բոլորը գալիս են, տանը մնում է միայն փեսան, որ գնում է բաժանելու իւր բաժին աղանձը իւր ընկերների հետ:

Մի քանի ժամանակից, երբ խոնջային դարձ են ուղարկում՝ հարսնացուն զարդարում է շշի պարանոցը ուլունքներով և շորից մի գեղեցիկ խցան, «բերանկալի» շինում:

Զատկին փեսացուի տնից մի գառ, մի կարմիր չարդաթ վզին կապած, մի քանի կարմիր ձուերով, մրգերով ու մի շիշ օղիով ուղարկում են հարսնացուի տունը: Վերջինիս հայ-

* Այս գրամները հարսը իւր «եախին» (տես «Զգեստ և զարդ») է կարում:

ըը, եթէ կամենում է հրաւիրել խնամոնց՝ ընդունում է և հրամայում մորթել գառը, իսկ եթէ ոչ՝ շնորհակալ լինելով վերադարձնում է գառը. բայց ձուերը, միրգը, օղին և գառի վզին փաթաթած չարղաթը—վերջինս յատկապէս հարսնացուի համար է ուղարկւում—միշտ պահում են, յետ չեն շարձնում:

Նաւասարդին փեսացուի տնից հարսնացուին ուղարկում են ընկոյզ, մրգեր և մի չարղաթ:

Պ Ս Ա Կ.

Տուր եւ առ կամ ըաշլըղ-կտրէք. —Հարսանիքից մի քանի շաբաթ առաջ փեսայի տնից իմացնում են հարսնացուի տնեցիներին, թէ այս ինչ օրը գալու են ըաշլըղը կտրելու: Սրանք էլ պատրաստութիւն են տեսնում: Որոշեալ օրը փեսայի տէրը մի քանի բարեկամներով, 8—10 փարչ գինի, 3 փարչ օղի առած՝ գնում են հարսնացուի տունը, ուր հաց են ուտում և փեսայի տնից բերուած գինին ու օղին խմում: Հացից լետոյ երկու կողմն էլ ընտրում են մօտիկ ազգականներից մի-մի մարդ, որ կոչւում են վաքիլ (հաւատարմատար): Ապա սրանք որոշում են, որ տղայի տէրը տալ աղջկալ տիրոջը 10—20 ռուբլի: Այս գումարը կոչւում է ծծագին, այսինքն հարսնացուի մօր, աղջկանը տուած ծծի (կաթի) գինը, որ փեսացուն վճարում է *): Յետոյ, նայելով թէ հարսանիքը «կանչով» պիտի լինի, թէ «առանց կանչի» որոշում են, որ եթէ կանչով է՝ փեսայի տէրը տալ հարսի տիրոջը 60—70 փարչ գինի, 12—14 փարչ օղի, 10—20 ֆունտ շաքար, $\frac{1}{2}$ —1 ֆ. թէյ, մի մսացու եգ: Միևնուն ժամանակ որոշում են հարսնեւորների մօտաւոր թիւը: Իսկ եթէ առանց «կանչի» է՝ պարտաւորութիւն է դրւում փեսայի տիրոջ վրայ՝ տալու 15—25 փարչ գինի, 6—7 փարչ օղի, 3—4 փութ միս, 10 ֆ. շաքար, $\frac{1}{2}$ ֆ. թէյ:

Պատահում է, որ հաւատարմատարները զանազան կէ-

*) Այս սովորութիւնը մնացորդ է գնմամբ ամուսնութիւնից:

տերում չեն համաձայնում, այն ժամանակ միւս հրաւիրեալները միջամտում են: Սակարկութիւնը երկար տևում է, մինչև որ մի կողմը զիջում է:

Աղջկան օժիտ տալու սովորութիւնը Սիսիանում չկայ *), այս պատճառով էլ այդ մասին ոչ մի խօսք չէ լինում:

Ապա որոշելով հարսանիքի օրը՝ հրաւիրեալները ցրւում են:

Հարսանիքի շաբթին աղջկայ և տղայի տները լաւ մաքրում են և սիւների ճակատները ավելորդ խաչաձև նախշում: Ապա հաց են թխում, միայն այստեղ ոչ մի սուսնձին ծէս չեն կատարում, ոչ ավիւրը մաղելիս և ոչ հացը եփելիս, ինչպէս լինում է Զաւախքում և Վարանդայում: Միայն այս մի սովորութիւնն է մնացել, որ հացթուխին նախ քան հաց թխելը մի քանի կոպէկ նուէր են տալիս: Զկայ նաև հանգիստաւոր կերպով հարսին ու փեսային լողացնելու սովորութիւնը: Սրանք այս օրերում իրենք իրենց են լողանում:

Խաչեղբայր կամ քաւոր.— Սիսիանում ևս սովորութիւն է, որ իւրաքանչիւր գերդաստան ունենում է իւր տոհմական քաւորը, որ միշտ միևնույն գերդաստանից է լինում, թէև կարող են անձնաւորութիւնները տարբեր լինել **): Շատ հազիւ է պատահում և շատ մեծ ամօթ էլ է, որ քաւորին փոխեն: Այսպէս՝ Բռնակոթում Մելիք-Թանգեաններն երկու հարիւր տարի շարունակ քաւոր են եղել Տէր Յովհաննիսեաններին և դեռ այժմս էլ շարունակում են:

Քաւորը շատ մեծ յարգանք է վայելում ոչ միայն հարսանիքի ժամանակ, այլև ուրիշ գէպքերում: Սանամայրը

*) Բացի տաթեցիներից:

**) Խաչեղբայրը լինում է նաև կնքահայր:

պատկառելով նրանից՝ երբեք հետը չէ խօսում, ոչ էլ նրանց զոռից անց կենում:

Հարսանիքի պատրաստուելիս՝ նախ և առաջ քաւորին են հրաւիրում, տոնելով նրան մի շիշ օղի, մի եփած հաւ և երբեմն, եթէ նա սգաւոր է՝ մի որևէ ընծայ:

Բացի քաւորից՝ պսակի ժամանակ թագուորը իւր ընկեր երիտասարդներից մի փեսաղբէր և մի քանի մականրներ է ընտրում, առաջինը միշտ իւր կողքից գնալու, իսկ միւսները իրեն ուղեկցելու և իւր հետ ուրախութիւն անելու նշատակով:

Գինեթափէք.—Հինգշաբթի օրը փեսայի տէրը, բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ, հրաւիրում է իւր և հարսի տղամարդ բարեկամներին և թէյով ու ընթրիքով հիւրասիրում է նրանց: Ընթրիքին առատութեամբ բաշխում են գինի: Այս հրաւերը այժմս էլ կոչւում է «գինեթափէք», որովհետև սա մնացորդ է այն սովորութեան, որ հնումը բարեկամները հաւաքւում էին գինին տկերից փարչերի մէջ ածելու: Ի՞նչպիսի գովասանքներով բաց էին անում տկերի բերանը և ի՞նչպիսի բարեմաղթութիւններով կոնծում:

Նոյն երեկոյին փեսայի տէրը քահանային հոգոց է ասել տալիս իրենց բոլոր հին և նոր ննջեցեալների համար: Քահանան հոգոցը աւարտելուց յետոյ՝ դառնում է ժամաւորներին և ասում. «Այս-ինչը հարսանիք է անելու. ասացէք Աստուած հոգիքը լուսաւորէ սրտ հին և նոր ննջեցելոց և շնորհաւոր անէ այս ուրախութիւնը»: Յետոյ դառնալով տղատիրոջ՝ ասում է. «Աչքտ լուս լինի, Աստուած արժանացնի թագ ու պսակին»:

Հանդերձօրհնէք.—Ուրբաթ օրը առաւօտեան փեսայի տէրը հրաւիրում է քահանային և իւր բարեկամներին, մի-մի բաժակ օղի է տալիս և ափսէի մէջ ածած քիչմիշ ու մրգեղէն հրամցնում: Ապա թագուորը քահանայի և քաւորի հետ գնում է նոր ննջեցեալ ունեցող բարեկամների տները, հոգոց է ասել տալիս, և մի-մի շիշ օղի տալով իւրաքանչիւր

տան՝ հրաւիրում հարսանիքի: Սգաւորներն էլ սրանց օղի են խմեցնում, ոմանք էլ հաց ուտեցնում:

Երբ բոլոր սգաւոր բարեկամներին հրաւիրելուց լետոյ, թագուորը վերադառնում է տուն՝ անմիջապէս կանչում են զաւակներին—տեղական երաժիշտներին, — և 4—10 երիտասարդների, որոնք մատուռակի պաշտօն պիտի կատարեն ճաշի ժամանակ: Սրանք թուրքերէն բառով կոչւում են «սաղի»: Երաժիշտներին հաց են ուտեցնում և գինի խմեցնում. ապա տանում նրանց մի բարձր կտրան վրայ կանգնեցնում և հրամայում, որ «*Ristoronli*» եղանակը ածեն: Սրանով տղայի տէրը բոլոր գիւղացիներին հարսանիք է հրաւիրում: Բացի սրանից, նա առանձին երիտասարդներ ու երեխաներ է ուղարկում գիւղի մէջ շրջելու և բոլորին, առանց խորութեան, հրաւիրելու: Գիւղացի տղամարդիկ հետզհետէ հաւաքւում են և մի քանի շարքերով նստում տան մէջ: Ամեն մի եկողի անմիջապէս մի գինու բաժակով օղի են տալիս, որ բարեմաղթութիւններ անելով խմում է: Երբ բոլորը հաւաքուած են լինում՝ զաւակները գալիս են տուն և այստեղ են շարունակում ածել: Կէսօրին մօտ սաղիները սփռոցներ են ձգում և հաց դնում: Ամեն մի մարդ 2—4 հաց վերցնում դնում է առաջը: Յետոյ սաղիները բերում են ափսէների մէջ դրած բոխկ, բակլայ, կոզքին մի քիչ կարտոֆիլ: Անմիջապէս քահանան, որ ամենապատուաւոր տեղն է լինում նստած՝ օրհնում է սեղանը և ընդունելով սաղիի ձեռից մի գինու բաժակ օղի՝ «Աստուած բոլոր ննջեցեալների հոգիքը լուսաւորացնի» ասում է և խմում: Նրան հետևում են բոլոր հարսնուհիները: Սաղիները մի ձեռքին փարչով գինի, միւսին երկու բաժակ՝ օղի կամ գինի են տալիս: Մի քիչ ուտելուց լետոյ, ընտրում են մի սեղանապետ (*թամադայ*), որի հրամաններին պարտաւոր են անպայման բոլորը հնազանդել: Եւ առաջին բաժակը նրա կենացն են խմում, «բարով կառավարես» մաղթելով:

Ընտրուածը ընդունելով սեղանապետութեան պաշտօնը՝ բարձրացնում է բաժակը և առաջարկում. «Զուխտ օջաղին»

կենացը, Աստուած էն օջաղէն էս օջաղին խէր տայ» (բարի տայ)։ Բոլորը բաժակները բարձրացնելով միևնույնը կրկնում են և խմում։ Այս միջոցին ղաւալներն ամենայն եռանդով ածում են։ Հազիւ բոլորը բաժակները դատարկած են լինում՝ երբ սեղանապետի ձայնը կրկին որոտում է. «Թագաւորացուի ու հարսնացուի կենացը. Աստուած արժանացնի թագ ու սլսակին»։ Չորրորդ բաժակը դատարկելում է բոլոր հասարակութեան կենացը։ Այս միջոցին մատուցւում է ոսպով շորուայ։ Յետոյ առաջարկւում են հետեւեալ երեք կենացները. կաթուղիկոսի և ս. Եջմիածնի, կայսեր և հայ զինուորների *) և ի վերջոյ հայ օտարակոյնների։ Այս եօթ կենացները պարտադիր են և առաջարկելու կարգն էլ խրտութեամբ պահպանւում է։ Սրանցից յետոյ արդէն եթէ կամենում են՝ առաջարկւում են զանազան կենացներ։

Ճաշն աւարտելիս քահանան նորից օրհնում է սեղանը. իսկոյն բոլորը սեղմում են ոչ միայն տան տիրոջ, այլև բոլոր հրաւիրեալների ձեռները *) և միմեանց շնորհակալութիւն յայտնում։ Իսկոյն ղաւալները դուրս են գալիս և զուսն առաջ կանգնած՝ սկսում են ածել։ Հրաւիրեալները ցրւում են, ոմանք իրենց տները, ոմանք էլ մի մտերիմ բարեկամի մօտ, միասին թէյ խմելու։ Հրաւիրեալները ցրուելուց յետոյ սաղիներն ու երիտասարդներն են հացի նստում։ Աղջիկներն ու հարսները ներկայ են լինում սրանց ուրախութեան։ Պարն և ուրախութիւնը գնալով սաստկանում է։

Երեկոյեան դէմ հարսնացուի տնից 2—4 մուրդ գալիս են փեսացուի տունը և խնդրում «հարկը», այսինքն այն՝ ինչ որ որոշել են «տուրևառի» ժամանակ։ Շատ անգամ պատահում է, որ փեսացուի տէրը լիովին չէ տալիս, ինչ որ այն օրն որոշուել է, և կամ վատը, հասարակն է ուղարկում։ Այսպիսի դէպքերում պատահում է, որ հարսնացուի

*) Հայ զինուորների կենացը սկսել են խմել վերջին ժամանակներում, երբ զինուորագրութիւնը մուտ գործեց հայերի մէջ. իսկ կայսեր կենացը խմում են աւելի վաղ ժամանակից։

*) Այս սովորութիւնը նորամուտ է։

տէրն առանց դժգոհութեան ընդունում է. բայց նոյնպէս պատահում է, որ ոչ միայն իւր դժգոհութիւնն է յայտնում, այլ և իրերը լեւ է ուղարկում, պահանջելով լաւն ուղարկել կամ լրացնել:

Հարկը տանելուց յետոյ երիտասարդները քաւորի և թագուորի հետ դաւալների առաջնորդութեամբ մի մտացուեզ են տանում հարսնացուի տունը: Եզի լետեից գնում է մսագործը, դանակը ձեռին բռնած: Պատահում է, որ եզի վիզը զարդարում են մի շարոց խնձորներով: Հարսնացուի դռանը բաւականաչափ ածելուց յետոյ՝ մսագործը վալը է գլորում եզը և քաւորից մի րուբլի նուէր ստանալով՝ մորթում է: Կողպէք կողպելու և կամ թել հանգուտելու սովորութիւնը, որ ընդհանրացած է Վարանդայում և Ջաւախքում՝ այստեղ չկայ: Այս եզի կէսը տարւում է փեսացուի տունը:

Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ քահանան փեսացուի բարեկամների հետ նորից գալիս է աղալի տունը: Այստեղ հարսի հանգերձը, որ քթեթ է կոչւում, մի սկուտեղի վրայ դրած առաջ են բերում: Այս հանգերձը, որ փեսացուի տէրն է պատրաստել տալիս և ընծայում հարսնացուին՝ բաղկանում է հետեւեալ կտորներից. մի քիւրք, մի շապիկ, մի գօտի, մի չարդաթ և մի զոյգ կօշիկ: Սկուտեղի վրայ դրած է լինում նաև մի գլուխ շաքար և մի ֆունտ թէյ: Երբ սկուտեղը դնում են քահանայի առաջ՝ թագուորը վերցնում է իւր գլխարկը և գնում վերան, քաւորն էլ իւր թուրը պատեանով երկարացնում է գդակի կողքին: Ապա թագուորը, քաւորը և փեսաղբէրը չոգում են սկուտեղի առաջ և այսպէս սպասում, մինչև որ քահանան օրհնում է հանգերձը: Ապա թագուորը վերցնում է իւր գլխարկը, ծածկում, իսկ քաւորը առնում է իւր սուրը և ձեռքում բռնում: Ափսէս էլ վերցնում է քաւորի մի ազգականուհին (հարսը կամ քույրը):

Սափրելու ծէսը. — Հանգերձօրհնէքից յետոյ գալիս է սափրիչը թագուորի մօրուքը սափրելու: Թագուորը հանդիսաւոր կերպով բազմում է մի աթոռի վրայ, տան մէջ տեղը.

մականները մոմեր վառած շրջապատում են նրան: Քաւորը մի մոմ ձեռին՝ կանգնում է թագուորի կողքին և աջ բռի մէջ գինի ածում: Սափրիչը մատը թաթախելով այս գինու մէջ՝ քսում է թագուորի մօրուքին և ապա, նախ քաւորից և յետոյ մականներից մի քանի կոպէկներ առնելով՝ սկսում է սափրել: Իւրաքանչիւր նուէր տուող հրամայում է իւր տուած նուէրի համեմատ սափրել և սա էլ, եթէ նուէրը մեծ է՝ շատ տեղ է սափրում, իսկ եթէ փոքր՝ քիչ:

Սափրելու ծէսը կատարելուց յետոյ մականները վառում են երեք ջահ (մաշալլա), հարսի հանդերձի սկուտեղը դնում քաւորի հարսի կամ քրոջ գլխին և ղաւալների առաջնորդութեամբ, պարելով ու երգելով, ահագին աղմուկով գնում են հարսի տունը: Առաջները հինայ էլ էին տանում, մի հարսի կամ աղջկայ գլխի դնելով, բայց այժմ այս սովորութիւնը վերացել է: Հարսնացուի տնեցիները ընդառաջ են ելնում սրանց, մի զայգ գուլպայ կամ մի *եսյլուխ* նուէր տալիս սկուտեղը բերողին և վերցնում սկուտեղը: Ապա բոլորին ներս հրաւիրում:

Պսակ զնալ.—Ուրբաթ երեկոյին թագուորի և հարսի բոլոր բարեկամները նորից ժողովում են հարսի տունը և ուրախութիւն են անում մինչև լոյս, թէյ խմում, ընթրում, պարում, երգում: Լուսաբացին հրաւիրում են քահանային պսակ գնալու: Սա գալիս է և այստեղ կրկին օրհնում տղայի տանը օրհնած հարսի հանդերձը և յետոյ մաշտոցը դնում սկուտեղի վրայ, որ հարսնեւորները համբուրեն և խաչահամբոյր ձգեն: Ապա երկու հարս վերցնում են հանդերձը և տանում տան-օթաղը հարսին հագցնում: Երբ աւարտում են՝ ներս են հրաւիրում քաւորին, որ հարսի գօտին կապէ: Սա նուէր տալով հարսի շորերը հագցնող հարսներին՝ վերցնում է գօտին, փաթաթում և երեք անգամ հարսի գլխովը ձգում ու ապա գետնից վերցնում ասելով. «Աստուած տայ տղաբեր սնամեր ինես, ոտակալուքը խէր ընի» և յետոյ կապում:

Ապա մի տղամարդ, որի կինը չբերք չէ, բռնում է

Հարսի ձեռից և տան-օթաղից բերում տուն: Իսկոյն քահանան կանգնեցնում է նրան թագուորի մօտ և սկսում է պսակի կարգը կատարել: Երբ որոշեալ մասն աւարտում է՝ բոլորը շարժւում են դէպի եկեղեցի. հարս ու թագուոր բռնում են իրար ձեռք, թագուորի աջ կողմից գնում է քաւորը, իսկ ձախից փեսայից: Հարսի աջ կողմից հարսնաքոյրը, իսկ ձախից հարսնաղբէրը *): Մականները շրջապատում են սրանց, զինուած հրացաններով և տորճանակներով: Ճանապարհին սրանք երգում, պարում, խմում և հրացան ու տորճանակ են արձակում: Ղաւալները հանդիսաւոր գնացքի առաջն ընկած ածում են: Բոլոր գիւղացիները միանում են գնացքին:

Վերջապէս հասնում են եկեղեցի. քաւորը փող է տալիս ժամկոչին, որ եկեղեցու դուռը բանայ: Բազմութեան մեծ մասը մտնում է ներս, իսկ փոքրագոյն մասը, ղաւալների հետ մնում դրսում: Քահանան խոստովանեցնում է հարս ու թագուորին, հարցնում է նրանց փոխադարձ համաձայնութիւնը, ապա սկսում է խորհուրդը կատարել: Թագաւորը և թագուհին գլուխ գլխի տուած կանգնում են, քաւորը մի ձեռով թուրը պատեանում, միւսով խաչն ու աւետարանը, մի թաշկինակի մէջ փաթաթած՝ բռնում կամ ուղղակի գնում է նրանց գլխներին: Եւ երբ քահանան չոփեցնում է պսակուող զոյգին ու իւր շուրջաւոր նրանց վրայ է ձգում՝ թագուորը ծածուկ մի քանի արծաթի դրամներ է տալիս թագուհուն: Երբ աւարտւում է պսակի խորհուրդը՝ քահանան վրայից շուրջաւոր լետ առնում՝ թագուորի վրայ է ձգում և աւետարանը տալիս է ձեռքը, հարսին էլ կանգնեցնում նրա կողքին, խաչը ձեռքը տալիս և հրաւիրում է հարսնակորներին, որ գան խաչն ու աւետարանը համբուրեն և խաչահամբուր ձգեն: Այստեղ նա

*) Հարսին ընկերակցում են հարսի քոյրը և եղբայրը և կամ սրանց փոխարէն՝ ուրիշ մօտիկ աղգականներ, որոնք կոչւում են հարսնաքուր և հարսնաղբէր:

ամեն միջոց գործ է դնում, որ բոլորն էլ խաչահամբուր-
ձգեն: Վերջապէս շարժում են գէպի տուն. զաւակները
դարձեալ առաջ են գնում, մականները պարելով, երգելով
և հրացաններ արձակելով ուղեկցում են թագուորին, որի
փէշից բռնած՝ ծանր քայլերով հետևում է նրան հարսը:
Այս նշանակում է, որ նա այլ ևս թագուորին հաւասար չէ,
այլ նրան ստորադրուած և պարտաւորուած հետևելու նրան:
Վերագարձին բարեկամ տների առջևից անցնելիս՝ տնեցիները
«սեղան են դուրս բերում», եղ ու մեղր, եղաձու, հալուայ,
գինի, օղի են բերում, մի երկու պատառ հրամցնում թա-
գուորին, իսկ մնացածը բաժանում հարսնեւորներին:

Գնացքը ծանր քայլերով գալիս հասնում է դարձեալ
նորահարսի տունը: Այստեղ էլ սեղան՝ են դուրս բերում,
գինի, օղի խմեցնում հարսնեւորներին և ներս հրաւիրում:
Հարսը էլի գնում է տան - օթախը, իսկ թագուորը կամ խառ-
նում հարսնեւորներին և կամ սաղիների հետ միասին ծա-
ռայում սեղանին, որ շուտով ձգւում է: Մատուցանում են
բուլղամա *) և բոգբաշ: Չաշը կառավարում է թագուորի
տանը հանդերձօրհնէքի ժամանակ ընտրուած թոմսդան,
որ առաջարկում է վերև յիշած նոթը կենացները: Երբ ճաշը
աւարտւում է՝ սեղանապետի կարգադրութեամբ քահանային
մի «օրհնանքաթառ» են տալիս: Քահանան խմում է այս
գինու բաժակն էլ և օրհնում սեղանը, որից լետոյ հարս-
նեւորները ցրւում են իրենց տները կամ գնում են մօտիկ
բարեկամի մօտ քէֆը շարունակելու: Յետոյ հացի են նըս-
տում սաղիները փեսայի հետ միասին, ինչպէս և հարսը ա-
ռանձին իւր մի քանի ընկերուհիների հետ: Հաց են ուտում
նաև հրաւիրեալ կանայք, առանձին նստած:

*) Մանր կտրատած միսը կոտորած սոխի, ալուչալի, կարմիր
պղպեղի և դրումի հետ շերտ-շերտ դարսում են մի կաթսայում, մի
քիչ ջուր ածում և լետոյ կաթսայի բերանը ծածկում ու խմորով
փակում, զօրոյշին դուրս գալու համար միայն մի փոքրիկ բացուածք
թողնելով: Ապա կաթսան իջեցնում են թոնիրը, ուր կամաց-կամաց
կփուում է:

Հացից յետոյ մականները դուրս են գալիս, ղաւալները ածել տալիս և պարում, գօտեմարտում, երգում (միշտ թուրքերէն): Սա տեղում է մինչև երեկոյ, երբ թագուորը մտերիմներն առած դառնում է հարսի տունը, թէյ խմում և հաց ուտում: Ուշ գիշեր մականները ցրում են, թողնելով թագուորին իւր քաւորի և մի քանի մտերիմների հետ միայնակ: Այս ժամանակ զոքանջը փլաւ է բերում իւր փեսային, որ բոլորովին ազատ ուտում է իւր քաւորի և մտերիմների հետ: Այս փլաւը կոչւում է «Շնթունահաց»:

Հարսը տանել. — Կիրակի առաւօտեան վաղ բոլոր հարսնեւորները նորից հաւաքւում են հարսի հօր տունը, նախաճաշիկ անում և ապա պատրաստւում հարսին տանելու թագուորի տունը: Երբ հարսին տան-օթախից տուն են բերում՝ հայրը բռնում է նրա ձեռից և տալով թագուորի հօրը՝ ասում. «Տուայ քու որդուտ, Աստուած խէր տայ, բարով վայելուին. միայն թէ ամանաթս լաւ պահպանես, պատուով պահես, ընդունես»:

— «Շէն մնաս, պատասխանում է թագուորի հայրը, հարկ է, այսուհետև մեր որդին է, աչքի լուսի պէս կը պահպանենք»:

Հարսը խոնարհւում, համբուրւում է իւր հօրն ու մօր ձեռքը և ապա իրենց թոնրի շուրթը: Այս ժամանակ թագուորը համբուրելով բոլոր ծերունի հարսնեւորների ձեռները և միւսների հետ ձեռք տալով՝ գալիս է և հարսի մօտ կանգնում: Ղաւալներն ու մականները ձայները ձգում են և պարով, երգով, հրացանի թնդիւնով տանում հարս ու թագուորին վերջինիս տունը: Ծանապարհին պատահող տներից «սեղաններ» են դուրս բերւում:

Երբ հասնում են թագուորի տանը՝ մինը կտուրն է բարձրանում և այնտեղից ընկոյզ, կաղին (տկողին), շագանակ, երեւմն էլ գազար շաղ տալիս: Հարսնեւորները իրար են խառնւում և միմեանցից խլիւլում: Դուրս է գալիս սկեսուրը, երեք պտույտ անում հարս ու թագուորի շուրջը, ապա համբուրւում թագուորին ու թագուհուն և ներս հրա-

ւիրում: Եւ երբ տեսնում է, որ հարսը չէ ուզում ներս մտնել՝ մի ընծայ է տալիս և տանում նրան տան-օթախում առանձնացնում: Մինչդեռ հարսնեւորները ներս են մտնում և տանը ծախապատիկ նստոտում՝ սկեսուրը մի տղայ գրկած տանում է և հարսի գիրկը տալիս, որպէսզի սա տղայ (տրու) բերէ:

Անմիջապէս սփռոցները ձգում են և բոլոր տղամարդ հարսնեւորներին հաց տալիս: Միևնոյն թամադայի առաջարկութեամբ խմում են միևնոյն եօթը կենացները: Տղամարդկանցից յետոյ հաց են տալիս կանանց և ծառայող երիտասարդներին: Ապա բոլորը ցրւում են տները:

Կանչ.—Երկուշաբթի առաւօտ ղաւալները նորից հրնջում են գիւղի մի բարձր տան կտրից և հրաւիրում գիւղացիներին հարսնքատուն: Բոլորն շտապում են գալու, որպէսզի պատուական խաշն *) ուտեն: Խաշը ուտելուց յետոյ, հարսնեւորները ցրւում են և դրամի պատրաստութիւն տեսնում: Կէսօրին մօտ նորից հաւաքւում են և ճաշի նստում: Մատուցանում են բուլղամայ և եայնի: Նոյն կերպ, նոյն եօթը կենացները դարձեալ խմում են:

Ճաշից յետոյ սկսւում է կանչը. թմբկահարը դնում է թմբուկը թագուորի հօր (կամ տիրոջ) առաջ և մօտը կանգնում: Ապա մօտի մարդիկը հարցնում են թագուորի հօրը, թէ ով է նրա առաջին բարեկամը: Սա էլ անուանում է մինին. այս ժամանակ այս վերջինս մի քանի ըուբլի տալիս է թմբկահարին: Մօտ նստողները նայում են, և եթէ քիչ է լինում՝ ստիպում են, որ աւելացնէ: Թմբկահարը ստանալով փողը՝ բարձրացնում է վերև, ցոյց տալիս բոլորին և դնելով թմբուկի վրայ՝ բարձր ձայնով գոչում է.

«Լսեցէք, այ ջամահատ (ժողովուրդ), թագաւորին այսինչ բարեկամը կանչեց թագաւորի սէրին սյսքան (20—1)

*) Սա պատրաստում են եզան ստներից և լաւ մաքրած ստամոքսից ու աղիքներից, մի ամբողջ գիշեր եփելով, ալիպէս որ ոսկրահան է լինում: Սա շատ համեղ է և բոլոր գիւղացիների ախորժած կերակուրը:

մօտէթ. իրեն ազապին (ոչ ամուսնացած) էլ փոխ ինի, տուներ շէն, շէն կենայ»:

Բոլորը կրկնում են. «Շէն կենայ»: Ապա թագուորի հայրը անուանում է իւր երկրորդ բարեկամին, որ և տալիս է իւր նուէրը: Այսպէս շարունակում է՝ մինչև որ բոլոր ներկայ եղողները, (և մինչև անգամ բացականները՝ մի որևէ մարդու միջոցով) նուէրներ են տալիս: Երբ աւարտում են՝ թմբուկի վրայից վերցնում են բոլոր դրամը, հաշւում և տալիս թագուորի հօրը: Այս կանչից գոյանում է 100—300 բուլբի, որ փոխարինում է նրա արած գրեթէ բոլոր ծախսերը: Միայն թէ պարտաւորութիւն է դրուած, որ այս գերդաստանն էլ ժամանակի ընթացքում հետզհետէ վերադարձնէ այդ գումարը տուողներին, մասնակցելով նըրանց կանչերին:

Կանչից յետոյ սեղանին ծառայող մարդիկն էլ հաց են ուտում և բոլորը ցրում են, բացի մականներից: Այս ժամանակ մօտիկ բարեկամները մականներին «բաղ» են բերում: «Բաղը» լինում է մի ափսէի մէջ լցրած չամիչ, փշատ, մըրգեղէն, խնձոր՝ վրան մոմ վառած, զաթայ, եփած հաւ, զանազան գոյնի ներկած հաւկիթներ, մարգի և այլ ձևի իւղի հացեր և այլն: Մականները մի առ մի բոլորին այս բաղերը ցոյց տալով՝ բարձր կանչում են, թէ ո՞վ բերեց, և իրենց շնորհակալութիւնը յայտնում, «Շէն կենայ, շէն» բղաւելով: Մինչև կէս գիշեր և երբեմն շատ աւելի ուշ այս մականները զաւալների ներդաշնակութեամբ պարում են, երգում, հանաքներ անում, «բաղերը» ուտում: Վերջապէս երբ կամենում են ցրուել՝ աւելացած «բաղերը» բաժանում են իրենց մէջ, մինչդեռ առաջները մինը վերցնում էր և ցրէր տալիս սրանց մէջ: Սրանք էլ ահագին աղմուկով, միմեանց հրելով, խփելով հաւաքում և միմեանց ձեռքից խլւում էին:

Հետևեալ օրը, եթէ թագուորի հայրը գոհ է կանչից գոյացած գումարից՝ հրաւիրում է կանչին մասնակցողներին

և ճաշ տալիս, իսկ եթէ դժգոհ է՝ «տէրը չէ լինում», անուշադիր է գտնւում:

Թագ-վերացում. — Երեքշաբթի օրը, երբ հարսնեւորները կրկին հաւաքւում են հաց ուտելու՝ հրաւիրւում է նաև քահանան, որպէսզի թագը վերցնէ: Ալխաթեան գիւղում նախ քան թագի վերացումը հարսը «փսորի է կանգնում».— վերցնում է աւելը, տան մէջ մի քիչ աւելում և սպա մի ափսէ ձեռին՝ աղբի կոյտի մօտ կանգնում: Տնեցիները և բարեկամները դրամներ են ձգում ափսէի մէջ:

Թագ վերացնելիս զգուշանում են, որ չորեքշաբթի, ուրբաթ կամ կիրակի չլինի: Մինչդեռ քահանան կատարում է արարողութիւնը՝ քաւորը սուրն ու պատեանը խաչաձև բռնում է հարս ու թագուորի գլխին: Առաջները սովորութիւն է եղել, որ հարս ու փեսին մէջք մէջքի տուած չոգեցնելիս են եղել. բայց այժմ այդ սովորութիւնը վերացել է:

*
* *

Նոյն երեկոյին առագաստ են մտնում: Անկողինը ձգում են տան օթախում և մօտը դնում մեղր, հաւ, գինի: Սովորաբար սաւան ձգում են. սակայն ապացոյց չեն պահանջում:

Յաջորդ, չորեքշաբթի օրը, հարսը վաղ վեր է կենում. ջուր տաքացնում և տնեցիների ոտները լուանում, զգուշանալով նախ ձախը չլուանալու, որպէսզի ձախորդութիւնը չպատէ: 5—10 կոպէկ նուէրներ են ձգւում տաշտի մէջ:

Մի քանի օրից լետոյ հարսի տանից ուղարկւում են նրահին շորերը, որ նա ստանում է՝ նախապէս մի զոյգ գուլ պալ նուէր տալով բերողին:

Ծ Ա Խ Ս Ը.

Սովորաբար աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում, իսկ միջակ դրութեան տղայի կողմից մօտաւորապէս այսչափ.

ա) Նշան դրէքին.

Մի թուիլի *)	2 — 3 ր.
Մի խոյ	5 — 6 »
Գինի և օղի	3 — 6 »
Դարձեալ գինի	5 — 6 »
» օղի	4 — 5 »
Մի գլուխ չաքար	4 — 5 »
Մի ֆունտ թէյ	1 — 1 »
Չամիչ և չոր մրգեղէն	2 — 3 »
Մատանի	5 — 10 »
Երկու և ախա **).	6 — 8 »
Մի զոշուղ ***).	10 — 15 »
Մի արծաթ մանէթ	1 — 1 »
Քահանային	1 — 1 »
	49—70 ր.

բ) Տարուայ ընթացքում.

Հարսնացուին նուէրներ. 10 — 15 ր.

գ) Հարսանիքին.

Գինի	30 — 60 ր. ****)
Օղի	20 — 50 »
Երեք և զք	40 — 45 »
Քահանային	2 — 3 »
Եկեղեցուն	1 — 1 »
Աթուհաս	5 — 8 »
Շաքար, թէյ	5 — 7 »
Մի մոթալ պանիր	4 — 6 »
Հարսին զգեստ	30 — 70 »
Ծծազին	10 — 20 »
Իսպի ու զուռնու	5 — 7 »
Հացի	10 — 15 »
Մանր ծախսեր	10 — 15 »
	172—322 ր.

Հնդամներ. 231 — 392 ր.

Այս է տմուսնութեան բոլոր ծախսը միջակ կարողութիւն ունեցող գերդաստանի համար: Թէև գումարը մեծ է երևում՝ բայց «կանչի» միջոցով հարսնեւորները վճարում են գրեթէ բոլորը:

*) Կէս տարեկան գառն:

) և *) Տես Զգեստ և զարդ:

****) Կախուած է հարսնեւորների թուից:

ՏՂԱՐԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Առանց որևէ նախազգուշութեան և կամ առանց ազատութեամբ աշխատանքի ծանր լուծից՝ անցնում են Սիսիանցի կնոջ լղութեան օրերը: Գալիս են երկունքի ժամերը. կանչւում է տատմէրը (մանկաբարձուհի), որ մի աթար է գնում, վրան շոր ձգում, ինքը վրան բազմում ու ծննդականին նստեցնում իւր ծնկների վրայ: Ապա ամենայն ուժով սեղմում է ծննդականի լետոյքը, և երբ երեխան ծնւում է՝ ինքը բարձրանում է տեղից, ծննդականին նստեցնում իւր տեղը և առանց մոռանալու որևէ նուէր ստանալ տնեցիներից՝ կտրում է երեխայի պորտը: Անմիջապէս մի փոքրիկ թաղիք են ձգում, որի առաջ տաք մօխիւր ցանում և ծննդականին վրան պտուկեցնում են այնպէս, որ ներքին մասերը մօխիւրի վրայ գան. շուտ-շուտ էլ մօխիւրը նորոգում են: Չեն մոռտնում նաև ծննդականի շուրջը շամփուրով գիծ քաշել, որպէս զի չարերը չմօտենան:

Եթէ ծննդականը ուշաթափւում է՝ հրացան են արձակում, «Մայրամ, Մայրամ» են գոչում, երեսին ջուր սրբակում: Երբ ուշքի է գալիս՝ դազը (այծի մազից գործած պտան) են տալիս ձեռքը, որ քանդէ:

Եթէ տղաբերքը դժուար է լինում՝ կանչում են մինին, որ Արաքսը անց է կացել, որպէսզի սա իւր փէշով ջուր տալ ծննդականին: Եւ կամ այծի մազ են եփում և քիչ հովացնելուց լետոյ քաշում ծննդականի փորին:

Եթէ երեխան շնչասպառ է ծնւում՝ նրան դնում են տաք ջրի մէջ և պորտը ոլորում, որ կենդանանայ:

Նորածինն անմիջապէս լողացնում են, վրան աղ ցանում և տալա փաթաթած՝ տատմէրը տանում կտրովը պտոյտ է

տալիս, դարձնում գէպի արևելք, աղօթում և բերում ներս: Ապա մօրն է լողացնում, պառկեցնում և երեխան դնում նրա աջ կողմը:

Այս ծանր գործից ազատուելուց լետոյ տատմէրը վերցնում է պորտը և տանում՝ եթէ նորածինը արու է՝ պորտը գոմն է ձգում, որպէսզի երեխան անասնապահ լինի, իսկ եթէ աղջիկ՝ տան անկիւնը, որպէսզի ամօթխած և տնտես դառնայ: Ապա վազում է տնեցիներին և բարեկամներին «աչքալուսանք», որոնցից ստանում է 10 — 20 կ. նուէր: Արու գաւակ լինելիս ուրախութիւնը անհամեմատ մեծ է լինում. մինչդեռ աղջիկը, մանաւանդ երբ արդէն մի քանիսը կան՝ բաւական տխրութիւն է պատճառում:

Սանամայրը, ազգականները, մօտիկ հարևանները, աչքալուսանքն ընդունելով՝ շտապում են գալ տեսնելու ծննդականին և իրենց հետ բերում են «ծննդկազաւաթ», որ բաղկանում է կամ ձուածեղից և կամ շփոթից *):

Ծննդկազաւաթ բերողն ասում է. «Աչքդ լիս, Աստուած մէջքդ կանանչ պահի, համաշա (միշտ) տղայ բերես»: Իսկ եթէ աղջիկ է՝ «Աստուած գլխին էլ տղայ տալ»:

Ծննդականին առաջի օրը տալիս են զանճափիլով (կինամոն) կամ սև պղպեղով թէյ և ձուածեղ. իսկ նորածնին ոմանք այդ օրը բոլորովին չեն կերակրում, որպէսզի համբերող լինի: Եւ որովհետև ծննդականին անսուրբ են համարում՝ ուստի նրա բաժակը, ամանը և գդալը որոշում և առանձին են պահում և չեն թոյլ տալիս, որ ինքը իւր ձեռով որևէ բան վերցնէ: Նա ինքն էլ երբէք ոչինչ չի վերցնի և երկար քաղցած կը մնայ, մինչև որ մինը նրան բան տայ: Տունը սրբելու համար քահանային կանչում են, որ «փարատէ», իսկ ամանները առանձին պահում, որ մեռո-

*) Այս կերակուրը պատրաստում են այսպէս, տաք ջրի մէջ ալիւր են լցնում և կրակի վրայ դրած խառնում, մինչև որ պնդանում և կարմրում է. լետոյ ածում են մի ափսէի մէջ, մի փոս անում մէջ տեղում և իւղ ածում. շուրջն էլ շաքարի մանրուք ցանում:

նաջրով լուանան, սրբեն: Ծննդականի զլիսի տակ էլ Նարեկ, Սաղմոս, սուր, դաշոյն, շամփուր են շնում, որպէսզի չարերը սրանցից երկիւղ կրելով՝ չմօտենան ծննդականին:

Երեխային տատմէրը ամեն օր լողացնում է: Դնելով մի ձեռք երեխայի գլխին, իսկ միւսի ցուցամատը նրա բերանը՝ երեք անգամ կոխում է երեխային ջուլը և ասում.

Նրկընավըզիկ,

Թափ տայ ջրիկ,

Վերցայ մնիկ:

Երեք օրից յետոյ էլ, մի երեքշաբթի, հինգշաբթի և կամ շաբաթ օր, տատմէրը գալիս և ծննդականին է լողացնում:

*
* *

Մկրտութիւնը կատարւում է երեք կամ չորս օրից յետոյ: Նախընթաց օրը տատմէրը գնում հրաւիրում է քաւորին, տանելով մի երկու հաց, մի զոյգ գաթայ, կէս շիշ օղի, երբեմն էլ մի խաշած հաւ: Սա էլ հինգ ֆունտաչափ աղ կամ ալիւր, ձաւար, բրինձ և կամ բուրդ է տալիս տատմէրին նուէր: Յետոյ բերում է կէս արշին կտաւ, որ կոչւում է կնկուղ, և անց է կացնում երեխայի գլուխը, մի սուլան, այսինքն մի արշին կարմիր չիթ, որ երեխայի վրան ձգեն եկեղեցուց տուն բերելիս, և նշանակեալ ժամանակին գնում է եկեղեցի: Տատմէրն էլ մի քանի մօտիկ ազգականների հետ երեխան է բերում: Հօրը արգելւում է այս միջոցին եկեղեցի գալ: Քահանան տասն ըոպէում մկրտում է երեխային և «լոյս ի լուսոյ» շարականն ասելով՝ բերում տուն: Այժմեան քահանաների կարգադրութեամբ ծննդականը վեր է կենում իւր տեղից, կանգնում, կռանում համբուրում քաւորի ոտը և ապա առնում երեխային ու նստում: Այստեղ հրաւիրուած են լինում տղամարդ և կին ազգականներ, որոնք շուտով ճաշի են նստում: Նախ ճաշում են տղամարդիկ, բոլորովին առանձին, յետոյ կանայք, նոյնպէս առանձին: Ծաշին մատուցանում են երկու-երեք տեսակ պատահական կե-

քակուրներ, որովհետև կնուներ յատուկ կերակուրներ որոշուած չկան:

Երեք օրից յետոյ տատմէրը նորից է գալիս և երեխային մեռունից հանում: Այս անգամ երեխային լուանում են մի մաքուր ամանի մէջ, սրբում են մօր ստինքները, լուանում կնկուղը և ջուրը ածում են կամ թոնրի և կամ գետի մէջ:

Հինգ-վեց օրից յետոյ ծննդականը վեր է կենում, առնում է ձեռքը մի թոնրի շիշ (երկաթի ձող) և «Յիսուս Քրիստոս» ասելով դուրս գալիս:

Այնուհետև մայրը ինքն է խնամում և լողացնում երեխային, ուստի և ճանապարհ են ձգում տատմէրին, տալով՝ հնգական ֆունտ աղ և ալիւր, 1—2 ֆ. ձաւար, կէս ֆունտ բրինձ և գուցէ մի քանի կոպէկ. այս բոլորը նախապէս պըտտեցնում են ծննդականի գլխով:

*
* *

Եթէ երեխան կոխւում է, այսինքն լղարում և նուազում է՝ առողջացնելու նպատակով տատմէրը եօթը հաւից մի-մի փետուր է փետում և եօթը գոյնի թել առնելով՝ երեխան գրկած բարձրանում է կոտուրը և հերթիկից կանչում. «Ըստրա քառսունքը կտրեմ»: Տնից պատասխանում են. «Կրտրիք»: Այս հարցը երեք անգամ տալուց յետոյ՝ փետուրները և թելը դնում է երեխայի ոտի տակ և կոտորում:

Նոյն նպատակով մի չորեքշաբթի, ուրբաթ և կամ կիրակի երեկոյ երեխայի բարձի տակ դնում են շիպ (Alemenerudum), որը յետոյ ձգում են թոնիր: Ասում են, թէ այս շիպը ստանում է այն կենդանու պատկերը, որից յառաջացել է կոխը: Յետոյ հանում են այդ շիպը, դնում տաշտի մէջ և երեխային վրան լողացնում:

Եւ կամ հաւի առաջին ձուն դատարկում, նրանով քառասուն ջուր են չափում, տաքացնում և լցնում ծննդականի գլխին:

Լուսնով ընկածի համար գնում են Բռնակոթ Մելքոնց

«Չաղը և տանելով մի արծաթ դրամ՝ խնդրում «լիսին» կրտրել: Այս գերդաստանի անդամներից մէկն ու մէկը վերցնում է դրամը, մի կողքից կտրում է, մնացածի վրայ կանթ շինում և վերադարձնում, որ երեսայի վրայից կարեն:

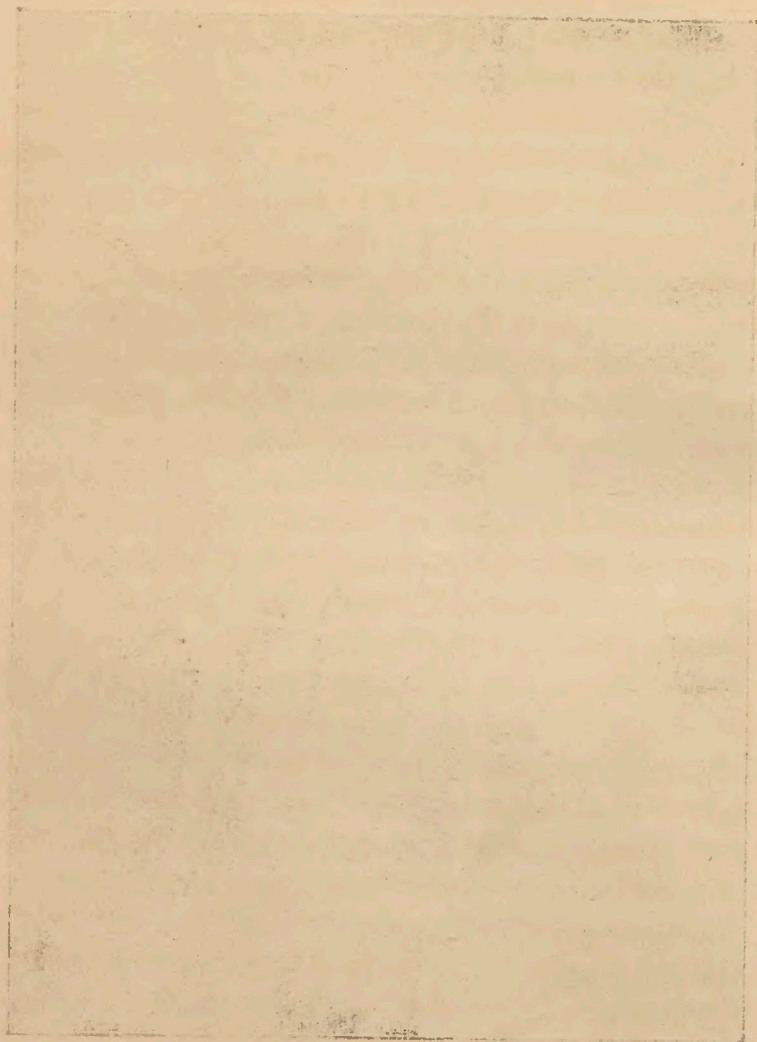
Եթէ երեսան շատ է լաց լինում՝ մայրը պատահում է նրա շորերը և դէն ձգում, ասելով. «Էս ա քու փալը» (բաժինդ): Ապա թոնրի շիշով (ձող) գծում է օրօրացի շուրջը և ղազիլով (ալծի մազի պարան) կապում օրօրոցի լուծը:

Ձանազան հուլունքներ են կապում բալուլի վրայ, որ երեսային աչք չտան:

Առաջին ատամներն հանելիս՝ «կեղքահատիկ» են անում: Խաշած ցորենի հետ խառնում են քիշմիշ, շաքարի մանրուք, լապլապու և ածում մանկան գլխին: Այս միջոցին երեսայի առաջ դնում են մի դանակ և մի սանր: Եթէ առաջ նա դանակը վերցնէ՝ դրանից գուշակում են որ մի եղբայր է ունենալու, իսկ եթէ սանրը՝ մի քույր:

ԾՆՈՂՆԵՐ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Սիսիանում այժմ այլևս չկան նախկին բազմաճյուղի գերդաստանները. այժմեան ամենաբազմաճյուղի ընտանիքը, որ իւրաքանչիւր գիւղում հազիւ երկու կամ երեք հատ է պատահում՝ բաղկանում է 20—25 հոգուց: Այս երեւոյթը բացատրւում է ոչ թէ հայի բնաւորութիւնով, ինչպէս այս նկատւում է թուրքերի և ռուսների մէջ, այլ այժմեան տընտեսական պատճառներով: Առաջները հողը շատ էր և նրան մշակելու համար անհրաժեշտ էին շատ բանուորներ, ուստի և այն գերդաստաններն էին աւելի հարուստ, որոնք ունէին աւելի բանուորներ. և այս էր պատճառը, որ մօտիկ ազգականները, ունենալով մի ընդհանուր գործ՝ չէին կամենում բաժանուել և շարունակում էին միասին ապրել: Մինչդեռ այժմ, երբ հողը սաստիկ քչացել է և երկրի մշակութեան ձեւը մնալով նոյն նահապետական զբոլթեան մէջ, քիչ հողից բաւականաչափ արդիւնք չէ ստացւում՝ գերդաստանի անդամները, որոնց կարիքը օրից օր աւելանում է՝ ստիպուած են ուրիշ պարապմունքներ որոնել պանդխտութեան մէջ: Այսպիսով ծագում է նրանց վաստակների անհամաչափութիւն: Իսկ աշխատանքի և վաստակի տարբերութիւնը առիթ է լինում բաժանման:

Միւս կողմից էլ հետզհետէ տարածուող քաղաքակրթութիւնը քայքայում է նահապետական գերդաստանը, տալով անհատներին աւելի անկախ, անհատական կեանք:

Քայքայուող նահապետական գերդաստանի մէջ տան իրաւունքը պատկանում է հօրը, որ սակայն չէ օգտւում նախկին անսահման իշխանութիւնով: (Նրա բռնութիւն գործ դնելու դէպքում՝ որդին սպառնում է թողնել հայրական

տունը և զնալ Բագու, անկախ գործ սկսելու): Նրան է յանձնուում որդիների աշխատանքը, նա է տնօրինում և ծախսում բոլոր եկամուտները. սակայն օտարութեան զիմած որդին իւր վաստակի շատ փոքր մասն է ուղարկում միացնելու այդ ընդհանուր սեփականութեան: Հօր մահից յետոյ աւագութիւնը անցնում է աւագ որդուն, սակայն սրա իրաւունքները աւելի ևս կրճատուում են. նա պարտաւորուում է փոքր ի շատէ ծանրակշիւ հարցերում անշուշտ խորհրդակցել եղբայրների հետ և նրանց համաձայնութեամբ գործել:

Տան ներքին կառավարութիւնը գտնուում է մօր ձեռքում. նրա անմիջական տնօրինութեան տակ է գտնուում տան ամբողջ բարիքը. առանց նրա թոյլտուութեան ոչ հարսները և ոչ իսկ որդիներն իրաւունք ունին մի բան վերցնելու: Նրան լիովին հնազանդում են հարսներն ու աղջիկները և սրանց աշխատանքը նա է միշտ բաժանում:

Սկեսրոջ անձնափոխանորդ համարուում է մեծ հարսը, որին սկեսուրը հետզհետէ վարժեցնում է իւր պաշտօնը ստանձնելու: Այսպէս՝ նրան սովորեցնում է պանիր շինել, կերակուր եփել, հսկել միւս հարսների վրայ: Եւ երբ փոքր հարսներից մինը մի զանցառութիւն է անում՝ սկեսուրը բարկանում է մեծ հարսի վրայ, որ լաւ չէ հսկել նրա գործի վրայ:

Հարսները պարտաւոր են կատարելապէս հպատակել սկեսրոջը և մեծ հարսին. նրանք իրաւունք չունին նրանց հետ խօսելու, այլ պէտք է «հարսնութիւն անեն», երկու և աւելի տարիներ: Սրանք հարսնութիւն պիտի անեն նաև սկեսրայրի առաջ իրենց ամբողջ կեանքում: Տէգրերի առաջ էլ հարսնութիւն են անում, սակայն ոչ այնքան երկար. եթէ նրանք ամուսնացած չեն՝ մինչև մի տարի, իսկ եթէ ամուսնացած են՝ մինչև որ իրենք մի քանի որդոց կամ հարսների տէր կը լինին: Միակ անձնաւորութիւնը, որի հետ հարսնութիւնը միայն մի քանի օր է տևում՝ տալն է, որ միևնոյն ժամանակ միջնորդի զեր է կատարում: Երբ մի բան հարցնում են հարսին՝ սա ցած ձայնով պատասխանում է տալին,

Իսկ սա բարձր ձայնով կրկնում է: Իսկ եթէ տալ չէ լինում՝ հարսը միմիկայով է պատասխանում, կամ բարձր ձայնով ասում փոքրիկ երեխաներին, թէպէտ սրանք ոչինչ էլ չը-հասկանան: Շատ անգամ պատահում է, որ հարսը կամենալով սկեսրոջ կամ սկեսրայրի մեղադրանքներից իրեն արդարացնել՝ խօսքը ուղղում է իւր մանկանը և մի առ մի առաջ բերում արդարացնող փաստերը: Սկեսուրը լսում է նրան և հերքում, որի պատասխանը հարսը նորից ուղղում է մանկանը: Հարսի ձայնը աստիճանաբար բարձրանում է, և երբ սկեսուրը ծայրայեղութեան է հասցնում՝ հարսը ուղղակի դառնում է նրան: Այս դէպքում սկեսուրը կամ ինքը խփում է նրան և կամ գանգատում նրա ամուսնուն:

Նահապետական հայեացքների ազդեցութեան տակ՝ ամօթ է համարում, որ ամուսինների փոխադարձ յարաբերութիւնները մեղմ և սիրային լինին: Ամուսինը դէպի կինը աւելի պակաս յարգանք պէտք է ցոյց տալ, քան դէպի միւս հարսները. կինը նոյնպէս աւելի յարգանք է ցոյց տալիս դէպի տէգրերը քան թէ դէպի ամուսինը: Երկուսն էլ, տան մեծերի ներկայութեամբ, չեն գրկում կամ խաղում իրենց երեխայի հետ, մեծ ամօթ համարելով այդ:

Երբ տան մէջ խռովութիւններ են պատահում, երբ սկեսուրը կամ միւս հարսները գանգատում են կնոջ մասին՝ ամուսինը ամօթ է համարում պաշտպանել նրան և մի կողմից էլ ինքն է յարձակում նրա վրայ, չնայելով որ համոզուած է նրա անմեղութեան մէջ: Կնոջ հետ կռակի վարուելը, նրան տեղի-անտեղի հայհոյելը՝ մի տեսակ «տղամարդութիւն» է համարում:

Ամուսինը կնոջ մասին խօսելիս՝ ամօթ է համարում նրան ուղղակի իւր կինը կամ ամուսինը կոչել, այլ զանազան կերպով կոչում է նրան. — իւր ծնողների առաջ՝ «հարսը», «Յարութենի աղջիկը». աներոջ առաջ՝ «աղջիկտ». օտարների առաջ՝ «մեր հարսը», «մեր Յարութենին աղջիկը». կնոջը հետ խօսելիս՝ «այ Յարութենի աղջիկ», «այ կնիկ»:

Կինը ամուսնու մասին խօսելիս՝ նոյնպէս այլ և այլ

կերպով է անուանում նրան. — սկեսրոջ առաջ՝ «տղետ», տալի առաջ՝ «ախպէրտ», տէգեր կնոջը՝ «տէգրտ», իւր ծնողներին՝ «փեսէա», ուրիշներին՝ «մեր հայր», «Առաքելի (որդու) ապերը», «Տէր Պէորգին տղէն»: Իրեն հետ խօսելիս՝ ասում է «է՛յ, կամ ո՛յ հայ»:

Առհասարակ ոչ միայն երկու սեռը միմեանցից հեռու են մնում, այլ և միեւնոյն գերդաստանի երկու սեռի անդամներն էլ միմեանցից զատուած, միմեանցից առանձնացած են ապրում: Կանայք իրաւունք չունենալով տան մեծերի հետ կամ նրանց ներկայութեամբ խօսելու՝ միշտ առանձնանում են՝ իրենք իրենց ժամանակ անց կացնելու, և կամ լուռ լսում են տղամարդկանց խօսակցութիւնը. նրանք միասին հաց անգամ չեն ուտում:

Հաց ուտելիս տղամարդիկ և երեք տարեկանից բարձր տղաները միասին են ճաշում, իսկ կանայք նրանցից լետոյ առանձին: Երբեմն պատահում է, որ մայրն էլ տղաների և ամուսնու հետ սեղան է նստում, սակայն միշտ մի կողմն է թեքում, իբր թէ առանձին է ճաշում: Սովորաբար նա ճաշում է հարսների և աղջիկների հետ. բայց այս անգամ էլ փոքր հարսն է առանձին հաց ուտում, չհամարձակելով սկեսրոջ հետ միասին նստել: Իսկ երբ սկեսուրը չէ լինում՝ փոքր հարսը թէև մեծ հարսների հետ նստում է՝ բայց և այնպէս մի կողմ է թեքում և երեսը չարդաթով ծածկած՝ հաց ուտում:

Երբ երեկոյեան բոլոր անդամները հաւաքւում են տանը մէջ՝ հայրը ծալապատիկ նստում է թոնրի գլուխը, այսինքն դռան հանդիպակաց կողմը, ուր դուռը բաց անելիս քամին չէ փչում. նրա կողքին նստում են կրտսեր եղբայրը և ասլա որդիներն աւագութեան կարգով: Տան փոքրերը և ծառան նստում են թոնրի ական կողմը, դռան կողմը գտնուող մասում: Ծառան, որ միայն հարսուտ տներումն է լինում և առաւելապէս վարձւում է անասունները հոգալու և դաշտում աշխատելու նպատակով՝ տան անդամ է համարւում: Նա տղամարդկանց հետ է հաց ուտում, նրանց խօսակցութիւններին

առանց քաշուելու մասնակցում: Սա ևս աներկիւղ հրամայում է փոքր հարսին. այսպէս, օրինակ, եթէ կամենայ ջուր խմել, նոյն իսկ այն միջոցին, երբ բոլոր տղամարդկանց հետ հացի է նստած՝ հրամայում է փոքր հարսին, որ ջուր տայ, և սա առանց տրտնջելու կատարում է հրամանը:

Երբ քնելու ժամն է հասնում, — իսկ սա շատ ուշ չէ լինում, — առաջ տան մեծը բոլորի ներկայութեամբ, աղօթք շնչալով, հանում է շորերը և պառկում: Նրանից մի քիչ յետոյ պառկում են միւս տղամարդիկ, միշտ աշխատելով, որ կրտսերը աւագից առաջ չպառկի: Ապա հանում են տատը և աւագ հարսները, իւրաքանչիւրը տեղաւորում է իւր ամուսնու կողքին, գաւակը մօտն առած: Ամենից վերջը մնում է փոքր հարսը, որ զգուշութեամբ հանգցնում է ճրագը, հանում և գնում ամուսնու մօտ: Սովորաբար ամբողջ գերդաստանը ամառը էյլւանում, իսկ ձմեռը տանն է քնում, մինի անկողինը միւսին մօտ: Միայն փոքր հարսինը սկզբներում առժամանակ «տան-օթախումն» են ձգում:

Ինչ վերաբերում է աշխատանքի բաժանման՝ պէտք է ասել, որ տղամարդիկ պարտաւում են գլխաւորապէս դաշտային աշխատանքներով ու արհեստներով և տնային աշխատանքներին գրեթէ բոլորովին չեն խառնւում, մինչդեռ կինը ոչ միայն կատարում է տնային աշխատանքները, այլ և օգնում է ամուսնուն դաշտային աշխատանքներէ մէջ: Եւ երբ ձմեռը տղամարդը պանդխտութեան չէ դիմում, այլ տանն է մնում՝ նա անգործ անց է կացնում օրերը, մինչդեռ կինը շարունակում է աշխատել:

Տղամարդկանց աշխատանքը սովորաբար հայրն է բաժանում, հետեւելով դարաւոր սովորութիւններին: Մի քանի գործեր էլ, օրինակ սերմ ցանել, նա ինքն է կատարում, որպէս մի առանձին արտօնութիւն:

Իսկ կանանց աշխատանքը մայրն է կարգադրում, դարձեալ իրեն և իւր անձնաւորականորդին վերապահելով մի քանի աշխատանքներ, ինչպէս ջահրա մանել, պանիր մէրել, որպէս մի առանձին արտօնութիւն: Սակայն դարաւոր սովորութիւն-

ները արդէն իսկ բաժանել են հարսների աշխատանքները, այնպէս որ շատ անգամ սկեսուրը զոռարանում է խախտել այն:

Այսպէս՝ սկեսրոջ պարտականութիւնն է կերակուր եփել և հաց թխել: Առաջին հարսինը՝ խնոցի հարել, պանիր շինել, կով կթել: Երկրորդ հարսինը՝ ալիւր մաղել, խմոր հունցել, հաց բաց անել: Երրորդինը՝ տունն աւելել, հաց դնել, ժողովել, ոտ լուանալ, ջուր տալ լուացուելու, հանդը հաց տանել և քակոր շինել:

ԱԶԳԱԿՑԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Մեծ հօրը ասում են	պապ.
Մեծ մօրը՝	մամ.
Հօրը՝	ամի, ապէր.
Հօրեղբօրը՝	տմի, ապէր.
Հօրեղբօր կնոջը՝	հարսը, զիզի, մեծ զիզի, կուճի զիզի:
Մօրեղբօրը՝	դայի.
Մօրեղբօր կնոջը՝	քուսկին.
Հօրաքրոջը՝	շիբի.
Մօրաքրոջը՝	բիբի.
Քրոջը՝	պաճի (թուրք.), աքուր.
Եղբօրը՝	ապէր.
Կնքահօրը՝	պելի, խաչախպէր.
Կնքամօրը՝	սնամէր.

Խ ն ա մ ո ն ք.

Ամուսնու հօրը՝	պատրոն.
» մօրը՝	սկեսուր.
» եղբօրը՝	տէգր.
» քրոջը՝	տալ.
» եղբօր կնոջը՝	տէգրակին.
Կնոջ հօրը՝	աներ.
» մօրը՝	զոնքաջ, իսկ հետը խօսելիս՝ զիզի:
» եղբօրը՝	հանոր տղայ.
» քրոջը՝	քենի.
» քրոջ ամուսնին՝	բաջանաղ:

ՀԻՒՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԺՂԿՈՒԹԻՒՆ

Ամբողջ Սիսիանը զուրկ է բժշկական որեւէ օգնութիւնից։ Միայն Գորիսում կալ մի բժշկական ապաստանարան և երկու բժիշկ, որոնք կոչուած են բժշկելու ամբողջ գաւառի բաղմաթիւ բնակիչներին։ Վրոզնելով իւր տեղում մանրամասն տեղեկութիւն տալու ալդ ապաստանարանի և գաւառում տիրող հիւանդութիւնների մասին՝ ալծմ կասեմ, որ Սիսիանցին դիմում է գլխաւորապէս ժողովրդական բժիշկներին, այսինքն սափրիչներին, հեքիմ-կանանց, սնդիկներին (ոսկրաբոյժ) և ժողովրդական դեղերին, որոնք գլխաւորապէս հետեւեալներն են *).

Ականջացաւ. — Ձէթի (ծիթապտղի իւղի) մէջ եփում են անգլիական պղպեղ, մեխակ (ГВОЗДИКА), փոքր ինչ քեափիրի (камфора), մի պէնդ սխտոր և մի ոչխարի լեղի, և հովաքնելուց լիտով կաթեցնում են ականջի մէջ։

Ականջի խշխշոյ. — Նոր եփած ձուի կէսը տաք-տաք դնում են ականջին։ — Գլխին տաք ջուր են ածում։

Ա հորժիքի ուռոյք (Опухоль яичъ). — Վեց մսխալ շիբը, կէս մսխալ ձէթով շաղուում և քաթանի վրայ քաշած, դնում ամորձակալի վրայ։ — Եգիպտացորենի մալմզուկ (НИТОЧКИ КУКУРУЗЫ, filamentae sygmatatae) սպիրտի մէջ են կախում և քաթանը այս բաղադրութեան մէջ թաթախելով՝ փաթաթում ամորձակալին։

Արուածք. — Թանաք, մածուկ, ցեխ և կամ խլինք են քսում։

Աչքացաւ. — Ցաւող աչքի մէջ կաթեցնում են աղջիկ երեխաբոլորնեցող կնոջ կաթը. կամ բամբակը թաթախում են նոյնպիսի մօր կաթի մէջ և դնում ցաւող աչքի վրայ։ — Խուկը մաքուր ամանում։

*) Պ. Զելինսկին թարգմանելով Ազգ. Հանդիսի Ա. և Բ. զբոսարանի մէջ տպուած ժողովրդական դեղերը՝ միացրեց նաև այս դեղերը, ստանալով մեզանից ձեռագիրը։ Այդ աշխատութիւնը տպուեց Խուսափ կալսերական Աշխարհագրական ընկերութեան Կովկասեան բաժնի «Извѣстія Отдѣла»-ХП հատորի առաջին պրակում և արտատպուեց առանձին գրքով, Матеріалы по народной медицинѣ у армянъ нѣкоторыхъ мѣстностей Закавказья խորագրով։

վառում են և փոշին խառնելով եղեգնաշաքարի (тростниковый сахаръ) փոշու հետ, ձգում աչքը:—Կոծախուրի (барбарисъ, berberis vulgaris) արմատը եփում են և ջուրը բորբոքուած աչքը ձգում:—Երբ աչքի կոպերը կոշտացած են լինում՝ սոխի ջուր են կաթեցնում աչքի մէջ. մէզով լուանում են աչքը. ոչխարի տաք թոք են դնում վերան:

Առամնացու.—Մանրած շաքարը բովում են, լետոյ բամբակը թաթախում աչդ շաքարի և ապա ծիծակի (стручковый перецъ) մէջ և դնում ցաւած ատամին:—Բերանը օղիով ողողում են:—Յաւող ատամի վրայ մի կտոր սխտոր են դնում և միւս ծնօտի համապատասխան ատամով սեղմում:

Բորախացու.—Թորախա (qaxotkha).—Աւաւօտները հիւանդին խմացնում են մի բաժակ տաք կաթ, հետը մի սլուտ դտած և ծեծած սամիթի (укропъ) սերմ խառնելով: Լողացնում են տաք ջրում:—Շան մոխր պատրաստուած արգանակ (բուլիօն) են ուտեցնում:—Օրը մի անգամ թէլի գդալով շան զանգից թոնրի վրայ չորացնելով պատրաստած փոշի են տալիս, հետը փոքր ինչ կինամոն (корица) և մեխակ խառնելով:—Մեղր են տալիս:

Բլիթին, մաշկի կոշտ, մազոյ.—Հինան շաղկում են եղան լեղիով և դնում մազոյի վրայ:—Ընկուզի միջուկը վառում են և դնում մազոյի վրայ:

Բկացու.—Կթաւատը կաթով եփում և չորով կապում են բկին:—Բերանը ջրախառն քացախով ողողում են:—Ուտում են թթու, բաց դիւրամարս կերակուրներ:—Գիթտերիտի ժամանակ հիւանդին տալիս են խմելու նոռ-ջարաբի (նոռն հիւթը եփած մինչև թանձրանալը):—Սպիտակ հացի միջուկը կաթի մէջ թաթախում և բկին են կապում:—Գազաթից արիւն են առնում կամ տղրուկ կպցնում:

Գլխացու.—Մաղերը խուզում և ձուի սպիտակուցը շիպով (квасецы, alumen crudum) արորելով քաթան չորի վրայ քսած կապում են գլխին:—Ոտները տաք ջուրն են դնում:—Ճակատից արիւն են առնում:—Բողկի կտորները քացախի մէջ թաթախելով՝ դնում են գլխին և չորով կապում:—Սպանած ագռաւը ճեղքում են և դնում գլխին ու չորով կապում:

Գլխի ճաքոց (Трещина головы).—Մի քիչ խոնկ, թարմ կարագ, անասնի դեք և ձէթ խառնում, եփ տալիս, փոքր ինչ հովացնում և դնում ճաքածի վրայ:

Գորտնուկ (Бородавка).—Արեթից կոնուսաձև, գորտնուկի մեծութեան համեմատ, կտրտում են և դնում գորտնուկի վրայ ու վառում: Տաքութիւնից գորտնուկը չորանում և պայթում է. ապա երկք-չորս օրից ոչնչանում:

Թանչք, Թուծք, մայասիլ (Геморрой).—Կտրում են ծծիկները և կոժի նոր կարագի հետ մի քիչ սուլումեն (судема, hydrargyrum bichloratum corrosivum) խառնած բամբակով քսում վրան։—Զգուշանում են կաթնեղէնից։

Լուծ, կանխ, փորճարինք (Повозь).—Մածուն են ուտում և թանխում։

Խիսրուկ, էլասէն. (Бобонъ въ пахѣ).—Եփում են տղկահատի (клещевина, գերչակ) մի քանի ծեծած սերմ և մի քիչ ծեծած կթաւատ մի բաժակ կալի կաթի մէջ և բոլորը խառնում եփած փիփերթի (малъба) հետ և նորից եփում, մինչև որ թանձրանում է. ապա կապում են ուռուցքի վրայ, որից նա տաքանում և ծակում է։ Թարախից մաքրելու համար ձուի դեղնուցը տղկահատի ձէթով և դառու ալիւրով շաղում և քաշում են վէրքի վրայ։

Կողքացաւ (Боль въ боку).—Կողքին մի կտոր տաքացրած աղ, կամ մի քսակով տաքացրած կորեկ են դնում։

Հազ.—Եղեգնաշաքար, ունար, սերկեիլի սերմ և մանուշակի ծաղիկ ի միասին եփում են և ջուրը քիչ-քիչ խմում։—Զորացրած թուզը թրջում են օղիում, գիշերով դնում ազատ օդում և առաւօտները անօթի ժամանակ մէկ-մէկ հատ ուտում։

Հարբուխ.—Մառն ջրով լուանում են վիզը, և քիթը սառը ջուր քաշում։—Քեափիրին (камфора) և շիբը (квасцы) ծեծում, լցնում են օղու կամ սպիրտի մէջ և քիթը քաշում. քրտնելուց լետու եռացրած դինի են խմում։

Մառնաշուրճ, մատնաշունչ. (Ногтобѣя).—Երբ մատնաշունչի պատճառով ձեռքը ուռչում է՝ փիփերտը (малъба, malva rotundifolia L.) եփում են, մէջը հացի միջուկ ձգում և հանում տաք-տաք ուռուցքի վրայ կապում. երբ ուռուցքը փափկում է՝ եղունգի տակը ծակում են, որ շարաւը թափի, և վրան դնում թուկի քրքրած թելերը, նոր կարագ և լուացքի հասարակ, ծեծած սապոն խառնած։ Երբեմն էլ այս վերջին դեղին ձուի դեղնուց էլ են խառնում։

Մլորոր (чесотка).—Ընկուղի միջուկը ծեծում, վրան թուշդ գինու քացախ են ածում, մի օր պահում և ապա քսում են մոլորոր դուրս տուած տեղերը։

Ոսկրացաւ (Боль въ костяхъ).—Հողածիճուները ձէթի մէջ եփում են, մինչև որ նրանք չորանում և ալրում են, և ապա ալդ իւղով տրորում ցաւած տեղերը։—Մի մեծ շշի մէջ ածում են 2 ֆ. չմարած կիր, $\frac{1}{2}$ ֆ. անուշադր (нашатиръ, ammonium chloratum), 2 մսխալ քափուր (камфора, camphora), ապա աւելացնում երկու ֆունտ ջուր, մեղմութեամբ ցնցում, լետու քիչ հովացնում, $\frac{1}{2}$ ֆ. վուշի ձէթ, (льняное масло) խառնում և քսում ցաւած տեղերին։

Մաքուր բեւեկնախէժով (скипидаръ, oleum terebinthinae) օծում են ցաւած տեղերը:—Բուշի Խինտեղն (бузина) կոչուած բուսի ծաղիկները ալիւրի թեփի հետ եփում են, լցնում տաք լոգարանի (ванна) մէջ և հիւանդին նստեցնում մինչև քրտնելը:

Զնոմ. — Զմերուկի, վարունգի, դդմի և տզկահատի (գերչակ, клещевина) սերմերը ծեծում և հիւթը խմացնում են:—Հիւանդին կապերսի մէջ դրած ընկղմում են գետի մէջ և ապա պառկեցնում ու տաք ծածկում, որ քրտնի:

Սուսոնփկ (Триперъ).—Մի շիշ 86° սպիրտի մէջ ածում են 8 մսխալ կոպալի բալասան (копайскій бальзамъ) և 5 մսխալ բորակ (селитра), և օրը երեք անգամ մի-մի օղու բաժակով ընդունում:

Վաւաշախտ, Տիրածօր վէրք, Ֆրանկի եարա (сифилисъ). Գլխի մազերը ածելում են, կարագ իւղով տրորում են սուլէմէնը (սուլէմանի, сулема) և բամբակով դնում ատտացած տեղի վրայ:—Վարդաջրի (розовая вода, aqua rosarum) մէջ լուծում են մի քիչ հինալ և հալուէ (сабуръ, aloe) և սրանով տրորում են գլուխը և քաթանով կապում: առաւօտները շաքարով թէլի կէս գդալ ծծումը (сѣра) են ընդունում:—Սնդիկը հինալի հետ շաղում են վարդաջրով և փոքրիկ գնդակներով չորացնում: լետոյ ալս գնդակներից մի-մի հատ դնում են անծուխ կրակի վրայ և հիւանդին սաւանի մէջ փաթաթում՝ կանգնեցնում ալդ կրակի վրայ և ծուխ տալիս:—Ընկուղի տերեւեր ձգելով լոգարանի (ванна) մէջ՝ մտնում են մէջը:—Հինգ մսխալ շիր (квасцы), մի ֆունտ կաղնու տերեւ, մի մսխալ նռան կեղև մրասին եփում են ջրով և բերանը ողողում:

Փայծուղի աճումն (увеличение селезенки). Շան թիոսկրին մեղր են քսում և նրանով խփում փայծաղի եղած տեղին:—Վախեցնում են հիւանդին, սրով վրան լարձակուելով:

Փորացու (Болъ въ животѣ.).—Մի բաժակ օղու մէջ փոքր խնչ պղպեղ (английскій перецъ) են ձգում և խմեցնում, և կամ դարչինով, (корица) կինամոնով (զանճաֆիլ) և պղպեղով պատրաստած թէլ տալիս:

Փրի ճիճու, երիգորթն. (Солитеръ) ուտում են մեղրով ճառվար (цытварное сѣмя; semen sautonica) և կամ դդմի կուտ:

Քարկիչ. — Բոկոտն ման գալուց ոտքի վրայ լառաջանում է կոշտացած մաս, որ սաստիկ ցաւ է պատճառում: Նախ խմոր են դնում վրան, որ փափկանայ, լետոյ նաւթի ճրագի մէջ մնացած և թանձրացած մասը, «ճրագի տակը», քսում են շորի վրայ և դնում վրան: Երկու-երեք օրից լետոյ ասեղով ծակում են, որ շարաւը հոսի և առողջանայ:

Օժի կծած. — Կծած տեղին մածուն են քսում:—Յալտնի կանայք կան, որ ծծում դուրս են քաշում թոյնը:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ

Երբ հիւանդը մերձիմահ է լինում՝ շտապում են կանչել քահանային, որ Հաղորդութիւն տայ: Հոգեվարքի ժամանակ հիւանդին տեղափոխում են մի ուրիշ անկողին, բարձերը ցածացնում են, ջուր խմացնում, որպէսզի հեշտութեամբ հոգին աւանդէ:

Մեռնելիս՝ աչքերը փակում են, ծնօտը բռնում, որ բերտնը բաց չմնայ, ոտի բոյթ մատերը կապում միմեանց, որ ոտները ուղիղ մնան: Յետոյ բաց են անում դուռը, որպէսզի հրեշտակը «փակ չմնայ» և կարողանայ ազատ շրջել հոգու հետ միասին:

Անմիջապէս հրաւիրում է քահանան, որ օրհնում է լողացնելու ջուրը: Զմեռը ննջեցեալին սենեակումն են լողացնում, իսկ ամառը դրսում, կապերտներով մի անկիւն շրջափակելով: Լողացնելու համար՝ հարեանները գալիս մի տախտակ են դնում, ննջեցեալին երեսը արեւելք դարձրած պառկեցնում տախտակի վրայ, ոտների մօտ մի փոս փորում, որ ջուրն այնտեղ թափուի, և «Աստուած հոգին լուսաւորէ» ասելով՝ լուանում են նախ գլուխը, յետոյ կուրծքը, մէջքը և ապա աջ և ձախ ոտները: Աւելացած ջուրը տանում տնեցիների և գիւղի հիւանդների ոտներն ու ձեռներն են լուսանում, որպէսզի տնեցիների վախն անցնի, իսկ հիւանդներն ստանան ննջեցեալի կեանքի արեւը: Այնուհետև ութ օր շարունակ այս տեղում մօմ կամ ձիթի ճրագ են վառում:

Յետոյ կտաւով պատնքում են, ոտներից մինչև կուրծքը կարում և մնացած մասը բաց թողնում: Եթէ ննջեցեալը կին է՝ գլխին մի «աղլուխ» են կապում, իսկ ծնօտին մի ուրիշ կտոր, որ կանաչ կամ կարմիր է լինում՝ եթէ ննջեցեալը

երիտասարդ էր, և սև կամ կապույտ՝ եթէ պառու: Ապա փաթաթում են կապերտով և դնում նաշի մէջ, նախապէս գլխի տակ մի բարձ դնելով: Շատ հարուստները ննջեցեալին շորեր են հագցնում, իսկ պատանքը գլխի տակ են դնում, որովհետև առանց պատանքի չէ կարելի ներկայանալ Քրիստոսին:

Այսպիսի (հարուստ) ննջեցեալին դադաղի մէջ են դնում, որի երեսին կարմիր կամ կանաչ շոր է քաշած լինում՝ եթէ ննջեցեալը երիտասարդ է լինում, և կապույտ կամ սև՝ եթէ չափահաս է կամ ծեր:

Հարուստները իրենց սիրելի ննջեցեալին մի կամ երկու օր պահում են տանը, իսկ աղքատները նոյն օրը կարգը կատարել են տալիս և տանում եկեղեցի: Թաղումն ևս աղքատներինը տեղի է ունենում հետևեալ օրը, մինչդեռ հարուստներինը՝ տևում է մի քանի օր և նոյն իսկ մի շաբաթ:

Ամբողջ ժամանակ լացն ու կոծը անպակաս է լինում: Կանայք, իրենց գլուխ ունենալով մի «լալկան մէր», որ գիւղի մէջ յայտնի է լինում որպէս լաւ ողբեր ասող՝ լալիս են և կոծում: Նրանց ձայնը շատ հեռուից լսելի է լինում: «Լալկան մէրը» գովասանք է ասում լալագին ձայնով, որը միւսները կրկնում են:

Մինչև թաղումը ննջեցեալի տնեցիք—տղամարդիկ, կանայք, տարին լրացած հարսներ, առաւօտ և երեկոյ եկեղեցի են դնում ու ժամասացութիւնից յետոյ լաց լինում, վերադառնում:

Եթէ ուզում են ննջեցեալին պատարագով թաղել՝ նախընթաց երեկոյին հրաւիրում են քահանային և մի քանի մօտիկ բարեկամների, թէյ և ընթրիք տալիս: Գիշերն էլ քահանային ուղարկում են մի շիշ գինի, մի քանի ձմ և նշխարի ալիւր:

Պատարագին ներկայ են լինում ոչ միայն տղամարդիկ, այլ և կանայք, որ լուռ մնում են մինչև աւարտը: Երբ սկսում են ննջեցեալի կարգը կատարել՝ մինը մի ափսէի մէջ խուսկ, նշխար, բամբակ և մի քառակուսի ութաձալ կտաւի կտոր

դրած բերում է և ներկայացնում պատարագիչ քահանային։ Սա վերցնում է կտաւը և նրա միջից դէպի ծայրը դանակով կտրում, բաց անում և տալիս բերողին։ Կտրելուց ձեւանում է մի խաչ։ Սա կոչւում է վարչամակ։ Բերողը այն յանձնում է պատան կարողին։ Եւ սա նշխարը մի քիչ խնկի հետ դնում է ննջեցեալի բերանին, խուռնկը փաթաթում բամբակի մէջ և դնում նրա պնչերն ու ականջները, ապա վարչամակը ձգում երեսին և պատանքի բաց մասը կարում։

Երեսներին վարչամակ չեն ձգում, այլ միայն երկու մոմ երեք անգամ միմեանցից վառելուց և հանգցնելուց յետոյ դնում են երեսայի ձեռին, և այս այն յուսով, որ նա միւս աշխարհում մոմով դիմաւորէ ծնողներին և նրանց առաջնորդէ դէպի արքայութիւն։ Երեսայ ննջեցեալին զոհ են համարում Աստծուն և այդպիսի ննջեցեալ չուենցողը չէ կարող յուսալ արքայութիւն գնալու։

Կարգը վերջանալուց յետոյ սկսւում է կանանց հանդիսաւոր ողբը, որին մինչև այդ ժամանակ քահանայի աղօթքը մասամբ խանգարում էր։ «Լալկան մէրը» նստում է ննջեցեալի սնարի մօտ, իսկ միւս կանայք շրջապատում են դագաղը, որ գետնին է դրած լինում։ «Լալկան մէրն» երգելով ասում, միւսները կրկնում են և լալիս։ Ահա մի նմուշ այդ ողբից.

Ռախտած նրեսիտ մատաղ,

Սարը (դեղին) պոչերիտ (ծամ) մատաղ,

Սոնքսրզ (անվախճան) ջանիդ (կեանք) մատաղ,

Կտրած ունումիտ (յոյս) մատաղ:

Կսկծալի ջանս քե մատաղ,

Մըմնջալի ջանս քե մատաղ,

Բալա՛ (որդի)...

Դագաղը կանանց գրկախառնութիւններից ազատելով՝ դուրս են բերում և դնում եկեղեցու բակը։ Այստեղ էլ քահանան և տիրացուներն են ձայները ձգում և զանձ ասում։ Ննջեցեալի վրայ դնում են մի ափսէ, և բոլորը գալիս դրամ են ձգում, որ երեցփոխը վերցնում է քահանային յանձնելու։

Երբ ննջեցեալին մօտիկ բարեկամները դադարը վերցնում են գերեզմանատուն տանելու՝ կանայք չեն հետևում, այլ մնում են, մի քիչ էլ լաց են լինում և ապա գնում տուն, բերում են ննջեցեալի շորերը, միմեանց մէջ անց կացրած, դնում իրենց առաջ և լաց լինում ու երգում:

Յուդարկաւորութեան կէս ճանապարհին նորից են գանձ ասում և փող հաւաքում: Վերջապէս հասնում են գերեզմանատուն:

Գերեզմանը փորում են գիւղի աղքատ մարդիկ, որոնց իբր վարձ տալիս են ննջեցեալի հին շորերը: Թէ տղամարդկանց և թէ կանանց համար միաչափ, մօտ 1,4 մետր (երկու արշին) խորութեան է լինում գերեզմանը, բահը և թին խաչաձև դրած վրան: Դադարը դնում են գերեզմանի աջ կողմը և կարգը կատարում: Քահանան հող է օրհնում մի ուրիշ քահանայի և կամ տիրացուի բռի մէջ և ձգում գերեզմանի մէջ: Այս ժամանակ թոկերով իջեցնում են դադարը գերեզմանի մէջ. իսկ եթէ նաչ է՝ մինը մտնում է գերեզմանի մէջ, վերցնում կապերտի մէջ դրուած կտակէ բարձը և դնում գերեզմանի մէջ. ապա միւսները կապերտից հանում են ննջեցեալը և տալիս նրան, որ գրկում և պառկեցնում է գերեզմանի մէջ: Այս ժամանակ քահանան մօտիկ անձնաւորութեան բռում հող է օրհնում, որի ընթացքում միւս ազգականներն էլ բռերը հող են առնում, և երբ օրհնութիւնը վերջանում է՝ բոլորը ածում են այդ հողը ննջեցեալի վրայ: Ապա ծածկում են դադարի խուփը, և մինչդեռ քահանան «Փառք ի բարձունս» է ասում՝ գերեզմանահատներն ու յուղարկաւորողները հողով լցնում են գերեզմանը: Երբ կարգը վերջանում է՝ բոլորը ձեռք են տալիս մօտիկ ազգականներին և ասում. «Սուրբ հոգով մխիթարուէք»: Ապա բոլոր յուղարկաւորողները գալիս են ննջեցեալի տունը «Ժմահաց» ուտելու: Մինչդեռ հիւանդ ժամանակ խնայում են մի հաւ անգամ մորթել, նրան ուտեցնելու՝ մեռնելուց յետոյ մի եգ են մորթում հոգու հաց տալու: Սրանից պատրաստում են բոգբաշ, հարուստները նաև փլաւ: Իսկ եթէ պաս է՝ լոբիա-

ջուր և փլաւ: Նախ ճաշում են տղամարդիկ և ապա կանայք: Տղամարդիկ հացից յետոյ անմիջապէս ցրւում են, իսկ կանայք նո՛ւից յառաջ են բերում ննջեցեալի շորերը, լալիս, գովում և ապա ջուր ման ածում, աչքերն ու ձեռները լուանում և ցրւում:

Հետեւեալ օրը վաղ՝ կանայք գնում են գերեզմանատուն, նստում գերեզմանի շուրջը, լալիս, սուգ ասում, ջուր ածում վախեցողների վրայ, որ վախն անցնէ, և վերադառնում են տուն: Նրանցից յետոյ տղամարդիկ են գնում, տանելով իրենց հետ քահանային, որ օրհնում է գերեզմանը և կատարում «այգը»: Ապա վերադառնում են տուն և հաց ուտում:

Հարուստները եօթն օր շարունակ «ամբիժք» են կատարել տալիս, այսինքն երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ տղամարդիկ գալիս են եկեղեցի, քահանային «ամբիժք» կատարել տալիս և նրան, մի քանի մօտ բարեկամների հետ միասին տանում տուն, թէյով և ընթրիքով հիւրասիրում: Երբեմն էլ մօտիկ ազգականները ննջեցեալի տղամարդկանց և տան պառաւներին, քահանայի հետ միասին իրենց տունն են տանում պատուելու:

Այս եօթն օրուայ ընթացքում հեռու տեղ գտնուող բարեկամներն էլ, եթէ կարողանում են՝ գալիս են և քահանայի հետ գնում ննջեցեալի գերեզմանը օրհնել տալիս:

«Եօթը» լրանալիս՝ կանայք և տղամարդիկ, մօտ և հեռու ազգականների հետ միասին գնում են գերեզմանատուն, ուր երկար լաց լինելուց և սուգ անելուց յետոյ՝ քահանային կատարել են տալիս «եօթի» կարգը: Ապա ուրիշ գիւղից եկած բարեկամները, եթէ ուզում են շուտով վերադառնալ՝ օրհնել են տալիս գերեզմանը. յետոյ բոլորը վերադառնում են ննջեցեալի տունը, հաց ուտում և հեռաւոր բարեկամները ցրւում են, իսկ մօտիկները մնում՝ սափրուելու: Անմիջապէս կանչւում է սափրիչը, որ սկսում է նախ ամենամօտիկ ազգականի մօրուքը սափրել և յետոյ հետզհետէ բոլորինը, որովհետեւ այդ ութ օրուայ ընթացքում ոչ մէկը, ի նշան սգի, չէ սափրւում:

Նոյն օրը, ճաշից յետոյ, կանալք լուանում են ննջեցեալի և սրա տանեցիների շորերը և ապա իրենց գլուխները, որովհետև սրանք էլ սգի համար գլխները չեն լուացել:

Այնուհետև մինչև մի տարի սուգ են պահում, ուրախութիւնների չեն մասնակցում, հիւր, հարսանիք, ուխտ չեն գնում: Նշանաւոր տօներին ուրիշ գիւղ բնակող բարեկամները տեսութեան են գալիս և բերում են մի գառ կամ ոչխար «խաշլամայ արած»^{*}. քահանային էլ օրհնել են տալիս գերեզմանը: Մեծ պասի առաջին օրը բոլոր գիւղացիները գնում են եկեղեցու գաւիթը, տանելով խմիչքներ և կերակուրներ: Այստեղ քահանան բոլոր ննջեցեալների համար մի ընդհանուր հոգոց է ասում, որից յետոյ բոլորը խառը նըստում, բերածներն ուտում են և ապա գնում, իւրաքանչիւրն իւր ննջեցեալը օրհնել տալիս:

Թաղման ծախսեր.

Պատանքի	50 կ. — 1 ռ.
Լուսագին եկեղեցուն	50 » — 1 »
Քահանային { Մինչև 21 տար. համար	60 » — 1 »
{ Աւելի հասակաւորի . 1 ռ. 20 »	— 3 »
Ամբիօքին	60 » — 1 »
Խաչահամբոյր գանձ ասելիս	50 » — 1 »
Ժմաճաշի և եօթնից հացի	30 ռ. — 40 »
Եկեղեցուն ամանների վարձ *)	40 » — 1 »
Գերեզմանահատներին՝ հին շորեր արժողութեամբ.	40 » — 1 »
Գումար	34 ռ. 70 կ. — 50 ռ.

*) Զանազան մարդիկ եկեղեցուն նուիրում են ամաններ և գդալներ, որը տանում գործածում են ննջեցեալ կամ հարսանիք ունեցողները և սրա համար մի բան են վճարում եկեղեցուն:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐ

Նոր-տարի.— Սիսիանում Նոր տարին շատ անշուք է անցնում, որովհետև սրանք տօնում են հայկական նոր տարին, Նաւասարդի մէկը, որ գալիս է օգոստոսին: Ոչ մի շնորհաւորութիւն չէ լինում. երբեմն միայն մօտիկ անձնաւորութիւններ միմեանց մօտ հաւաքուելով՝ ուտում, խմում, ուրախանում են:

Ժնունդ եւ Զրօրհնէք.— Յունուարի չորսին շինում են «կրկենի» — մի բաղարջ հաց, մէջը մի դրամ դրած և երեսը քիշմիշով, ընկոյզով և անիսոնով զարդարած: Նոյն երեկոյին բոլոր ընտանիքը հաւաքուելով՝ հանդիսաւոր կերպով կտրտում են բաղարջը, տան անդամների թուի համեմատ կտորների բաժանելով: Երբեմն անասունների համար էլ բաժին են հանում: Յետոյ զգուշութեամբ և լարուած հետաքրքրութեամբ ուտում են, մինչև որ մինը ուրախութեան ազդակով յայտնում է, թէ դրամը իւր բաժնի միջից դուրս եկաւ: Այն ժամանակ բոլորը նրան շնորհաւորում են, ասելով որ «տարին նրանն է», նա պիտի բախտաւոր լինի:

Ծննդեան ճրագալոյցին գրեթէ բոլորը եկեղեցի են գնում, իսկ ժամերգութիւնից յետոյ փոքրիկ երեխաները աւետիս են ման գալիս և ալիւր կամ մի քանի կոպէկ հաւաքում:

Հետևեալ օրը ներկայ լինելով Զրօրհնեաց տօնին՝ միմեանցից խլում են օրհնած ջուրը, խմում են, վէրքերին քսում, տուն տանում: Ոմանք էլ այդ ջրով մի քիչ խմոր են հունցում, մի փոքրիկ բլիթ շինում և թելի անց կացրած պահում են: Երբ մի որևէ աման պղծուի, այսինքն եթէ մուկ, կամ անսուրբ համարուած կենդանի, կամ մի կեղտոտ բան.

ընկնի մէջը՝ այդ խմորը ձգում են ամանի մէջ և ջուր ածում լուանում. յետոյ խմորը նորից հանում, չորացնում և պահում:

Ս. Սարգիս. — Առաջաւորաց պասը կոչում են Ս. Սարգսի պաս, որովհետեւ սրա տօնը գալիս է անմիջապէս պասը վերջանալիս: Ժողովրդի մեծ մասը ոչ միայն սիրով պաս է պահում, այլ և «միաժում է բռնում», այսինքն օրը միայն մի անգամ, կէսօրին, է հաց ուտում: Ս. Սարգսի տօնի նախընթաց, ուրբաթ երեկոյին բոլոր տներում «կլոնդրակ» են պատրաստում. — փոխինդը շաղւում են շաքարաջրով, բաքմազով և կամ դէօշապով, յետոյ կլորակ, մանր կտորներ անում և բաժանում տնեցիներին:

Նոյն երեկոյին երեխաները շրջում են տների կտուրները, հերթիկներից գուլպաներ և կամ քսակներ քաշ անում և թուրքերէն լեզուով երգում.

Խըղըը *) խըղըը դիարլար
ասում են,

Խըղըըրա չէօրակ գօնալլար
հաց կը դնեն.

Մէան խըղըըըն դուլի եամ,
ես ծառան եմ

Անաղընէն նալի եամ,
Ոտի պայտն եմ,

Բաշընըն թորըասի եամ,
Գլխի տոպրակն եմ.

Խըղըըր գետտի հայինան.
գնաց

Պիր քալամա թաինան,

Մի փոքրիկ քուռակով
Թայի փալչխայ քաթթի,

Քուռակը ցեխըն խրուեց,

Ձխարդի հայհայինան.

Հանեց աղմուկով

*) Խըղըը Նաբի թուրքերը կոչում են Ս. Սարգսին:

Տնեցիները գուլպի կամ քսակի մէջ ածում են փոխինգ, փլոնդրակ և կամ մի քանի կոպէկ:

Քնելու միջոցին պառաւները դռան յետևը դնում են մի մեծ սինի, վրան փոխինգ մաղում և շուրջը մոմեր վառում և այնպէս թողնում, որպէս զի միւս օրը եթէ փոխինգի վրայ ձիու պայտի հետք նկատեն՝ դրանից հասկանան, թէ Ս. Սարգիսը, որ այդ երեկոյ ման է գալու՝ իրենց տունն էլ է այցելել:

Շաբաթ առաւօտեան փոխինգը լաւ զննելուց յետոյ, նոյն փոխինգով խաշիլ են եփում:

Յետոյ, երբ սկսում են ուտել՝ երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները իրենց առաջին պատառները տանում դնում են կտուրը և դիտում, թէ թռչունները վերցնում, ո՞ւր են տանում, դնում ուտելու, որովհետև հաւատում են, թէ այն տեղից, այն տնից պիտի գայ սպասելի հարսնացուն կամ փեսացուն:

Բարեկենդան.—Ս. Սարգսի տօնից սկսած մինչև մեծ պասը գիւղացոց համար ուրախութեան օրեր են: Ամենքը աշխատում են որքան կարելի է լաւ անցկացնել այս օրերը, ուտել, խմել, ուրախանալ: Այս միջոցներում ամեն տուն աշխատում է միս ձեռք բերել. հարուստները մորթում են գառ, ոչխար, կով և բարեկամների հետ ուտում: Ուրախութիւնը զգալի կերպով աւելանում է բարեկենդանի շաբաթուայ հինգշաբթի օրից և գագաթնակէտին է հասնում կիրակի օրը, բուն բարեկենդանին: Այս երեք օրուայ ընթացքում ոչ ոք գործի չէ գնում, երեխաներից սկսած մինչև ծերունիները ուրախանում են: Երեխաները վեզի են տալիս, ձնթօփ և այլ զանազան խաղեր խաղում երիտասարդները վաճառատնարտում են, կամ ձիարշաւ կազմում, կամ լախտի և այլ խաղեր խաղում: Հարսներն ու աղջիկներն էլ «ջինջի» են տալիս—(ճլրդի են խաղում) և կամ պարում են:

Երիտասարդներից մի խումբ իրենց միջից ընտրում են մինին, որ աւելի ծաղրածուի համբաւ ունի. հազցնում են փարմիր շորեր, կապում են թուր, կրծքին կախում նշան-

ներ և «փաշա» անունը տալիս նրան: Ապա մի քանիսին էլ ծառաների շորեր են հագցնում, փաշին էջ են հեծցնում և զուռնա-ղաւալի առաջնորդութեամբ պտտեցնում գիւղը: Խուռն բազմութիւնը հետեւում է նրանց: Չանսպարհին փաշան զանազան մարդկանց կանգնեցնում է, հարցեր տալիս, զանազան միմոսութիւններ անում և վերջ ի վերջոյ նրանցից տուգանք պահանջում: Ծառաները ստիպում են և առնում: Տուգանքները լինում են փողով և զանազան արմտիքներով: Երբեմն պատահում է, որ միւսնոյն գիւղում երկու խմբեր ցանկանում են այդ խաղը խաղալ: Այս դէպքում երբ նրանք հանդիպում են միմեանց՝ փաշաները միմեանց երգիծական և վիրաւորիչ խօսքեր են ուղղում, յետոյ կատակով միմեանց խփում: Բանը մեծանում է, ծառաները միմեանց են առնում և տուր ու զմփոցը սաստկանալով՝ «հանաքը չանաք» է դառնում, քիթ ու բերան արիւնում: Վրայ են հասնում տանուտէրն ու գզիրը, մտրակի հարուածներով ցրում կռուողներին:

Կիրակի կամ երկուշաբթի օրը փաշան իւր ծառաներով և ընկերներով «քէֆի է նստում» և հաւաքած փողով և ուտելիքներով քէֆ անում: Զուռնա-ղաւալն ածում է, բաժակները պարպւում, գլուխները տաքանում և կենտ պարը սաստկանում: Ամենքը պարում են՝ ձեռքերին հրացան, ատրճանակ, դաշոյն բռնած: Յանկանալով իրենց ճարտարութիւնը ցոյց տալ՝ պարած միջոցին արձակում են հրացան կամ ատրճանակ: Ոմանք էլ երկու դաշոյն ձեռներին բռնած են պարում, դաշոյնները արագութեամբ ոտների միջով սնց կացնում, վեր ձգում և կրկին երախակալից բռնում, ծալքը բերանն առնում և պարում: Պատահել է, որ մարդիկ են վիրաւորուել և նոյն իսկ մեռել, որովհետեւ ատրճանակն արձակելիս՝ սխալուել են և գէպի վերև չեն ուղղել: Պարը իսկապէս հետաքրքիր է դառնում՝ երբ կենտ պարից տաքացած՝ սկսում են բոլոր-պարը պարել: Պարողները, որ բացառապէս տղամարդիկ են լինում՝ ընտրում են մի «պար-բաշի» — (պարի առաջնորդ), ապա միմեանց ձեռք բռնելով՝

շրջան կազմում: Առաջնորդը հրամայում է զուռնա-դաւալին մտնել շրջանի մէջ և ածել, ապա ձեռն առնելով մի ճիպոտ՝ սկսում է պարը: Սկզբում պարում են շատ կամաց, յետոյ հետզհետէ արագացնում են և վերջացնում թռչկոտելով: Պարի ժամանակ առաջնորդը զանազան ձևեր է անում, օրինակ ծափ է տալիս, պագում է, իւր կամ մի ուրիշի ականջը քաշում, իւր տրեխը հանում, զանազան կենդանիների ձայներ հանում և այլն: Պարողները նոյնութեամբ կրկնում են նրա արածները, իսկ պարի առաջնորդը խնայողութեամբ հսկում է նրանց վրայ և ճիպոտով խփում՝ եթէ սխալ կամ ուշ են կատարում:

Տեսանլննդառաջ. — Այս բառը ժողովրդի բերանում աղաւաղուելով դարձել է «Դըրդառաջ»: Երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին ջահը վառում են, ժամաւորներէց շատերը և բոլոր նորապսակները մոմեր են առնում և վառում: Առաջները նորապսակները ցրտնի էին բերում, եկեղեցու զաւթում դարսում, քահանան ժամերգութեան միջոցին դուրս էր գալիս, նորապսակների ձեռքի մոմերով վառել տալիս ցրտնիի կոյտը և ժամերգութեան շարունակաւ թիւնը կատարում կրակի շուրջը: Այժմ այս սովորութիւնն արդէն վերացել է: Միայն ժամերգութիւնից յետոյ ժամաւորները յարձակում են ջահի վրայ, խլխլում մոմերը և վառուած տանում իրենց տները և կրտուրների վրայ դարսուած խոտը, *կղմակը* *) վառում և դիտում, թէ ո՞ր կողմը կերթայ ծուխը, որովհետեւ այդ նշշան է, որ այն կողմի արտերը լաւ են լինելու:

Յետոյ տղամարդիկ, մանաւանդ երիտասարդներն ու երեխաները, թռչկոտում են բոցերի վրայից: Երբ հանգչում է կրակը՝ մոխիրը խլխլում և քսում սրա նրա երեսին, տանում լցնում հաւաքուենը՝ որ հաւերը թուխս ընկնին, հերթից ներս՝ որ տունը «բէարաքէաթով լինի» և այլն: Ամուլ կանանց պարաններով քաշում հանում տան հերթիկից (կը-

*) Խոտը ոլորելով շինում են կապ, կ ե մ, իսկ սա մանրացնելով՝ դարձնում կղմա կ:

տրան լուսամուտից), որպէս զի երեխայ ունենան: Նոյնը անում են և մանր երեխաներին, որ շուտով ոտք ելնեն:

Մեծ պատ.— Առաւօտ վաղ նորահասները երբ գնում են ջուր բերելու՝ բերում են իրենց հետ և եօթնական քար կամ չոփ: Քարերը լցնում են տան մի անկիւնում, իսկ չոփերը վառում: «Աթար պատրաստող» հարսն էլ եօթը աթար է շինում և բերում գոմի պատի ներքին երեսին խփում: Պառաւ տատն էլ «ակլատիզ» կամ «մեծ-պատ» է շինում, (մի սոխի վրայ եօթը գոյնզգոյն փետուրներ խրեցնում) և կախում է տան հերթիկից: Երբ երեխաները զարթնում են, տատը ցոյց տալով նրանց ակլատիզը՝ խրատում է պատ չուտել, ապա թէ ոչ՝ ակլատիզը կը պատժէ: Սա ծառայում է գիւղացիներին և որպէս «մեծ-պատի օրացոյց», որովհետեւ ամեն կիրակի երեխաները մեծ ուրախութիւնով պոկում են ակլատիզից մի փետուր: Այնուհետեւ բոլոր հարսները սկսում են մաքրել տունը, լուանալ բոլոր ամանները, արգէն դատարկուած կարասներն ու պուտուկները և բերանքսիվայր շարել: Աւելի մոլեռանդները լուանում են նաև թոնրի շուրթը:

Ապա ննջեցեալների տէրերը սեղաններ են պատրաստում.— քիւրսիների վրայ գնում են ըաղարջ, բակլա, փլաւ, բոխի, աւելուկով աղցան, օղի և այլն: Բարեկամներն ու հարեալները քահանայի առաջնորդութեամբ զալիս են տները, հոգոց ասում, օղի խմում, մի քիչ էլ հաց ուտում:

Յետոյ ամեն տնից տղամարդիկ օղի և ուտելիքներ առած գնում են եկեղեցու գաւիթը, ուր քահանան մի հոգոց է ասում բոլոր ննջեցեալների համար, և ապա բոլորը խումբ-խումբ կամ խառը նստած ուտում են բերածները և յետոյ գնում իրենց ննջեցեալների գերեզմանները առանձին-առանձին օրհնել տալիս: Բայց այս սովորութիւնը վերանալու վրայ է:

Միջինքին մի առանձին ծէս չէ կատարւում. միայն նշանած երիտասարդների տնից հարսնացուի տունը նուէր (խոնջա) է ուղարկւում ձիթով պատրաստած մի քանի զոյգ-զաթայ, մի կուլա գինի և մի շիշ օղի:

Ծաղկազարդ.— Ծաղկազարդին ասում են «Զրիզարդար»։ Այդ օրը ուռենու ճիւղեր են օրհնում եկեղեցում, որ յետոյ կոտրտում և ահագին աղմուկով բաժանում են իրենց մէջ, տանում տուն, կապում սեանը, որպէսզի մնայ մինչև զատիկ, երբ վառում են զատկական կերակուրը պատրաստելիս։ Նոյն օրը եկեղեցում նշանած աղջիկներին «զրդարած մոմ» են տալիս, չարդաթ գցում գլխին, միրգ լցնում գլուխանը, «եախա» նուիրում։ «Զրդարած» (զարդարած) մոմը պատրաստում են այսպէս. մի եղէգ ճղճղում են և ճղճղում տեղերում մոմեր ամրացնում և կանանչ կարմիր թեւերով կապում։

Նոյն օրը թէ եկեղեցում և թէ դուրսը երեխաները «ճռռան և ճչանակ» են ածում։

Զարչարանաց շաքաթ.— Աւագ երեքշաբթի երեկոյեան, Ժամերգութեան միջոցին, տասն կուսանաց աւետարանը կարդալիս՝ տասը երեխայի ձեռք մոմեր են տալիս և կանգնեցնում աւետարան կարդացողի շուրջը։ Ապա մի ափսէի մէջ ածում են տասը կլորած թղթեր, որոնցից հնգի մէջ «յիմար», իսկ միւս հնգի մէջ «իմաստուն» է գրուած, և առաջարկում են այս երեխաներին վերցնելու, որպէսզի գուշակեն, թէ ով յիմար և ով իմաստուն է դառնալու։ Յետոյ յիմարների մոմերը հանգցնում են, նախատում, ծեծում և եկեղեցուց դուրս անում։ Իսկ իմաստուններին գովում են։

Զորեքշաբթի օրը տները մաքրում են։ Մկնատամ ունեցողը ուխտ է գնում Որոտնայ վանքը և սեղանի մօտից մի քիչ հող վերցնում, կանթեղի ձէթով շաղախում և քսում մարմնին, որ մկնատամն անցնի։

Հինգշաբթի օրը ամեն մի տնից մի ֆունտաչափ կարագ են տանում եկեղեցի և տալիս քահանային, որից նա մի փոքրիկ մասը պահում է օրհնելու, իսկ մնացած մասը ուղարկում է իւր տունը։ Ոտնլուային քահանան բոլոր ծերերի ոտները և երիտասարդների ձեռները լուանում է և իւր դնում։ Սակայն բոլորը հերթի չեն սպասում, այլ թափւում են վրայ և խլխլում իւրը, եկեղեցուց դուրս վազում։

և քսում աչքերին, ականջներին, ճակատին: Ոմանք էլ տանում են տուն և քցում խնոցու մէջ, որպէսզի կարագը առատ լինի:

Ուրբաթ օրը ամեն մայր իւր մինչև տասն տարեկան երեխայի մէջքին, չուխայի կամ արխալուղի վրայ, կարմիր, սպիտակ կամ կապույտ կտորից խաչ է կարում, որ կոչւում է «ուրբաթարուր» և կամ աջ ուսին «չախմախ» ամրացնում, որ նոյն օրը դարբինները շինում են պողպատից: Սրանց նպատակն այն է, որ երեխային կայծակ չխփէ:

Նոյն տարին ննջեցեալ ունեցողները ուրբաթ առաւօտը վաղ ոսպով շորուայ (սպաս, ապուր) են եփում և բաժանում հարևաններին, որպէս հոգեբաժին: Իսկ երեկոյեան քահանան գնում է դրանց տները հոգոց ասելու:

Շաբաթ օրը շատ շատերը ծոմ են պահում և քաղցած փորով գնում են եկեղեցի, իրենց հետ մի-մի ձու վերցնելով, որպէսզի հէնց որ «Առէք կերէք»-ը ասեն՝ անմիջապէս ձուն ուտեն, նոյն իսկ եկեղեցում: Նոյն միջոցին գրեթէ բոլորն էլ ցրւում են տները, «պասը բանում են» ձուով և ուտում ձուկ, փլաւ և բազկաթան: Ուտելուց յետոյ անմիջապէս դուրս են գալիս և նայում տրեխն, որպէսզի «արեւով կերած լինին»:

Նշանած աղջիկները իրենց կեսրանց տներից ձու, շաքարեղէն, հայելի, դանակ և այլ մանր բաներ նուէր են ստանում:

Ջատիկ.—Կիրակի օրը շատ վաղ եկեղեցու դռանը բաժանում են մատաղները, որ անում են հետևեալ կերպով: Նախապէս ընտրում են մի քանի մարդ, որոնք շրջում են բոլոր տները և «մատաղ» հաւաքում: Ոմանք մինչև 50 կ. փող են տալիս, ուրիշները ալիւր, ձու և այլ մթերքներ: Յետոյ այս մթերքները ծախում են և գոյացած ամբողջ գումարով եզներ առնում: Մատաղացու եզները զարդարելու սովորութիւն չկայ: Գիշերը մորթում են և պատրաստում: Առաջները մատաղի արիւնից քսում էին եկեղեցու պատին, բայց այժմ այլ ևս չեն անում: Միայն հաւկուր ունեցող-

ները, որոնք արեւի մայր մտնելուց յետոյ այլ ևս չեն տեսնուած՝ քսում են այս արիւնից իրենց աչքերին, որ առողջանան:

Նշանած երիտասարդների տնից այս օրը մի գառ, կարմիր չարդաթը վզից կապած, մի քանի կարմիր ձուերով, մրգերով ու մի շիշ օղիով ուղարկում են հարսնացուի տունը:

Այս օրը ամենի ձեռներին և գրպաններում կարմիր ձուեր են լինում: Սրա մասին պատմում են, թէ Քրիստոսի չարչարանքի ժամանակ մանրավաճառները փչացած ձուեր էին տալիս երեխաների ձեռքերը, որ խփեն Քրիստոսին. սակայն ձուերը առանց Քրիստոսին զիպչելու յետ էին դառնում, թարմացած և կարմիր գոյն ստացած: Ի յիշատակ այս տնցքի, ասում են, տնօրինել են զատկին ձուեր ներկել:

Երեխաներից սկսած մինչև ծերերը այդ օրը անց են կացնում ձու կուտացնելով. — ձուի ծայրերը ատամներին խփելով՝ ձայնից գուշակում են, թէ ո՞րն է աւելի պինդ, ապա մինը բռնում է իւր ձուն, սուր ծայրը վերև ուղղած, իսկ միւսը իւր ձուի սուր ծայրով խփում այս ձուի ծայրին: Երբ կոտրւում է մինի ծայրը՝ դարձնում են միւսը: Եւ երբ մի ձուի երկու ծայրն էլ կոտրւում է՝ արդէն խաղը տարուած է համարւում և տանողն ստանում է ձուն: Ոմանք էլ «ըստում ըստումի» են տալիս. հողի երեք կոյտերից մինում մի ձու են թաքցնում, յետոյ «ըստումի տուողը» գալիս և

«Ըստում, ըստում,

Քարի տընտում»

ասելով՝ մատով ցոյց է տալիս երեք կոյտն էլ և յետոյ գնում մինի վրայ: Անմիջապէս կոյտը յետ են տալիս, և եթէ ձուն դրա մէջն է լինում թաղուած՝ տանում են, եթէ ոչ՝ տարւում, տալիս են մի ձու:

Շատերն էլ ուխտ են գնում զանազան ուխտատեղիներ, մասնաւանդ Բռնակոթի Կրով աւերակ եկեղեցին:

Երկուշաբթի, *մեռելիքին*, զանազան կերակուրներ, գինի, օղի վերցրած գնում են գերեզմանատուն: Այստեղ մի կողմից լալիս են, միւս կողմից ննջեցեալների «հոգու փրկութեան

համար» կոնծում: Քահանան էլ ամեն մի ննջեցեալի գլխին մի հատ «թապելով» օրհնում է: Գինի սիրող ննջեցեալներին էլ մաս են հանում՝ գինին ուղղակի ածելով նրանց գերեզմանի վրայ:

Համբարձում.— Համբարձման նախորդ երեքշաբթի առաւօտեան աղջիկները խումբ-խումբ, երգելով և հազար ու մի հանաքներ անելով գնում են դաշտերը ծաղիկներ հաւաքելու: Նրանց հետևում են երիտասարդների խմբերը, որոնք աշխատում են գրաւել նրանց սրտերը քաղցր երգելով, գօտեմարտելով, վազելով, միմեանց հետ սրախօսութիւններ անելով:

Հետևեալ օրը, չորեքշաբթի, նոյն խմբերը սկսում են փնջեր կապել: Երգը և սրախօսութիւնը միշտ ընկերակցում է այս ախորժելի աշխատանքին:

Հինգշաբթի առաւօտեան, շատ վաղ, գնում են և եօթն աղբիւրից ջուր և եօթնական քար լցնում մի օշնակի (քիւա, փարչ) մէջ, բերանին մի մեծ փունջ դնում, շուրջն էլ ծաղիկներով զարդարում: Ապա վրան մի շարղաթ ձգում և տանում դնում մի ընկերուհու տանը:

Ապա ծաղիկների փնջերը տանում են աղբիւրը, ջուր են սրսկում վրան ու յետոյ մի փոքրիկ սալայի մէջ ածելով՝ դնում են գլխներին ու շրջում գիւղը: Ամեն մի տան առաջ կանգ առնելով՝ խմբով երգում են մի քանի «ջան գիւլում» ու ծաղկի փնջեր տալիս տանեցիներին: Սրանք էլ զանազան նշաններ—բանալի, կոճակ, մատանի և այլն,—տալիս են աղջիկներին, որ տանեն ձգեն վիճակի օշնակի մէջ: Վերցրած ծաղիկները կապում են սիւններին, և այդպէս երկար պահում: Աղջիկներին էլ տալիս են կտթ, ձու, իւղ, բրինձ և այլն:

Բաւական նուէրներ հաւաքելուց յետոյ՝ խմբերը առանձնանում են գիւղից դուրս, դաշտերում, կերակուրներ եփում ու խմբով նստում ուտում: Ապա սկսում են վիճակ հանել: Շուրջանակի բոլորուելով՝ մի փոքրիկ երեխայի նստեցնում են իրենց մէջ տեղը, վիճակի օշնակը դնում են գիւղը

և մի չարդաթ ձգում երեխայի գլխին, այնպէս որ նա օշնակի հետ ի միասին բոլորովին ծածկւում է: Ապա վիճակի երգեր են երգում և իւրաքանչիւր երգից լետոյ ասում երեխային, որ հանէ օշնակից մի նշան: Վիճակի նշաններ տուողներն էլ եկած խմբուած են լինում սրանց շուրջը և վրայ ընկնելով նայում են, թէ ում տուածն է: Երգուած վիճակի երգից գուշակութիւններ են անում, որին խիստ հաւատում են: Վիճակի երգերը սովորաբար աղջիկներն են երգում, բայց շատ անգամ էլ տղաների խմբերը գալիս են սրանց հետ մրցելու: Մի տուն սրանք են ասում, մինը նրանք, և երբ մի խումբը այլ ևս նոր վիճակի երգ չէ գտնում ասելու՝ յաղթուած է համարւում, և ենթարկւում է գրեթէ բոլորի ծաղրին:

Նոյն օրը առանց բացառութեան ամեն տուն «կաթնով» է եփում.—տաքացնում են կաթը, մէջը բրինձ ածում և եփում: Շատ ընտանիքներ էլ կաթ են բաժանում որպէս ողորմութիւն:

Քառնարածն էլ ծաղիկներով զարդարում է մի գառ և ման ածելով այն տները, որոնց գառները արածացնում է՝ ձու և ալիւր է հաւաքում:

Նաւասարդ.—Նաւասարդի մէկը Սիսիանցիների համար այժմ էլ համարւում է տարեմուտ: Բարեկամները միմեանց մօտ են գնում և շնորհաւորում նոր տարին: Ամեն տուն անպատճառ «հարիսա» է դնում, այս օրուայ յատուկ կերակուրն այդ է: Նշանած աղջկան սկեսրանքը ընկուզ, մրգեր և չարդաթ են ուղարկում:

Մելիքների ժամանակ իւրաքանչիւր տան մեծը մի խընձորի մէջ 15—30 կուպէկ խրած տանում էր մելիքին տալիս, ձեռքը համբուրում և նոր տարին շնորհաւորում: Նա էլ մի երկու եզ էր մորթել տալիս և դաշտում բոլորին ճաշ տալիս: Այժմ այս սովորութիւնը թէև վերացել է, սակայն տեղ-տեղ մնացել է դեռ նուէրներ տանելու աւանդութիւնը. սակայն նուէրները տանում են ոչ թէ մելիքին, որ այլ ևս չկայ, այլ գիւղի տանուտէրին:

Ս. Աստուածածին. — Մինչև ս. Աստուածածնի վերափոխման տօնը, խաղողը պատ համարելով չեն ուտում: Այդ օրը միայն, երբ եկեղեցում օրհնում են և բաժանում ժամուկներին, որ ահագին աղմուկով միմեանց ձեռից խլխլում և ուտում են՝ ժողովուրդը սկսում է գործ ածել խաղող:

Ս. Խաչ. — Նոյն տարում ննջեցեալ ունեցողները ս. Խաչի ուրբաթ օրը ոսպով շորվալ են սնում և իբր հոգեբաժին բաժանում ու գերեզմանները օրհնել տալիս:

Նոյն օրը ուխտ են գնում զոնազան ուխտատեղիներ և մանաւանդ Լոր գիւղի մօտ գտնուած «Ծառու ս. Յոհանէս»:

Ս. Գէղրգ. — Ուխտ են գնում Շաղատի ս. Գէորգ եկեղեցին:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Կարմիր խառա քիսացու,
Սիպտակ կովը մսացու,
Տիւ էս իմ հօր հարսնացու,
Ես քու հօրը փեսացու:

Գետին էն դուրը ¹⁾ քարքարոտ,
Քաթան շալը ծըլծալոտ,
Աղջիկ կայնի մէկ պաշեմ
Ձեր որթերը ²⁾ տանեմ արօտ:

Մին ջաղաց էրկու դռնի,
Պէտքը ³⁾ դռէք ետքս թիկնի,
Ես դուն մին ըսողում պիտինք,
Ես չինարի, դու նոնի:

Արեւը կամար, կամար,
Կապել ես ոսկա քամար,
Յիթսուն օր պատ էմ պահէ
Իմ ետքի մամիկ համար:

Մտալ էմ գետը խոր ա,
Վոսկայ ⁴⁾ հալանին ⁵⁾ նոր ա,
Այ նանի, մին ալ ⁶⁾ կարի,
Վոսկի կոճակնի ⁷⁾ շարի:

¹⁾ Կողմը: ²⁾ Հորթերը:

³⁾ Բարձր:

⁴⁾ Ոսկեալ: ⁵⁾ Հանդերձ: ⁶⁾ Կար-
մբաւոյն շոր: ⁷⁾ Կոճակներ:

Ճաղացի տիւնը տարթ ա,
Կտորը լիքը մարթ ¹⁾ ա, ²⁾
Ետքս պաղան ա ¹⁾ կէալի, ³⁾
Եայլուխը լիքը վարդ ա:

Ճաղացին տիւնը տաշած ա,
Եայլուխը գիւլ քաշած ա,
Մեռնիմ թոխ թոխ ունքերիտ,
Հէնց դալամաւ քաշած ա:

Գետ ա գալի լոք տալաւ,
Կարմիր խնձոր ծափ տալաւ,
Հրէս եկաւ իմ ետքը,
Դէօգ ճին տակին լոք տալաւ:

Քինացել էս, եկալ էս,
Վոններդ ցեխումը պուկալ էս,
Խեղքիտ դուրպան ա՛յ տղայ,
Դէօստ ²⁾ ու դիւզման ³⁾ ջուկալ էս:

Հալիս կտրին ցիլ ⁴⁾ ունիմ,
Չալ ապրեշում ⁵⁾ թիլ ունիմ,
Ջարիլ ճիվան ⁶⁾ սըրկաւագ
Ես քեզանից մէյլ ⁷⁾ ունիմ:

¹⁾ Ալգուց:

²⁾ Բարեկամ: ³⁾ Թշնամի:

⁴⁾ Վարած արտ:

⁵⁾ Մետաքու: ⁶⁾ Նորատի: ⁷⁾ Յոյս:

Սարին խոտը ծեղ, ծեղ,
Ախպէր գնանք մին տեղ.
Վրը կէօղերը վրայ տան,
Գլուխս դնեմ գլխիտ տեղ:

Էկ ք քինանք էն օխը,
Գիւլպուտաղին կիլոխը,
Ամէն ծառան ¹⁾ մին փշատ
Իմ եարին էօմրը ²⁾ շատ:

Էն սարին քեղ ա քուսայ,
Իմ եարին բեխ ա քուսալ.
Խապար տարէք իմ նանուն,
Դիլակը տեղ ա հասալ ³⁾:

Ճաղացիս մէջը մարդ ա,
Կտուրը լիքը տարթ ա,
Հրէս էկաւ իմ եարը,
Գէօտիկը լիքը վարդ ա:

Մեր տանը տակը նուշ էր,
Իմ եարը թառլան դուշ էր,
Ապէր խատրորտ չմնայ՝
Եարս քանց քեզ անուշ էր:

Վրչխարն էլալ ա դիւզը,
Ջոկեցէք ալագեօզը,
Իմ հէր քեզ աղջիկ չի տայ,
Սրբի էրեսիտ թոզը:

¹⁾ Ծառից:

²⁾ Կեանքը:

³⁾ Ուխտը կատարուել է:

Ա՛յ հար արա, հար արա,
Ոսկէ քեանքիւլտ եր արա.
Իմ հէր քեզ աղջիկ չի տալ՝
Գլխիտ վախտին ճար արա.

Շողքը ընկից մեր պատին,
Արքայութիւն իմ տատին,
Վրգիտ ¹⁾ էրվի ա՛յ տատի,
Ինձ խի տվար չոլախի:

Կանգնել ես կանչում ա չես,
Պօյիցտ ամաչում ա չես,
Եկայ կշտովտ անց կացայ,
Տէր էս ճնաչում ալ չես:

Իմ գիւլումը ²⁾ քաղած ա,
Պանծր սարին կէաղած ³⁾ ա,
Հով ⁴⁾ վեր ⁵⁾ իմ գիւլումիս
տեղն ասի,
Հէրը, ախպէրը թաղած ա:

Քաղքի քարը քէահրըպար,
Իմ քոյ քու քոյ բարաբար,
Խնձոր քցեմ եկ տար,
Դու ալ դառար բէհըրբար ⁶⁾:

Ախպէր ունիմ սարմն ա,
Շվին կէօտիկ ծալմն ա,
Ախպէր քու շվիտ ամա,
Բիւրըտ Լորուայ քոլումն ա:

¹⁾ Հողիդ:

²⁾ Փունջ: ³⁾ Թագցրած, կեղած:

⁴⁾ Ով: ⁵⁾ Որ:

⁶⁾ Դրժող:

Ես մին կանանչ խիար էմ,
 Իմ եարին ըխտիարին էմ,
 Կաղնալ էս մին ետ եշի,
 Տես հինչ մազալլու եար էմ:

Էյվանս ցան էմ ածալ,
 Պոյասս մին էմ ածալ.
 Եար ասացի, եար չրեցի ¹⁾
 Եանմի ման էմ ածալ:

Ղուշը ծկըլտայ բաղումը,
 Կանանչ խիարը ²⁾ թաղումը,
 Ես մին սարքած սուրատ ³⁾ պտի,
 Իմ եարին օթախումը ⁴⁾:

Սըհէց նիեր ⁵⁾ հանդերը,
 Թազալ արծաթի բէանդերը ⁶⁾,
 Դանակ պտի սիրտս ճղենք,
 Բուղում բուղում ⁷⁾ դէարտերը ⁸⁾:

Թխալալ ա թոր չի կէալի,
 Մ'մնել ա տուն չի կէալի,
 Տեղ էմ ցկալ պէարց դրալ,
 Աչքերս քուն չի կէալի:

Բոլը քոյին թուշումը ⁹⁾,
 Ժեռնը ¹⁰⁾ պիժան ¹¹⁾ կիւշումը ¹²⁾
 Իմ եարին ըշտեղ տեսար,
 Եուշուայ դալին թուշումը:

¹⁾ ձարեցի: ²⁾ վարունդ: ³⁾ Պաս-
 4եր, թուրքերէն: ⁴⁾ Սենեկում:
⁵⁾ Այսպէս ընկած: ⁶⁾ Օղակ:
⁷⁾ Եարք-չարք: ⁸⁾ վշտերը:
⁹⁾ Անկիւնում: ¹⁰⁾ Զեռքը: ¹¹⁾ Գլուխ
 քսելու մածուն: ¹²⁾ Գուշ:

Ժրաւալ էմ ճիւր ¹⁾ պիւրէք,
 Ըսպահանու հուն պիւրէք,
 Կը մեռնիմ էս դարիպ տեղը,
 Ղարիպ դուշս տիւս պիւրէք:

Տանս տակը աղ մոշի,
 Օխտը տարի եար եշի ²⁾,
 Աջամ'րատըստհենց պան կըլնի՝
 Եարն ալ կը տա'ն ուրիշի:

Բամին կանի բոքին ³⁾ տանի,
 Վոշխարը թոքին կանի ⁴⁾
 Սիրի սիրան հանողը,
 Հոգին ստանան տանի:

Ջրի վրան սազ պըտի,
 Իմ էօրդակս դազ պտի,
 Հընչիս ապէտքը բէակի տղան,
 Իմ եարս նախշուն պըտի:

Տանս տակը շլորի,
 Ճղները ետ հլորի ⁵⁾,
 Հըրենակ ⁶⁾ էն քըլորը,
 Օխտն ախպօր թազ կը հլորի:

Հոռի ծառին քար չըլիլ,
 Առանց քէօլկայ եար չըլիլ,
 Ա հէր, ա' մէր խօսալ միք,
 Խառնուած սրտին ծար չըլիլ:

¹⁾ Զուր:

²⁾ Նալի:

³⁾ Պեխի:

⁴⁾ Հեւում է:

⁵⁾ Ուրի: ⁶⁾ Երանի:

Կտրաւս քէօշ ա քինում,
 Բէօշ քէօշի մէջ ա քինում,
 Հրրենակ էն քըտորը՝
 Օխտն ախաօր մէջ ա քինում:

Սարերին թոխալը սլրտի,
 Որերին ¹⁾ կոխալը ²⁾ սլրտի,
 Կիր ³⁾ կիրող ⁴⁾ դալամ ⁵⁾ ածող
 Ժնկանտ թոխտը սլտի:

Թամքը թամքին վրայ,
 Խղունիկը (աղանին) վանքին
 վրայ,
 Իմ ախաօր ըշտն տեսար
 Թագաւորին թախտին վրայ:

Ես էն եարին եար պիտի,
 Կոտկումը խիար պիտի,
 Էն եարի շոքած տեղը՝
 Մին չինարի ծառ պիտի:

Աղչի քնանք մեր քաղը,
 Պոկենք շամամի թաղը,
 Բու էրէսիտ վարաղը՝
 Հաննել ա սրտիս դաղը:

Ոչխարն էլալ էն դիզը,
 Եր ևլալ վոննի թոզը,
 Եար քու քթակտ վերկալ,
 Թափ տամ քեանքիւլիտ թոզը:

¹⁾ Հոր, ²⁾ Հորի պատերը կալ-
 նող ծղօտ, որ պաշտպանում է ցո-
 րենը: ³⁾ Գիր: ⁴⁾ Գրող: ⁵⁾ Գրիչ:

Մթնալ ա մթնաճանանչ,
 Զեւինջի քուլը կանանչ,
 Հրէս եկը իմ եարը,
 Բնդերը առնակալած:

Ժուն դիննմ՝ վիրան խաշնմ,
 Ենի իլեմ կտորը եշնմ.
 Տեսնամ եարս գալիս ա,
 Կոանամ շաքմէքը քաշնմ:

Այ հաւան էմ հաւան էմ,
 Մեծ կարպետին խաւան ¹⁾ էմ,
 Էլ ²⁾ գիտայ ալամ ³⁾ գիտայ,
 Ես էն եարին հաւան էմ:

Աղջիկ աղջիկ համ օնիս,
 Զորս աւանի ծամ օնիս,
 Բո հէր, քո մէր շատ ապրի,
 Ինձ գալի դու կամ օնիս:

Այ եար պտի, եար պտի,
 Սարին վրայ որթ ⁴⁾ պտի,
 Իմ եարին քերանմը
 Մին կոտոր շաքար պտի:

Խնձոր օնիմ կծած ա,
 Մաջը օսկով լցած ա,
 Ախալէրս օգեց տուի ոչ,
 Էագիզ եարիս պաղշած ա:

¹⁾ Խաւից: ²⁾ Օտար:

³⁾ Բոլորը:

⁴⁾ Հորթ:

Տանս տակին կայ նոնի,
Պէտրց պերաք եարս կոնի,
Ես տիւ մին պէ՛աղում՝ պտինք
Ես չինարի, տիւ նոնի:

Աղջի անըմբա յսանի,
Լեշակտ քամին տանի,
Ես տիւ մին պաղում՝ պտինք,
Իմ հէր քիւ հէր ինամի:

Քնացել էս օրաւ եկ,
Եաղլաղա իհարաւ եկ,
Մեր տիւնը դալմաղաւ ա,
Շօռ տօ՛ աղբըրաւ եկ:

Ախպէր հանաքիտ դուրբան,
Ճուխտ ճուխտ դանակիտ դուր-
բան,
Փափախտ եան ¹⁾ ես տիրաւ,
Արած դիւանիտ ²⁾ դուրբան:

Վարթաւորը գալիս ա,
Ժաղիկս հնծելիս ա,
Վարթեւորայ սու ³⁾ աղջիկ,
Սէաստ ծլլըլալիս ա:

Աղջի աղջի դէտ քնայ,
Առաջբաւտ ետ քնայ.
Խուռահատին ⁴⁾ քամին փչի,
Դիւլգազ ⁵⁾ շալտ ետ քնայ:

Եարս նստած է գերանին,
Հարչու շո՛ւին քերանին,
Օսկի դայթան եմ գործում,
Դնեմ ջիքին քերանին:

Հաց կը թխեմ՝ կէարի ¹⁾ ա,
Եարս ալ մտփարի ²⁾ ա,
Սափաք քինալիտ մատաղ,
Խօսքորտ շաքարի ա:

Իրիկունս մթին ա,
Տաւարը չոր թրքին ա,
Հրէս եկն էն եարը,
Չեոքը պիւլիւր ³⁾ մրքին ա:

Ճղացիս տիւնը տաշած,
Եաղլըիս եօլը քաշած,
Կեռ կեռ դնքերիտ մատաղ,
Ղասիտ դլամաւ քաշած:

Սարին էն դոլը ձին է,
Էս դոյս հաւքի բուն է,
Հրէս եկն իմ եարը՝
Շելակը թաւ թաւ հին է:

Հովտը սարին նման ա,
Տեմնանք իմ եարը տանն ա,
Իմ եարին մին քնանքիւլ ոնի՝
Օսկի թնլին նման ա:

¹⁾ Կողբի: ²⁾ Դատաստան:

³⁾ Ձուր:

⁴⁾ Ուխտատեղի, Խնձորենի գիւղի մօտ: ⁵⁾ Մահուղէ:

¹⁾ Գարի:

²⁾ Հանապարհորդ:

³⁾ Շուրջ:

Ախպէր անումդ Ուռուշան,
Սեպտակ կօլիտ թոխ նշան,
Եաղլախտ դարկի անեմ,
Պահեմ քո եարիտ նշան:

Թոռ կը գայ արեւ կանի,
Եիշանաւ տերեւ կանի,
Քուրն ախպօրը մատաղ,
Շողաթաթաղ վար կանի:

Չարտախին թան եմ ածալ,
Բոյաւրտ մին եմ ածալ,
Խափալ եմ թաքն եմ գալու
Ծաղլախրտ փոլ եմ ածալ:

Հաց կը թխեմ եռիւայ ա,
Եարիս կէցը ¹⁾ չուիայ ա,
Իմ եարը ինձ հունց կը թակի,
Ինքը մին մեծ խոխայ ա:

Ես մին կանանչ խիար եմ,
Քու սրտիտ իխտիար եմ,
Գնա՛ գնա ետ եշի,
Ես մին ամանաթ եար եմ:

Մին եար օնիմ օվչի է,
Մէջքը քարակ դամչի է,
Չեռնաւը քան չի եր գալ,
Հեզուաւը թալանչի է:

¹⁾ Հագիին:

²⁾ Նոր:

³⁾ Ընկորդ:

⁴⁾ Աղանդեր:

Սարերի թարթանջուկ թէա-
գա ²⁾,
Ճաւուզ ³⁾, մեխակ քեզ մէազա ⁴⁾
Ինձպէս նազանի աղջիկ,
Քեզ պէս տղին հունց սազայ:

Ա՛յ աջ կռան ճախ կռան,
Կաբաւը սրոան թոան,
Ա՛յ քեաքլիկ պոչիկ տղայ,
Ես խի՞ էմ մոտիդ թոալ:

Սանդ կը թակեմ հախ ա,
Չմոշկը վոտնիս լախ ա,
Ա տղայ շատ մի խօսայ,
Չալ մուկը ուխատ կախ ա:

Ա տղայ քինա կալը տես,
Յորտ աղբրի սալը տես,
Կատոն քեռչկա ⁵⁾ էմ քթալ,
Խփէն վեր կալ համը տես:

Կաղնալ էս կտրիս միջին,
Քաքուլտ թաքնիս միջին,
Թէ ինձ օգես ետ վազես,
Գիւլլան ⁶⁾, տայ սրտիտ միջին:

Գլօխս թութուն դէմ կը տամ,
Թութուն շէվերը եր կը տամ,
Հով վէր սէրը սիրածան հանի
Սրտին քարփաթուն ⁷⁾ եր կը
տամ:

⁵⁾ Կերակուր:

⁶⁾ Գնդակ:

⁷⁾ Աբջան:

Այ հատար հատար ինես,
Վրցակի ¹⁾ կատար ինես,
Թէ ինձ օգես ետ վազես,
Ինքտ ծուծ ու պատառ ինես:

Այ տղայ տվարած տղայ,
Կոճակնին շարած տղայ,
Իմ հէր քեզ աղջիկ չի տալ
Սիրտը խշարած տղայ:

Խաղ կուսեմ խաղիս գլխին,
Իմ հէրանց պէտղին ²⁾ գլխին,
Քաջալն ³⁾ իրան տեղ կանի,
Վողը ⁴⁾ տամ կաղին գլխին:

Աղջի աղջի համ օնես,
Ճրիկ ճրիկ ⁵⁾ ծամ օնես,
Քո մօր աչքերը վեր դառնայ
Թէ ինձ կեալի կամ օնես:

Բոստանս քաղ ա դառալ,
Խրեարս թաղ ա դառալ,
Իմ եարը մին խօսք ա ասալ,
Սրտումս տաղ ա տառալ:

Սարերին թերթիւի ձունը,
Բաղերին ավլան հունը,
Իմ եարս մին խօսք ասեց,
Կոտրեց սրտիս սինը:

Հանդեր ա հա՛ հանդեր ա,
Զիմ արծաթի քանտեր ա,

Դանակ բերեք սիրտ ճղէնք,
Էս ինչ բղում դարդեր ա:

Դեսնը եր¹⁾ կարմինջ եմ քցալ,
Մընը մէջ վարթեր եմ լցալ,
Խաբար տարէք իմ եարին,
Զիմ ²⁾ իրան դարտէրն եմ լցալ:

Մեր տան տակը վար կանեմ,
Չալ քշեղակին քար կանեմ,
Վեր իմ սիրածին ինձ տան,
Պելուծիւս ³⁾ թարգ կանեմ:

Ծղացին տիւնը կանանչ,
Տիւս կուգամ համանչ ամանչ,
Խորասան եսիր պտի,
Իմ սիրածի նշանած:

Եշըմ եմ երեւում չի,
Ժսուերա տերեւում չի,
Աչքերս ման եմ ածում,
Էն եարը երեւում չի:

Մթնեւ ա տօն չի գալիս,
Թխպեւ ա թոռ չի գալիս,
Տեղ եմ ցկալ, պէարձ դրալ՝
Աչքերիս քին չի գալիս:

Իմ ծաղիկս քաղած ա,
Բարձր սարին կէտղած ա,
Ծաղկիս երան մին լիւս կէայ
Դիւշմանին աչքը տիւս կէայ:

¹⁾ Աքաղաղ:

²⁾ Ալգի, ³⁾ ճաղատ: ⁴⁾ Հողը:

⁵⁾ Զրոտ:

¹⁾ Վերալ: ²⁾ Բոլոր:

³⁾ Գժուծիւն:

Գնացի ժուրը ¹⁾ ճրագով,
Մէջէիս տվին ուրաքով,
Իմ հօր իմ մօր ինչ ասեմ,
Ինձ խե տուին կրակով:

Հինչ անեմ հնչիս դարտայ,
Կարան սագիս փարդայ,
Աշո չի աշո դառայ,
Եարալու եարիս դարդայ:

Շողքը տուաւ էն սլատին,
Մէջքը կոտրի իմ տատին,
Հարուստ տեղը տեղ թողեց՝
Ինձ տուեց էս աղքատին:

Բոխչայ քահար էմ կապալ,
Աղ ու զհար էմ կապալ,
Ես էն եարին հաւան չեմ,
Օժաւ վրայ էն կապալ:

Ա տղայ տվարած տղայ,
Կճուկնէն ²⁾ շարած տղայ,
Իմ հար քե աղջիկ չի տալ
Սիրտը խշարած ³⁾ տղայ:

Սիպտակ ձիին ջուր կը տամ,
Ղալեանին թութուն կը տամ,
Ամէն մի եարս միտս կեալայ,
Սրտիս քեայփաթուն կուտամ:

Չափարի սլատնա կոխիլ մի,
Շահին դալա ա, փոխիլ մի,

Իմ հար քեզ աղջիկ չի տայ,
Քեծնկին ¹⁾ իմ ա, վախիլ մի:

Սարերը ձիւն կալալ ա,
Արև արալ հալալ ա,
Ջալում Գեանջեցի աղջիկ,
Դարդերն ինձ կալալ ա:

Բոստանը ջրած տեղը,
Ասեղը թելած տեղը,
Խաբար տարէք իմ եարին,
Հէն էմ իրան դրած տեղը:

Արեւը կծացալ ա,
Ղումերը քուշտացալ ա,
Խաբար տարէք իմ եարին,
Մուշտարիս շատացալ ա:

Իմ եարը հօր ա իլալ,
Սարերին քոն ա իլալ,
Թոռ ա նկալ թըչալ չի,
Եափունչին շոռ ա իլալ:

Ես Կէօրիսի ծօրան եմ,
Մեծ ըսողին ինձորան եմ,
Խաբար տարէք իմ եարին
Օլքայ օլքայ կորալ եմ:

Կը կաղնեմ կէտին քարին,
Գիր կը գրեմ Նազլու եարին,
Համ կը գրեմ, համ կը ճնչեմ՝
Աղու կտրի ըստէնց տարին:

¹⁾ Զուրբ:

²⁾ Կոճակները: ³⁾ Մաշուած:

¹⁾ Իրաւունք:

Կը կաղնեմ սոնա քարին,
Կը եշեմ Բաքվայ սարին,
Այ Բաքվայ խազայիններ,
Ողարկեցէք թէլլու եարին:

Գետն էմ դրալ կաշի,
Աչքս քազար կը եշի,
Չերան ¹⁾ իմ եարի կէալը,
Հալալ կէսս կը մաշի:

Ես Կէօրիսի ծորան էմ,
Մեծ պաղի խնծորան էմ,
Խապար ըրաք էն եարին,
Էօլքա էօլքա կորալ էմ:

Մեծ արտումը դուշ կընի
Ցորտ աղբուրին թուշ կընի,
Եարը եարին տեսնալով,
Գիւլը աշըլմիշ կընի:

Կաքաւը սուլուլ կը տայ,
Կնծիթը տիւրուր կը տայ,
Հուր վոր մին եար չի ունի,
Օնքերը իւրուր կը տայ:

Նալն ու մեխը կրակումը,
Աւան ծոթը մկրատումը,
Մէրը սիրածան հանողին,
Թաքը թխոցի զրատումը:

Քարին երայ ²⁾ դուշ պտի,
Ցուրտ աղբրին թուշ ³⁾ պտի,
Եար քի եարը կը տեսնայ,
Գիւլն ⁴⁾ աշըլմիշ ⁵⁾ կընի:

Արեւը սարին երան,
Մըմուռնը քարին երան,
Մին թեւաւոր դուշ պտի,
Իմ սիրած եարին երան:

Քնացել ես եկալ ես,
Տրեխներտ կոկալ ես,
Չեռիտ ճպատին մատաղ,
Գառնը մօրան ճօկալ ես:

Կաղնել էս քախայ քախայ,
Վրններիտ չմիշկը լախ ⁶⁾ ա,
Սեւ տղայ կարմիր աղջիկ,
Բըռնել էն ուրուր եախայ ⁷⁾:

Կայնալ ըս քախա, քախա,
Հեշակիտ տոտը կախ ա,
Սեւ տղայ գիւզազ ⁸⁾ աղջիկ
Բռնալ ըն իւրուր եախա:

Աղջիկը քնաց կալաւը,
Պապլի տուաւ հալաւը,
Օգեց որ յետ եշի,
Նշանաձն ընկաւ կոլաւը ⁹⁾:

¹⁾ Մինչև:

²⁾ Վերայ:

³⁾ Հաւասար:

⁴⁾ Վարդը: ⁵⁾ Բացուած:

⁶⁾ Թուլ, լախ է: ⁷⁾ Օձիք:

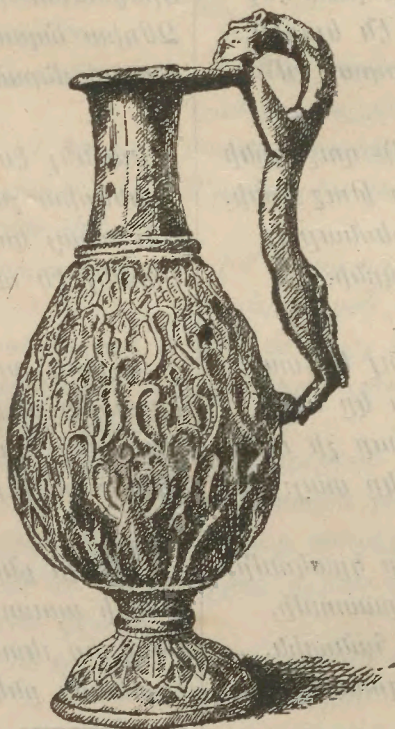
⁸⁾ Գոյնզգոյն:

⁹⁾ Կռնով:

Գիւլմ գիւլմ գիւլասար ¹⁾,
 Բուրդ կը մանեմ հովասար ²⁾,
 Էս շէնումը էրկու հարս կայ,
 Մինը քանց մինը եաս ա:

Էն եարը հո՞ր ա, տան չի,
 Վարած արտը կնանչի,
 Էն եարը մին քիւր ունի,
 Կընկնի սարերը կը կանչի:

¹⁾ Ծիծաղում ես: ²⁾ Հաւասար:

ԱԽԱՆԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻ ՄԱՍԻՆ

Ա.

Աղէքսանդր Մեծի մայրը սիրահարուել է իրենց մօտ գերի բռնուած մի թագաւորի վրայ, որ նշանաւոր կախարդ է եղել: Սա միշտ վիշապի կերպարանք է ընդունել և այնպէս եկել թագուհու մօտ, որպէսզի ոչ ոք չկասկածի նրանց սիրոյ մասին: Այս վիշապ կախարդից եղել է Աղէքսանդրը: Սակայն վերջիվերջոյ թագաւորը սկսել է կասկածել, ուստի և կախարդը փախել է Հայաստան և այստեղ, Մասիսի ստորոտում, առանձին ապրել: Կարճ միջոցում նրա կախարդութեան համբաւը տարածուել է շատ տեղեր և երբ Աղէքսանդր Մեծը եկել է Հայաստան, լսել է այս կախարդի համբաւը և ցանկացել գուշակել տալ նրան, թէ իւր արշաւանքները ինչ ելք պիտի ունենան: Բայց նախ քան այդ, կամեցել է փորձել նրան և հարցրել է, թէ ո՞ւմ ձեռքից պիտի մեռնի նա:

— Ես իմ որդու սրից պիտի մեռնիմ, պատասխանում է կախարդը շատ հաստատուն կերպով:

Աղէքսանդրը նրա այսպէս հաստատուն կերպով խօսելու վրայ զայրացած՝ քաշում է սուրը և սպանում նրան: Սա դեռ չմեռած յայտնում է, որ իւր գուշակութիւնը արդէն կատարուեց, քանի որ Աղէքսանդրը իւր որդին էր:

Բ.

Աղէքսանդր Մեծը գլխի վրայ մի եղջիւր է ունեցել: Կամենալով գաղտնի պահել այս, նա իրեն գլուխը խուզող սափրիչներին անմիջապէս գլխատել է տուել: Սակայն մի սափրիչ երգումներ տալով, որ ոչ ոքի չի ասիլ այս գաղտնիքը, ազատոււմ է մահից: Բայց այս սափրիչը չի կարողանում գաղտնիքը պահել, նրա փորը սկսում է ցաւել և ուռչիլ: Ճարահատուած գնում է մի դաշտ, կռանում մի ջրհորի վրայ և շնջում. «Իսկանդարի գլխին եղջիւր կայ»: Իսկոյն փորի ցաւը կտրում է և ուռուցքը իջնում: Սակայն շուտով ջրհորի միջից մի եղեգ է դուրս գալիս և բաւական բարձրանում: Մի հովիւ կտրում է այդ եղեգը, մի շուկի շինում և հէնց որ սկսում է ածել, շուկին պարզ և որոշ կըրկնում է. «Իսկանդարի գլխին մի եղջիւր կայ»: Պատահում է, որ Աղէքսանդր Մեծը որսի գնալիս անցնում է այդ տեղից և լսում այդ սրնգի ասածը: Անմիջապէս կանչում է երգմնազանց սափրիչին և բարկանում է վրան, ասելով թէ ինչո՞ւ գաղտնիքը այնպէս տարածել է, որ մինչև անգամ հովիւները երգ են շինել:

Սափրիչը երգւում է նրան, որ միայն ջրհորին է ասել, սակայն Աղէքսանդրը չի հաւատում և հրամայում է նրան գլխատել: *)

*) Այս աւանդութիւնը կայ նաև թուրքերի մէջ. տես „Село Татевъ“.

Наша Церковь в Мцхете

Лит. Дюстердак, Тифлисъ

Ս Ա Ն Ա Հ Ի Ն

ԻՍ. ՅԱՐԱԹԻԻՆԵԱՆԻ

I.

ՍԱՆԱՀՆԻ ԴԻՐՋԸ ԵՆ ԿԼԻՄԱՆ

Սանահնի թերակղզիաձև փոքրիկ բարձրավանդակը գտնուում է ծովի մակերևույթից 1000 մետր բարձրութեան վրայ՝ ընկնելով $62^{\circ}20'$ արևելեան երկարութեան և $41^{\circ}6'$ հիւսիսային լայնութեան տակ։ Հին Հայաստանի պատմական Կենդ Հայքի Գուգարաց աշխարհի Տաշերք կամ Զորափոր գաւառումն էր, իսկ այժմ Տփլիսի նահանգի Լոռուայ գաւառում։

Հարաւային կողմից Սանահնի անտառապատ լեռներին կպած այդ թերակղզին երեք կողմից շրջապատուած է ձորերով. արևելեան կողմից «Աստուածածնայ» կոչուած ձորն է. արևմտեան կողմից «Սևորդեաց» կամ տեղական բարբառով «Սաղու ձոր»-ը. հիւսիսային կողմից Զորագետ կամ Դէբէտ գետի ձորը։ Հորիզոնի վրայ երևում են. արևելեան կողմից՝ «Նորվանք» կոչուած փոքրիկ դաշտավայրը, Որնակ գիւղի դաշտը և Հաղբատ գիւղն իր սարով։ Հիւսիսային կողմից՝ «Մադան» կամ «Ալավերդի» կոչուած պղնձահանքը, «Կոշաբերդ»-ը. հիւսիս-արևելեան կողմից՝ «Աթոռիկ» կոչուած փոքրիկ բարձրավանդակը. հիւսիս-արևմտեան կողմից՝ «Լալուար» լեռը, որ «Գինգդար» էլ է կոչւում։ Արևմտեան կողմից Սևորդեաց ձորն է, իսկ հարաւ-արևմտեան կողմից՝ Սանահնի անտառապատ լեռները. հարաւ-արևելեան կողմից՝ Որնակի լեռները։

Սանահնի բնութիւնը գեղեցիկ է և զբաղեցնող.

պատուած լինելով լեռներով՝ ենթարկուած չէ մշտական և խիստ հողմերի, այլ ժամանակաւոր թեթեւ քամիների: Անձրեւներ լինում են գարնանը, մինչև յունիս ամիսը. լինում է ժամանակ, որ շրջակայ լեռներն օրերով ու շաբաթներով ծածկուած են լինում թանձր մշուշով կամ մէգով:

II.

ՍԱՆԱՀԻՆ ԳԻՒՂԸ

Գիւղն այժմ ունի երեսուն տուն հայ բնակիչ՝ զանազան տեղերից եկած. կան նաև Արղութեանց իշխանական տոհմին պատկանող գիւղացի ընտանիքներ: Գիւղացիները պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեգործութեամբ: Կալուածքը պատկանում է Արղութեանց երկայնաբազուկ իշխանական տոհմին և մասամբ էլ վանքին—վանքը ստանում է եկամտի եօթերորդ մասը:— Գիւղացիները շատ քիչ հող ունենալով և այն էլ մի այդպիսի քարքարոտ տեղ, ստիպուած են մաքառել բնութեան ամեն տեսակ արհաւիրքների դէմ, պահպանելով իրենց գոյութիւնը հողից ստացուած չնչին արդիւնքով: Այգիներից շօշափելի արդիւնք չեն կարող ստանալ, որովհետեւ գտնուում են բաւականին հեռու, ձորի մէջ և ճանապարհ էլ չունին արտահանելու. այգիների թիւն էլ շատ սահմանափակ է՝ դարձեալ տեղ չլինելու պատճառով: Առհասարակ աղքատ կեանք են վարում և արդիւնաբերելու ոչինչ կամ շատ քիչ բան ունին: Մի բանով միայն սուսահանցիք յայտնի են ամբողջ Լօռում—այդ քնքոյշ սեռի ներկայացուցիչների արտաքին գեղեցկութիւնն է. կանանց տիպը համակրելի է, դէմքի գեղեցկութիւնը կանոնաւոր և համաչափ գծագրուած. այդ է պատճառն ահա, որ Սանահնեցոց մականունը Լօռում յայտնի է իբրև «հարսնասիրուն սանահնեցիք»: Թէ կոնայք և թէ տղամարդիկ՝ օդի և ջրի ազդեցութեան ներքոյ՝ ֆիզիկապէս առողջ կազմուածք ունին, սակայն տգիտութեան

խաւարը դեռ ևս տնթափանցելի է. դպրոց չունին: Նիւթական միջոցներից զուրկ և հազիւ իրենց կենսական պիտոյքները հոգացող գիւղացիներին հարկաւ այնքան էլ չի կարելի մեղադրել, որ չեն հասկանում ուսման նշանակութիւնը և իրենց զաւակներին թողնում իրենց պէս անկիրթ, բայց ի՞նչ ասենք այդ գիւղից սերուած և Թիֆլիզում փարթամ կեանք վարող ու մեծ գիրք ունեցող Արղութեան Երկայնաբազուկներին, որ տարեկան միքանի հարիւր մանէթ ծախսելով՝ գնէ միդաստն դպրոց չեն պահել իրենց հայրենի օջաղում: Ի՞նչ ասենք մեր հոգեւոր վարչութեանը, որ մի վանական դպրոց անգամ չի պահում այնտեղ, ուր երբեմն «ճեմարան»-ներ են եղել և աստուածաբանութեան նշանաւոր ոյժեր դասախօսել...:

III.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գուգարաց աշխարհի մասին շատ բան չենք գտնում մեր դասական մատենագրութեան մէջ. այս երկիրը սկզբում յիշուում է իբրեւ Գուգարաց բռնշխութիւն և ապա իբրեւ Բագրատունեաց իշխանական կալուածք. յիշուում է նաև որպէս հանգստարան կամ գերեզմանատուն Բագրատունի թագաւորների:

Աշոտ-Ողորմած Բագրատունի արքայի անդրանիկ որդի Սմբատն երբ ժողանգում է Բագրատունեաց հարստութեան գահը՝ Անին, նրա երկրորդ որդի Աբասը ըմբոստանալով իր հօր և եղբօր դէմ՝ կազմում է Կարուց անկախ թագաւորութիւնը: Որպէս զի կրտսեր որդի Գուրգէնն էլ իր եղբօր պէս ըմբոստանալով խռովութիւններ չյարուցանէ, Աշոտ-Ողորմածը տալիս է նրան Գուգարաց աշխարհը, ուր նա մնում է իբրեւ անկախ իշխան և մեռնելուց յետոյ թաղուում Սանահնի վանքում, Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու երևելեան որմնի տակ:

արտաքուստ: Այս իշխանի կամ թագաւորի մասին ուրիշ ոչինչ չեն հաղորդում մեզ պատմագիրները:

Գուրգէնին յաջորդում է իր որդի Դաւիթ Անհողինը, որ նստում է Գուգարաց աշխարհի Շամշուլգէ Բերդում. սա քաջ մարդ լինելով՝ պատերազմներ է մղում, իր ձեռքն է ձգում Աղուանից աշխարհը և կոչւում է «Աղուանից թագաւոր»: Սա ևս վախճանուելուց յետոյ թաղւում է Սանահնում, իր հօր կողքին:

Դաւիթ Անհողինն յաջորդում է իր որդի Կիւրիկէն, որ նոյնպէս Աղուանից թագաւոր է կոչւում. սա իր արքայական գահը հաստատում է Լօռուայ բերդում և մեռնելուց յետոյ թաղւում է Հաղբատի վանքում:

Թէ արդեօք Գուգարաց աշխարհի իշխանութիւնը Կիւրիկէից յետոյ ի՞նչ վիճակ ունեցաւ, մինչև ե՞րբ մնաց իբրև անկախ իշխանութիւն, ոչինչ յայտնի չէ. մեր մատենագիրներն այնուհետև այլևս ոչինչ չեն հաղորդում այդ իշխանութեան մասին: Յայտնի է միայն, որ մի առ ժամանակ վրաց իշխանութեան ներքոյ ընկաւ և Իւանէ ու Զաքարէ հայ իշխանների օրերով՝ մի փոքր խաղաղ էր: Յետոյ արդէն երևի այդ նահանգն էլ, ամբողջ Հայաստանի պէս, վայրենի ցեղերի ոտից կոխան եղաւ և աւերուեց. նոյն իսկ այժմ դեռ ևս կենդանի ծերունիների պատմելով՝ իրենք էլ ականատես են եղել լեզգիների խմբական յարձակման, որ շարունակ աւերել, թալանել ու կողոպտել են երկիրը:

IV.

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԸ

Այս՝ իր ժամանակին մեծ հուչակ ունեցող վանքի հիմնարկութեան մասին տարբեր տեղեկութիւններ են հաղորդում մեր մատենագիրները. ոմանց ասելով՝ վանքը շինուել է տասերորդ դարում, Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմածի և թագուհի Խոսրովանուշի ձեռներեցութեամբ. ոմանք էլ մե-

նաստանի հիմնարկութիւնը վերագրում են իններորդ դարում՝ յունաց Ռոմանոս կայսրից հալածուած մի խումբ հայ հոգեւորականներին. սրանք հալածուել են Քաղկեդոնի ժողովի վճիռները չընդունելու պատճառով և գալով Սանահին՝ եկեղեցի են կառուցել և միաբանութիւն կազմելով բնակութիւն հաստատել: Իսկ աւանդութիւնն աւելի հեռու գնալով՝ վանքի հիմնարկութիւնը կապում է առաքեալների հետ: Առաքեալներն այստեղից անցնելիս խաչ են կանգնում, որի տեղը յետոյ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը եկեղեցի է շինում: Վանքի բուն պատմական շրջանն սկսւում է Բագրատունեաց Սմբատ բ. արքայի օրով: Այս եկեղեցասէր արքան գալով Սանահին՝ եպիսկոպոսական վիճակ է հաստատում և վանքին տալիս է կալուածքներ ու ընդարձակ եպիսկոպոսական թեմ, որ մի կողմից ձգւում էր մինչև վրաց սահմանները, իսկ միւս կողմից մինչև Այրարատի Նիգ և Շիրակ գաւառները:

Այդ ընդարձակ կալուածքները վանքի սեպհականութիւնն են մնում նոյն իսկ վրաց իշխանութեան ներքոյ, Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ. վրաց արքաները հրովարտակներով հաստատում են վանքի սեպհական կալուածքները: Վրաց իշխանութեան հսկանաւորութիւնը մեր վանքերի վերաբերմամբ առաւել ևս զօրեղանում է Իւանէ և Զաքարէ սպասալար հայազն զօրավարների ժամանակ, որոնք վրաց տէրութեան սահմաններն ընդարձակելով մինչև Պարսկաստան, չէն մոռանում իրենց հայրենիքին էլ օգտակար լինել. նրանք հին վանքերը նորոգում, ապահովում են և նորերը շինել տալիս ամեն տեղ, մանաւանդ Գուգարաց աշխարհում, ուր և գտնւում են նրանց դամբարանները: Սպասալարների աճիւնը թաղուած է Սանահնում և վրան մատուռ է կառուցուած:

Ահա այդ երկու շրջաններումն է ծաղկում Սանահնի վանքը. այստեղ են հաւաքւում եկեղեցու գիտնական պաշտօնեաները և հարուստ մատենադարան ու ճեմարան հաստատում: Այնուհետև զանազան բարբարոս սզգեր արշաւելով Հայաստան և Գուգարք՝ քարուքանդ են անում ամեն բան

և նույնպէս կողոպտում Սանահնի հարստութիւնն ու միաբաններին ցրում. վանքը կորցնելով իր կալուածքները՝ մնում է անտէր և եթէ այսօր կանգուն է մնացել այդ հոյակապ շէնքերի խումբը, այդ էլ իր դիրքի շնորհիւ է եղել: Տասնևութերորդ դարու վերջերին Արղութեանց իշխանական տոհմը տիրելով վանքի նախկին կալուածքները, երբեմն երբեմն ուշադրութիւն դարձրեց վանքի վրայ և նորոգել տուեց մի քանի եկեղեցիների վնասուած տանիքները:

V.

ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԵՐԸ

Սանահնի վանքի բաղկացուցիչ մասերն են. 1) Սուրբ Աստուածածին, 2) Ամենափրկիչ, 3) Սբ. Գրիգոր և 4) Սբ. Յարութեան եկեղեցիները, երկու գաւիթները, զանգատունը, մատենադարանը, ճեմարանը և մի մատուռ: Բացի սրանցից կան և երկու բլուրների վրայ կառուցուած 1) Սբ. Սարգիս և 2) Սբ. Կարապետ եկեղեցիները: Մանրամասն նկարագրենք սրանց այժմեան դրութիւնը. սկսենք գաւիթներից:

1

Ն Ա Խ Ա Գ Ա Ի Ի Թ

Ինչպէս քրիստոնէութեան սկզբի դարերում կառուցուած բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, այնպէս էլ Սանահնի վանքի մեծ եկեղեցիները ունին գաւիթ: Քրիստոնէութեան նախնական դարերում գաւթումն էին կանգնում «երեսայ»-ները, այսինքն դեռ չմկրտուած հասակաւորները և հեթանոսները. նույնպէս և թերահաւատներն ու ապաշխարողները. դրանք զուրս էին գալիս եկեղեցուց, երբ սարկաւազը բեմից երգում էր. «Որք ոչ էք կարող հաղորդիլ ! Աստուածային խորհուրդս, առ դրունս ելէք և աղօթեցէք», որովհետեւ «մի ոք

յերեխայից և մի ոք յապաշխարդաց մերձեցի...»: Գաւիթներն առ հասարակ ընդարձակ լինելով՝ ծառայում էին, նախնական ժամանակներում, նաև իբրև ընդհանուր սեղանատուն բոլոր հաւատացեալների համար, որովհետև վանքերը նաև բարեգործական ու մարդասիրական հաստատութիւններ լինելով՝ կերակրում էին ժողովրդի աղքատ դասակարգին, դարմանում էին հիւանդներին, խնամում էին այրիներին ու որբերին և դրանց զաւակներին ուսում տալիս:

Գաւթումն էին թաղում նոյնպէս նշանաւոր եկեղեցականների ու աշխարհականների երկրային մնացորդները:

Սանահնի վանքի գաւիթը բաղկացած է երկու մասից՝ նախագաւթից և աւագ գաւթից. առաջինը գտնւում է սբ. Աստուածածին եկեղեցու առաջ, իսկ երկրորդը Ամենափրկիչ եկեղեցու առաջ:

Նախագաւթի դռնից — որ գտնւում է նրա արևելա-հիւսիսային անկիւնում — ներս մտնելով՝ մեր աչքի առաջ պատկերանում է մի ընդարձակ խորանազարդ շինութիւն՝ կերտուած միատեսակ սրբատաշ քարերից: Նախագաւթն ուշի ուշով դիտելուց յետոյ՝ իսկոյն աչքի է ընկնում, որ նա եկեղեցու հետ միասին չէ կառուցուած, այլ աւելի ուշ: Նախագաւթը շինուել է Իւանէ և Զաքարէ սպասաւորների ժամանակ, 13-րդ դարում, Վաչէ Սարգսեան զօրավարի ձեռքով: Եւ երբ հայեացքդ գցում ես նախագաւթի հիւսիսային պատի վրայ, իսկոյն հաստատուում է արածդ ենթադրութիւնը՝ կարգաւով հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ես Վաչէ ծառայ Զաքարիայի որդի Սարգսի շինեցի զխորանս և ետու զիմ ոսկետուփ աւետարանն և զսուրբ Նշանն և զգործքս մեծածախիւք ի սուրբ Աստուածածինս առաջնորդք սուրբ ուխտիս Հայր Վարդան և վարդապետս Գրիգոր միաբանօքս հաստատեցաք ի տարւոյն զսուրբ Գէրգին զշաբաթն և զկիրակէն զամեն եկեղեցիս պատարագ ի կենդանութեան մեր ծնողացն և յետ մահուան մեր մին աւրն ինձ Վաչէի և մինն ամուսնոյ իմ Մամախաթունին, ով խափանէ մեր խղճիս տէր է առաջի Աստուծոյ»:

Այս արձանագրութիւնից մի փոքր ցած գրուած է.

«Յանուն Աստուծոյ ես Վաչէ որդի Վաչուտին ետու զիմ զրամագին Բաղալի ալգին ի շէն գաւթի Սանահնի սբ. Աստուածածնիս և առաջնորդ սորա Յովհաննէս և միաբանքս Հաստատեցին զՓիլիպոսի առաքելոյ տաւնի սլափարագ զամէն եկեղեցիքս Դաւթի և եղբօրն անխառն մինչև ի գալուստն Քրիստոսի և որ խափանել ջանալ պարտական է մեր խղճիս առաջի Աստուծոյ»:

Ամբողջ գաւթի երկարութիւնն է 23 արշին, լայնութիւնը 18 արշին և 14 վերշոկ, բարձրութիւնը 9 արշին 6 վերշոկ. բաղկացած է երեք կամարաձև շինուած խորաններից, որոնք հիւսիսային կողմից հետզհետէ փոքրանում են. որովհետև առաջին խորանի լայնութիւնն է (հիւսիսից-հարաւ) 7 արշին 4 վերշ. երկրորդ խորանինը առաջինից աւելի փոքր է, այն է 6 արշ. 6 վ. և վերջապէս երրորդն աւելի փոքր երկրորդից՝ այն է 5 արշ. 11 վերշ.:

Խորանները միմեանցից բաժանուած են չորս-չորս կամարներով. կամարներից իւրաքանչիւր երկու սիւների միջև տարածութիւնն է 3 արշ. 3 վ. իսկ կամարների բարձրութիւնն է 4 արշ. 3 վ.: Միջին երկու կամարների վեց սիւներն ազատ են և իրենց ուսերի վրայ կրում են ամբողջ շինութիւնը. մնացած սիւները, թուով 16 հաս, գտնուում են որմերի մէջ: Այդպիսով ուրեմն ամբողջ նախագաւիթը կանգնած է 22 սիւների վրայ: Այդ սիւները բոլորն էլ միևնույն ձևի չեն. օրինակ առաջին խորանի 3 ազատ սիւների միջին մասը գլանաձև է, իսկ մնացած 3 ազատ սիւները՝ վեցանիստ պրիզմայի ձևով: Նոյնը կարելի է ասել և սիւների ներքնախարիսխների և վերնախարիսխների վերաբերութեամբ. նրանք միմեանցից զանազանուում են թէ ձևով և թէ մեծութեամբ. միքանիսը քանդակագործուած են, միևնուրեք անքանդակ. եղած քանդակներն էլ միանման չեն, այլ զանազան: Սիւները բաղկացած են ընդհանրապէս երեք ամբողջ մասերից և ունին մօտաւորապէս մի սաժէն շրջապատ. հաստատուած են պատուանդանների վրայ, որոնք

քառակուսի ձև ունին և ամբողջ քարից են շինուած—ամեն մի կողմը 1 արշ. և 6 վ. է:

Արևելեան կողմից նախագաւիթը կալած է սբ. Աստուածածին եկեղեցուն, որի դուռը բացւում է միջին խորանի մէջ: Գրան մօտ ահագին քարեայ սլատուանդանի վրայ գտնւում է մի խաչքար՝ կարմիր քարից շինուած և հրաշալի քանդակագործութեամբ: Խաչքարը կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ես Դաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսուրբ նշան գերեզմանի հաւր իմոյ Գրիգորի, որք երկրպագէք յաղաթս լիշէք *)»: Նոյն կողմից սբ. Աստուածածին եկեղեցուն կից գտնւում է Մագիստրոսի ճեմարան կոչուած կամարակապ խորանը: Հարաւային կողմի որմի միջին կամարի մէջ գտնւում է մի ահագին դուռը, որ բացւում է դէպի Ամենափրկիչ եկեղեցու գաւիթը: Նոյն մեծ կամարի երկու կողմերը գտնւում են ուրիշ փոքրիկ կամարներ, որոնց լայնութիւնն է 1 արշ., բարձրութիւնը 2 արշ. արևմտեան կողմից վերջանում է վեց կամարներով. այդ կամարները սկզբում ազատ են եղել, բայց այժմ լցուած են որմերով — երկու ծայրերինը ամբողջովին, իսկ մնացածները՝ մինչև սիւների վերջին ծայրը:

Այդ կամարները լցրել են... **) որպէս զի կենդանիները ներս չմտնեն (փոխանակ դրսի կիսաւեր սլաքիսպը նորոգելու):

Նախագաւթի վերոյիշեալ կամարների երկու ծայրի կամարների մէջ կանգնեցրած են մի մի ահագին խաչքարեր՝ սև քարից շինած պատուանդաններով. իսկ խաչը կարմիր քարից և սքանչելի քանդակագործութեամբ, ինչպէս որ գաւթի ներսը գտնուած խաչքարը: Այդ խաչքարերի երես-

*) Խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշին 2 $\frac{1}{2}$ վերշ. ներքևի լայնութիւնը 1 արշ. 6 $\frac{1}{2}$ վերշ. իսկ վերևի լայնութիւնը 1 արշ. 8 վերշ.:

**) Այս երկու լցուած կամարները մի խաչարձանով զետեղուած են հայր Ալիշանի «Այրարատ»-ի 176 երեսի վրայ և սխալմամբ կամ թիւրիմացութեամբ տակը գրուած է. «6. Խաչարձան Սարգսի (?) ի Յովհաննա-վանա»:

ները զէպի զուրս են նայում. երկուսն էլ նոյն ձևով են շինուած, սակայն նկարները տարբեր են: Այդ երկու խաչքարերից միայն մէկը, հարաւային պատի կողմն եղողը, երկրորդ երեսի վրայ (գաւթի կողմը) կրում է ՈԿԴ (664 թ. հայոց և 1215 փրկչական) թուին գրուած հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Վանգնեցաւ խաչս յիշատակ որդւոյ Սմբատայ թոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի և թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնի և որդի նորա Սմբատ և ամուսին Աղուտ ետուն ի Մղարտն Զաբլասադանց հայրենիքն ամենայն շահու զենով յԱստուածածին և խ. օրավար հոգ ով զայն հանէ յԱստուածածնէս գ. սբ. ժողովոցն նզովեսցի յԱստուծոյ: Ես հայր և վարդապետ Գրիգոր, Վարդան և ամէն միաբանքս տուաք զամէն եկեղեցիքս քառասնից տաւնին զերկու եկեղեցին Սմբատայ և զայլն Սարգսի: Ով խափանէ զվերոգրեալ նզովսն առցին»:

Երկրորդ խաչքարն, արտաքին կողմից, ճակատին կրում է հետեւեալը.

«Նշանդ Աստուծոյ աւգնեա Քրդի Խորիշահի և...»:

Նախագաւթի կամարներից և սիւններից շատերը ծածկուած են արձանագրութիւններով. զրանց պարունակութիւնը գլխաւորապէս այն է, որ այս ինչ իշխանը կամ իշխանուհին կամ այս ինչ մարդը կամ կինը նուիրել է վանքին այգի, ձիթահանք, վարելահոգ, կամ եկեղեցական սպասներ. քսկ վանքի միաբանութիւնը զրա փոխարէն պարտաւորուել է այս կամ այն տօնին պատարագ մատուցանել նուիրատուների կամ նրանց ծնողաց և ամուսինների հոգւոյ փրկութեան և որդոց արեւշատութեան համար: Նուիրատուներից շատերի աճիւններն էլ ամփոփուած են նոյն նախագաւթում:

Նախագաւթի յատակը ծածկուած է մեծ ու փոքր զերեզմանաքարերով, որոնցից պարզ որոշուում են մօտ հարիւր տասը հատ՝ մի մասը արձանագրուած, միւս մասն առանց արձանագրութեան. արձանագրուածները մեծ մասամբ այն իշխանների անուաններն են կրում, որոնք ծառայութիւն են

մատուցել վանքին զանազան նուէրներով և շէնքեր կառուցանելով, ինչպէս օրինակ. Համազասպ, Քուրդ իշխան, Վաչէ Այվկեցի, Գրիգոր Վահրամեանց, Գրիգոր մագիստրոսի պապ, Վասակ Կուճի և այլն:

Նախագաւթի արեւմտեան որմի կամարների վրայ՝ իւրաքանչիւր խորանի մէջ բացւում է մի մի լուսամուտ:

Նախագաւթի մէջ այժմ սաստիկ խոնաւութիւն է տիրում. պատերից շտտերը խախտուել են. կտուրը ծածկուած է ծառաջափ խոտերով և այդ պատճառով անձրևի ջուրը ցած իջնելով՝ սիւների և որմերի վերին մասերը շարունակ թաց ու խոնաւ են. ներսն էլ անմաքրութիւն է տիրում:

2.

Գ Ա Ի Ի Թ

Նախագաւթի հարաւային որմի միջին մեծ կամարի մէջ է գտնւում գաւթի կամ աւազ գաւթի դուռը՝ մաքուր, լըկած քարերից շինուած: Դրան բոլորքը գտնւում են գեղեցիկ քանդակներ, որոնց մի մասը—նախագաւթի շինութիւնից լետոյ—մնացել է նախագաւթի հարաւային որմի մեծ կամարի տակ: Դրան ճակատին փորագրուած է հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թագաւորութեան վրաց Գէորգէի յամիր սպասաւարութեան Զաքարայի և Իւանայի եղբաւր իւրոյ ի թուին ռի (640 հ. թ. և 1191 թ. փրկչ.) ես Քուրդս, Հասան, Համազասպ, Սարգիս որդիք Սմբատայ, որդւոյ Համազասպ մարծպանի տուաք զթշա կէսն ի մեր հայրենեաց ի մեր հողոտայքս ի Սանահին մեր մեռելոց հոգոյն և մեր արեւատութեան ընկալաք հայրս Յովհաննէս և եղբարքս և գրեցաք զհամբարձում աւրս զամէն եկեղեցիքն Աստուածածնայ մինչ ուխտս ի հաստատութիւն է, զաւր հացն ի նոցա անուն զսեղանիս մի ոք խափանեցէ»:

Մտնելով այդ հոյակապ դռնից, որի բարձրութիւնն 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնն 2 արշ. 6¹/₂ վ. է, դուք կտեսնէք

մի հոյակապ, վիմարդեայ կամարակապ շինութիւն, որ իր վեհութեամբ և ճարտարապետութեամբ գերազանցում է նախագաւթին: Սա նախագաւթի պէս խորաններից չէ բաղկացած, այլ չորս հոյակապ կամարներից՝ հաստատուած նոյն թուով հաստահեղոյս սիւների վրայ, որոնք իբրև մի մի հսկաներ՝ իրենց ուսերի վրայ են կրում ամբողջ շէնքը:

Չորս մեծ կամարները, որոնցից իւրաքանչիւրի բարձրութիւնն է 9 արշ., լայնութիւնը 7 արշ. 12 վ. միանալով միմեանց հետ՝ կազմում են գաւթի մէջ 4 անկիւններ փոքրիկ կամարներով, որոնց բարձրութիւնն է 6 արշ. 8 վ. իսկ կամարների սիւների մէջ եղած տարածութիւնն է 3 արշ. 6 վ.: Վերին կողմում այդ չորս կամարները միանում են մի ուրիշ մանեկաձև կամարագոտու հետ, որի վրայ հաստատուած է գաւթի կաթողիկէի նման ընդարձակ զմբէթը: Գմբէթի վերին մասը բաց է և ունի համարեալ թէ նոյնքան մեծութիւն, որքան մեծ կամարների բարձրութիւնն է՝ եթէ հաշուենք գաւթի բարձրութիւնը 18 արշ. 3 վ.:

Չորս ահագին սիւները, որոնց վրայ կանգնած են կամարները և որոնք 4 արշ. 13 վ. բարձրութիւն ունին, բաղկացած են ընդամենը 3 հատ քարերից, այն է՝ սեան վերնախարսից և ներքնախարսից, որոնց հաստ մասի շրջագիծն է 4 արշ. 13 վ. և սեան միջին մասից, որի շրջագիծն է $3\frac{1}{2}$ արշին: Ներքնախարսիսը կամ պատուանդանը քառակուսի ձև ունի՝ վրայի մասը կլոր, դուրս ցցուած փորով. վերնախարսիսը նոյնպէս պատուանդանի ձև ունի, միայն թէ կլոր և դուրս ցցուած մասը դէպի ներքև է ուղղուած: Մարդ հիացմամբ է դիտում այդ միակտուր քարից շինուած սիւները, գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած խարիսխները և անկիւններում քանդակուած սափորները, կճուճները, վագրի, առիւծի, եգան, այծի գլուխները և այլն. նոյնպէս բնական ու գեղեցիկ են երևում սեան պատուանդանի չորս անկիւններում քանդակուած ահագին մեխերը:

Ո՛րքան աշխատանք, որքան ջանք են թափել մեր նախնիքն այդպիսի ահագին քարեր կրելով գծուարագնաց

ճանապարհներով. սրբան համբերութիւն՝ պարզ և հասարակ գործիքներով օյգպիսի հիօնալի քանդակներ փորելու երկաթէ ամրութիւն ունեցող լերկ քարի վրայ. այդ կարող էր անել միայն հաւատը, անկեղծ, անխարդախ և մաքուր սրտից բղխած հաւատը...:

Վերոյիշեալ չորս սիւները, ինչպէս երևում է սիւների վրայի արձանագրութիւններից, շինել են Կիւրիկէ թագաւորի երեք զուտորները՝ Մարիամ, Բօրինայ և Ռուսուգնան ու Թամար *): Ռուսուգնան—իւրաքանչիւրը մի մի սիւն:

Գաւթի մուտքից աջ կողմը, հարաւային սիւնի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Ռուսուգնայ հօրաքոյր Թամար մայր թագուհեաց և զսիւնս կանգնեցաք զմեզ լիշեցէք ի Քրիստոս»:

Գաւթի մուտքից ձախ կողմն եզոդ սիւնի վրայ գրւուած է.

«Ես Մարիամ Բագրատունի զուտոր արքային Կիւրիկէի մեծաւ յուսով կանգնեցի զսիւնս զայս և ետու զիմ հայրենի սուրբ նշանն մեծածախ պահարանով ի սուրբ Աստուածածինս սկեան արծաթի և տաւնացաւցակ պարտական են գ. քառասունքս եղբայր ա. Ժամ. և զկնի վախճանի իմոյ զնաւակատիսն աւրն և զվարդեւարն ինձ պատարագել մինչև ի կատարած աշխարհի, որ խափանէ նզովուած է Սասունոյ և ամենայն սրբոց. ամէն»:

Գաւթի մուտքի աջ կողմը գտնուող սիւնի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Ըրուսուգնայ նմին արքայի զուտոր քոյր Մարիամայ կանգնեցի զսիւնս լինել ինձ սիւն լուսոյ ի կեանս յաւիտենից»:

Զօրրօրդ սիւնը հետևեալ արձանագրութիւնն է չրոււմ.

«Ես Բաւրինայ նոյն արքայի զուտոր քոյր Մարիամու կանգնեցի զսիւնս զայս և զիս լիշեցէք ի Քրիստոս»:

*) Թագուհու հօրաքոյրը:

Իսկ եկեղեցու զրան ճակատին արձանագրուած է.

«Ի թուին հայոց ՈԼ (630—1181 փրկչ.) ի ժամանակս յաղթաւ թագաւորին Գէորգեայ և յամիրի սպասաւարու-
թեան Սարգսի և որդւոց իւրոց Զաքարէի և Իւանէի և յա-
միրութեան Քրդին. ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխ-
տիս շինեցի զերբեմն լեալ զեկեղեցիքս աւգնութեամբ ամիր
Քրդին ևս վարդապետի մեծի Գրիգորի Քս Այ և զգաւթիս
ի հիմանց մեծաւ յուսով. զաշխատակից զեղբայրս և զհայր
Յովհաննէս զարժանին յամենայն աւրհնութեան զի յաւուրս
սոցա կրկին ազատեցան եկեղեցիք մեր յամենայն հարկէ լի-
շեցէք ի Քս.» *):

Ինչպէս այս արձանագրութիւնից պարզ երևում է՝ Ամե-
նափրկիչ եկեղեցին գաւթից առաջ է շինուած եղել. Յովհան-
նէս առաջնորդը եկեղեցին նորոգել է և գաւթի ի հիմանց
շինել 1181 թուին: Եւ իրաւ, եթէ լաւ գննելու լինենք շի-
նութիւնը, իսկոյն նկատելի կլինի, որ գաւթի թը եկեղեցու
հետ միաժամանակ չէ շինուած, այլ յետոյ:

Արևելեան որմի վրայ գտնուում է Ամենափրկիչ եկեղե-
ցու դուռը, որի շուրջը զարդարուած է գեղեցիկ քանդակնե-
րով և երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. զրան երկու
կողմը գտնուում են երկու փոքրիկ կամարներ:

Նոյն պատի վրայ, անկիւնների փոքր կամարների տակ
գտնուում են մի մի փոքրիկ լուսամուտներ, որոնք բացւում
են ուղղակի եկեղեցու մէջ և որովհետեւ գաւթի թը յետոյ է
սւելացրած՝ այդ պատճառով այդ լուսանցքներն ուղիղ կա-
մարի տակ, մէջտեղը չեն գտնուում:

Արևմտեան և հարաւային որմերի մեծ կամարների մէջ
ևս գտնուում են լուսանցքներ. վերջինիս վրայ, փոքրիկ կա-
մարների տակ, գտնուում են մի մի փոքրիկ լուսանցքներ.
Երկուսն էլ հիւսիսային որմի մէջ, որոնք բացւում են դէպի
սբ. Աստուածածնայ գաւթի թը կամ ինչպէս մենք անուանեցինք՝
նախագաւթի թը:

*) Այս արձանագրութիւնը մեծ դժուարութեամբ կարդացուեց.
Սարգիս եպ. Զալալեանը հազիւ մի հատուած է կարդացել:

Հարաւային պատի մէջ եղել է և մի մուտք, որ բաց-
ուելիս է եղել դէպի դուրս, բայց յետոյ փակուել է—ինչպէս
երևում է շատ վաղուց, որովհետև այժմ դուրսն այնքան
հոգ է լցուած, որ դրան մեծ մասը ծածկուել է:

Գմբէթի ճիշդ բացուածքի տակը, յատակի վրայ կայ մի
մեծ փոս քար՝ անձրևի ջրի համար: Յատակը ծածկուած է
գերեզմանաքարերով, որոնց թիւը 74-ի է հասնում և որոնց
մէջ գտնուում է նաև գաւիթը շինող Յովհաննէս առաջնոր-
դի գերեզմանը - եկեղեցու մուտքի առաջը.— իսկ գաւթի հա-
րաւային որմի մօտ, սիւնի առաջն է գտնուում Դաղստանը
նուաճող զօրավարներից մէկի, Մովսէս Արղութեանցի գերեզ-
մանը, որի վրայ տարածուած ահագին գերեզմանաքարի մար-
մարը հետևեալ տողերն է կրում.

«Աստ ամփոփի մարմին քաջ սպարապետի Հայոց գեներ-
ալ ադիւտանտ կնեազ Մովսիսի Զաքարեան երկայնաբազուկ-
Արղութեանց. ծնեալ ի 1798 և վախճանեալ ի 1855 ամի»:
—Այս հայ զօրավարի արձանը կանգնած է Թէմիրխան-
շուրայում:

Գաւթի այժմեան դրութիւնը թէև նախագաւթից աւելի
լաւ վիճակի մէջ է, բայց այնուամենայնիւ անխնամ թող-
նուած լինելու հետքերն այստեղ ևս նկատելի են. արդէն
սկսել են որմերի արանքներում խոտեր երևալ:

3.

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու շէնքը զանազանում
է վանքի միւս մասերից թէ իր ձևով և թէ հնութեամբ.
անվիճելի կարելի է համարել, որ սա աւելի վաղ է կառուց-
ուել, քան Ամենափրկիչն ու գաւիթները: Հաւանական է, որ
այս եկեղեցին շինած լինին մեր պատմագիրների լիշած և
յունաց Ռոմեոնոս կայսրից հալածուած հայ վարդապետները,
իսկ Ամենափրկիչը՝ Աշոտ Ողորմած Բագրատունի արքան:

Եկեղեցին թէ ներսից և թէ դրսից սիրուն է և համա-

չափ՝ նա մանաւանդ կաթողիկէն. քարերն այնքան էլ մաքուր և սրբատաշ չեն:

Նախադաւթի արևելեան դռնից մտնելով՝ անմիջապէս գտնուում էք անսիւն և կամարակապ սրբավայրում, 2 սաժէն լայնութիւն ունեցող չորս համաչափ կամարագօտիները միանում են մի մանեկաձև կամարով, որի վրայ կանգնած է չորս երկարաձև լուսամուտներով ու երկաթէ խաչով զարդարուած կաթողիկէն:

Կամարների տակ գտնուում են մի մի լուսամուտ, իսկ նրանց միացման տեղերում քանդակուած են չորս աւետարանիչների քարեայ կենդանակերպերը: Պատերի վրայ երեւում են սրուածքի հետքեր. ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն տեղ տեղ սրուածքի վրայ երևում են կարմիր գեղով գրուածքների հետքեր:

Յատակից մի արշին 6 վերշ. բարձր է շինուած բեմը՝ քանդակուած փայտեայ սեղանով, որի վրայ գտնուում են նոյն փայտից շինուած երու հատ փոքրիկ գմբէթներ, իսկ երրորդը վայր է ընկել: Սեղանին զեղեցկութիւն են տալիս դռների՝ երկու առաքելոց պատկերները—Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի. առաջինը ձեռքին աւետարան ունի բռնած, իսկ երկրորդը սբ. Աստուածածնայ պատկերը: Խաչկալն ու պատկերները նոր են և Արղութեան իշխանների նուէր, ինչպէս երևում է նրանց մակագրութիւններից:

Բեմի աջ և ձախ կողմը գտնուում են երկու պատարագամատոյց խորաններ. ձախ խորանի պատարագամատոյց սեղանը վերցրած է, իսկ աջ խորանի սեղանի միայն տակի սիւնն է մնացել. իւրաքանչիւր խորանի մէջ մի լուսամուտ կայ:

Ձախ կողմի խորանի մուտքի վրայ եղած երկու միապաղաղ քարեայ սիւների վրայ գտնուում է այս եկեղեցու քարից շինած փոքրիկ կաղապարը, որի մէջ նստեցրած է սբ. Աստուածածնայ պատկերը: Վերջին ժամանակներն այդ կերտուածք գտնով սրած լինելով՝ կորցրել է իր նախկին զեղեցկութիւնը:

Բացի այդ երկու գլխաւոր խորաններից՝ կան և երկու ուրիշ խորաններ եկեղեցու մուտքի (գաւթից) երկու կողմը. երկուսն էլ պատարագամատոյց սեղաններ ունին, որոնք անխախտ են մնացել: Այդ խորանների մէջ ածած էին Հին խաչկալի փայտի կտորներ և մի գեղեցիկ, սպիտակ մարմարիոնից կափած տաշտ և մի ուրիշ առարկայ, որ նման է մեծ հայելու և նոյնպէս սիրուն քանդակներ ունի: Այս առարկաները նոր ժամանակի շէնք են երևում և վանահօր տսելով՝ բերուած են Էրզրումից:

Եկեղեցին երկու մուտք ունի, մէկն ինչպէս լիշեցինք՝ արեւմտեան պատի մէջ, իսկ միւսը հիւսիսային: Որովհետեւ եկեղեցին գաւթից աւելի վաղ է շինուել, այդ պատճառով ակզբում դուռը բացուելիս է եղել դէպի բակը, իսկ այժմ բացուած է դէպի գաւթիք: Եկեղեցու կամարների տակ գտնուած պատուհաններից մէկը բացուած է այժմ Ամենափրկիչ եկեղեցու մէջ, որ նոյնպէս ապացոյց է վերջինիս աւելի ուշ կառուցուելուն:

Եկեղեցու երկարութիւնը 15 արշին 12 վ. է, լայնութիւնը 12 արշ. $2\frac{1}{2}$ վ., իսկ արեւմտեան դռնից մինչև բեմի դուռը 10 արշ. 14 վ.: Միայն սեղանի լայնութիւնն է 5 արշ. 12 վ., իսկ երկարութիւնը հարաւից-հիւսիս 6 արշ., բարձրութիւնը 1 արշ. 6 վ.: Մէկ մուտքի (գաւթից) բարձրութիւնն է 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 7 վ.: Գէպի դուրս բացուող դռան բարձրութիւնն է 3 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 6 վ.:

Չորս խորաններն էլ հաւասար մեծութիւն ունին. 3 արշ. 6 վ. երկարութիւն, 1 արշ. 9 վ. լայնութիւն, 5 արշ. բարձրութիւն: Արեւմտեան խորանների դռների բարձրութիւնն է 2 արշ. 13 վ. լայնութիւնը 1 արշ.:

Կաթողիկէի բարձրութիւնն է 19 արշին: Յատակը ծածկուած է սրբատաշ քարերով և ոչ մի գերեզմանաքար չկայ. եկեղեցին անշուք և պատերը մի քանի տեղ ճեղքուած են:

4.

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամենափրկիչ Հրաշափառ Եկեղեցին կառուցուել է 961 թուին Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմած արքայի և իր կին Խոսրովանույշի հոգացողութեամբ: 1184 թ. նորոգում է Յովհաննէս Եպիսկոպոսը՝ Գրիգոր Տուտէորդի հռչակաւոր վարդապետի օգնութեամբ, ինչպէս որ պարզ երևում է եկեղեցու մուտքի ճակատին եղած և արդէն առաջ բերուած արձանադրութիւնից. «...Ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտին շինեցի զերբեմն լեալ զեկեղեցին...»:

Ամենափրկչի գուռը գտնւում է գաւթի արևելեան որմի մեծ կամարի տակ՝ երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով իւրաքանչիւր երեք սիւնը քանդակուած է մի ամբողջ քարից: Դրան շուրջը զարդարուած է գեղեցիկ քանդակներով՝ բարձրութիւնն է 3 արշ. $5\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 2 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ.: Այս գուռը Սանահնի վանքի ամենաշքեղ կերտուածն է բաղկացած է չորս մեծ ու լայն կամարներից, որոնք զէպէցած գալով՝ հետզհետէ փոքրանում են. կամարները շինուած են միապաղաղ և սրբատաշ քարերից: Ամենամեծ կամարի մէջտեղը, միևնույն քարից քանդակուած է մի կենդանու գլուխ. կամարները կանգնեցրած են երկու սիւների վրայ, որոնք երեք մասից են բաղկացած և երեքն էլ զանազան ձևեր են ներկայացնում. վերին մասը փոքր քառակուսի ձևերի խումբ է՝ մանր քանդակներով. մէջ տեղինը, որի բարձրութիւնը մօտ $2\frac{1}{2}$ արշ. է՝ կերտուած է հաստ ու բարակ սիւնաձևերով. ստորին մասը եռանկիւնի միաջափ ձևերի խումբ է: Դրան ճակատին դրուած է մի մեծ կիսաշրջանաձև քանդակազարդ քար, որ այժմ մէջտեղից ճեղքուած է: Այժմեան գուռը հասարակ փայտից է շինած և կողպէքով փակած: Վերոյիշեալ արձանադրութիւնը գրուած է երեք մեծ կամարների վրայ. ամենամեծի վրայ 2 տող, միւս երկուսի վրայ էլ մէկ մէկ տող. տառերը բոլորաձև են և բաւականին խոշոր:

Դռնից ներս մտնելով՝ տեսնում էք փառաւոր և ընդարձակ եկեղեցին, որ աչքի է ընկնում իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ: Սրբատաշ քարից շինուած այդ հրաշարի կերտուածը հաստատուած է չորս կամարների վրայ՝ առանց սիւների: Չորս կամարները կրում են իրենց վրայ մի մանեկաձէ կամարագօտի, որի վրայ կանգնած է ահագին գմբէթը՝ չորս ընդարձակ լուսամուտներով: Թէ կամարների և թէ ամբողջ եկեղեցու քարերը մնացել են անփութ. պատերի վրայ երևում են սրուածքի հետքեր, որոնց վրայ կարմիր դեղով գրուած են եղել սաղմոսներ, որոնք ջնջուել են և միայն մի քանի բառեր են մնում: Գմբէթի վրայ, ներսից գտնուում են նոյնպէս սրուածք և նկարների հետքեր, որոնք եղծուել են անձրևի կաթելուց:

Եկեղեցին ունի ութը խորաններ. երկու հատ երկյարկանի խորաններ՝ եկեղեցու մուտքի աջ ու ձախ կողմը և նոյնպիսի երկյարկ խորաններ՝ բեմի աջ ու ձախ կողմը: Մուտքի աջ կողմի խորանի մէջ գտնուում է մի պատարագամատոյց սեղան, իսկ արևմտեան պատի կողմը, առաստաղի վրայ գտնուում է մի անցք, որ միակ ճանապարհն է առաջին յարկի խորանից երկրորդ յարկը բարձրանալու համար. վերին յարկի խորանն էլ ունի պատարագամատոյց սեղան. դէպի վերին խորանի անցքը սանդուխք չկայ: Ներքին խորանի արևմտեան պատի վրայ կայ մի լուսամուտ. նոյնպիսի լուսամուտ կայ և վերին խորանի արևմտեան պատի վրայ, որ բացուում է դէպի դուրս և դարձեալ մի ուրիշ ընդարձակ պատուհան՝ դէպի եկեղեցու ներսը: Բեմի աջ կողմում գրաւնուում է նոյնպիսի երկյարկանի խորան, որոնց հաղորդակցութեան ճանապարհը ներքին խորանի առաստաղի վրայ եղած անցքն է. երկուսն էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ: Խորանի արևելեան պատի մէջ կայ մի լուսանցք, իսկ հարաւային պատի վրայ մի ընդարձակ անցք, որ բացուում է բեմի յետեւը: Խորանի մուտքի որմի մէջ գտնուում է մի գաղտնի պահարան՝ եկեղեցու զանձն ու մասունքները պահելու համար. պահարանի բերանի քարը նման լինելով

որմի քարերին՝ փակուած ժամանակը չի կարելի իմանալ, որ այդտեղ գաղտնի պահարան կայ. նոյնպիսի գաղտնարան կայ և մուտքի վրայ, որմի մէջ:

Բեմի ձախ կողմը գտնուում է նոյնպէս մի երկյարկանի խորան, որի մուտքը դրսից չէ, այլ բեմի լետեից: Այդ խորանումն են պահուում այժմ սբ. մասուէքները: Այս խորաններն էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ. այդպիսով Ամենափրկիչ եկեղեցին իննը պատարագամատոյց սեղան ունի. մէկ՝ գլխաւոր սեղանը խաչկալով և ութն էլ խորանների մէջ: Փայտեայ խաչկալը զարդարուած է նկարներով և սրբբոց պատկերներով: Մկրտութեան աւագանը գտնուում է հիւսիսային պատի մէջ:

Եկեղեցին լուսաւորւում է բացի գմբէթի չորս լուսամուտներից և ուրիշ ութը պատուհաններով, որոնցից երեքերեք հատ գտնուում են հիւսիսային և հարաւային որմերի մէջ, մի-մի հատ էլ արեւելեան և արեւմտեան որմերի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնը, արեւելքից-արեւմուտք, բեմի հետ միասին, 29 արշ. է, լայնութիւնը 17 արշ. 12 վ., բարձրութիւնը 32 արշ.: Կամարների բարձրութիւնն է 17 արշ., իսկ տարածութիւնը (կամարների միջի) 9 արշ. 6 վ.: Բեմի բարձրութիւնն է 1 արշ. 12 վ.: Ներքին աջ խորանի մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 10¹/₂ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 8 վ.: Խորանի երկարութիւնն է 5 արշ. 7¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 5¹/₂, բարձրութիւնը 5 արշ. 4 վ.: Ներքին խորանի առաւտաղի վրայ գտնուած անցքի երկարութիւնն է 1 արշ. 2¹/₂ վ., լայնութիւնը 10¹/₂ վ.: Երկրորդ յարկի խորանի երկարութիւնն է 5 արշ. 10¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 6¹/₂ վ., բարձրութիւնը 4 արշ. 12 վ.:

Բեմի աջ կողմը գտնուող խորանի մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 8¹/₂ վ., երկարութիւնը 4 արշ. 2 վ.: Խորանի բարձրութիւնն է 6 արշ., երկարութիւնը 6 արշ. 2¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 4 վ.:

Այժմ դիտողութեան ենթարկենք Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ արտաքուստ:

Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ, արտաքին կողմից, կան իննը հատ գեղեցիկ սիւնազարդ և քանդակուած կամարներ, որոնց քանդակագործութիւնը մէկը միւսից տարբեր է: Միջին կամարը միւսներից աւելի բարձր է և նրա տակն է գտնուում այն մեծ լուսամուտը, որ դէպի բեմն է բացւում: Մի-մի փոքրիկ լուսամուտներ ևս գտնուում են ծայրերի կամարների տակ, որոնք բացւում են խորանների մէջ *):

Պատի վերին ծայրին, քարի վրայ քանդակուած են՝ երկու քղանցքաւոր հանդերձ և սրածայր գլխարկներ կրող մարդկանց պատկերներ, որոնք ձեռքերի վրայ կրում են Ամենափրկիչ եկեղեցու փոքրիկ կաղապարը. քարի ճակատին արձանագրուած է.

«Կիւրիկէ թագաւոր և Սմբատ թագաւոր»: Ափսոս որ պատկերները նուրբ չեն քանդակուած, կամ թէ ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց նրբութիւնը: Ինչպէս արևելեան որմի, նոյնպէս և հարաւային ու հիւսիսային պատերի վրայ եղել են սիւնազարդ կամարներ, որոնցից հարաւային որմի վրայ եղողը համարեա՞ ոչնչացրած է, իսկ հիւսիսային պատի վրայինը միայն կիսով չափ է երևում, որովհետև ծածկուած է Մագիստրոսի ճեմարան կոչուած շէնքի պատով. այդ կողմից եկեղեցին ունեցել է նոյնպէս մի դուռը, որ ծածկուած է այդ շէնքի պատով:

Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ, երկրորդ կամարի տակ, խորանի պատուհանից վերև կայ մի արձանագրութիւն՝ գրուած Ուէ թուին (637—1188 թ. փրկչ.), որից կարդացւում է միայն «կամաւն Աստուծոյ...». մնացածն եղծուած է և չէ կարդացւում: Արձանագրութիւնից ցած, սիւնի ձախ կողմը քանդակուած է մի ինչ որ կենդանու պատկեր:

*) Կամարները հաստատուած են 16 սիւների վրայ, որոնցից վեցը 2 կարգ սիւներից են բաղկացած, իսկ միւս չորսը 3 կարգ. այդ սիւները կազմուած են 6—7 կտորներից. սիւներն իրենց զբոսիների վրայ կրում են գեղեցիկ քանդակներ:

5.

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու արևելեան պատի տակ, արտաքուստ, գտնուում է միապաղաղ, եռանկիւնաձև քարից շինուած մի գերեզմանաքար, որի գեղեցկութիւնը, ձևը և վրան կառուցուած կամարաձև խորանների հետքերը գուշակել են տալիս, որ նշանաւոր մարդու աճիւն պէտք է լինի այդտեղ ամփոփուած: Մօտենալով գերեզմանաքարին և շուրջը բուսած խոտերն այս ու այն կողմը ցրուելով՝ կկարգաքարի երեսի մի անկիւնում հետևեալ պարզ և անպաճուճ տողերը.

«Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտայ Ողորմածին»:

Գլխտրկներդ վերցնում էք և ծունկ չոքում. հայ արքայի դամբարան է...: Գուրգէնը Լօռուայ անկախ և ինքնուրոյն իշխանութեան առաջին պետն էր:

Գուրգէն թագաւորի դամբարանի մօտն է եղել նաև նրա որդի Դաւիթ Անհողին Աղուանից թագաւորի գերեզմանը, բայց այժմ տապանաքար չկայ, երևի փոխադրել և ուրիշ բանի համար են գործ դրել...: Այդ երկու արքաների դամբարանների վրայ եղել են երկու կամարաձև ծածկուած խորաններ, բայց տարաբաղդաբար 1836 թ. Յովհաննէս եպիսկ. Տէր-Բարսեղեանը քանդել է տուել այդ դարաւոր շէնքը և քարերը գործ դրել եկեղեցու աւերուած մասերի վերանորոգման վրայ...: Այդպիսով այդ դամբարանները զրկուելով իրենց պաշտպանող կամարներից՝ հաւասարուել են գետնին, մէկի հետքն էլ չկայ, իսկ միւսն էլ ծածկուած է արշինաչափ խոտերով ու եղինճներով՝ որոնք կարծես թէ մեր այժմեան սերնդի անփութութիւնն ու անհոգութիւնը նախատելու և մեր նախնեաց սբ. աճիւնների կողմից բողոքելու համար՝ ծակոտուած են մօտեցողների ձեռքերն ու մարմինը...:

Արքայական դամբարանների շուրջը կան շատ ուրիշ

գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերի մի մասն արձանագրուած է, մի մասը-ոչ: Այսպէս օրինակի համար մէկ տապանաքարի վրայ գրուած է. «Այս է հանգիստ Ներսէս Փիլիսոփայի». «Ած. ողորմի քեզ»: Բոլոր գերեզմանաքարերն էլ գետնին հաւասարուել և անյայտանալու մօտ են. խոտով ծածկուած և անասունների ոտից կոխան են...:

6.

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՃԵՄԱՐԱՆ

Նախագաւթի հիւսիսային կողմը, Ամենափրկիչ և սբ. Ստեփանոսին եկեղեցիների մէջ տեղը գտնուող կամարակապ փոքրիկ շէնքը կոչւում է Մագիստրոսի ճեմարան. պարզ երևում է, որ այս շինութիւնը աւելացրած է Ամենափրկիչ եկեղեցին կառուցանելուց յետոյ, որովհետեւ եկեղեցու քանդակագործ և սիւնազարդ գուռը և պատի վրայ եղող կամարները մնացել են ճեմարանի կամարների տակ:

Ճեմարանի առաստաղը բաղկացած է ութը կամարներից՝ հաստատուած 16 սիւնների վրայ. պատերի երկարութեամբ կամարների մէջ գտնուում են փոքր կամարներ՝ իւրաքանչիւր պատի մէջ ութ հատ: Տասնևվեց փոքր կամարների տակ յատակը գետնից բարձր է մի արշինաչափ և այդ ձևով իբրև թէ ծառայելիս է եղել աշակերտներին՝ նստարանների տեղ:

Ճեմարանի մուտքը արևելեան կողմից բացւում է ուղղակի գաւթի մէջ. արևմտեան կողմից ճեմարանը բաց է եղել, իսկ այժմ փակուած է և այդ նոր աւելացրած որմի մէջ դրուած են երեք հատ խաչքարեր, որոնցից միջինը մեծ է, իսկ մնացած երկուսը փոքր: Ամենափոքր խաչքարի վրայ քոլորագիր տառերով գրուած է.

«Սբ. նշանդ Տէրունական Տէր Սարգսի լեր քաւարան»: *)

*) Թէև այս տողի վերջը կարդացւում է «թվին ԾԵ».—(55 և 606 թ. փրկչ.), բայց կասկածելի է, որ ճիշտ լինի—երևի Ծ-ի փոխարէն ուրիշ տառ պէտք է լինի (հաւանականօրէն ՇԵ—(505—1056 թ. փրկչ.):

Միջինի վրայ, որ կարմիր քարից է և ամենից սիրուն քանդակուած՝ արձանագրութիւն չկայ. իսկ երրորդի վրայ գրուած է.

«Սբ. խաչս բարեխաւս պր. Գորկուն թվ. . . . որդի Դաւթի զօրաւարին»:

ձեմարանի հարաւային սիւներից մէկի վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնն է գտնուում.

«Թվին ԶԺԶ (716—1267 փրկչ.) կամաւն Աստուծոյ ես Ասխադան միաբանեցայ սբ. Ածածնիս և ետու արդիւնս ինչ. հայրս Մխիթար և միաբանքս ետուն մեզ է պատարագ ի տաւնի Յովհաննու, որ յաշունքն կատարի»:

ձեմարանի յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով, մեծ մասամբ առանց արձանագրութեան. միայն մէկի վրայ կարդացուում է. «Վարդան սարկաւագ» խօսքերը:

Այս շէնքի երկարութիւնն է, արեւելքից-արեւմուտք, 15 արշ. 13 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 7 վ., բարձրութիւնը 6 արշ. 7 վ.:

Աւանդաբար հաղորդւում է, որ մեր հռչակաւոր աստուածաբան Գրիգոր Մագիստրոսն այս շէնքումն է ուսուցել իր հասակաւոր աշակերտներին և այդ պատճառով էլ շէնքը կոչւում է «Մագիստրոսի ձեմարան»:

7.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սբ. Աստուածածին եկեղեցուց դէպի երեւելք, ուղիղ նրա դիմացը, 16 արշին հեռաւորութեան վրայ գտնուում է սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ փոքրիկ սագաշէն եկեղեցին, որի մուտքը արեւմտեան կողմից է, սբ. Աստուածածին եկեղեցու դիմացը: Սրբատաշ քարերից շինուած և սիւնազարդ մուտքի գլխին կայ մի փոքրիկ քանդակագործուած քար, իսկ այս քարի ձախ կողմը գտնուում է մի արձանագրուած և նոյնպէս քանդակազարդ խաչքար. արձանագրութիւնը եղծուած լինե-

լով՝ չէ կարգացուում: Մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 10՝ վերջ., լայնութիւնը 1 արշ. 7 վ.:

Յայտնի չէ թէ ո՞վ է կառուցել այս եկեղեցին և ե՞րբ. արտաքուստ բոլորաձև է, քանդակներով զարդարուած և սիրուն: Փոքրիկ, բայց գեղեցիկ կաթողիկէի վրայի խաչն ընկած է:

Մուտքից ներս մտնելով՝ տեսնում էք կամարակապ, սնսիւն և խաչաձև հրաշալի շէնք՝ երեք հատ պատարագամտոյց սեղաններով. չորս կամարները միմեանց հետ միանալով՝ իրենց վրայ են պահում կաթողիկէն: Եկեղեցին կառուցուած է մաքուր, սրբատաշ քարերից և ինչպէս երևում է պատերի վրայ մնացած հետքերից, սուաղած է եղել. ցալ-ժրմ մնացել է կաթողիկէի ներսի սուաղն ամբողջապէս: Եկեղեցու ներսը ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ: Կամարներից իւրաքանչիւրի տակ մի պատուհան կայ (բացի արևմտեան կողմից), իսկ կաթողիկէի վրայ երկու լուսամուտ: Եկեղեցին ամբողջ է մնացել, միայն սրբատաշ քարերից շատերը փչացել են անձրևից:

Եկեղեցու հարաւային որմի վրայ գտնւում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թուականիս Հայոց ՇԺ (510—1061 փրկչ. թ.) ի թագաւորութեան Կիւրիկէի որդւոյ Դաւթի արքայի ի հայրապետութեան տն. Դէոսկորոսի եւ Շապուհիկ իշխանաց իշխան որդի Գարբանիէլի ի տոհմէ Պահլաւունի յազգէ Արշակունեաց իմ հալալ ընչիւք գնեցի զաւրնակայ տափ և ետու յԱստուածաշէն մայրաքաղաք Սանահինս արդ որ զնա ի Սանահնէս հանել հնարի իմ մեղացս պարտական եղիցի և այս հրաման է տն. Դէոսկորոսի առաջնորդ որ նստի սբ. ուխտիս պարտական է առաջի Աստուծոյ զքառասնից տաւնին պատուազն յամենայն եկեղեցիքս Շապհկանն մատուցանել և որ այս վճռիս հակառակ է փառաց որդւոյն Աստուծոյ որոշեալ է»:

Եկեղեցու երկարութիւնն է (արևելքից-արևմուտք) 6 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 6 արշ. 8 $\frac{1}{2}$ վ., կամարների բարձրութիւնը 5 արշ. 9 վ., կամարների միջի տարածու-

թիւնը 2 արշ. 9 վ., կաթողիկէի բարձրութիւնն է $8\frac{1}{2}$ արշին:

Այս հոյակապ և փառաշէն տաճարն այժմ լցուած է... ածուխով և կոչւում է «ածխատուն».... Արդեօք մարդուս զգացմունքները չվիրաւորուած կարելի է զուրս գալ այդ սրբավայրից, սակայն աւելին ասելը կրկնութիւն կլինի....:

8.

ՓՈՔՐԻԿ ԳԱԻԻԹ

Սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցուն կից, նրա շարունակութեամբ, շինուած է մի փոքրիկ կամարակապ և սրբատաշ քարից շինուած գաւիթ: Գաւթի խորանի մէջ կան երկու կամարաձև անցքեր՝ հաստ սիւներով. այդ կամարների աջ և ձախ կողմից կան լուսամուտներ: Գաւթին անսիւն է և առաստաղը հաստատուած է չորս կամարների վրայ: Գաւթի հարաւային պատը սբ. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային պատի շարունակութեամբ է շինուած. արեւմտեան կողմը բոլորովին բաց է, իսկ արեւելեանը՝ փակ. այս կողմի պատի մէջ ամրացրած է մի սպիտակ և գեղեցիկ քանդակուած խաչքար, որ մի քանի տեղերից արդէն աւերուել է. խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

«Ի ՈԺ (610 – փրկչ. 1161) թուին ի թագաւորութեան վրաց Գէորգեայ կոնզնեցաւ սբ. Ամենափրկիչս ի բարեխօսութիւն հաւատացելոց»: Այս խաչքարի մօտ, որմի մէջ եղել է և մի ուրիշ խաչքար, որի տեղն է մնացել այժմ: Գաւթի հիւսիսային և հարաւային որմերը լի են արձանագրութիւններով, որոնք բացառապէս զանազան նուիրատուութիւններ և նուիրողների անուններ են պարունակում: Յատակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոնց մեծ մասն առանց արձանագրութեան է: Գաւթի արեւելեան ծալրում գտնուող մի տապանաքար հետեւեալ տապանագիրն ունի:

«Ճգնաւորն պատրոն նրջհիսն է քոյր պատրոնացն Զա-

քարէի և Իւանէի»: Այս գերեզմանաքարի երկարութիւնն է 3 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 5 վ.:

Ամբողջ գաւթի երկարութիւնն է 14 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ., 12 վ., բարձրութիւնը 6 արշին:

Այժմ գաւթի տանիքի մի մասը քանդուած է և եթէ այդպէս շարունակուի՝ շուտով ամբողջ առաստաղը կ'փլուի....:

9.

ԳՐԱՏՈՒՆ ԿԱՄ ՆՇԽԱՐԱԽՈՒՑ

Փոքր գաւթի հիւսիսային որմի մէջ է գրատուն կամ նշխարատուն կոչուած հոյակապ շէնքի մուտքը, որ շինուած է Ամենափրկիչ եկեղեցու մուտքի նմանութեամբ. կազմուած է երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. իւրաքանչիւր կարգի սիւները կերտուած են մի ամբողջ քարից: Մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. $13\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 10 վ.: Մուտքի կամարի և ճակատի քարի վրայ, ինչպէս գաւթի որմերի ու կամարների վրայ, կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնք համարեա՛ն բոլորն էլ վերաբերում են զանազան անձանց կողմից արած նուիրատուութեանց: Բայց ալլ ևս չկայ այն էակոն նշանակութիւն ունեցող արձանագրութիւնը, որ յառաջ է բերում Սարգիս եպ. Ջալալեանը և որից երևում է, որ նշխարատունը շինել է տուել ՇԺԲ (512—1063 փրկչ.) թուին Դաւիթ արքայի դուստր Հրանուշ Թագուհին. ահա՛ այդ արձանագրութիւնը.

«Ի ՇԺԲ թուին Հայոց ի հայրապետութեան տետուն Դէոսկորոսի ի Թագաւորութեան Կիւրիկէի և Սմբատայ ես Հրանուշ Թագուհի դուստր Դաւիթ Արքայի շինեցի զնշխարատունս և զեկեղեցիս, և ետու զնորաշէնքն ի Սանահինս վասն իմ մեղաց թողութեանն և իմ եղբարցն արեւշատութեան, արդ առաջնորդ որ նստի ի Սանահինս պարտական է առաջի Աստուծոյ որ իմ եկեղեցիս ժամ ինձ առնէ. և ոք զնորաշէնքն ի Սանահնէս հանէ, կամ զիմ ժամն խափանէ

ի փառաց սուրբ երրորդութեան, և գ. Ժողովոյն նշովեալ լիցի անլուծանելի»:

Նշխարատունը մի հրաշակերտ, անսիւն, կամարակապ և սիրուն, կոփածոյ քարերից շինուած հաստատութիւն է. գմբէթի գլուխը սրածայր չէ, եկեղեցիների գմբէթների պէս, այլ տափակ և մի մեծ բացուածքով՝ որտեղից արտաքին լոյսը ներս է թափանցում: 16¹/₂ արշին բարձրութիւն ունեցող գմբէթը կանգնած է չորս հոյակապ և ընդարձակ կամարների վրայ, որոնք հաստատուած են չորս մեծ ու գեղեցիկ քանդակուած կիսասիւնների վրայ, որոնցից ամեն մէկն ուրիշ տեսակ քանդակներ ունի. իւրաքանչիւր կիսասիւն բաղկացած է 3 հատ միապաղաղ քարերից. սիւների հրաշալի քանդակները հիացնում են նայողին: Հիւսիսային որմի մէջ գտնուող սեան վերին պատուանդանի վրայ քանդակուած են ի միջի ալոց և երկու իրար փաթաթուած օձեր:

Այս փառաշէն տունը քառակուսի ձև ունի և ամեն մի կողմի երկարութիւնն է 12 արշ. 11 վ., իսկ բարձրութիւնը 16 արշ. 8 վ.: Կամարների լայնութիւնն է 7 արշ. 12 վ.:

Ներքեւից նայելիս՝ կաթողիկէն երկաթից կամ պղնձից շինուածի տպւորութիւն է անում. կաթողիկէի վրայ նկատւում են վեց հատ ութանկիւն կանոնաւոր բազմանկեան ձևեր, որոնք քանի գնում՝ այնքան փոքրանում են:

Նշխարատան ներսի կողմից պատերի մէջ եղած դարաններն ենթադրել են տալիս, որ այս շէնքը պէտք է ծառայելիս լինէր իբրև ձեռագրների պահեստի տեղ և այդ պատճառով էլ կոչուել է նաև մատենադարան կամ գրատուն:

Արևմտեան կողմից որմի մէջ գտնուում է մի մեծ դարան՝ կամարաձև ու սիւնազարդ՝ 2 արշ. 14 վ. լայնութեամբ, 3 արշ. 3¹/₂ վ. բարձրութեամբ և 10 վ. խորութեամբ:

Արևելեան որմի մէջ կան 3 դարաններ, որոնք միմեանց հաւասար չեն. սրանցից մէկն, ինչպէս երևում է ծխնելոցի հետքերից, ծառայելիս է եղել իբրև վառարան և 2 արշ. լայնութիւն, 1 արշ. 12¹/₂ վ. բարձրութիւն ունի: Հիւսիսային որմի մէջ կան չորս դարաններ, իսկ հարաւային պատ-

տի մէջ, որտեղ գտնուում է նաև գրատան մուտքը, կայ միայն մի հատ դարան: Բոլոր դարանների խորութիւնը հաւասար է:

Նշխարատան ներսի պատերի վրայ ոչ մի արձանագրութեան հետք չէ երևում. կան մի քանի փոքրիկ խաչքարեր:

Բացի գմբէթի բացուածքից՝ արևելեան պատի մէջ կայ մի փոքրիկ լուսամուտ:

Այս հոյակապ շէնքն այժմ ծառայում է...բաքոսի տաճարի տեղ. ամբողջ յատակը ծածկուած է գինու կարասներով....:

10.

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Սբ. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային որմին կից կառուցուած է զանգակատունը, որի ոչ շինութեան ժամանակն է յայտնի և ոչ էլ շինողի անունը. միայն նախադաւթի հարաւային որմի վրայ, աւագ գաւթի ձախ կողմը, գրտնուող արձանագրութիւնից երևում է, որ զանգակատան շէնքը վերանորոգել է վանքի առաջնորդ Սարգիս եպ. Բէբէքեանը ՌՅԱ (1101—1652 փրկչ.) թուին:

Զանգակատունը մի բարձր քառանկիւնի շէնք է՝ գլուխը զարդարուած փոքրիկ կաթողիկէով. արևելեան պատի մէջ է մուտքը, մի ընդարձակ լուսամուտ և նրա տակը 3 փոքրիկ լուսանցք: Հիւսիսային պատի մէջ կայ նոյնպէս մի մեծ լուսամուտ, 3 փոքրիկ պատուհան և մի մուտք: Զանգակատան իսկական ու գեղեցիկ սիւնազարդ մուտքը, որ այժմ քար ու կրի պատով շարուած է, եղել է արևմտեան կողմից. այս կողմի պատի վրայ կան 2 ընդարձակ, 3 միջակ և մի փոքրիկ լուսամուտ. մուտքի կամարի վրայ քանդակուած են 2 բազէ, որոնց գլուխները կոտրուած են: Այս որմի մէջ եղել է մի խաչաձև բացուածք, որ յետոյ լցրել են քանդակուած կարմիր քարերով: Հարաւային պատը, որ կցուած է սբ. Աստուածածին եկեղեցու

գաւթին, ունի մի ընդարձակ պատուհան և մի փոքր լուսանցք:

Արտաքուստ, զանգակատան պատերի վրայ, միայն մի արձանագրութիւն կայ, արեւմտեան կողմը, որով իմանում ենք, որ Սղէս անունով մէկը նուիրել է եկեղեցուն իր ջրաղացը, իսկ նրա թոռը նորոգել է այդ ջրաղացը:

Զանգակատան արեւելեան մուտքից, որ այժմ լցուած է գաճով, բարձրանալով 18 աստիճան, հասնում էք մի սրահ, որ այժմ լի է աւելներով. այդ սրահի մէջ կան 3 հատ պատարագամատոյց խորաններ՝ իրար նման և հաւասար. միայն աջ կողմի երրորդ խորանումն է կանգուն մնացել բեմը: Վերջին խորանի ճակատին արձանագրուած է.

«Կամաւն Աստուծոյ ես Աթա որդի Արտաւազայ աւրհնեցի զեկեղեցիս և զզանգակատունս որ շինեալ էր արեան մերձաւորի վանիս որդի Աբասն և միաբանքս հաստատեցին զամենայն եկեղեցիս ինձ պատարագ»: Այս խորաններից իւրաքանչիւրն ունի մի-մի լուսամուտ:

Այդ սրահից էլ 13 աստիճան բարձրանալով՝ հասնում էք մի երկրորդ սրահ, որ ընդարձակ, անսիւն և կամարակապ շինութիւն է. չորս կամարները միմեանց կտրելով՝ կազմում են չորս-չորս զեղեցիկ անկիւններ և միանալով միմեանց հետ՝ իրենց վրայ են կրում զանգակատան կաթողիկէն: Այս սրահի արեւելեան պատի մէջ կայ 2 լուսամուտ, որոնցից մէկը փակուած է: Արեւմտեան, հիւսիսային և հարաւային սրմերի մէջ կայ մի-մի լուսամուտ. վերջինիս մէջ նաև մի փոքրիկ լուսանցք: Այս պատուհաններից դուրս նայելով՝ ձեր աչքի առաջ կենդանանում է ինքը բնութիւնը՝ իր չքնաղ տեսարաններով և ձեր երեւակայութեան թռիչքը մի րոպէում անսահման տարածութիւններ է չափում...:

Զանգակատան կաթողիկէն հաստատուած է 6 սիւների վրայ, իսկ իւրաքանչիւր սիւնը բաղկացած է չորս կիսասիւններից:

Ամբողջ զանգակատունը շինուած է սրբատաշ քարից:

Ամբողջ զանգակատան բարձրութիւնն է 28 արշին. պա-

տերի լայնութիւնը—10 արշին. առաջին յարկի սրահի երկարութիւնն է 6 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 7 վ., բարձրութիւնը 5 արշ. 3 վ.: Այս սրահումն եղող խորաններից իւրանքանչիւրի երկարութիւնն է 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 10 վ., բարձրութիւնը 4 արշ. 5 վ.:

Երկրորդ յարկի սրահի երկարութիւնն է (արևելքից-արևմուտք) 7 արշ. 14 վ., լայնութիւնը 7 արշ. 8 վ., բարձրութիւնը 5 արշ. 7 վ. կամարների միջի տարածութիւնը 6 արշ. 5 վ.: Այս սրահից սկսած՝ կաթողիկէի բարձրութիւնն է 14 արշ. 10 վ.:

11.

ՍՊԱՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սանահնի հարաւ-արևելեան կողմը, Ամենափրկիչ եկեղեցուց մօտ 20 սափէն հեռաւորութեան վրայ կայ մի մատուռ՝ սրբատաշ քարից շինուած, անգմբէթ. տանիքը ծածկուած է կղմինտրաձև քարերով, որ կոչուում են «լորփին», «սալքար» և մի վերջոկաչափ հաստութիւն ունին այսպիսի «լորփին»-ներով են ծածկուած բոլոր եկեղեցիների տանիքները: Մատուռն ամբողջովին կանգուն է, վնասուած է միայն տանիքի հարաւային կողմը, որի «լորփին»-ները թափուած են: Տանիքի արևմտեան ծայրին կանգնեցրած է մի սիրուն, քանդակագործ եկեղեցու կաղապար:

Մատուռի մուտքը գտնուում է արևմտեան կողմը և վերին մասում քանդակագործուած է. մուտքի ճակատին, կամարակապ շրջանակի մէջ, քանդակուած է մի խաչ. խաչի շուրջը քանդակուած են զանազան ծաղիկների ձևեր և երկու աղաւնի: Այդ խաչի շուրջը կամարաձև արձանազրքուած է հետևեալը.

«Զաքարէ և Իւանէ որդիք մեծին Սարգսի շինեցաք զհանգստարանս յիշեցէք ի Քս. ի թվին Հայոց ՈԼԸ»—(638—1189 փրկչ. թ.):

Մատուռը ներսից բաժանուում է երկու մասի՝ արևե-

լեան և արևմտեան. երկու մասի յատակներն էլ հաւասար բարձրութիւն ունին, իսկ առաստաղները — ոչ. արևմտեան մասն աւելի բարձր է, քան արևելեանը: Արևմտեան մասը նոր աւելացրած է երևում և եթէ զրոյց նայելու լինինք՝ մի առանձին մատուռի պէս է երևում, թէև ներսից այդ այնքան էլ աչքի չէ ընկնում: Հին մասի չորս կամարները հաստատուած են ութը փոքրիկ կիսասիւնների վրայ. նոր մասն անսիւն է և կամարակապ: Յատակը ծածկուած է 17 հատ մեծ-մեծ սրբատաշ տապանաքարերով. ինչպէս երևում է՝ հին մասի մէջ միայն երեք տապանաքար է եղել, մնացածներն յետոյ են աւելացել: Այդ երեք դամբարանները Ջաքարէ Սպասալարի, իր հօր՝ Սարգիս և պապ Վահրամինն են. իւրաքանչիւր դամբարանի վրայ մի խաչքար է եղել, սակայն այժմ միայն մի խաչքար կայ կանգուն մնացած, մնացած երկուսի միայն պատուանդաններն են մնացել: Ամբողջ մնացած խաչքարը հրաշալի քանդակներ ունի և արձանագրուած է.

«Նշան Աստուծոյ բարեխաւս լեր ամիր սպասալար Հայոց և Վրաց Սարգսին»: խաչքարի ստորին մասում գրուած է.

«Ի ՈԼԶ (636 — 1187) թուին կատարեցաւ ի Քս Մեծն Սարգիս, որդի Ջաքարէի թոռն աւագ Սարգսի. որդիքս Ջաքարէ և Իվանէ կանգնեցաք զխաչս, լիշեցէք»:

Իսկական տապանաքարերը հասարակ, պարզ ու մեծ քարեր են, առանց քանդակագործութեան և արձանագրութեան, երկուսն էլ մասամբ ճեղքուած են:

Մնացած գերեզմանաքարերը Սպասալարների տոհմի, Արղութեանների հանգուցեալներին են պատկանում. դրանցից մի քանիսը հայերէն լեզուով գրուած տապանագրերի հետ ունին նաև ռուսերէն արձանագրութիւն. մէկն էլ վրացերէն տապանագիր ունի:

Մատուռի արևելեան և հիւսիսային որմերի մէջ կան մէկ-մէկ քառանկիւնի, երկար ու նեղ լուսամուտներ, իսկ հարաւային որմի մէջ մի կլօրաձև լուսանցք:

Մատուռի հին մասի երկարութիւնն է (արևելքից-արև-

ՍԱՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐԶԸ.

Лит. Дюстедтга. Тиф.

մուտք) 7 արշ., լայնութիւնը 5 արշ. $2\frac{1}{2}$ վերշ., բարձրութիւնը 4 արշ.: Նոր մասի երկարութիւնն է 6 արշ. 5 վ., լայնութիւնը (Հիւսիսից-հարաւ) $6\frac{1}{2}$ արշ., բարձրութիւնը 6 արշ. 2 վ.: Ամբողջի երկարութիւնն է 13 արշ. 5 վ.:

Մատուռի արևելեան որմին կից, Սպասալարների դամբարանների վրայ շինուած են 3 փոքրիկ, բայց համաչափ ու գեղեցիկ խորաններ՝ պատարագամատոյց սեղաններով. դրանք այնպէս են յարմարեցրած՝ որ պատարագիչ քահանան ուղղակի կանգնած լինի գերեզմանների վրայ: Այդ խորաններից միջինը երկար ու կամարաձև է, իսկ միւս 2-ը գմբէթաձև:

Երեք մատուռներն էլ համարեալ թէ ամբողջովին քանդուած են, մնացել են միայն մի քանի որմեր ու գմբէթներ, առոնց վրայի քարերն էլ ընկած են:

12.

ՍԲ. ՅԱԿՈՎԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Սպասալարների դամբարանից մի փոքր հեռու, դէպի արևելք, գտնուում են սբ. Յակովբ եկեղեցու աւերակները, որից մնացել են միայն աջակողմեան 2 խորանները: Եկեղեցու աւերուած մասից երևում է, որ բաւականին ընդարձակ է եղել և սրբատաշ քարից կառուցուած:

13.

ՍԲ. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սբ. Յակովբ եկեղեցու մնացորդներից դէպի արևելք, մօտ 10 սաժէն հեռաւորութեան վրայ կանգուն է սբ. Յարութեան եկեղեցին՝ սրբատաշ քարից կերտուած և առանց կաթողիկէի. վնասուած են միայն տանիքի արտաքին լորփիւնները: Մուտքն արևմտեան կողմից է և շրջապատուած սանդխտաձև քանդակներով: Եկեղեցու ներսը նոյնպէս սրբատաշ քարից է. միայն յատակը ծածկուած է հողով: Եկեղեցու երկու պատարագամատոյց խորանները միմեանցից բաժանուած են միջնասիւնով. իւրաքանչիւր խորան մի լուսա-

մուտ ունի արևելեան կողմից: Որմերի վրայ՝ ոչ ներսից ու ոչ դրսից արձանագրութեան հետք անգամ չկայ: Եկեղեցու երկարութիւնը 6 արշ. 3 վ. է, լայնութիւնը 4 արշ. 8 վ.:

Այժմ այնքան անխնամ է թողնուած, որ անասունները աղբով լի է....:

14.

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԵՈՐԳՈՒ ԴԱՄԱՐԱՆԸ

Սբ. Յարութեան եկեղեցու հիւսիսային որմին կից գլուխում է մի գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած և փոքրիկ կամարների վրայ հաստատուած ընդարձակ պատուանդան, որի վրայ կանգնած է նուրբ քանդակներով լցուած և հրաշակերտ մի խաչքար: Այս խաչարձանի տակն է ամփոփուած մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենուայտնի հոգեւորականներից մէկի, Սանահնի նշանաւոր վանահայր Գրիգոր Տուտէորդու աճիւնը: Տուտէորդին ինքն է շինել տուել իր մահարձանը և խաչքարի յետևի երեսի վրայ գրել տուել հետևեալը.

«Յամի յորում եղև կատարումն արքային վրաց Գուրգէնի ես Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտայ Խաչինեցի որ բնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս կանգնեցի զխաչքս ի վերայ հանգստարանի իմոյ ակնունելով ելից կենցաղոյս, և արդ անկեալ դնիմ առ ոտս քո նշանդ Աստուծոյ և աղաչեմ անբարբառ շրթամբ զի ի մեծի երևման քոյ լինիցիս բարեխաւս անարժան ծառայիս Քսի: Եւ որք երկրպագէք լիշեցէք ի Յս. Քս. կանգնեցաւ ի հայրապետութեան Յովհաննէսի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթուղիկէն սբ ի թուին ՈԼԴ (634—1185). զՄխիթար կազմիչս լիշեցէք լիշեցէք ի Քրիստոս»:

Այս դամբարանի պատուանդանի շրջագիծն է 14 արշ. 12 վ., բարձրութիւնը 3 արշ. 5 վ. խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշ. 2 վ. խաչքարի միջին մասի լայնութիւնն է 1 արշ. 7 վ.:

15.

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սբ. Յարութեան եկեղեցուց դէպի արևելք, մի փոքր հեռու, բարձր պատուանդանի վրայ ամրացրած է դարձեալ մի խաչքար, որի տակ ամփոփուած են Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի ուսուցիչ Յովհաննէս քահանայի երկրաւոր մնացորդները: Գիւղացիներն այս դամբարանին «սնուցիչ» են կոչում, երևի Յովհաննէս քահանայի ուսուցիչ կամ «սնուցիչ» լինելն աւանդաբար հաղորդուել է այժմեան սերնդին:

Խաչքարի յետևի երեսի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղբատայ կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի ուսուցանողին իմոյ Յովհաննէս քահանայի, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Խաչքարը կարմիր քարից է և տէքի է ընկնում իր սիրուն քանդակներով:

16.

ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիւղի հարաւ-արևմտեան կողմը, մի փոքրիկ ապարդաժոտ բլրի վրայ, 30 մետր վանքի դիրքից բարձր կանգնած է միայնակ սբ. Սարգսի մատուռը: Այս փոքրիկ խորանաձև եկեղեցին կամարակապ է, սրբատաշ քարից չէ շինուած և կաթողիկէ չունի: Արևելեան կամարի տակ ունի մի պատարագամատույց սեղան և մի լուսամուտ. մատուռն ամբողջովին անխախտ է:

17.

ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիւղի արևելեան կողմը գտնուող փոքր բլրակի վրայ, որ նույնպէս 30 մետր բարձր է վանքի դիրքից (1030 մետր ծովի մակերևույթից), շինուած է սբ. Կարապետի մատուռը:

որ կառուցուած է սրբատաշ քարերից, կամարակապ և անսիւն շէնք է. մուտքը գտնուում է արևմտեան կողմից. հիւսիսային կողմից նոյնպէս դուռը կայ դէպի պատարագամատոյց սեղանը: Մատուռի որմերն են ամբողջ մնացել, առատադն ու կամարներից մի քանիսը քանդուած են: Այստեղ երբեմն պատարագ է լինում և ուխտի օրը շրջակայ գիւղերից բաւականին ուխտաւորներ են գալիս:

VI.

ԱՂԲԻՆՐԵՆԸ

Գիւղի հարաւ-արևմտեան ծայրին է գտնուում Զաքարէ և Իւանէ Սպասալարների շինել տուած հայկապ, ընդարձակ և կամարակապ աղբիւրը, որի ջուրը 9 աստիճան Բէօմիւրի ջերմութիւն ունէր օգոստոսի առաջին կիսում: Աղբիւրի ջրերը հաւաքուում են եօթն աւազանների մէջ. այդ աւազանները գետնի տակ են և այնքան ընդարձակ ու բարձր, որ կարելի է մէջն ազատ մանգալ: Աւազանների մէջ ջուրը հաւաքուելով՝ դուրս է ծորում խողովակով և լցւում քարից շինուած երկար նաւերի մէջ: Վերոյիշեալ եօթն աւազաններից այժմ միայն երկուսի մէջ ջուր կայ: Աղբիւրի ընդարձակ կամարը մի միջնասիւնով երկու հաւասար մասերի է բաժանուած:

Երկու կամարների երկարութիւնն է 15 արշ. 3 վ., իսկ իւրաքանչիւրինն առանձին 7 արշ. 9 վ.: Կամարի լայնութիւնն է 6 արշ. 11 վ., բարձրութիւնը $5\frac{1}{2}$ արշին:

Աղբիւրի ջրի մի մասը խողովակներով բերուած է վանքի գաւիթը. բերողն եղել է վանքի վանահայր Յարութիւն արքեպիսկոպոս Տէր-Բարսեղեանցը: Վանքի աղբիւրի փոքրիկ կամարի վրայ արձանագրուած է.

«1835 թ. Յարութիւն արքեպիսկոպոս շինեաց զաղբիւրս այս յորդահոս. ո՛վ վայելողք այս ջրոյս լիշեցէք զսա առ Տէր Յիսուս. սա էր տոհմէն Տէր-Բարսեղեանց և սահմանէն Տա-

ւուշայ, տնաի Սանահին յաջորդեաց, արդեամբ իւրով զայս օրինեաց»:

Խողովակների փչանալու պատճառով այս ջուրը երբեմն պղտորւում է և անպիտան համ ստանում:

VII.

ՍԱՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Գիւղից ցած, ձորի մէջ, ահռելի զրդիւնով և փրփրալից ալիքներով սրնթաց վազող Դէբէտի կամ Զորագետի վրայ է ձգուած այն հոյակապ, կամարաձև և քարաշէն կամուրջը, որ իբրև ապացոյց մեր նախնեաց ճարտարապետական հրմտութեան, այսօր ևս լուռ վկայ է իր տակովն անցնող ալիքների ողբաձայն մռնչիւնների.....:

Սևորդեաց ձորի այս պատմական կամուրջը շինել է տուել Նանա ալրի թագուհին՝ ի լիշատակ իր վաղաթառամ ամուսնու, Լօռու Աբաս թագաւորի և Զաքարէ ու Իւանէ սպասալար եղբայրների:

Կամուրջի երկարութիւնն է 28 ուժէն, լայնութիւնը 5 արշին, կամարի բարձրութիւնը ջրի մակերևոյթից (մեր դիտած ժամանակը, ամառը) 19 արշին. շինուած է կամարների վրայ՝ սրբատաշ քարերից: Կամուրջի մի ծայրը հաստատուած է ժայռի վրայ, իսկ միւս ծայրն ամուր որմի վրայ և զէպի հարաւ իջնում է աստիճաններով: Կամուրջի երկու կողմը գտնւում են չորս կոփածոյ քարից քանդակուած առիւծներ, որոնք ժամանակի ընթացքում բաւականին մաշուել են:

Կամուրջի ներքևի ծայրին կայ մի խաչքար՝ կամուրջը շինել տուող Նանա թագուհու հրամանով կանգնեցրած: Խաչքարի վրայ արձանագրուած է հետևեալը.

«Կամաւն Աստուծոյ ես Նանա յազգէ Բագրատունեաց ղուստր իշխանաց իշխան Սարգսի քոյր Զաքարէի և Իւանէի կին Աբասայ թագաւորի որ կեսաւրետոյ վախճանեալ է խա-

ւարեցոյց զմեզ. շինեցի զկամուրջս, կանգնեցի զխաչս լիշատակ նմա և ի մխիթարութիւն ինձ և ի կեանս ծնողաց և եղբարց մերոց. յիշեցէք ի Քս. Յս. »:

Խաչի ճակատը, որ այժմ կոտրուած և վայր է ընկած, կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Սուրբ տէրունական»:

VIII.

ՎԱՆՔԻ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վանքի սրբութիւնները կամ սրբոց մասունքները պահուում են սբ. Նշան եկեղեցու խորաններից մէկում՝ առանձին արկղի մէջ. այս պատկառելի աւանդներն եկեղեցու գլխաւոր հարստութիւնն են կազմում և վանքն աւելի նուիրական դարձնում ժողովրդի աչքում: Մասունքներից մեծ մասը նուիրուած են զանազան անձերից վերջին դարերում. յայտնի է, որ հնումը սովորութիւն կար, որ նշանաւոր ընտանիքները կամ իշխանական տոհմերը մեծ գնով ձեռք էին բերում մի որևէ սրբազան մասունք և պահում կամ թէ վերջը նուիրում իրենց մայրենի եկեղեցուն. այսպէս օրինակ Բագրատունեաց արքայական տունն ունէր սբ. Նշանի մասունքը, որ յետոյ Աշոտ Ողորմածի ամուսին Խոսրովանոյշը նուիրեց Հաղբատայ վանքին: Վանքի նշանաւոր մասունքները հետեւեալներն են.

1) Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի աջը, որ շինուած է արծաթից և ոսկեջրած. բութ և մատնեմատը իրար հետ ծալած են ձեռքի դաստակի վրայ և այդպիսով սբ. աջը խաղաղութիւն ասելու միջոցին բռնած դիրքն ունի: Մատնեմատին հագցրած է մի կանաչ ակնով զարդարուած գեղեցիկ մատանի. բազուկի երկու ծայրերը շրջապատուած են ակնազարդ ապարանջաններով: Սբ. աջի վրայի գրուածքից երևում է, որ շինուել է ՌՃԼԴ հայոց թուին (1134 —

1685) Եղիազար կաթողիկոսի և վրաց Գօրգի խանի թագաւորութեան ժամանակ:

2) Սբ. Յովհան Օձնեցի իմաստասէր կաթողիկոսի աջը, նոյնպէս արծաթեայ և ոսկեջրած, նոյն ձևով. շինուած է նոյն թուականին, զտրդարուած է ակներով և մի մատանի է կրում. շինուած է «ի թագաւորութեան Շահ Սուլէյմանին, և հայրապետութեան Տեսառն Եղիազարու և խանութեան Լօռու Թահմազ Ղուլիխան և Աղաշահմուրադբէգին սուրբ Օհանաթէմ Աբազին և Շահգադուն շինեցաւ ձեռամբ ուստայ Յովսէփին և Սարգսին»...:

3) Թովմա առաքեալի ականջը, որ ապուռաժ կոչուած ոսկրն է. փաթաթուած է բամբակի մէջ և դրուած մի աւետարանաձև, ականգարդ արծաթեայ պահարանի մէջ, որ դրսից ծածկուում է ոսկեջրած փոքրիկ երկփեղկեան դռնով: Դռնակի ճակատին նկարուած է Թովմա առաքեալը՝ ձեռքին քոնած մի թուղթ, որի վրայ արաբերէն տառերով գրութիւն կայ:

4) Թովմա առաքեալի մոսսունքը, որ դրուած է արծաթեայ ոսկեջրած սիրուն խաչի մէջ. իսկ խաչը դրուած է մի աւետարանաձև արծաթեայ և ոսկեջրած ծանր պահարանի մէջ, որ իր մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ գերազանցում է բոլոր մասսունքների պահարաններին: Այս արծաթեայ շքեղ պահարանի մէջ, ապակեայ ծածկի տակ դրուած են զանազան քորեր և ապակիներից մէկի վրայ գրուած է. «Համբարձման տեղի քարիցն է, որ համբարձաւ Տէրն մեր». երկրորդ ապակու վրայ գրուած է. «Երբեզմանի վիմիցն է, որ մշտապէս բերէ զլոյս իւր առ հաւատացեալս»: Պահարանի վրայ նկարուած են Պօղոս-Պետրոս առաքեալները, իսկ դրանցից վերև հրիշտակներ ու ամպեր: Պահարանի յետևը գրուած լիշտակարանից երևում է, որ շինուած է 1817 թուին:

5) Ղուկաս աւետարանչի ծնոտի մասը, որ ամփոփուած է աւետարանաձև արծաթեայ պահարանի մէջ. մասսունքը նկատելի է. պահարանի փականները զարդարուած են ար-

ծաթեայ և ոսկեջրած պատկերներով: Պահարանի լեռնի փայտի վրայի գրուածքից երևում է, որ պահարանը շինել է տուեղ Բարսեղ եպիսկոպոսը:

6) Մասն սբ. Նշանի, որ դրուած է ականակուռ խաչի մէջ, իսկ խաչը դրուած է վերոյիշեալ աւետարանաձև պահարանի մէջ՝ Ղուկաս Աւետարանչի ծնօտի հետ:

7 Սբ. Աստուածածնայ մազը և զգեստի կտորը. դրուած են գեղեցիկ, ականակուռ խաչի մէջ. խաչն էլ դրուած է աւետարանաձև պահարանի մէջ, որ շինուած է արծաթից և ոսկեզօծ է: Պահարանի վրայ դրուած լիշատակարանից երևում է, որ այս մասունքն ու պահարանը վանքին ընծայել է Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանցը:

Բացի լիշեալ նշանաւոր մասունքներից կան նաև բազմաթիւ արծաթեայ մեծ ու փոքր խաչեր, բուրվառներ, որոնք համարեա բոլորն էլ վերջին դարերի գործ են և պատրաստուած Ռուսաստանում, ինչպէս երևում է նրանցից շատերի վրայ եղող սլաւոնական զրբերից. այդպիսի կազմ ունի և այն մեծագիր աւետարանը, որի լիշատակարանից իմանում ենք, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի անձնական գործածութեան համար է եղել. «ի վայելումն անձին լւրոյ»—1217 թուին (1768):

IX.

ՎԱՆՔԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

1) Աւետարան. փոքրիկ գիրքով, արծաթեայ կազմով, նկարներով զարդարուած և Յիսուսի կեանքից առնուած պատկերներով. բոլորագիր մանր տառերով գրուած է նուրբ մագաղաթի վրայ: Ձեռագրի մի երեսի վրայ մանր տառերով գրուած է. «... Մոնի Աղէքսանդրացւոյ բազմաշխատութեամբ եթող մեզ զաւետարան Մատթէոսեան զհամարբառու ալոյց աւետարանչացն զգրուագս եղեալ առ ընթեր միմեանց որպէս զի հարկէ զիպեալ շարից կարգեցից ևս ապականէր»:

որչափ ըստ միոյ յարընթերցուածոյս, ալ զի ողջանդամ և զայլոցն ևս բնաւ զմտրմնոյ և զշարի ունիցիս գիտել զանձն յիւրսն ըստ իւրաքանչիւր աւետարանի և ի տեղի յորս նոքիմբք ածեան ասել ճշմարտութեամբ և աշխատասիրութենէ...»: Այս յիշատակարանի սկիզբն ու վերջը չկայ:

Ձեռագրի վերջը կայ մի ուրիշ յիշատակարան, որից երեւում է, որ աւետարանը գրուած է Ղուկաս սարկաւազի ձեռքով Հայոց ՌՃԻԱ (1121—1672) թուին, Յակոբ Զուղայեցու կաթողիկոսութեան ժամանակ Սիւնեաց երկլի բազարչայ գիւղում, Պարսից Շահ-Սուլէյման փոքրի օրով: Եւրոնակութեան մէջ տսուած է նոյնպէս հետեւեալը.

«Վասն բազում մեղաց մերոց մարախ եկն ի տունս Ղափանայ և Սիւնեաց և ի տեղիս տեղիս աւերութիւնս աբար վասն անթիւ մեղաց մերոց և ձու իւր ամբարեաց երեսս երկրի. մեք ոչ գիտացինք զինչ լինելոց է այն Աստուծոյ է գիտելի. ինքն Քրիստոս ողորմեսցի ստեղծուածոց իւրոց և նմա փառք յաւիտեանս տմէն. Ապրիլի ի 7 (24) տւարտեցաւ»:

2) Աւետարան. փոքր գիրքով, արծաթեայ ոսկեզօծ կազմի մէջ, գրուած է նուրբ մագաղաթի վրայ՝ գեղեցիկ համահասար գրերով: Ձեռագիրը պատկերազարդ է. սկզբումը կան տասներկու գունաւոր և ոսկեզօծ նկարներ. իւրաքանչիւր աւետարանի սկզբումն էլ նկարուած է համապատասխան աւետարանչի պատկերը:

Ձեռագրի սկզբումն օտար գրչով գրուած է. «Վասն Հասանի իշխանազնեայ Տեառն Յովսէփ առաքելոյ շաւիղ արքեպիսկոպոսի և առաջնորդի ազգիս Հայոց որք են ընդ իշխանութեամբ մեծի Ըռուսաց և Հոռոմոս»:

Կայ դարձեալ մի ալ օտար ձեռքով գրուած յիշատակարան, որի սկիզբը պակաս է և բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «... Որ զպտուղ բարեպաշտութեան արարեալ է զայս գեղեցկանկար սուրբ աւետարանս և ետ ընծայ առ սուրբ Հոգի եկեղեցիս Հայոց յԱմստերդամայ, յիշատակ իւրն և զիւր ննջեցեալ ծնողաց հօրն Եսայեայ և մօրն Մետիսին և կենդանի եղբարցն Սահակին, Թումանին, Յովհաննիսին, Մկրտչին

և քեռն Եղիսարէթին և որք միանգամ Հայր մերիւ ողորմի ասացողացդ ինքն Քրիստոս ողորմեսցի աստ և ի հանդերձեալն ըստ մեծի ողորմութեան իւրում, ամէն: Ի թուոյ Փրկչի 1759 և ամսեան դեկտեմբերի 6 զրեցաւ ի քաղաքն յԱմատերդամ»:

Զեռագրի վերջը կալ նոյնպէս մի ուրիշ յիշատակարան հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Գրեցաւ սբ. աւետարանս ի Կօստանդնուպօլիս թվին Հայոց ՌՂԳ (1093—1644) յիշատակ Խօջա մահտեսի ծատուրին և ծնողացն իւրոց Մալինին և Հովսիմէին և կողակցին Ղադամգութլու և որդւոցն իւրոց Բանթումասին, Գալստին և Պետրոսին. դարձեալ յիշեցէք զմահտեսի Ծատուրն որ ետ զսուրբ աւետարանս Նոր-Ջուղայու սբ. Աստուածածին եկեղեցւոյն յիշատակ իւր և հանգուցեալ իւրոյ Բարադամին, որ մանուկ տիօք հանգեալ ի Տէր, որոյ հոգին հանգուցէ Տէր ի դասս ընտրելոցն. ամէն. դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զնորոգող սրբոյ աւետարանի ի թվին մերոյ ՌՃՂԱ. (1191—1742) զաւագ երէցն Տէր Յովսէփն»... յիշելով դարձեալ մի շարք քահանաների անուններ, շարունակում է. «և միւս Տէր-Սարգիս Վանեցիս, որ եմս կարգող սրբոյ զըրբիս և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ. ամէն»:

Վերջին յիշատակարանի պարունակութիւնն է.

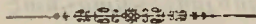
«Վերստին ստոցալ զսբ. աւետարանս այս և նուիրեցի ի դուռն Սանահնու սբ. Աստուածածին վանիցն իմոց հայրենեաց ի յիշատակ մարմնաւոր ծնողաց, ի Տէր հանգուցեալ Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց Շեօշ բէգին և պարկեշտագնաց Քեթեանին և եղբարցս Մովսէս բէգին, Բէժան բէգին և Փարսադանին, քերցս և ամենայն զաւակաց նոցա. Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ռուսաց երկրի եղեալ ամենայն Հայոց ազգին և հիմնադիր Նոր-Նախիջևանու և Գրիգորուպօլու քաղաքացն Հայոց յամի Փրկչին ի 1793, իսկ Հայոց ի ՌՄԽԲ (1242) յուլիս ամսոյ ի 5-ն ի Մոսկով քաղաք»:

3) Աւետարան. մեծ դիրքով, մագաղաթի վրայ գրուած. թէ սկզբում և թէ վերջում լիշատակարաններ ունի, որոնցից երևում է, որ աւետարանը գրել է Ստեփաննոս վարդապետը և ընծայել Սանահնի վանքի սբ. Աստուածածին եկեղեցուն. նուէրն ընդունել է սբ. Աստուածածնի փակակալ և սպասաւոր Յովհաննէս վարդապետը Հայոց ՋԹ (909 — 1460) թուին:

Այս ձեռագրի մէջ կան նաև վանքին ընծայուած զանազան կալուածների մասին տեղեկութիւններ և կալուածների վաճառման վկայաթղթեր:

Ահա այս է Սանահնի վանքի ձեռագրների բոլոր հարստութիւնը...: Այն վանքի, որի քարաշէն ու քանդակագործ դարաններում հարիւրաւոր և գուցէ նաև հազարաւոր ձեռագրներ էին շարուած, որի շրջակայ անմատչելի քարաժայռերից անգամ քարացած ձեռագրների կապոյցներ հանուեցան...:

Ինչ որ անվնաս էր թողել վայրենի ազգերի բռնակալութիւնն ու յափշտակութիւնը, այն էլ ոչնչացրեց մեր խորին, անյատակ տգիտութիւնը...:

ԿԱՅԱՆ ԲԵՐԴ ԵՒ ԿԱՅԵՆՈՅ ՁՈՐ

Զորոգետի նշանաւոր հնութիւններից են՝ Կայան բերդը և Կայենոյ ձորը, որոնց մասին այժմ պատմելու եմ մանրամասնօրէն՝ տառնաձին-առանձին: Հաղբատից չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ ծուռ գծով, դէպի արեւմուտք, մէկ բարձր սարի գլխին՝ գտնուում է Կայան բերդը, որ այժմ տւեր է: Սրա արեւելեան կողմը ձգւում է անդնդախոր Շէրէկի ձորը, որի միջովն է անցնում Ժիվանքայ գետակը, քերելով Բերդի լեռան փեշերը. արեւմտեան կողմն է Դերեհայ գետի դարձեալ անդնդախոր ձորը, որի միջովն է հոսում Խհեղագոչ համանուն գետը. հիւսիսային մասը կազմում է մեր վերև լիշած մեծ ձորերի միացումից գոյացած ձորը, ուր խառնուում են վերև ակնարկած ջրերը՝ «Մարդասպանի» քարափի տակին: Մեր ասած ձորերի խորութիւնը, ուղիղ գծով, մէկ վերստից աւելի է: Բերդի հարաւային կողմը գտնուում է Որնակ գիւղի տափը, որի ճիշտ հիւսիսային ափը՝ վերջանալով ուղղահայեաց միապաղաղ քարափով, ցածրանում է՝ մօտաւորապէս լիսուն սափէն խորութեամբ, և ապա, թամբուց կազմելով, հետզհետէ բարձրանում է քարաժայռերով, որոնց գլխին է գտնուում բերդը. այդ թամբուցի լայնութիւնը՝ բերդից մինչև Որնակայ տափի քնթանը, ուր գտնուում է և՛ պատմական նշանակութիւն ունեցող «Հակառակամուտը», մօտաւորապէս հարիւր սափէն է: Այսպէս ուրեմն՝ բերդը չորս կողմից պատած է ձորերով, որոնք անառիկ դիրք են շնորհել իրան—աւագակաբարոյ հրոսակների դէմ պաշտպանուելու, որպիսի դեր և՛ իրաւամբ կատարած է իւր ժամանակին: Բերդը երկու մասից է կազմուած, ստո-

քին և վերին, որոնք միմեանց հետ միացած են սանդուղա-
 ձև միջնագոնով. բերդի երկարութիւնն է, հարաւից-հիւսիս
 ուղղութեամբ, մօտաւորապէս մէկ քարընկէց, իսկ լայնու-
 թիւնը՝ 25 արշին, ամենալայն տեղը: Բերդը պարսպապատ
 է, իւր ամբողջ շրջապատում ունենալով մի քանի հաստա-
 հիմն կիսակլոր բրջեր, որոնց շրջապատն է 5-ից մինչև 15
 արշին: Բերդի արևելեան կողմը, մի ընդարձակ քարաժայռի
 վրայ, կառուցած է ս. Աստուածածնի, յրբատաշ քարից շին-
 ուած, եկեղեցին, որից սկսած՝ դէպի հիւսիս, մինչև առա-
 ջին բուրջը, 25 արշին է, իսկ երկրորդից էլ մինչև երրորդ
 բուրջը — 20 արշին. հասնելով մինչև ներքին դուռ՝ 18
 արշին է, իսկ այստեղից էլ ցածրանալով և մտնելով ստո-
 բին մասը — 11 արշ. գնալով մինչև առաջին բուրջը՝ 17
 արշ. է, իսկ մինչև քնթանը, կամ վերջին բուրջը՝ 23 ար-
 շին. այստեղից պարիսպը պտտւում է դէպի արևմուտք և
 ապա դէպի հարաւ, ու հասնում երրորդ բրջին 34 արշ.
 տարածութեամբ. իսկ սրանից էլ գնալով 26 արշին մինչև
 չորրորդ բուրջը՝ հասնում ենք մի պտտուական կամարակապ,
 յրբատաշ քարերից շինած, դռան, որն այժմ քանդուածքի
 քարերով լցուած է: — Սա է ծառայել իբրև ընդհանուր դու-
 ռ բերդի: Այս դռնից մէկ պատ անցնում է դէպի վերին
 մասը և միանում 9 արշ. կիսաշրջապատ ունեցող բրջի
 հետ, որից յետոյ պատը գնում է ուղիղ դէպի հարաւ և
 հասնում մինչև երկրորդ բուրջը՝ 19 արշ. միջատարածու-
 թեամբ, իսկ այստեղից էլ պատը դարձեալ հարաւային ուղ-
 ղութեամբ հասնում է երրորդ բրջին՝ 18 արշ. ձգուածքով,
 յետոյ չորրորդին — 29 և ապա հինգերորդին — 16 արշ. տա-
 րածութեամբ. այստեղ պարիսպը պտտւում է թամբուցի
 գլխի քնթանումն և կազմում ինն արշ. շրջապատով բուրջ,
 որի մէջն է գտնւում դժուարագնաց մուտքը. մուտքից 10
 արշ. գնալով՝ հասնում ենք մի փոքր բրջի, իսկ այստեղից
 էլ 11 արշ. կտրելով՝ հանդիպում ենք, ուղիղ արևելեան
 երեսումն, մի մեծ բրջի, որի շրջապատն է 15 արշ., իսկ
 այս բրջից էլ գնալով 13 արշին, հասնում ենք կրկին եկե-

ղեցուն: Պարիսպը մըճատաշ է, կրազանգ և սարսափելի ամուր. բոլոր բըշերի վրայ կան կարմիր քարէ փոքրիկ խաչեր՝ առանց արձանագրութիւնների:

Վերև լիշած եկեղեցին կառուցել է Զաքարէ և Իվանէ սպասալարների քուերորդի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, Հաղբատայ առաջնորդը, որի համար և՛ եկեղեցու արեւմտեան դռան գլխին այս հետեւեալ հայերէն գրութիւնն է արձանագրել.

«ՈՉԲ. Կամանն Աստուծոյ եւ Տէր-Յովհաննէս, առաջնորդ Հաղբատայ, քուերորդի մեծի Պատրոնայ Զաւարէի եւ Իվանէի 'ի ժամանակի, որ եմաւ սասանումն աշխարհիս մերոյ յանաւրէն Խորազմեանց, ո՛չ գոյր տեղի ապաստանի սուրբ Նշանիս եւ եղբարցս. հրամանաւ քնոյն իմոյ Իվանէի եւ որդւոյն իւրոյ Ասազին եւ Շահնշահի որդւոյ Զաքարէի՝ շինեցի զավրոցս եւ զեկեղեցիս Հաղբատայ սուրբ Նշանիս՝ ըագում՝ աշխատութեամբ: Արդ՝ եթէ ոք զսա 'ի Հաղբատայ հանէ թէ՛ 'ի մեծաց, թէ՛ 'ի փոքունց զինչ եւ իցէ պատճառաւ՝ մարդն այն նզովեալ եղիցի 'ի մահուան եւ 'ի կենաց յԱդամայ մինչեւ 'ի գալուստն Բրիստոսի՝ ինչ նզովք կայ 'ի վերայ նորա. եղիցի եւերեալ եւ տատանեալ որպէս Կայէնի, եւ ըաթին Յուդայի առցէ եւ աւանդիչ հոգւոյ նորա սատանայ լիցի եւ առաջնորդ սորա, որ կամաւոր նախանձու կամ՝ ծուլութեամբ կամ՝ կաշառաւք զսա 'ի Հաղբատայ հանէ՝ զվերոյգրեալ նզովքն առցէ եւ որք հաստատին—աւրհնին յԱստուծոյ եւ պարտին ինձ Տէր-Յովհաննիսիս զԱստուածածնի տանի գ. աւրն 'ի սմա պատարագն ինձ մատուցանել:—

Եկեղեցին սրբատաշ քարից է շինած. երկարութիւնն է 6 արշ. 10 վերշ. լայնութիւնը 4 արշ. 6 վերշ., սեղանի բարձրութիւնն է— $1\frac{1}{4}$ արշ. լայնութիւնը— $3\frac{3}{4}$ արշ. խորութիւնը— $2\frac{1}{2}$ արշ.. ունի մէկ դուռը, մարդաչափ բարձրութեամբ, իսկ մէկ ու կէս արշ. լայնութեամբ, արեւմտեան կողմը. եկեղեցու բարձրութիւնը մինչև կաթողիկէն է 12 արշ.: Եկեղեցու երկու կողմն կան ղօլաբներ. նրանցից մէ-

կուժ՝ այն է՝ աջակողմեանումն են պատմում, թէ՛ փախստեան ժամանակ բազմեցրած են եղել Հաղբատայ հոջակաւոր սուրբ Նշանը: Բերդի մէջը կան շատ տների տնօրէր, որոնք լաւ տաշուած քարերով են լցուած. նրանցից երկուսի միայն պատերն են կանգուն, որոնցից առաջինի երկարութիւնն է 6 և լայնութիւնը—5 արշ., իսկ երկրորդի երկարութիւնն է 19 արշին. պատմում են թէ՛ վերջինս է եղել Վարդան Բարձրբերդցու ուսումնարանը. միայն այդ ճիշտ չէ, որովհետեւ Բարձրբերդցին եղել է Կայենոյ ձորի Անդրէի մենարանում, որի մասին ստորեւ կ'պատմենք: Բերդի եկեղեցւոյ գմբէթը 1827 թ. սաստիկ երկրաշարժից կործանուեց. միայն 1838 թ. հարազատ եղբայր՝ Մարգար, Վարդան և Յարութիւն՝ Երզնկեանցները նորոգել տուեցին իրանց ծախքով, հին ձևով և դրութեամբ. այս եկեղեցու հիւսիսային պատի տակն՝ դուրսն, է թաղած և՛ նորոգողների մեծ եղբայր Մարգարը 1842 թ.: Այս բերդի մէջ ապաստանուածների համար ջուր է հասցրած եղել Որնակ գիւղի սարերից, որտեղից «գունգերով» ջուրը բերուել է մինչև քարափի քընթանը, իսկ յետոյ փոքրիկ «մտով» ցած է տարուել թամբուցը, որտեղից էլ, բարձրացնելով՝ լանջասեռով, մինչև վերին բերդը, ուր և՛ նոյն իսկ եկեղեցու դռան առաջ բաւականին մեծ քարուկրեայ աւազան է շինուած, միայն այժմ լցուած: Այս աւազանից էլ ջուրը դարձեալ գունգերով տարուել է՝ ներքնադռնի ձախ բըջով՝ մինչև ստորին մասը. այժմն էլ այդ բոլոր խողովակները, ինչպէս թամբուցումն, այնպէս և՛ բերդերի երկու մասերումն՝ երևում են: Ջուրը այդ բարձր տեղն է տարուել այն Ֆիզիքական օրէնքի հիման վրայ, որ բերդի նստուածքը ալիւնատեղից ցածր լինելով, և ջուրն էլ ձգտելով միակերպ բարձրութեան հասնել երկու խողովակների մէջ, միակ ելք է գտել դուրս գալու միայն ցածր խողովակից՝ բերդի մէջ: Այս բերդին տեղացիները անուանում են «Տէս և անց», իսկ աղջատած բառով—«Տըսեանց». սրա մասին յիշում է և՛ պատմագիր Զաքարիա սարկաւազը՝ ասելով, թէ՛ շարժ եղաւ, որից և՛ կոր-

ծանուեց Հաղբատայ և Սանահնի մէջ գտնուած բերդը, որ կոչւում է «Տեսեանց»։ այդ անունը թերևս անառիկութեան պատճառով է տրուած. այս առաջ բերելով, մենք սրանով ուղղում ենք և՛ մեր հօրեղբայր Ռոստոմբէզ Երզնկեանցի արած սխալ բացատրութիւնը իւր «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ» աշխատասիրութեան մէջ, ուր «տեսեանց» բառը «Ռոսի վանք» բառով է պարզաբանում։

Ժամանակագրական տեսակէտից նայելով՝ այս բերդը շատ հին է. սրա կառուցման սկզբնաւորութիւնը յայտնի չէ, միայն երևում է, որ Բագրատունեաց ժամանակ անուանի բերդերից մէկն է եղել, որին տիրապետել է Սահակ իշխանը, Աշոտ երկաթի աները (922 թ.), իսկ Աշոտ-Ողորմածի որդի Սմբատ Թագաւորի ժամանակն էլ տիրապետութեան իրաւունքը անցել է իւր եղբայր Գուրգէնին, որի համար պատմաբան Չամչեանն ասում է. «Իսկ կրտսեր եղբայր նորա Գուրգէն հաւատարիմ երևեալ՝ ժառանգեաց հրամանաւ նորա զՏաշիր և զՏաւուշ-Սևորդովք Զորոգետոյն և զԿայան և զԿայծոն և զԽոռակերտ և զԲալկերտ և զայլ ևս բերդս անուանիս ըստ Վարդանայ» (982 թ.)։ (Այս բերդերը այժմ ըստ էլ կան և բոլորն էլ Զորոգետումն են, բացի Տաւուշից (Թովուզ)։ Մի ժամանակ Կայան բերդին տիրապետում էր և՛ Պահլաւունի ցեղը՝ Կայծոն և Բջնի բերդերով հանդերձ։ Ոմանք պատմաբաններից սխալմամբ այս բերդը Կայան չեն համարում. սորա հերքման համար բաւական են մեր վերև յիշած պատմական քաղաածքները և այն ականարկները, թէ՛ Կայանը գտնուում է «Հաղբատայ և Սանահնի մէջ»։ Միայն մի պատմական թիւրիմացութիւն կայ, որի վերայ հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել։ Բերդի եկեղեցու վրայ եղած արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամրոցը և թէ եկեղեցին կառուցել է Զաքարէի և Իվանէի քուերորդի՝ Հաղբատայ առաջնորդ Տէր-Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը 1233 թ. Քրիստոսի կամ ըստ Հայկականի—ՈԶԲ. Բայց միթէ կարելի է այս ստույգ համարել, քանի որ բերդի գոյութիւնը վաղուց է յայտնի. հաւանական է միայն եկեղեցու կառու-

ցումն, իսկ բերդի էլ վերանորոգումն, այլապէս՝ պատմական փաստերն իրար հակասում են: Այս բերդումն ամրացաւ՝ զաւառի բնակիչներով հանդերձ, ըստ Կիրակոս պատմադրի, Աթաբէգ Իվանէի որդի Աւագ իշխանը — թաթարների Չարմաղան խանի յարձակման ժամանակ, երբ վերջինիս զօրավար Իսուղատան շատ զօրքով բերդը պաշարել էր: Աւագ իշխանը կամենալով պաշարող զօրավարի սիրտը շահել՝ իւր դուստրը կնութեան տուեց, իբրեւ «արեան գին», միայն սրանով էլ բանը յաջող չվերջացաւ, որովհետեւ պաշարումն աւելի սաստկացաւ, իսկ երբ բերդի ծածուկ բերած ջուրն էլ գտան և կտրեցին, այն ժամանակ պաշարուածները շատ նեղն ընկան: Աւագ իշխանը մօտալուտ կորուստը նկատելով՝ պատգամաւոր ուղարկեց ընծօններով Չարմաղանին, Գեղարքունի ծովի մօտ, գլխութիւն հայցելու և պաշարումն ու բնակչաց նեղութիւնը վերացնելու, որը և՛ կատարուեց, իսկ սրա հետ էլ դարձեալ տէր և կառավարիչ կարգուեց իւր տիրապետած երկիրների, երբ անձամբ ներկայացաւ Թաթարաց մեծ Նուրնին (Թագաւորին)՝ դարձեալ մեծ ընծաներով:

Վերեւ լիշեցի, որ ամրոցի հարաւային կողմը, գէպի Որնակայ տափը, թամբուցում, մէկ փոքրիկ «մուտն» (ճանապարհ) է գտնւում, որը պատմական նշանակութիւն ունի. և ահա այսպէս: Հարց ծագեցաւ Չաքարիա սպասալարի կողմից, Յունաց ձեով, Աստուածածնի և Խաչի տօնը կատարել անցն օրը, ինչ ժամանակ կ'պատահի, և թէ՛ շարժական վիճով էլ վրանում պատարագ մատուցանել: Այս առաջարկութիւնները Կիլիկիայի Հայոց Յովհաննէս և Դաւիթ կաթողիկոսները և Լեոն թագաւորը ընդունեցին: Չաքարիա սպասալարը արեւելեան եկեղեցիներում ընդունել տալու նպատակով՝ Լօռի քաղաքում նշանաւոր եկեղեցականներից ժողով գումարեց, որը անօգուտ տնցաւ սպասալարի համար, որովհետեւ ժողովականների մեծ մասը հակառակ էր, ուստի և ցրուեցան: 2. սպասալարը կամեցաւ բռնի զօրութեամբ եկեղեցիներում տարածել, որը և՛ շատ տեղ ընդունեցին առ

ահի. մնացել էր միայն Հաղբատը, որի ձայնը մեծ ազդեցութիւն ունէր: Սպասալարը ուղարկեց Կիլիկիայի կաթողիկոսների կողմից նշանակուած պատգամաւոր և ընծայաբեր Մինաս եպիսկոպոսին Հաղբատ: Սա իւր ուղեկիցներով Սանոհին անցաւ և ճանապարհ ընկաւ դէպի Հաղբատ, ուր այդ ժամանակուայ առաջնորդն էր մեր սրբազօր Գրիգորիս եպիսկոպոս Տուտէորդին. սա իմանալով Մինաս եպիսկոպոսի գալը, ընդդիմադրութեան նպատակով մի քանի մարդ ուղարկեց առաջը, որոնք գտան «Մտի» գլխին՝ իջած հանգստանալիս: Սրանք այստեղ Մինաս եպիսկոպոսին մահամերձ բրածեծ արին, իսկ ջորիներն էլ քարավէժ սատկեցրին: Տուտէորդին այս գործից լետոյ թողնում է Հաղբատը և թագչում Զաքարիա սպասալարի սպառնալիքներից Կարնոյ երկրում: Փոփոխած արարողութիւնները ընդունող եկեղեցիները տեսնելով Տուտէորդու անձնուէր վստահութիւնը, իրանք ևս մերժեցին նորաձեւութիւնները և սկսեցին դարձեալ մեր Հայկական նախնի ձևով վարուել, ինչպէս մինչև այժմ: Մինաս եպիսկոպոսի գլխին այդ օրինակելի դասը տալուց մինչև այսօր Որնակայ տափի հողերը կոչւում են Հակառակահողեր, իսկ մուտն էլ «Հակառակամուտ»:

Ամրոցի արևմտեան ձորն է կոչւում Կայենոյ ձոր. ուր ճգնել է իւր ժամանակուայ մեծ գիտնական Վարդան Բարձրբերդցին, որի մասին պատմութիւնն է այս ակնարկում, թէ՛ «Յետ որոյ դարձաւ Վարդան վարդապետ յարեւելոյ, նստաւ 'ի ձորն Կայենոյ 'ի մենարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայենոյ, և անդ դադարեալ ուսուցանէր զբազումս ողջամիտ և առողջ բանիւ, համանման գտեալ Վանականայ իւրումն վարդապետի» (Զամչեան): Այս ձորը երևում է, որ մեծ բնակութիւն է ունեցել, ինչպէս ներկայումս վկայում են թէ՛ հին մեծամեծ տնաբազերը և թէ՛ աւեր եկեղեցիները, որոնց տեղագրական նկարագրութեանն եմ դառնում այժմ: Կայենոյ ձորը 'Իբեբեղայ գետով (Զորոգետով) երկու մասի է բաժանւում, աջ և ձախ, որոնց միացման համար հնումն եղել է մէկ

ահագին կամուրջ, որի մեծ տարածութիւն բռնող խելերը այժմ երևում են «Մարդասպանի» քարափի մօտ, ծիվանքայ և Դեբեդի ջրերը խառնուելու արանքում, իւր աջակողմեան խելի մօտ ունենալով մէկ քարեայ մեծ «Թւաւոր խաչ», որի վերայ կալ հայերէն պատուական արձանագրութիւն, որից մենք օգտուելու ենք մեր պատմական ակնարկութեանց մէջ:

Կայենոյ ձորի աջ մասը սկսւում է «Հաստումբանդ» կոչուած կապից մինչև ծիվանքայ ջուրը, տարածուելով Որնակայ միապաղաղ քարափի տակի ամբողջ լանջի, ևս և Կայան բերդի (Տեսւանցի) արևմտեան լանջի վերայ, իւր մէջ ամփոփելով մեծ-մեծ տնաբազեր, այժմ ծածկուած ցաքի և ալ ծառերով, որոնք ամբողջ հնութիւնը տեսնողի աչքից փակում են: Ներկայումս ջրի ափին մէկ օրավար տեղ վարելահող է բացած, իսկ դրանից էլ դէպի ցած, գետի ուղղութեամբ՝ մինչև ծիվանքայ ջուրը, ողկուզաբեր այգիներ կան, որոնցից մէկը պատկանում է վանքին «գիմացի բաղ» անունով, որը նուիրել է Սարգիս վարդապետ կրօնաւորը՝ իբրև իւր հայրենի այգի՝ Հաղբատայ վանքին 1568 թ., ինչպէս մի ընկած խաչի արձանագրութիւնն ցոյց է տալիս: Վերև լիշած վարելահողից և թէ վանքի այգու մօտ գտնուած մի ուրիշ այգուց օգտւում է Հաղբատեցի Կուչուրեանց տոհմը, որպէս վանքապատկան տեղ, որպիսին անցել է, ինչպէս մի հին վկայութիւնից երևում է, Մամիկոնեան ցեղից, որոնք այստեղ և՛ են բնակուելիս եղել, երբ Կայենոյ ձորը իւր եռման մէջ էր գտնւում: Միայն պէտք է ի նկատի ունենալ, որ այդ վերոյիշեալ այգիները շինուել են Կայենոյ ձորի բնակութիւնը վերջանալուց յետոյ. մինչև այժմըս էլ այդ այգիներում ծապան փորելիս, կամ հնձան, կամ ճանճանոց շինելիս, բաց են տնում հին տների պատեր, ահագին կիսատաշ և շատ տեղ էլ անտաշ քարերից շինած:

Կայենոյ ձորի ձախ ափը, որ այժմ գիւղացիք ընդհանրապէս «Աթռուիկ»-են անուանում, բռնում է Մեծ-Սթռուիկի հարաւային կապից մինչև «Մարդասպանի» քարափը, իւր մէջ ամփոփելով, ջրի ափին, 3 օրավարաչափ ձա-

լայ և ապա ահագին տարածութեամբ լանջ, շատ քիչ ցա-
քուտով ծածկուած, ուր շարէշար ճանապարհորդի աչքին
երևում է հին տնաբազերի դասաւորութիւնը, որը տարած-
ւում է՝ արևմտեան կողմից՝ ինչպէս մինչև Մեծ, այնպէս և
Փոքր Աթոռիկի տափը: Մեծ Աթոռիկը երեք կողմից միապա-
ղող ահագին քարափի վերայ նստած վարելահող է, հիւսի-
սից սարասեռով միացած Մադանայ կողմից եկող Լեզուարի
սարամատին. սա է եղել Կայենոյ ձորի հին բնակիչների
գլխաւոր վտրուցանքի տեղը: Փոքր Աթոռիկը ցից կանգնած,
կալսնման քարատափ է, ուր բարձրանում են միայն մէկ
տեղից՝ շատ դժուարութեամբ. շրջապատը երեսուն սափէն
է, կենդրոնումն ունի գերեզման սալաձև, գլխին խաչքար,
միայն, ափսոս, առանց արձանազրութեան: ձալայից վերև,
փոքրիկ ձորալանջում, եղել է աւելի խիտ բնակութիւն. այ-
ժմ Հաղբատեցիք այստեղ գոմեր են շինել, ուր և՛ ձմեռ-
ները իրանց ապրանքը պահում են. հէնց այս գոմերի առա-
ջըն է գտնւում Սուրբ Անդրէի մենարանը, բոլորովին
խախտուած, որի միայն հիմնապատերն են երևում. սորո-
ւումն է գտնւում մէկ մեծ խաչարձան, իսկ տակն էլ սա-
լաքար գերեզման, իւր մէջ ամփոփելով մեր մեծ գիտնական
Վարդան վարդապետ Բարձրբերդցու մարմինը. գերեզմանա-
քարի վրայ փորագրուած է թուականն Քրիստոսի—1273:
այս մենարանից դէպի հարաւ-արևմուտք, հարիւր սափէն
տարածութեան վրայ, մէկ փոքրիկ բլրի գլխին, գտնւում է
և՛ մի այլ, սրբատաշ քարից շինած, մատուռ, որը նոյնպէս
աւեր է, կողքին ունենալով շատ քանդուած տնաբազեր.
մինչև այժմս էլ գիւղացիք այս բլրին «Եկեղեցու դաշ»
(բլուր) են անուանում: Մեծ Աթոռիկի տակից, որտեղ
և՛ գտնւում է պղնձի հանք, միայն անմշակ, բերուած է
եղել մէկ մեծ արխ, որ հասել է մինչև Անդրէի մենարանի
տակը, ուր և՛ ՚ի հնուց եղել է ջրաղաց: Բնակիչների հա-
մար, բացի «մեծ ջրից», իբրև խմելաջուր՝ բերուած է եղել,
ահագին հեռաւորութեամբ, Շիկաքարայ պատուական
աղբիւրը և հասցրած բնակութեան կենդրոնատեղին. մինչև

այժմա էլ, տեղ-տեղ, երբեմն գուռներ են հանուում գետնից։

Կայենոյ Ձորի բնակութիւնը, տեղի դրութեան պատճառով մի քանի մասերի է բաժանուել, որոնցից երկուսի մասին արդէն վերելք խօսեցի. եղել է և՛ մի երրորդ մասը, որ բռնել է Փիվանքայ ջրի աջ ափը, սկսած Կայան բերդի տակից մինչև Դերեղայ գետի ափը, մէկ ու կէս վերստ երկարութեամբ, իսկ կէս վերստ էլ լայնութեամբ՝ լանջատեղ, որտեղ այժմ բռնում են «Հաղբատ աձորի» պտղաբեր այգիները։ Այս երրորդ մասը միւս մասերի հետ միացնելու նպատակով շինուած է եղել՝ Փիվանքայ ջրի վրայ՝ մի պատուական կամուրջ, որը և՛ այժմ կանգուն կայ, միայն կողքի պատերը թափուած։ Սոյն կամուրջից հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ կառուցուած կայ մի սիրուն մատուռ, շատ նուրբ տաշուած քարից, որը իւր մեծութեամբ փոքր է Կայան բերդի Աստուածածին եկեղեցուց. գլխի ծածկը քանդուած է, չունի արձանագրութիւն։ Մեր յիշած «Թեաւոր խաչի» արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այստեղ այգի է տնկել և կամուրջի մօտ ջրաղաց շինել Հաղբատայ առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1086 թ.։ Այս խաչի վրայ կայ երկու արձանագրութիւն, որոնցից առաջինն է. «Ի թուին ՇԼԷ. Ես Տէր-Սարգիս՝ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ՝ շինեցի զջրաղացս եւ արարի ազատաղաց. արկի եւ զայգիս, տնկեցի եւ զդրախտս զանազան մրգաբերօք ՚ի փառս սրբոյ Նշանին եւ ՚ի վայելումս տանս Հաղբատայ։ Արդ եթէ ոք զսա ՚ի Հաղբատայ հանէ կամ աւերման պատճառ լինի ՚ի մեծաց կամ ՚ի փոքունց՝ կամ առաջնորդ, որ սմա շինութիւնն չճանայ, այնպիսիքն որոշեալ լիցին յԱստուծոյ եւ ընդ որդւոյն կորստեան ելցին ՚ի խաւարն արտաքին եւ յորդն անքում»։ Երկրորդ արձանագրութիւնն է — «Ես Տէր Սարգիս՝ առաջնորդս Հաղբատայ՝ կանգնեցի զնրջանս Տէրունական, զէն հաւատացելոց եւ պաշտպան թագաւորաց մերոց Կիրիկէի, Սմբատայ եւ Դաւթի — զարմի սոցա»։ Իսկ թէ՛ այժմեան այգիները հին բնակութեանց տեղերն են շինած, այդ դարձեալ ցոյց է տալիս այն փաստը,

որ մինչև այժմ էլ այգիներում շատ հին տնաբազեր են դուրս գալիս: Այստեղի բնակչաց համար եղած գերեզմանատունն էլ մինչև այժմ յայտնի է, որ գտնուում է Երզնկեանց ազգին պատկանած սեպհական այգիների գլխին. կան շատ տաշած սալաքարեր, բոլորն էլ առանց արձանագրութեան. այստեղ է և՛ Ս. Ստեփաննոսի հսկայական խաչքարը: Գերեզմանների մէջ միայն մէկն է աչքի ընկնում, այն է՝ ագռաւի տապանը, որի տակի սալաքարի վրայ մէկ փոքրիկ օրօրոցաձև քար կայ, մի արշին երկարութեամբ, իսկ կէս արշին լայնութեամբ: Սրա մասին աւանդաբար պատմում են, թէ՛ մի քանի մշակներ մի շոք օր մի տեղ հունձ էին անում. ճաշի ժամանակ տանից թանէ սպտս են բերում. դեռ մշակները հացի չնստած, մի օձ ընկնում է սպասի մէջ և խեղդւում. մի ագռաւ այս նկատում է և զանազան թռիչքներով աշխատում է մի կերպով մշակներին հասկացնել սպասի թունաւորուիլը օձով. բայց չի յաջողում, ուստի ինքը ընկնում է սպասի մէջ, որ օձին հանէ, բայց խեղդւում է: Մշակները այս նկատելով, խառնում են սպասը և տեսնում, որ օձը մէջը սատկել է. նոր են հասկանում ագռաւի առաջուայ զանազան թռիչքներով և կրկնառոցով արած նշանների միտքը, ուստի և՛ շնորհակալ են լինում Աստծոց, որ ագռաւով իրանք ազատուեցան մահից: Ի նշան իրանց երախտագիտութեան՝ ագռաւին թողում են և այս փոքրիկ տապանն էլ վերան դնում, «ագռաւի տապան» անունը տալով: Այս գերեզմանատնից սկսած՝ դարձեալ տնաբազեր են երևում լանջի վրայ, որոնք անցնում են «արտ» կոչուած տեղով և ապա ընդարձակ Շէրէկի լանջով, ճիշտ Կայան բերդի արևելեան կողմում, որը և՛ շարունակւում է մինչև քարուկրեայ կամարակապ պատուական և ամուր ու հին կամուրջը (Ջրաղացի ձորում), որի վերայով է անցնում ճանապարհը Հաղբատից դէպի Կայան բերդը: Շէրէկի լանջի տնաբազերի թիւը անհաշիւ է. այժմ ծածկուած են թէ՛ կակալի և թէ՛ այլ ծառերով: Սրա գլխին, միապաղաղ քարափի տակին, կան երեք նշանաւոր այրեր, որոնք

«ահուլփախի» ժամանակ մեծ օգնութիւն են արել Հաղբատեցւոց, ևս և Կայենոյ-ձորացիներին: Սմենամեծն է Զարեհ իշխանի (կամ այժմեան բարբառով՝ Զարնի) այլը, որ բաւականին խորն է, քարափի ստորոտումն, և առաջից կապած հաստ պատով. ունի մէջը «կաթկթան» աղբիւր, որը պաշարուածներին հուր է մատակարարել: Այս տեղ է գտնուել Հաղբատայ փարթամ մատենադարանի գրքերի մեծ մասը, որ կրակի կերակուր է դարձել՝ շնորհիւ մի ագէտ տիրացուի, հաւատացնելով, թէ՛ բէրձէնի (յոյնի) գրքեր են: Երկրորդ այլն է «Պարոնի» այլը, դարձեալ հաստ և բարձր պատով փակած, քարափի մէջ. սորանից երեք սաժէն հեռաւորութեամբ՝ քառաժայռում՝ կայ մէկ պատած դուռն, ծակ այլ անուանով, որտեղից պ. Աղ. Երիցեանցը շատ քարացած մագաղաթեայ գրքեր հանել տուեց, որոնք նոյնպէս Հաղբատայ վանքի մատենադարանից են եղել: Երրորդն է՝ Շէրէկի այլը, որի մօտ է գտնուում «Տեսեանցի» նետը, մէկ փոքրիկ այրած և տեղ, որի մէջ կայ մէկ խաչ և մի քանի էլ նետած և սուր երկաթներ: Նետ ասելով, ես կարծում եմ, որ այստեղ կանգնած լինէին պահապաններ թէ Շէրէկի բնակիչներին պաշտպանելու և թէ թշնամիների Կայան բերդին մօտենալը արգելելու: Այսպիսի մի նետ, միայն մատուռած և, կայ և՛ Սանահնի մօտ եղած «Նոր-Վանքի» ս. Կարապետ ուխտատեղւոյ մօտ: Այստեղ ևս նետն պաշտպանութեան նպատակով է շինուած: Հետաքրքրելին այն է, որ այստեղի նշանաւոր ուխտատեղիները, որոնք հնուց խիտ բնակութեան կենդրոնավայրեր են եղել, իրանց նետերն են ունեցել, այն ևս իրանցից հեռու, ճանապարհների վերայ:

Բաւականաչափ բնակութիւն է եղել և՛ Տեսեանցի (Կայան) բերդի լանջումն (հարաւային կողմում), որի նշաններն են՝ դարձեալ՝ եղած տնաբազերը. այստեղ է ահագին միապաղաղ քարափի մէջ գտնուած Լաստուլ այլն, պատած, ուր բարձրանալիս են եղել սեպերի վերայ ամրացրած լաստերով, որոնցից մի քանիսը այժմ կան: Իբրև պաշտպանու-

թեան տեղեր են եղել և՛ այս լանջի երկու քարայրերը, — մէկը ճանապարհի վերայ, իսկ միւսը՝ տակը:

Այսպէս ուրեմն՝ Կայան բերդի շուրջը՝ լանջերում և թէփօքրիկ տափարակներում հին ժամանակները անթիւ բնուկութիւններ են եղել՝ մէկ կողմից բուն Կայենոյ ձորը, իւր երեք մասով, իսկ միւս կողմից Շէրէկն ու Տեսեանցի լանջն, իրանց համար միակ պաշտպանութեան տեղ ունենալով ինչպէս Կայան բերդը, այնպէս և՛ հաստապատ ու անառիկ քարայրերը:

Գրիգորիս քահանայ Նրզնկեանց.

ԼՕՌՈՒԱՅ ԶԱՐՍԱՆԻՔ

Նշանադրութիւն: Լօռում նշանադրութիւնը երկու տեսակ է լինում, որոնցից առաջինը, որ, «Սրօրոցախազ» է կոչւում, աւելի պարզ և հասարակ ձև է ներկայացնում: Ընտանիքի մեծը, — կամ հայրը, կամ մայրը, յոյս ունենալով, որ նոր խնամիք իրանց միշտ պաշտպան կ'լինին զանազան գիւղական գործերի մէջ և թէ՛ օգնական, իրանց տղայ — որդու համար, համաձայնութիւնը ստանալուց յետ, նշանած են ընտրում կաթնակեր փոքրիկ աղջկանը, որի համար և՛, իբրև նշան, օրօրոցի միջնափայտի վրայ խազ են քաշում: Այդ օրից սկսած խնամիական յարաբերութիւնները շարունակուում են փոխադարձ հիւրասիրութիւններով և ընծաներով: Երբ աղջիկը հասակն առնում է, այն ժամանակ սկսում են աւելի դրական միջոցների դիմել և հաստատուն համարել տալ, որովհետև շատ է պատահում, որ նշանուած աղջկերբը, չհաւանելով իրանց նշանածներին, չեն համաձայնում իրանց կեանքը ամուսնական կապով առմիշտ դրանց հետ կապել: Այդպիսի մերժումներ լինում են ինչպէս աղջկայ, այնպէս և՛ տղայի կողմից:

Նշանադրութեան երկրորդ ձևը աւելի բարդ է: Ընտանիքի մեծը՝ տէք դնելով մէկի վրայ՝ խնամախօսներ է ընտրում և զանազան գրաւիչ միջոցներով աշխատում համաձայնութիւն ստանալ իւր որդու հետ ամուսնացնելու նպատակով. խալաթներ տալը աղջկայ ծնողներին կամ մօտիկ բարեկամներին միտեսակ կաշառակերութիւն է դարձել,

որից շրացած իրանց համաձայնութիւնը վերջ ի վերջոյ տալիս են. շատ անգամ համաձայնութիւնը դիտմամբ ձգձգում են, որպէսզի որկրամոլները շատ ժամանակ ունենան նոր խնամի դարձողին լաւ ծծելու: Եթէ խնամախօսական բանակցութիւնները յաջող ելք չեն ունենում, տղաները շատ անգամ փախցնում են հարսնացուներին, կամ տնից դուրս քաշելով, կամ այգու, կամ ջրի ճանապարհից, կամ սարից, կամ հնձատեղ հաց տանելիս և այլն: Երբ իրենք միայնակ, կամ միքանի ընկեր տղերանց հետ միասին փախցնելիս աղջկայ կողմից մարդիկ են պատահում, կռիւ է ծագում և շատ անգամ միմեանց վիրաւորում են: Փախցրած աղջկանը միքանի շաբաթ պահելով կամ գոմերում, կամ հնձաններում, կամ հարեան դագաներում, վերջապէս յաջողում է վերադառնալ տղայի տուն, այն էլ երբ տղայի հայրը աղջկայ կրակ կտրած կամ հօրը, կամ եղբօրը և կամ աւելի մօտիկ ազգականին մեծ տուգանք է տալիս և հաշտում: Այգալիսի դէպքերում, համարեա՞ թէ բոլորը առանց պատժի են մընում և հաշտութեամբ վերջանում է: Վերադարձողները պսակւում են, բայց, ո՛չ որպէս ազապներ, այլ այրիներ:

Սովորական ընդունուած նշանադրութեան համար եթէ խնամախօսները յաջող ելքի են հասնում, այն ժամանակ տղի հայրը կամ մօտիկ ազգականը բելզահ է տալիս, այսինքն նշան, կամ մատանի, կամ մի-երկու հատ ոսկի փող, հետը և՛ մի շիշ օղի, գաթաներ, եփած հաւեր, կարմիր ձու, գառան մսի խաշլամալ, չոր մրգեղէններ և այլն: Սրանց հետ տանում են և՛ ընտանիքի միւս անդամների համար խալաթներ—ոտնամաններ կամ աղլուխներ: Այդ տեսակ նշանադրութիւնից յետոյ արդէն տղայի ոտքը բացւում է դէպի իւր նշանածի տունը, շնորհիւ՝ կամ բարեհոգի միջամարդ ալ կնոջ և կամ զոքանջի, այն էլ գաղտնի, գիշերով, և ո՛չ թէ աշկարայ: Այս ժամանակն է՝ ուր փեսացուին բոլորովին ծծում են, պահանջելով բերել այնպիսի բաներ, որպիսիք խեղճի ոյժից բոլորովին վեր են: Առաջին նշանադրութիւնից յետոյ, երբ արդէն պսակուելու ժամանակը մօտենում է, կատարում են բար-

գաւտրէք, որի էութիւնը այս է,—տղայի հայրը, կամ մօտիկ ազգականը, միքանի պատուաւոր մարդկանց հետ, գնում է աղջկայ տուն, տանելով դարձեալ օղի և ուտելիք —պտտրաստութիւն: Երեկոյեան ընթրիքի ժամանակ նոր խնամիների կենացը խմելով, որոշում են, թէ քնչ բաժինք պիտի բերէ աղջիկը. հարսանիքի ժամանակ տղայի հայրը քնչ մսացու պէտք է տայ, նոյնպէս և՛ խմիչքներ — օղի և գինի. և թէ՛ երբ պիտի հարսանիքը նստի. միքանի դէպքերում էլ պահանջում է բաշլըղ—գլխագին, եթէ տղան այրի է լինում, կամ ծեր, որի քանակութիւնը ըստ կարողութեան, երբեմն և՛ մինչև հարիւր ռուբլու է հասնում: Բարգաւտրէքի համար գնացած մարդիկ, դեռ իրանց գործը չսկսած, պահանջում են իրանց հարսնացուն ցոյց տալ: Հարսը գալիս է և ամեն մէկի ձեռքը համբուրում, որի համար և եկած խնամիները իրանց երես տեսնուկն են տալիս մի երկու աբասուց սկսած մինչև մի ռուբլին, իսկ սրա փոխարէն հարսը պարտաւորւում է, պսակուելուց յետ, իւր գործած գուլպաներից և պաճիճներից մէկ-մէկ ընծայ ուղարկել:

Հարսանիքի մեծ պատրաստութիւնը աւելի տղայի տանն է տեսնուում: Մի օր առաջ բնակարանը մաքրում են, տան մուրը թափում, և չորս պատերից մէկի տակ թախտը պատրաստում. որի վրայ գցում են գորգեր, իսկ պատից էլ կախ անում ձունձեր. ամբողջ օրն էլ կանայք հաց են թրխում: Հարսանիք նստելու երեկոյեան (գլխաւորապէս ուրբաթ) կանչում են փողհարին—գուռնաչուն—բերում են մսացուն,—կոմ եգ, կամ կով, ինչպէս և՛ ոչխարներ. գալիս է և փեսայացուն: Հէնց առաջին անգամ փողը հարելուն պէս, տղայի մայրը կամ մօտիկ ազգականը պար է գալիս և մի աղլուխ—խալաթ տալիս գուռնաչուն. նոյնպէս խալաթ է տալիս և՛ մսացու մորթողին, որը, դանակը վայր գցած կենդանու բլին դրած, սպասում է: Փեսայի մայրը կամ քույրը դարձեալ պարելով՝ մէկ թաշկինակ—ուսպանդ է կապում փեսայի վզից: Չարը խափանելու նպատակով էլ, փեսայի

մայրը մի կտոր թել է գցում մսացուի արիւնի մէջ, շաղախում և ապա պահում մինչև առագաստ մտնելը:

Հարսանիքը նստելուց մի օր առաջ աղջկայ տուն են ուղարկում մսացուն և խոստացած խմիչքեղէնները, ինչպէս և՛ հարսնացուի մօր կաթի իբրև վարձ, թանկագին խալաթ: Հարսանիքն արդէն սկսուեցաւ. պար եկողների երակները եռում են՝ էլ հանգստութիւն չեն տալիս փողհարներին. այդպէս շարունակում է մինչև լաւ մթնանալը: Կազմում է և՛ մականների խումբը. թագաւորը, հանդերձը օրհնելուց յետոյ, հագնելով իւր հարսանեկան շորերը, զուռնա—դըհօլով, ճրագները վառած, մանաւանդ «կեջ» ծառի կեղևը և «կէնիի» ծղանները, գնում է խաչեղբօր տուն հրաւիրելու: Տուն մտնելով համբուրւում են, սկսում են միմեանց կենաց խմել, պար գալ և ապա՝ խաչեղբայրը, թագաւորի և մականների առաջ թուրը կապելով, գալիս են նոյնպիսի ուրախութեամբ թագաւորի տուն, ուր ուրախութիւնները անընդհատ շարունակում են: Թագաւորը, խաչեղբայրը և մականները նստելով թախտի վրայ, կանչում են սափրիչին բոլորի երեսները վայր անելու: Երբ թագաւորի երեսի կէսը վայր է անում, չի շարունակում, մինչև որ խաչեղբօրից խալաթ չստանայ: Այդ գիշեր ընթրիքի են հրաւիրում գիւղի բոլոր մեծամարդոց, ուտում-խմում են և քէֆ անում զուռնայով: Ուրախութիւնն աւելի է սաստկանում, երբ հաւաքում են հարսանքատուն սարերից և ձորերից տաւարածները, որոնք նոյնպէս մասնակցում են ընդհանուր պարերին, խաղալով ինչպէս կենդապարեր, այնպէս և՛ զօփի. երբեմն և կոխ են բռնում միմեանց հետ երկու—երկու հոգի, բոլորը զուռնայի ներգաշնակութեան տակ: Առաւօտեան արդէն պատրաստւում են «հարսնառ» գնալու. բոլորեքեանք ձիաւորւում են և ճանապարհ ընկնում դէպի հարսանք գիւղը. շատ քշում են ձիանքը, և ատրճանակներ արձակում մականները, որոնք իբրև թիկնապահներ են հանդիսանում թագաւորի և թագուհու համար: Հասնելով հարսնետուն, փոխադարձ բարևները ստանալով, հրաւիրւում են

ներս. շատ անգամ դեռ տուն չմտած՝ լինում են և՛ կռիւներ, պատճառ բերելով, թէ փեսան խոստացած փէշքաշները չի բերել կամ թէ՛ պակաս է: Նստելով պատրաստած թախտի վրայ և փոքր ինչ հանգստանալով, օրհնում են հարսի հալաւը, որից յետ պաճիճներ և գուլպաներ են հագնում թագաւորին և խաչ-եղբօրն. տալիս են և՛ նորահարսի գործած քիսաներ. կապում են թագաւորի դօշից, մինչև գօտին, աղլուխներ: Հալաւը տանում են և հագնում հարսին, որը նոյնպէս տղայի տանից է հարսանքաւորի հետ բերուած. այդ հագնում են ջահէլ կանայք և օրիորդներ, իսկ գօտին միայն կապում է խաչ-եղբայրը, որը, նոյնպէս երեսուտ եսնուկ տալով, ասում է «առջինեկը տղայ ըլի»: Գօտին կապելուց յետոյ հարսին տանում են թագաւորի մօտ, ուր միմեանց բարևելով, աղջկայ կամ հայրը, կամ մօտիկ ազգականը, ձեռք ձեռքի տալով, օրհնում է և ասում՝ «ծըլիք ու ծաղկիք, մի բարձի ծերանաք, որդկերանց ու թոռների տէր ըլիք, դուշմանի սրտով չըլիք, չար նեաթից Աստուած ձեզ հեռու պահէ»: Օրհնանքից յետոյ գնում են, զուռնա-դըհօլ «ծելով՝ եկեղեցի. առաջ գնում է խաչ եղբայրը, յետոյ՝ թագաւորը, և յետոյ՝ հարսը. իսկ սրա երկու կողքին էլ լինում են հարսնեղբայրը և հարսնաքօյրը. դրանց չեղած ժամանակ՝ մօտիկ ազգականներից են լինում և նոյն պաշտօնը կատարում: Պսակ գնալու ժամանակ մականների ամենամեծ զգուշութիւններից մէկն և՛ այն պէտք է լինի, որ նրանք թագաւորի և հարսի արանքով թօյլ չտան մարդ անցկենալու, որովհետև դժբաղդութեան վատ նշան է այդ: Եկեղեցում պսակը վերջանալուց յետոյ, նոյն կարգով վերադառնում են դարձեալ հարսի տուն, արձակելով հրացաններ և ստրճանակներ: Տուն վերադառնալիս՝ ճանապարհին նորասուսակների առաջ պար են գալիս ցանկացողները, նուէր են բերում փոփրիս կոչուած ծառը, որը խաչեղբայրը տալիս է մէկ լաւ պար եկողի, որ ձեռքին բռնած մինչև տուն իրանց առաջ պար գայ. փոփրը հայերի՝ ամենահին մագաւնելից մէկն է, որին այժմ փոխարինում է նորամուտ «տօնա-

ծառը»։ մեր հայերի գործնական փոփոխ բառը աւելի իմաստալից է և նշանակութիւն ունեցող։ «փոփոխ» հին «փոփոխ» բառի աղաւաղումն է, որ նշանակում է զանազանակերպութիւն։ և՛ արդարեւ՝ այդպէս էլ է։ մէկ բարակ, վերեւի ծայրը սուր, ճիւղտի կողքերին տնկած են մանր ճղներ և շիւեր, իբրեւ ծառ։ ճղների և շիւերի վրայ, ինչպէս և՛ ծառաբնի գլխին՝ ցցում են կամ խնձոր, կամ սերկեւիլ, կամ տանձ, զրանց չճարուած ժամանակ՝ ներկած ձու և ալյն, իսկ ճղների տրանքներով փաթաթում են շարուկներ՝ կամ չամիչ, կամ սիմինդրի և կամ ալլ պատրաստած մրգեղէններ։ կրպցնում են և՛ փոքրիկ մոմեր։ Նորապսակները երբ տուն են վերադառնում, այդ փոփոխ լանձնում է խաչեղբօրը, որը և պատուանդանի վրայ է ցցում և թագաւորի առաջ գնում, մոմերը վառել տալով։ Նանապարհին իրանց քաջութիւնը ցոյց են տալիս և՛ կոխ բռնողները—փահլւանները, որոնցից յաղթողը խալաթ է ստանում խաչեղբօրից։ միքանի մարդիկ էլ չոքում են նորապսակների առաջ՝ դռների շէմքով անցնելիս՝ և խնդրում են իրանց փող բաշխել։ Հարսանիքը որ ճանապարհով գնում է, այնտեղի բարեկամ տնուկները նորապսակների առաջ բերում են սինիով ձուաձեղ և լոշ, որից բաժին վերցնելով թագաւորը և խաչեղբայրը, մնացածը անցնում է մականների։ Այստեղ աղջկայ բարեկամները տալիս են և իրանց նորապսակ աղջկանը ընծայ՝ կամ շալ, կամ պղնձեղէն ամաններ և ալյն։ նոյնպիսի ընծաներ տալիս են բարեկամները և՛ տան դռանը։

Հասնելով տուն, նորահարսին տանում են կանանց դուռը, իսկ թագաւորը և միւսները բազմում են թաղթի վրայ։ Երեկոյեան հացի ժամանակ թագաւորը ոչիչ չի ուտում, մինչև որ աները կամ աւելի մօտ ազգականները «բերան բացէք» չխոստանան։ աները խոստանում է կամ ձի, կամ կով, կամ փեթակով ճանձ, կամ արծաթեղէն և ալյն, ապա բերում են ձուաձեղ, կամ թէ՛ ուրիշ ազիզ կերակուր թագաւորի համար։ Հացից լեռոյ էլ ուրախութիւնը զուռնայով շարունակում են մինչև լոյս և ապա պատրաստութիւն են

տեսնում տղայի տուն գնալու: Ամենից առաջ բերում են հարսի բաժինքը *), որը միառմի զուռնաչին յիշում է բարձր ձայնով և ասում «շէն կենայ բարեկամը, տուել ա այս ինչ բանը» և այլն—գինը տասնապատիկ աւելացնելով. ներկայ եղողներն էլ պատասխանում են՝ «շնորհաւոր ըլի»: Երբ բոլորը միառմի ցոյց են տալիս, ապա դարսում են մափրաշների մէջ, բեռ կապում և ուղարկում թագաւորի տուն: Նախապէս թագաւորի հալը կամ մօտիկ ազգականը փէշքաշ է տալիս այն մարդուն, որը դարսած բաժինքի վրայ նստում է և թող չի տալիս բարձել—մինչև իւր ընծայ ստանալը: Բաժինքից առաջ մի լաւ ձիաւոր են ուղարկում տղայի տուն իմաց տալու հարսանիքի գալը, որի համար և՛ թագաւորի տանը համբաւաբեր մականի ձիու ականջից մի աղլուխ—խալաթ են կախ անում. այդ համբաւաբերին ասում են «աղուէս»: Ծանապարհ ընկնելու համար երբ պատրաստւում են, ապա փողհարն դուրսը իւր «տարան հայն» է գլուում և լացացնում աղջկայ ծնողներին և ազգականներին ու բարեկամներին, որոնք հերթով գալիս են և նրան բարիերթ մաղթում. հարսի հետ գնում է փեսայի տուն միայն հարսն-եղբայրը: Ծանապարհ ընկնելով՝ մականները սկսում են այստեղ ևս ձի խաղացնել և իրանց «հունարը» զանազան կերպ ցոյց տալ: Երբ հասնում են գիւղի մօտ՝ կրկին զուռնան ածել են տալիս և՛ ձի խաղացնելով՝ գնում են եկեղեցու դուռը, ուր՝ իջնելով՝ մտնում են եկեղեցի, համբուրում ուրբ պատկերները և ապա կարգով, ինչպէս պսակի ժամա-

*) Բաժինքը լինում է. — խալիչայ, ջէջիմ, ձունձ, թաղիք, ձիու ղջարի ու երիչին, հարսին տեղաշոր, մափրաշ, խուրջին, ջուալ, թոփրայ, աղաման, սանրաման, պաճիճներ ու պաճիճակապեր, գուլպաներ ու տոլաղներ, թութունի ու փողի քիսաներ և քաշիկ: Արծաթի բաղեայ, արծաթի հազար փէշայ, արծաթի գինու թաս, արծաթի քամար, բոլինբաղ և թեի բոժոժներ: Պղնձէ ամանեղէններից—ջրի կուժ, պղինձ, ունկանի, բաղեայ, կովկիթ, սինի, ջրի թաս ու տոլչայ, մաթլաքաներ—մեծ և փոքր: Նախելով կարողութեանը, պալմաններին, գրաճներիս տեսակները լինում են շատ և քիչ:

նակ, ոտով փեսայի սուռն դառնում. այս ոտադարձի ժամանակ էլ այնպիսի պարեր, կոխեր, ձուռածեղներ և ընծաներ են լինում, ինչպէս աղջկայ գիւղումն միայն այստեղ ընծայ տըռուղներ աւելի են լինում, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ հարսանիքը դուռն է հասնում, ուր թագաւորի մայրը գալով՝ համբուրում է հարսին ու որդուն և՛ արծաթի թասով շարքաթ խմեցնելով, ապագայ կեանքի քաղցրութիւն մաղթում ու ընծայ տալիս: Ընծայ է տալիս և՛ հայրը, համբուրելով հարսի ձեռը. բարեկամներն էլ նուիրում են փող, արծաթեղէններ և պղնձէ ամանեղէններ: Երբ հարսը կոխում է տան շէմքը, բերում են լոշ հացեր, որոնց նա տան չորս կողմի վրայ շարտում է, առատութիւն մաղթելով: Տուռ մտնելով՝ հարսին տանում են կանանց դասը, իսկ թագաւորը և միւսները հանգստանում են թաղթի վրայ:—Այստեղ էլ հարսը չինքստում, մինչև որ նստելու խալաթ չէ ստանում թագաւորի մօտիկ ազգականների մէկից:—Գալուն պէս թեթև հաց են ուտում, իսկ մթնանալուն՝ նստում են երեկոյեան ընթրիքի, որին հրաւիրում են դարձեալ գիւղի մեծամարդոց: Երեկոյեան հացի ժամանակ նորահարսը պարտաւոր է թեփշու մէջ միրգ — «մազայ» ուղարկել թագաւորի և խաչեղբօր համար, որոնք և՛ ստիպուած փոխարէնը հատուցանում են, որի համար՝ նոյն թեփշու մէջ դնում են մէկ խնձոր և վրան ցըցում շատ սպիտակ փողեր և ուղարկում հարսին: Քէֆը տըղայի տանը աւելի է տաքանում, քան թէ՛ աղջկայ տանը. գինին հազարփեշաներով և քրեղաններով է դատարկւում. երբ կառավարիչը հատած գաւը լցրած բերել է տալիս, բարձր ձայնով նոյնը իմացնում է բոլորին, ասելով՝ «հազար բարի ջամհաթի», որի պատասխանը տալիս են բոլորը միաբերան—«հազար բարու տէր ըլիս»: Հացից լետոյ սկսում են դարձեալ պարել և կոխ բռնել: Պարում են աւելի հարսներ ու ազափ աղջիկներ, որոնց հանդիսականները, ըստ ցամկուլթեան, տալիս են «շաբաշ»,—որը կապում են գլխին գցած թաշկինակից կամ լաչակից: Հարսանիքի գալու երկրորդ օրը մինչև ճաշը, թագաւորը քահանայի ու մականե-

րի հետ գնում է գերեզմանատուն և օրհնել է տալիս իւր հին ու նոր ննջեցեալների գերեզմանները ու ապա «Թագաւորահորա» գնում, որի համար բաւականին հեռու տեղ մէկ ցցի վրայ խնձոր են տնկում, որը Թագաւորը պէտք է հրացանի գնդակով տեղից թռցնէ. եթէ այդ բանը Թագաւորին չի յաջողում, ապա վերջինս՝ կրկին նշան դնելով՝ հրացանը տալիս է մականներից մէկին, ում և՛ ցանկանում է. «տրումն խփողը» Թագաւորից խալաթ է ստանում: Տուն վերադառնալով՝ «Թագվէրէքն» են կատարում և Թագաւորի ու Թագուհու գլխից Թագը վերցնում, որով և՛ հարսանիքը վերջացած է համարւում: Միայն երեկոյեան Թագաւորը առանձնապէս կրկին հրաւիրում է խաչեղբօրը և մականների իրիկնահացի, ուր միմեանց կենացներ են խմում և երջանիկ օրեր մաղթում:

Գրիգորիս քահանայ Երզնկեանց.

Վ Ա Ր Ա Ն Դ Ա ^{*)}

Խմբագրեց Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ.

ՆՁԱՆԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐ

Նոր-տարի.—Վարանդայի գիւղերում նոր տարին գրեթէ բոլորովին չի տօնուում: Բագուից վերադարձածները միայն այցելում են միմեանց և իրենց բարեկամներին ու նրանց նոր տարին շնորհաւորում: Շուշում, ընդհակառակը, բոլոր քաղաքացիները միմեանց փոխադարձ այցելութիւններ են տալիս, խմբովին գնում են սուաշնորդի և գաւառապետի մօտ, նրանց նոր տարին շնորհաւորելու:

Ժնոմնդ եւ Զրօրհնէք.—Խթման նախընթաց օրը, յունուարի 4-ին, ամեն տուն սլատրաստում է «դովլաթ-կըրկենէ», ձիթով կամ բաքմազով պատրաստած մի մեծ կարկանդակ, մէջը մի դրամ, կամ մի լոբի և կամ մի սիսեռ դրած: Այս նշանը կոչւում է «դովլաթ» (բաղդ): Նոյն երեկոյին, ընթրիքից յետոյ տան բոլոր անդամները համախմբւում են և տան տիկինը հանդիսաւոր կերպով կտրում է կարկանդակը, բոժիկներ հանելով բոլոր ներկայ և բացակայ անդամներին, օջախին, օտարին և կենդանիներին: Ուրախութիւնը շատ մեծ է լինում, երբ դովլաթը դուրս է գալիս օջախի բաժ-

^{*)} Տես Ազգագրական Հանդէս Բ. գիրք եր. 4—244.

նից, որովհետեւ զրանից գուշակում են, որ այդ տարի ամբողջ գերդաստանը, օջախը, բախտաւոր, «գովլըթուոր» պիտի լինի: Իսկ եթէ օտարի բաժնի միջից է դուրս գալիս, տխրում են, համոզուած լինելով, որ տան գովլաթը օտարին է անցնելու: Ուրտխանում է նաեւ այն անդամը, որի բաժնի միջից դուրս գալով գովլաթը՝ աւետում է նրան ապագայ բախտաւորութեան մասին:

«Գովլաթ» կորիզը ձգում են տան մի անկիւնում, որ միշտ մնայ, իսկ եթէ դրամ է՝ երբէք չեն ծախսում և քրտակի մէջ խնամքով պահում են:

Հետեւեալ օրը շատերը ծոմ են պահում: Երեկոյեան «Գանիէլ» ասողը մեծ գովասանքների է արժանանում և իւր ծնողներից նուէրներ ստանում: Ժամերգութիւնից յետոյ շատ շուտով ցրւում են տները և ընթրում, ուտելով ձուկ և փլաւ, որը պատրաստում են անպատճառ կարագ իւղով: Ընթրիքից յետոյ գրագէտ երեխաները շրջում են տները և «Աւետիս» ասելով՝ նուէրներ ժողովում:

Գիւղացիները հաւատում են, թէ այս գիշերուայ ընթացքում գետը մի քանի րոպէ կանգ է առնում, ուստի և՛ առաւօտ շատ վաղ հարսներն ու աղջիկները գնում են գետից ջուր բերելու, յուսալով հանդիպել կանգնած միջոցին, երբ արուած ամենայն տեսակ խնդիր անմիջապէս կատարւում է:

Յէս օրին, երբ քահանան կատարում է Քրիստոսի մըկրտութեան խորհուրդը, եկեղեցու մէջ հրապարակով աճուրդի է դրւում քաւորութեան պաշտօնը և նա է դառնում քաւոր, որը ամենից աւելի է վճարում:

Բազմութիւնը վրայ է թափւում մկրտութեան կաթսայի վրայ և սրուակներով ջուր վերցնում, խմում, ճակատին ու կրծքին քսում, ձեռները, ամանները լուանում և ջուրը լցնում օճախի կամ թոնրի մէջ:

Նոյն օրը, ինչպէ՛ս և նախընթաց երեկոյին, քահանան շրջելով տները, օրհնում է և նշխարներ բաժանում, ստանա-

լով 15—20 կոպէկ: Նշխարներից մի կտոր դնում են ազա-
քսակի մէջ, որ աղը «բարաքեաթով» լինի:

Սուրբ Սարգիս.—Առաջաւորաց պատին վարանդացիները
«Խաշլին կամ սուրբ Սարգսին պանն» են կոչում: Այս միջո-
ցին շատերը միտում են մնում, այսինքն օրը միայն մի
անգամ, կէսօրին են հաց ուտում: Շատ յաճախ եկեղեցի են
գնում, մոմեր վառում և զգուշանում գլուխ լուանալուց և
լուացք անելուց, ողովհետև անողները կուռչին, կտրաքուին:

Ուրբաթ օրը փոխինդ են մտղում, լետոյ շաքարով, կամ
մեղրով և կամ բաքմազով շաղախում և փոքրիկ, կոլորակ
շինում և բաժանում տան անդամներին: Չափահաս տղանե-
րն ու աղջիկները առաջին կծած պատառը բերաններից
հանում, կրկին կոլորում և պահում են իրենց մօտ, որպէս-
զի հետեւեալ առաւօտը վաղ, առանց մի որևէ մարդու հետ
խօսելու՝ դնեն կտուրը և գուշակութիւններ անեն: Եթէ
թռչունը վերցնի և տանի մի որևէ կտրի վրայ ուտի՝ այն
տնից է լինելու հարսնացուն կամ փեսացուն: Իսկ եթէ թռ-
չունը վերցնելով այդ պատառը միւսնայն կտրի վրայ ուտի,
այդ նշան է, որ չպիտի ամուսնանան:

Նոյն ուրբաթ գիշերը մի ափսէի մէջ փոխինդ են մա-
ղում, վերան խաչ քաշում, դնում դռան լետուր, մաղը վը-
րան կոնթիւում և մի վառած մոմ մօտը դնում, որպէսզի
ս. Սարգիսը իրենց այցելելիս ձիու պայտի հետքը մնայ փո-
խինդի վրայ:

Հետեւեալ շաբաթ օրը այդ փոխինդով խաշիլ են պա-
տրաստում և ուտում:

Ս. Սարգսի մասին կան շատ աւանդութիւններ, որոն-
ցից լիշենք մինը:—

Մի անգամ մի աղջիկ իւր ծննդկան մօր մօտից հեռա-
նալով գնում է զրկիցի մօտ կրակ բերելու: Վերադարձին
դուռը փակ է գտնում և ականջ դնելով լսում է մի ձայն,
որ ասում էր թէ նորածին երեխան մեծանալիս երբ կամե-
նայ ամուսնանալ, ձուկ դառնայ և ջուրն ընկնի: Աղջիկն իս-

կոյն հասկանում է, որ այս ձայնը այն հրեշտակինն էր, որ եկել էր երեխայի ճակատի գիրը գրելու:

Երբ երեխան մեծանում է և հասնում են ամուսնութեան օրերը, այս քոյրը պահում է ս. Սարգսի պատը և ջերմեռանդութեամբ աղօթում նրան, որ փրկէ իւր եղբօրը և թոյլ չտայ ձուկ դառնալու: Ս. Սարգիս լսում է նրա ազախքը և ինքը գալիս խաչեղբայր է դառնում այդ տղային: Երբ հարսը բերում են, մի գետից կամենում են անցնել. իսկոյն ս. Սարգիսը հեծնում է փեսացուի գաւակը և ամուր գրկում նրան, որ թոյլ չտայ ձուկ դառնալու, սակայն չի լինում. տղան, հէնց որ գետի մէջտեղն են հասնում, ձուկ է դառնում և ընկնում ջուրը: Այսպէս՝ ճակատի գիրը ոչ միայն մարդիկ, այլ և սրբերը, հաստատում է ժողովուրդը, չեն կարող խափանել:

Բարեկենդան.—Առաջաւորաց պատից մինչև Մեծ պատը վարանդացիների համար բարեկենդան է համարւում, և քէֆն ու ուրախութիւնը գնալով սաստկանում են: Վերջին շաբաթը բուն բարեկենդան է, և այս օրերում ոչ միայն ուրախութիւնը, այլ և կերակուրների թիւը գնալով աճում է. այսպէս՝ պահանջւում է՝ որ երեքշաբթի օրը երեք, հինգշաբթի՝ հինգ, շաբաթ՝ եօթը և կիրակի՝ 12 տեսակ կերակուր լինի: Ամբողջ գիւղը զանազան խմբեր կազմած՝ զուարճանում է. այստեղ երեխաների խմբերը վէզ են խաղում, այնտեղ աղջիկների խումբը ճլրթի մէջ ձօճում է, մի քիչ հեռուն երիտասարդները «լախտի», «տարատութ», «առտուրմա» և այլ խաղեր են սարքում, գօտեմարտում, հրացան արձակում, աշխատելով նշանին դիպցնել և այլն: Մի ուրիշ տեղ մի խումբ նստած ուտում է և խմում, բզաւում ու երգում: Գիւղի կենտրոնումն էլ դաւուլ զուռնան է ածում և շատերին պար ածում: Այսպէս անցնում են այս օրերը մինչև որ գալիս է կիրակի օրը. այս ժամանակ երիտասարդների խմբերը միանում են, մի ճարպիկի հագցնում ցնցոտիներ, վերայից ոսկոռներ, հին սրեր կախում, մի հրացան ձգում ուսովը, գլխին մի հին, գզգզուած գլխարկ ծածկում, երեսը

մրոտում, նստեցնում մի էգ էշի վրայ, և «բէակը կամ էշակ պարոնը գալիս է հահ, ճամփայ բացէք» բղաւելով՝ դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ ման ածում տնէ տուն, հազարաւոր ծամածուլութիւններ, սրախօսութիւններ անում, ամեն տնից գինի, կերակուր, դրամ հաւաքում և ապա, երեկոյեան մօտ, խմբով նստում և քէֆ անում:

Նոյն երեկոյին մօտիկ բարեկամները ի միասին հաւաքուած են անցկացնում գիշերը, միասին ուրախանալով և ուտելով իրենց տներից բերած ուտելիքներն ու կերակուրները: Երբ անչափ ուտում են ու խմում, «փակում են իրենց բերանները ձուով», այսինքն ամենից վերջը ձու են ուտում, որպէսզի զատկին էլ ձուով բանան: Յետոյ երիտասարդները դուրս են գալիս և հրացաններ արձակում, որպէսզի մեծ պասը շուտով անցնի: Ապա յօգնած ու հարբած՝ ընկնում են ու խոր քնում:

Տեսողնընդառաջ. — Այս տօնը տեղական բարբառով կոչւում է դռդռաջ:

Երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին նշանած տղաների բերած ցրտնու ճիւղերով խաչաձև խարոյկ են պատրաստում: Քահանան ժամաւորների հետ միասին դուրս է գալիս եկեղեցուց և միքանի աղօթքներ կարգում: Այս միջոցին երիտասարդները վառուած մօմերով վառում են խարոյկը: Ծերունիներն ու պառաւները աւելի ջերմեռանդութեամբ շարունակում են աղօթել: Բազմութիւնը ամենայն հետաքրքրութեամբ դիտում է ծուխը, որովհետև հաւատում է, որ միայն այն կողմի արտերը լաւ պիտի բուսնեն, որ կողմը որ ուղղւում է ծուխը:

Երբ խարոյկը հանգչում է, խանձողները խլխլում են և տանում տները, որպէսզի նրանով վառեն ճրագն ու կրակը և յետոյ դնեն հաւաքնում, որ հաւերն աւելի յաճախ ձու ածեն:

Եւ երբ մեծերը քաշւում են, տղաներն ու աղջիկները վերցնում են մոխիրը և դէպի վեր շաղ տալիս ու դիտում,

թէ որ կողմն է ուղղուում, յուսալով որ այն կողմից պիտի լինի սպասած հարսնացուն կամ փեսացուն:

Զբերք կանայք էլ աշխատում են երեք անգամ թուշել խարոյկի վրայից, որպէսզի երեխայ ունենան:

Մեծ Պատ.— Առաւօտեան վաղ հարսներն ու աղջիկները վեր են կենում և անխօս վազում դէպի աղբիւրը, ջուր բերում, տղաներն էլ գնում են փայտ կամ քար բերում, որովհետեւ հաւատում են, որ եթէ բան բերեն տուն, տունը «բարաքեաթթու» կլինի:

Պառաւ նանն էլ մի սոխի վրայ 7 փետուր ամրացնելով՝ կախում է հերթիկից, որ թէ երեխաներին վախեցնէ պատ պահելու, և թէ իբր մեծ պատի օրացոյց ծառայի, որովհետեւ ամեն կիրակի երեխաները մի փետուրը պոկում են:

Մի քիչ յետոյ երեխաները մի-մի խնձոր ձեռներին գրնում են իրենց մեծերին մեծ պատը շնորհաւորելու և տալիս են նրանց խնձորները. սրանք էլ փոխադարձաբար մի որևէ միտք են ընծայում:

Եւ մինչդեռ կանայք զբաղւում են տան ուտիսաւոր ամանները լուալով՝ տղամարդիկ գնում են տանուտիրոջ, քահանայի և մօտիկ բարեկամների մեծ պատը շնորհաւորելու:

Կէս օրին մօտ երիտասարդները ձիեր նստած դուրս են գալիս մի հարթ տեղ և մականախաղ (չիլիթ) խաղում:

Երեկոյեան մօտ միայն Խաչմաչ գիւղում մի էջ են թամբում, մի կին նստեցնում վերան, երեսին մուր քսում, դառուլ գուռնայի առաջնորդութեամբ շրջեցնում տնէ տուն և դրամ հաւաքում: Յետոյ այս դրամը պահ են տալիս, որ գատիկն մատաղ անեն: Այս սևերես կինը ներկայացնում է մեծ պատը և նրան պատուով շրջեցնում են, որպէսզի մեծ պատը առանց փորձանքի անցնի:

Մեծ պատի առաջին շաբաթը ապաշխարութեան օրեր համարելով՝ ծանր գործերով չեն զբաղւում. այսպէս՝ կանայք ճախարակ չեն մանում, կար չեն անում, շալ չեն գործում և այլն: Երկրորդ շաբաթի առաջի երեք օրն էլ զգուշանում են ծանր աշխատանքներից, երկուշաբթին «գալլ

կերածի և կատաղած շան», երեքշաբթին «սել (հեղեղ) տորածի» և չորեքշաբթին «կայծակ խփածի» օր համարելով: Այնպէս որ՝ եթէ չզոուշանան և երկուշաբթի օր ծանր գործանեն, գալլը կուտէ դրանց երեսաներին և կամ կատաղած շունը կկծէ դրանց և այլն:

Ժաղկազարդ. — Ծաղկազարդ բառը գիւղացիների բերանում աղաւաղուելով դարձել է «Զըրգարդար»: Սոյն երեկոյին շատ գիւղերում աղջիկները ձեռքերին հինայ են դնում, իսկ տղաները պատրաստում են ճըռուան և չըխ չըխ կան *): Պառաւներն էլ իրենց հարսերի և թոռների համար մոմեր են շինում, միեւնոյն մոմի վրայ ուրիշ բարակ մոմեր ամրացնելով:

Երբ այս բոլորը պատրաստում են, փոքր ինչ քնում են: Կէս գիշերին մօտ երիտասարդները վեր են կենում, բահ ու թի վերցնում և գնում երկու ուռենի արմատից հանում և առանց մի ճիւղ կտրելու տանում եկեղեցու բակը: Այս ժամանակ երեսաներն էլ հաւաքւում են այդտեղ և սկսում իրենց ճռուանով ու չըխ չըխ կանով այնպիսի աղաղակ բարձրացնել, որ ամբողջ գիւղն զարթնում է և եկեղեցի շտապում: Երիտասարդները վազում են դէպի քահանայի տան հերթիկը և շտապեցնում, որ գալ: Քահանան գալիս է, խրվում են զանգակները և բազմութիւնը միմեանց հրելով թափւում է եկեղեցի: Ուռենիներից մինը տանում եկեղեցու մէջ մարդկանց, միւսը կոնանց կանգնելու տեղում կանգնեցնում են: Անմիջապէս բոլոր ժամաւորները իրենց ձեռի երկու զոյգ մոմերից մի զոյգը ամրացնում են ծառերի ճիւղերին և վառում: Երեսաներն էլ ծառերը շրջապատած՝ ճըռուանն ածում: Եւ երբ քահանան օրհնում վերջացնում է ուռենին, անմիջապէս բոլորը յարձակւում են այս ծառերի վրայ, մի

*) Սրանցից առաջինը նոյն է, ինչ որ ջաւախեցունը, (Ազգ. Հանդէս բ. եր. 269), երկրորդը մի համեմատաբար երկար տախտակի երկու կողմերին հաստ թելով ամրացրած երկու փոքրիկ տախտակներ են, որոնք խփուելով միջի փայտին՝ չըխկ, չըխկ ձայն են հանում:

կողմից մոմերը հանգցնում, միև կողմից ճիւղերը կտրտում և միմեանցից խլիւլում: Այս ճիւղերը տանում տնկում են, որ շուտով արմատ բռնեն:

Մի ճիւղ էլ կանաչք վերցնում պահում են, որպէսզի խնոցի հարելիս նրա պոնք-ից (ծակից) կոխեն խնոցու մէջ և տեսնեն, թէ կարագն արդէն եղել է, թէ ոչ: Այս ճիւղը կոչւում է «խնց տեսի»:

Ժամասացութիւնը աւարտելուց յետոյ կանաչք գնում են գերեզմանատուն, համբուրում իրենց ննջեցեալների գերեզմանները և մի-մի զոյգ մոմ վառում: Այս ժամանակ նոր սկսում է արշալոյսը բացուել և այս բազմաթիւ մոմերը մը-թուլթեան մէջ փայլելով մի գեղեցիկ տեսարան են ընծայում:

Չարչարանաց շաքաթ. — Չորեքշաբթի օրը, որ չիք չորեքշաբթի է կոչւում, Շուշեցիները գնում են Շուշու Քամու խոչը ուխտ: Գիւղերում կանաչք դնում են տան կտրին երկու քար, մինը որպէս բարութեան, միւսը որպէս չարութեան նշանակ: Հետեւեալ օրը մի երեխայի ուղարկում են, որ գնայ նրանցից մինը բերէ: Եւ նայելով թէ ո՞րն է բերել, գուշակում են, թէ տունը «բարի՛ն է վերցնում, թէ չարը», այսինքն թէ գերդաստանը այդ տարին երջանիկ թէ թըշուառ օրեր պիտի անցկացնի:

Նոյն օրը աղջիկները խաշխաշ հարելու քտրը քսում են գետնին և ասում.

«Ձիք, չիք, մոկնը չիք.

Ձիք, չիք, լուն չիք.

Ձիք, չիք, կարիճը չիք.

Ձիք, չիք, չարակամը չիք.

Ձիք, չիք, օձը չիք» և այլն:

Այս ասելով նրանք կարծում են, որ այս բոլոր լիշաճները պիտի չքանան:

Հինգշաբթի օրը կանաչք խնոցի են հարում և կարագ պատրաստում. երեկոյին երբ երեցփոխը զանգը խփում է, գալիս կանգնում է մի բարձր կտրի վրայ և հրաւէր կարդում տանտիկիներին, որ օրհնելու համար իւր բերեն: Կա-

նայք էլ մի-մի գունտ կարագ առած գնում են եկեղեցի և տալիս երեսփցխին: Սրանից մի փոքր մասը օրհնում են, մնացածը ուղարկում քահանայի տունը: Ուտնալուային քահանան լուանում է բոլոր ծերունիների ոտները և կանանց, չափահասների ու երեխաների աջ ձեռքերը և մի-մի քիչ կարագ քսում: Այս իւղը քսում են ճակատին, ձեռքին, կրծքին, աչքերին և այլն: Մի քիչ էլ ձգում իւղի կարասի մէջ, որ իւղը «բարաքեաթով» լինի:

Գիշերը մեծ բազմութիւն է հաւաքւում եկեղեցում, ուր մոմերն անցկացնելիս բաւական անկարգութիւններ են չինում: Չարածճի երիտասարդները կարում են կնքուարտող կանանց զգեստները միմեանց, ասեղ են ցցում շորերին և այլն:

Նոյն երեկոյին ոսկերիչները անխօս շինում են երկաթի մատանիներ, որ կանայք գնում և դնում են մատները, որպէսզի մութ տեղերից անցնելիս սատանաները չխփեն:

Ուրըաթ օրը կանայք մի քիչ կար են անում, որպէսզի Յուդայի աչքերը ծակեն, ծունր չեն դնում, որովհետև Յուդան է գետնին, և Քրիստոս խաչին, չեն խաչակնքում, որովհետև Քրիստոս ինքն է խաչուած:

Շաքաթ օրը շատ վաղ լուացք են տնում, կանայք փրենց և երեխաների գլուխները լուանում են և երեկոյեան մօտ մաքուր շորեր հագնում: Տանտիկիները սկսում են պատրաստել ձուկ, փլաւ և կարմիր ձուեր: Քահանան տիբացուի ձեռք մի գամբիւղ տուած ջրջում է տունէտուն՝ և օրհնում, ստանալով մի քանի կոպէկ և ձու: Երեկոյեան նախատօնանքը շատ վաղ է սկսւում: Ժամուորներից շատերը ծոմ են լինում, միքանիսն էլ գրպաններում միքանի ձու պահած: Երբ քահանան «Առէք կերէք» է ասում, իսկոյն նոյն իսկ եկեղեցու մէջ կաչում են ձուերը և ուտում: Յետոյ անմիջապէս վերադառնում են տուն, ուր իրենց պասը ձուով ու գինով բանալով՝ ընթրում են: Սովորաբար ջրօրհնէքը ճրագի լուսով (ճրուգլուսաւ), իսկ զատիկը արևի լուսով (ըրըլլուսաւ) են լուծում:

Ընթրիքից յետոյ և միւս օրը շարունակ ոչ միայն երեխաները, այլ և չափահասները ձու են կռուացնում:

Զատիկի առաւօտեան տնում են հասարակաց մատաղ: Միքանի նախաձեռնող մարդկանց գիւղացիներից հաւաքած դրամով առնում են միքանի ոչխարներ և մատղում: Մորթելուց առաջ ոչխարին երեք անգամ պտտեցնում են եկեղեցու շուրջը, աջ ականջը փոքր ինչ կտրում, օրհնուած աղուտեցնում և ապա մորթում ու արիւնից էլ միքիչ եկեղեցու պատին քսում: Երբ պատրաստ է լինում, բաժանում են բոլոր գիւղացիներին առանց խտրութեան, մինչդեռ Շուշում տալիս են միայն նրանց, ովքեր որ յատուկ այդ նպատակով նուէր տալով՝ տոմսակ են ստացել և ներկայացնում են:

Նշանած աղջիկների կերսանքը բաժին են ուղարկում իրենց հարսնացուներին և յետոյ էլ իրենք գնում նրան տեսութեան: Ծանօթ և ազգական մարդիկ էլ գնում են միմեանց զատիկ շնորհաւորելու:

Հետեւեալ օրը, մեռելոցին, ամեն մի գերդաստոն ու տելիքներ է տանում գերեզմանատուն, ուր իրենց ննջեցեալների գերեզմանների վրայ լաց են լինում և գինի, օղի խմում, իբրև «օղորմաթաս» և հաց ուտում: Երբ վերադառնում են, մնացորդները թողնում են գերեզմանների վրայ, որպէս հոգեբաժին:

Զատիկից մինչև համբարձում երեկոյեան ժամասացութիւնից յետոյ այլ ևս չեն գործում, որպէսզի «հաւկուր» չլինին, այսինքն չգրկուեն գիշերները տեսնելու կարողութիւնից: Երկրագործներն էլ ուրբաթ օրերը հերկ չեն անի, որպէսզի հասկը լաւ բուսնի:

Համբարձում.—Այս օրում բոլոր տներում կաթնապուր են եփում, և բաժանում, որպէս զոհաբերութիւն: Միքանի տներ էլ տանում արտերի մօտ են եփում այս կաթնապուրը և միքանի շերեփ շաղ տալիս արտի շուրջը, որպէսզի նախ հուռնը լաւ լինի և երկրորդ՝ կարկուտը չխփի, մորեխը չկտրի և այլն:

Վիճակ հանելու սովորութիւնը չկայ:

Լուսաւորչի պատը գալիս է ամառուայ ամենատաք ժամանակ, երբ գիւղացիները սաստիկ զբաղուած են հունձ անելով: Վարանդացիները այդ պահին «պառաւի պաս» են կոչում և պատմում են, թէ ժամանակով մի պառաւ, այդ շաբթին պաս է պահել, որպէսզի Աստուած հով եղանակ տայ, որ որդին հեշտութեամբ կարողանայ հունձ անել: Մի ուրիշ տւանդութիւն էլ ասում է, թէ այդ պատը պահուում է ի պատիւ տօն պառաւին, որ օրական մի հաց ձգելով Խոր Վիրապի մէջ՝ կերակրել է ս. Լուսաւորչին:

Վարդապետ.—Այս տօնին կոչում են «վրդեւոր»: Ժողովուրդը մեծ մասամբ ուխտ է գնում Սարուշէնի Աւետարանը, Ամարաս, Նինգի գիւղի ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Սարիբէկ և այլն:

Ժողովրդի կարծիքով այս գիշեր բոլոր սրբերի վրայ լոյս է իջնում, և ով որ տեսնի այդ լոյսը՝ ինչ-որ խնդրէ՝ կրկատարուի:

Ոմանք էլ պատմում են, թէ հոգեգալստեան բոլոր սրբերը բարձրանում են երկինք, իսկ վարդապետին կրկին իջնում իրենց տեղերը, ընդունելով լուսաւոր աստղերի կերպարանք: Եւ ով որ տեսնի նրանց իջնելիս և մի բան խնդրէ՝ անշուշտ կրկատարուի:

Նաւասարդ.—Վարանդացիները տօնում են այս տօնը՝ որպէս տարեմուտ, ինչպէս մեր նախնիքը: Նտխընթաց երեկոյին թխում են զաթաներ, կաթնահունց, «անկած» և այլ խմորեղէններ: Պատրաստում են նաև «կորկոտ» *), առաւօտեան ուտելու:

Նայն երեկոյին, երբ ամենքը իրենց տները քաշուած

*) Կորկոտը այսպէս են պատրաստում. մի կաթնալի մէջ դնում են ոչխարի իւղոտ միս, վերան կորկոտ (կճեպը հանած ցորեն) ածում, ապա մի երկրորդ շաբթ իւղոտ միս դարսում, նորից կորկոտ ածում, և այսպէս շարունակ, մինչև որ կաթնալի բոլորովին լցուի: Գետու մի քիչ աղ են ցանում, ջուր լցնում և ծածկելով կաթնալի բերանը՝ դնում թոնրի մէջ, որ մարմանդ կրակով ամբողջ գիշերը եփուի:

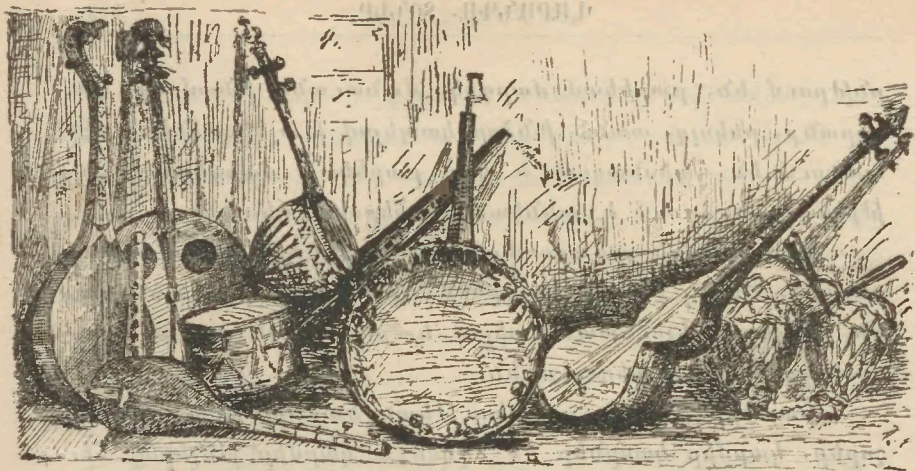
ընթրում են, բարեկամ մարդիկ, մանաւանդ խնամոնք, քա-
ւորանք, ընկոյզ, տանձ, խնձոր կապելով թաշկինակների մէջ՝
տանում են հարսնացուի և կամ բարեկամ մարդկանց հեր-
թիկից ցած ձգում և աննկատելի կերպով հեռանում:

Նաւասարդի առաւօտեան հանում են կորկոտները և
ուտում: Յետոյ մի-մի շիշ գինի, միքանի խնձոր առած գնում
են շնորհաւորելու տանուտիրոջ և քահանայի նաւասարդը,
որոնցից և հիւրասիրում են:

Շատերը ի նշան ուրախութեան ծառերի վրայ կարմիր
շորեր, կարմիր կտորներ են ձգում և կարմիր թելերով ճիւ-
ղերը կապկապում *):

Ե. Լալայեան.

*) Բացի իմ հաւաքած նիւթերից, ինձ համար տարբեր գիւ-
ղերից նիւթեր հաւաքեցին և պ. պ. Ալլահվերդեան, Վարդապե-
տեան, Յովհաննիսեան և ուրիշներ, որոնց շնորհակալութիւն եմ
յայտնում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ Ա.

ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ.

Այս յօդուածով ես մտադիր եմ, կարելի եղածին չափ ուսումնասիրել հայկական երաժշտութիւնը, խօսելով թէ եկեղեցական և թէ ազգային եղանակների մասին:

Որպէս երաժշտական եղանակները, նույնպէս և նրանց գործիքները, ինչպէս պիտի տեսնենք, զօրեղապէս կրում են արեւելեան հին և նոր ազգերի ազդեցութեան դրոշմը, սակայն դարերի ընթացքում նրանք ստացել են հայկականութիւն, կերտուելով գործածող ազգի բնաւորութեան համաձայն, ազդուելով ոչ միայն հայ ազգի զանազան կլիմայի, զանազան միջավայրի մէջ զոյացած տեմպերամենտից, այլ և այս և այն նոր ազգերի հետ ունեցած շփումներից:

Ամէնից առաջ, սակայն, հարկաւոր է մի ամփոփ դադափար տալ նուագարանների մասին:

Եթէ ընդունենք որ հայ ժողովրդի այժմեան նուագարաններից մի քանիսը կատարելագործուած կա՞մ անփոփոխ մնացորդներ են ազգային հին գործիքների, այն ժամանակ ազգային գործիքներ

պիտի համարել սանթուրը, քէմէնչան (ճիւղնուրը), սազը, փողը, ծնծղան և թմբուկը:

Հին, պատմական այդ գործիքների մասին տեղեկութիւններ սակաւ են: Լարական նուագարաններից պատմագիրները լիչատակում են քնար, ջնար, վին, տաւիղ, փանդիւռն և բամբիւռն: Անշուշտ այս նուագարանների կազմութեան նկարագրութիւնից կարելի էր որոշել թէ այժմեան որ գործիքներին են նման: Բայց այնքան թեթեւ, անորոշ նկարագրութիւններ կան նրանց մասին, որ հաստատապէս մատնանիշ անել այժմեան նուագարանների վրայ և ասել որ այս գործիքը պատմական այն ինչ գործիքն է-անհնար է: Փանդիւռնը, օրինակ, որ փոքր-Ասիական գործիք է *) և անուան էլ լունարէն (pandura), նշանակում է երեքադեան կիթառ, նման է քէմէնչէին (ճիւղնուրին) որ իսկապէս երեքադեայ կիթառ է: Բամբիւռը, որ Գողթան երգիչների գործիքն էր, ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի **) «կտրնտոցահար աղէբախ» նուագարան էր, նմանում է մեծ հաւանականութեամբ այժմեան սազին: Բայց սազը միւս կողմից, ըստ նկարագրութիւնների, պէտք է որ վինը լինի, մի ամենահին գործիք, որի կատարելագործումը թառն է և որը հնդկական ծագում ունի: Իսկական հայկական նուագարան, փշողականներից կարելի է համարել «փող եղեգնեայ», որից Հայաստանում միշտ կարելի է հանդիպել և որի անունը հայերի մէջ մինչև այժմ մնացել է «փող»:

Թողնելով հնախօսներին պատմական այդ հետազոտութիւնը, ես կզբաղուեմ հայ ժողովրդի մէջ գործածող այժմեան նուագարանների նկարագրութեամբ:

Լարական նուագարաններից՝ սազը, որպէս հին հայկական գլխաւոր գործիք, անշուշտ Հայաստան է մտել Պարսկաստանից և հետզհետէ դարձել ամենագործածական նուագարանը: Յետոյ միայն թառը, որպէս սազի աւելի կատարելագործումը և աւելի նուրբը՝ ժողովրդի աւելի բարձր դասակարգի սիրած նուագարանն է դարձել, թողնելով սազը թափառական աշուղներին և ստորին դասակարգին:

Հնդկական մի զրոյց, որ անցել է պարսիկներին, թառի ծագման մասին պատմում է հետևեալ լեգենդան:

Մի նշանաւոր երաժիշտ, չըգիտեմ ինչ մի լանցանքի համար դատապարտուած լինելով մի ռաջայից, լաջողվում է փախչել և

*) Fetis. Hist. de la musique. 4. III. 4p. 303 (լիչատակումած «Ազգ. Հանդէս». ա. գիրք. 4p. 20.

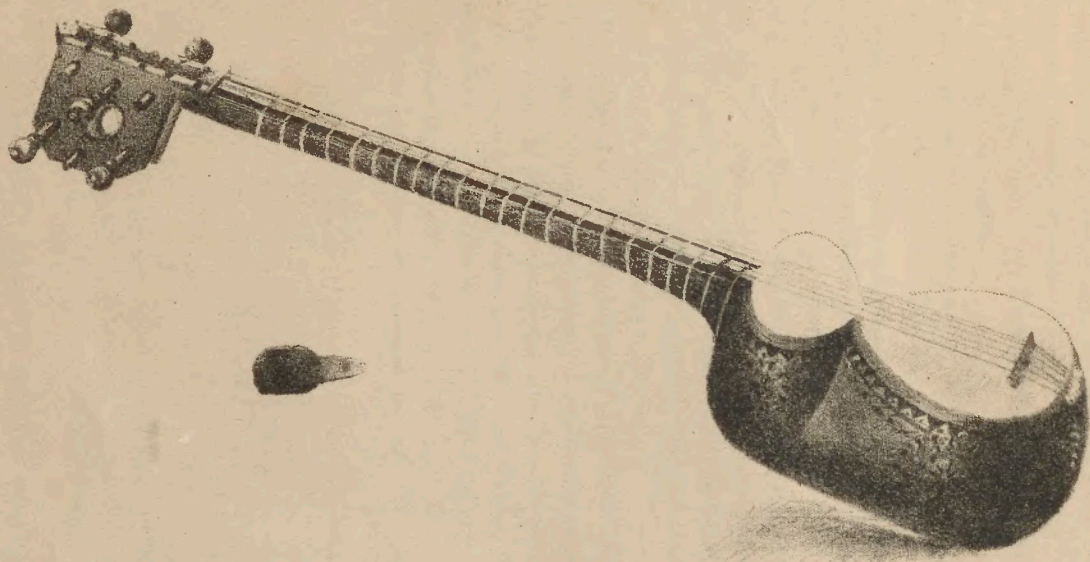
**) Յովհ. Կաթ. Պատմ. Հայոց:

ապաստանել Հնդկական անտառներում: Մի օր, երբ նա մտել էր խոր կողմերը, լանկարծ լսում է երաժշտական մի նոր գործիքի նուրբ, լուրիչ ձայն, որ կարծես իջնում էր վերևից և միօրինակ ու մեղմաձայն, երբեմն էլ ուժգին, հնչեցնում էր տարօրինակ երգ: Երաժիշտը երկար փնտռելուց լեռու, մօտենում է մի բարձր ծառի և ապշած կանգ առնում նրա ստորոտին: Անտեղ-վերեում, վազուց սատկած մի կապիկ, գլխովալր կախ ընկած ծառից, կմախք էր դարձել. աղիքները չորացած՝ մի ծայրով կպած էին մնացել կղզուկերին, իսկ միւսներով՝ իջել ողնասիւնի վրայով՝ մտել էին զանգի մէջ. և քամին սուրալով նրանց միջից, թրթռեցնում էր ու տարօրինակ ձայներ առաջացնում: Երաժիշտը մտախոհ կանգ առած, երկար դիտում է այդ բնական նուագարանը, լսում նրա, թէև միատեսակ, բայց զուրկական ու մեկամաղձիկ երգը և մտածում արհեստական կերպով շինել մի ալդպիսի գործիք: Եւ հնարում է թառը: Եւ իրաւ, թառը բաւական նման է գլխովալր դրած մի կմախքի՝ իր զանգով, ողնասիւնով և կղզուկրով:

Զրուցը սրանով չէ վերջանում: Նա այդ երաժշտին է վերադրում ոչ միայն թառի գիւտը, այլ և եղանակների կազմութիւնը, մանաւանդ մի գեղեցիկ եղանակի, որին կոչում են հագուստ պատառոտող *): Երբ երաժիշտը երկար մնալով անտառներում, կատարելագործում է իւր նոր նուագարանը, հնարում է եղանակներ, մտածում է մտնել հայրենիք, ներկայանալ ուսնալին և իւր նոր գիւտը ընծայելով նրան, իւր ներումն ունենալ: Ուսնալ ամառանոցային վրաններումն է լինում, երբ երաժիշտը ներկայանում է նրան և խնդրում որ թույլ տալ նոր գործիքի վրայ նուագելու: Խշխանը թէև կամենում էր նրան կախել տալ իսկույն, բայց զիջանում է լսել երաժշտութիւնը: Ահա նստած են բոլորը, հաւաքուել է մեծ ամբոխ և երաժիշտը թրթռեցնում է նոր նուագարանի լարերը աչքան լուրիչ, աչքան տխուր, որ բոլորը, սկսած ուսնալից մինչև լետին ծառան, արտասովում են և տխրութիւնից կտրտում իրենց հագուստը: Բայց երաժիշտը փոխեց եղանակը և սկսեց մի զուարթ, կայտառ երաժշտութիւն: Ամէնքը վեր են թռչում ու մի կատաղի պար սկսում գոհերի պէս:

--Դատարիւր, դատարիւր, գոչում է ուսնալ երաժշտին. դու այժմ աւելի վտանգաւոր ես դարձել և զօրեղ՝ քան ես. դու ալդանիծեալ գործիքովդ ընդունակ ես մարդկանց սիրտն ու միտքը գերել, քեզ

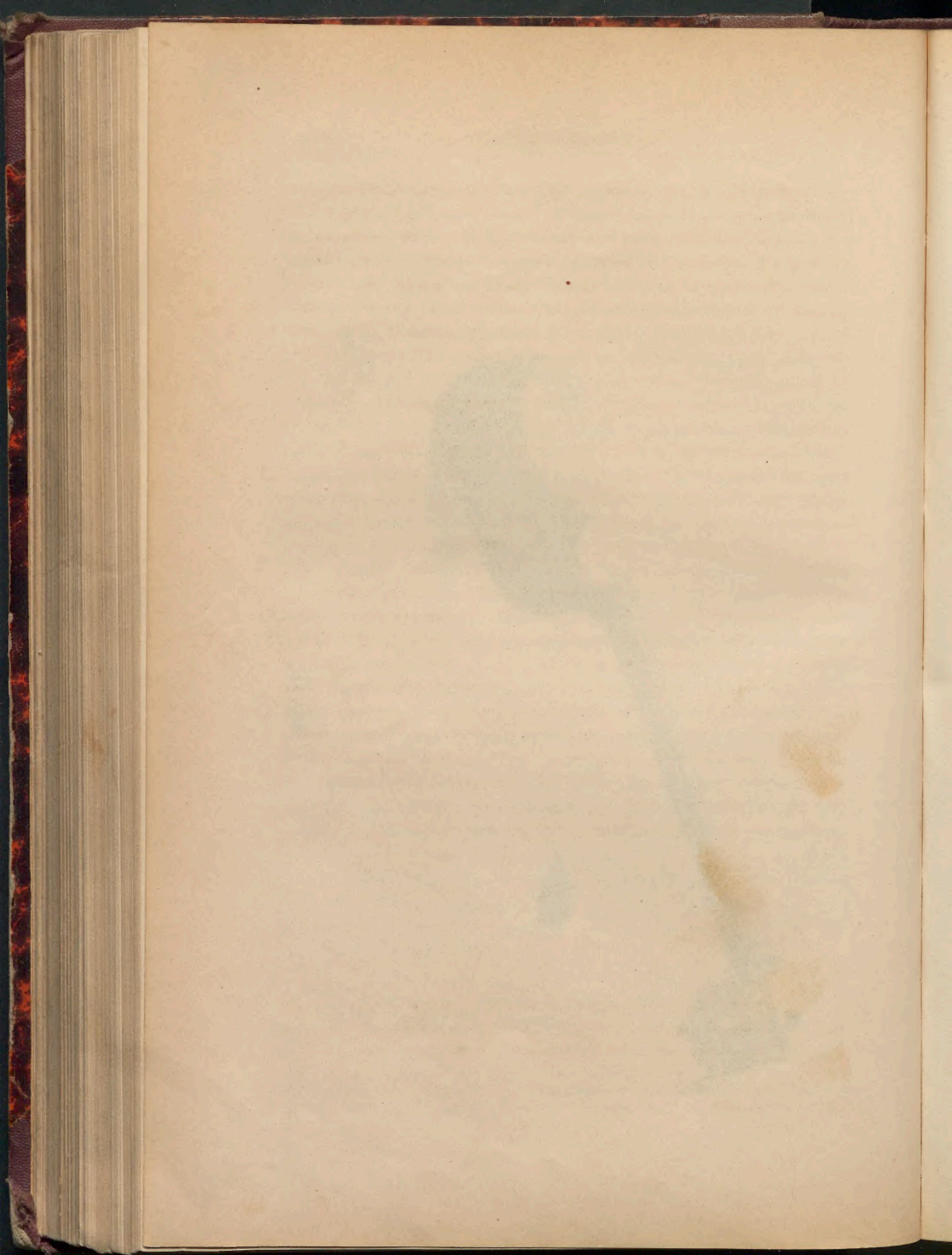
*) Պարսկերէն կոչվում է ուսնի ջէմէ դարան. ալդ եղանակի հնարողը սակայն, ըստ պարսկական պատմագիրների, համարվում է Նիզիսա երաժիշտը:

24. 1/2 *Shirazi* 1858.

Лит. Дюстерляка. Тифлисъ

Р. Г. О.

հպատակեցնել. զահիճ, իսկոյն կախել սյդ կախարդին և փշրել գործիքը...

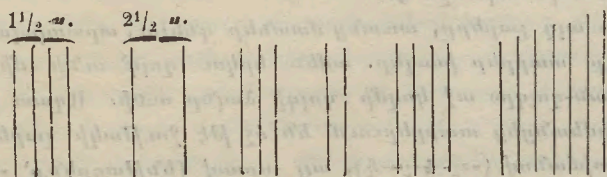
Բայց երաժիշտը իսկոյն փոխում է նուագը և այս անգամ հընչեցնում մի աչնպիսի եղանակ, որ բոլորը կարկամում են, զահիճը տեղն ու տեղ քարանում և այդպէս երաժիշտը նուագելով՝ թռնում է մի ուղտի վրայ և հեռանում դէպի անտառները: Եւ անա նստած է նա այժմ ուղտի վրայ, թառը ձեռքին և նուագում է մի աչնպիսի հղանակ, որ ուղտը քամու արագութեամբ վազում է և ոչ մի ձի չէ կարողանում հասնել նրան...

Այս զրոյցը ես լսել եմ պարսիկներից: Այսպէս են բացատրում նրանք թառի ծագումը:

Նուագարանը բաղկացած է երեք մասից: Ամենից խոշորը՝ մարմինն է *) տանձաձև մի փոս կորընթարթ արկղիկ, կից մի ուրիշ երկար ձուռաձև կորընթարթ տուփի, որոնց երկուսի երեսն էլ պատած է կովի փորամաշկի թափանցիկ թաղանթով: Մարմնի միջով, հօրիզոնապէս պարզած մի ձող միանում է երկար կոթին և անշարժ պահում նրան՝ մարմնին կից: Կոթը (ողնասիւնը) ³/₄ արշին երկարութիւն ունի և 3 մատնաչափ տափակ լայնութիւն վերի կողմից, տակի կողմը կորընթարթ (convexe): Փանի դէպի վեր է գնում դէպի ականջները, կոթի լայնութիւնը պակասում է և ականջների մօտ $2\frac{1}{2}$ կամ 2 մատնաչափ լինում:

Ամբողջապէս նա զարդարուած է լինում փղոսկրեայ մօզալիկական գրուագներով (ornement) և դրանց վրայով կապուած ձայնասանդուխի (gamme) մի շարք «փարզաները»: Սրանք կազմուած են չորս միմեանց կից բարակ աղէթելից: Ընդհանրապէս 22 են, երբեմն աւելի. տեղաւորուած են միմեանցից 1 սանտիմետր հեռաւորութեամբ, տեղ-տեղ էլ 2 կամ $2\frac{1}{2}$ սանտ:

Գասաւորութիւնը ընդհանրապէս այս ձևով է.

Դնելով մատները սրանց միջոցներում լարերի վրայ, քիչ դէպի զաջորդ «փարզան» չեղած՝ ստացում են զանազան և յաջորդական խաղեր: Այս դասաւորութիւնը մշտական օրէնք չէ: Կան թառեր,

*) Այս մարմինը շինուած է թթենու փայտից, լաւ թառը միշտ թթենու փայտից է շինուում:

որոնց «փարդա»-ները ետ ու առաջ են տարվում: Սազը, աւելի շատ կիսաձալներ գործածելուն համար, որովհետեւ նրա վրայ ընդհանրապէս նուազում են տաճկական և արաբական եղանակներ—երբեմն մինչև 32 փարդա ունի և միմեանց խիստ մօտ շարուած: Նուազողը ամբողջական ձալներ ունենալու համար ոչ թէ փարդաներին է նայում, այլ նրանց լարմարեցնում է իւր վարժուած մատներին, ետ ու առաջ մղելով փարդաները:

Փարդաների տուած լաջորդական ձալների միմեանցից տարբերութիւնը թւերով կարելի է ասպէս արտայայտել.

1, $1\frac{1}{2}$, 2, $2\frac{1}{2}$, 3, $3\frac{1}{4}$, $3\frac{1}{2}$, 4, $4\frac{1}{2}$, 5, $5\frac{1}{4}$, $5\frac{1}{2}$, 6, 7, $7\frac{1}{2}$, 8, $8\frac{1}{2}$, 9, 10, 11, 12, և այլն:

Լարերը, որոնք գլխի կողմից պարզուելով դնում են կռթնելու մարմնի տանձաձև մասի վրայ զրած երկաթեայ եռոտանունկամուրջին, 4 զուգ են. մէջտեղի երկու զուգը պղնձեայ, աջ և ձախ կողմի զուգերը պողպատէ: Կամուրջից անցնելով, նրանց ծայրերը ամրացրած են տանձաձև մասի ետևում մի եռանկիւնի տափակ տախտակի, որ կպցրած է մարմնին:

Կռթի վերի ծայրում 7 ականջներ մտնում են կզգոսկրի նման մի նեղ արկղիկի մէջ, վերևը բաց: Այդ բաց կողմից անցնելով, լարերը մտնում են ականջների մէջ և փաթաթւում նրանց վրայ: Չնայելով որ լարերը 8 են, սակայն ականջները 7 են, որովհետեւ ձախ կողմի զուգը ականջներին չհասած կցած է և միացած՝ մըտնում է միայն մի ականջի մէջ: Այդ միացած զուգը, որ իբր ձայնապահ է գործածւում, կոչւում է չէլթան: Պա մի նորահնար զուգ է, աւելի գործածական Կովկասում և ելնելով ականջից միացած, ճիւղաւորւում է ներքևի փարդաներից մէկի ձախ կողմին ցցած փոքրիկ ոսկոռիկի վրայից և զուգ՝ դնում է միանալու միւս լարերին:

Ականջները դասաւորուած են 3-ը աջ կողմից և 4-ը ձախ. 4-րդը «չէլթանի» ականջն է:

Բոլոր այդ լարերը, առանց մատներ դնելու, արտայայտում են միայն երեք տարբեր խաղեր. ամեն երկու զուգ՝ ունի մի ձայն, իսկ «չէլթան-զուգը» աջ կողմի զուգի ձայնը ունի: Ազատ լարերի խաղերը միմեանցից տարբերւում են ոչ թէ ջութակի լարերի նման 5 աստիճանով («սլ-րէ-լա-մ»), այլ չորսով (ենթադրենք՝ «բ-մ-լա»): Հիմնապէս, մինչև իսկ աջ կողմի երկու զուգերն են, որ անփոփոխ երկու խաղ ունին, որովհետեւ ձախ կողմի պղնձեայ զուգի խաղը նայելով նուագած եղանակին, միշտ փոփոխում են: Այդ մասին քիչ էետոյ: Սրանով հասկանալի է ուրեմն, որ ազատ լարերի վրայ, առանց երկրորդ կամ երրորդ պողից իացի իջնելու, մի ամբողջ օկտաւ (ութնեակ) ունենալ անհնար է, այլ շատ-շատ՝ 6 խաղ. մա-

նաւանդ որ իւրաքանչիւր լարի վրայ առաջին պողիցիայում միայն երկու մատ կարելի է դնել և չետոյ պէտք է անցնել լաջորդին՝ ձախասանդուխ գոլացնելու համար: Զութակի վրայ ալ կերպ է. այնտեղ, առաջին պողիցիայում (position) գործածւում է ոչ թէ երկու, ալ երեք մատ, ալ և նա ունի չորս լարեր և այդպիսով առաջին պողիցիան տալիս է 16 ձախ, այսինքն երկու ամբողջ օկտաւ:

Երրորդ և լաջորդ պողիցիաների համար, ջութակի իւրաքանչիւր թելի վրայ, ձախասանդուխ գոլացնելու համար, գործածւում է 4 մատ, իսկ թառի վրայ պիտի գործածել 3:

Համեմատութիւնը և տարբերութիւնը աւելի պարզ կացուցանելու համար, դնենք այստեղ ջութակի և թառի առաջին պողիցիայի վրայ գործածուող մատների շարքը:

Զ Ո Ւ Թ Ա Կ.				Թ Ա Ռ.			
1 մատ.	սօլ	րէ	լա	մի	սի	մի	լա
լա	մի	սի	ֆա	Եւր թեղի ձայնը միշտ փոփոխուող	դօ	ֆա	սի
	ֆա	դօ	սօլ				
2 մ.	սի				րէ	սօլ	դօ
3 մ.	դօ	սօլ	րէ		լա		

Թառի վրայ, մնում է ուրեմն, գրեթէ միշտ չետագայ պողիցիաների դիմել և նուազել միշտ աջ կողմի երկու զոյգի վրայ, պէտք եղած ժամանակ թռթռեցնելով միւս զոյգից հատ-հատ խաղեր:

Թառի քաղցրաձայն և մեղամաղձիկ լինելու գաղտնիքը նրա լարուածքի մէջն է: Լարում են ցած տօնով և միշտ մին օր խաղերով: Լարուածքը զամերտօնի (գիւպագօն, ձախասող) վրայ չէ լինում, ալ նուազողի քմահաճոյքից է կախուած և նրա հետ երգողի ձայնից: Նուազում են կնդնդոցով (թաղիանա), որը մի բարակ տաշած ձկուն ոսկորիկ է, մոմով բռնատեղի ունենալով: Կընդընդոցը գործածելու մէջ կալ մեծ ճարպիկութիւն. պիտի գիտենալ շարժել նրան սաստիկ արագ, ապա, նուազի համեմատ մեղմ կամ ուժգին. իսկ եթէ կամենում են ունէ յազդի երկար թռթռում տալ կամ դողացնել, դողացնում են ամբողջ թառը նրբութեամբ: Առհասարակ թառը բռնում են այսպէս: Տանձաձև մարմինը կպցնում են կուրծքին և մօտ ականջին, աջ ձեռքի երեք մատները կոթնե-

ցնում մարմնի թաղանդին, ձուռն մասի վրա՝ և նույն ձևով բթամատով ու ցուցամատով գործածում կնդնդոցը:

Թառը զուտ ասիական գործիք է, հին արևելեան ազգերի կատարելագործուած գործիք. նրա նախնական ձևերը եղել են Հնդկաստանում և մինչև իսկ Եգիպտոսում *): Այդ նուագարանը իր մի օր լարուածքով, պարերգերն ու կատառ եղանակներն իսկ մի տեսակ մեխամաղձոտ կերպով է արտայայտում և լարմար է աւելի արևելեան՝ ուղորակուող ու անվերջ կիսաձայներով, առանց ամանակի և առանց որոշ կանոնների ենթարկուած՝ եղանակների համար:

Կովկասում թառի նուագը կատարելապէս կոպտացրել են. նուագողը անտանելի խառնաշփոթ աղմուկներ է հանում նրա վրա, եղանակին խառնելով ձայնապահ լարերի կոպիտ ընկերակցութիւնը: Պարսկաստանում միայն հնարաւոր է լսել թառի իսկական չուզիչ նուագը իր բոլոր հրաշքերով, մեղմ ու խաղերով, թրթռուն ձայներով: Պարսիկ լաւ նուագողը շատ հազիւ է դիմում ձայնապահ թելերին և միայն հարկ եղած ժամանակ, ներդաշնակութիւն ունենալու համար է, որ դիմում է նրանց, իսկ ընդհանրապէս նա նուագում է մի քանի զուգի վրա և աշխատում է արտայայտել մաքուր, զուտ ձայնի: Եւ իսկապէս, քանի նուագողը վատ է, նա աւելի աղմկալից է նուագում, իր սխալները ձայների խառնաշփոթութեան մէջ թաղցնելու համար և քանի վարպետ է նուագողը, այնքան նա զուտ ձայներ է հանում: Կովկասի թառ նուագողներից ձայնագրել եղանակները՝ անհնար է. նրանք ոչ միայն այդ եղանակներն են աղաւաղել, ապականել, այլ և նրանց արտայայտութիւններն են կոշտացրել, անտանելի մօռ մօռ շինել: Այստեղ, երաժշտութիւնից համակցողներին մի գաղափար տալու համար, հայերի մէջ, թառի վրա նուագող ամենալայտնի եղանակների մասին, կը չիշատակեմ նրանցից գլխաւորները և ներանց ձայնառանդուսը (gammes):

Այդ եղանակները գրեթէ բոլորը պարսկական են, բացի բաշաթի քիւրդը, որը, ինչպէս լեւոյ եւ կապացուցանեմ, հայկական է:

Եղանակները, որոնք մեղօղիներ են, կոչւում են մուղամէթներ. իւրաքանչիւրը իր հտեից ունի մի չորդորակ կտոր, որ լինում է կամ պարերգ և կամ մի երգ: Թէ մուղամէթները և թէ իրենց չորդորակները լայտնի են ամեն տեղի հայերին և սիրելի

*) Տես Fétis. Hist. de la musique.

**) Տես Ա. Գրոց բառարան, Վ. ի ն բառը իր պատկերով:

Դօփէակ	լարվում է	«օլ-լ»-րէ	գործածում է	ամբողջ	ձայներ *
Շահնալ	»	»	»	»	ամբողջ (հանգչ. ձայն րէ).
Բայալէ-Շէրալ	»	»	»	»	տօ-րէնչ, Քա-րէնչ.
Բայալէ-Ղալար	»	»	»	»	ամբողջ (հանգչ. ձայն տօ)
Զարգէակ	»	րէ-լ»-րէ	»	»	»-էէօլ, տօ-րէնչ, Դէ-էէօլ, Քա-րէնչ.
Աէփէակ	»	Քա-րէնչ-լ»-րէ	»	»	Քա-րէնչ, տօ-րէնչ,
Բայալէ-Դիւրալ	»	«օլ-լ»-րէ	»	»	ամբ. ձայներ (հանգչ. Դէ).
Շաշարի	»	»	»	»	տօ-րէնչ, »-էէօլ (հանգչ. րէ)
Մանաֆ	»	»	»	»	Դէ-էէօլ, Քա-րէնչ, »-էէօլ (հանգչ. «օլ).
Նւրուր-ալաբէ	»	»	»	»	Քա-րէնչ, տօ-րէնչ (հանգչող »-էէօլ)
Մահարի	»	»	»	»	Քա-րէնչ (հանգչ. լ»).
Ռահաբէ	»	«օլ-լ»-րէ	»	»	ամբողջ (հանգչ. »-է «օլ).

Այս գլխաւոր եղանակներն ունին նոյն հիմունքների վրայ, նոյն տօնով չորհոր կտորներ-երգեր և պարեր (Թէսնիֆ), որոնք բոլորն էլ ծանօթ են ամեն տեղի հայերին և զրեթէ նուազում են բոլոր այն գործիքների վրայ, որոնք կարող են արտապատել այս և այն կտորը: Այլ և երգւում են խօսքերով:

Վ. Փափազեան

(Կը շարունակուի)

*) Այս եղանակը նման է մեր եկեղեցական վառ ձայն եղանակին:

ՀԱՅ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ԱԼՒՐՈՄԸ

ՄԻ-ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Կամենալով հայ գիւղացու ամբողջ կեանքն իւր ստացուածքով նկարել ու նկարագրել՝ աշխատութեանս համար նիւթ ընտրեցի Ջաւախքը: Այս անգամ ամիսի կերպով ամբողջացրած տալով հասարակութեանը, մանաւանդ ազգագրագէտներին, միմիայն մի մասը՝ «ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ», կաշխատեմ այսուհետեւ տալ և միւս մասերն, ինչպէս՝ տնային գործիքները, արհեստական գործիքները, ամանեղէնները, կարասիները, շորերն ու զանազան տեսարաններ գիւղական կեանքից, իւրաքանչիւր մասն ամիսի, ամբողջացրած:

Այնտեղ, ուր հարկաւոր եղաւ լիշեցի և Շիրակի ու Ախալցխայի գաւառի մասին, որոնց տարբերութիւնը Ջաւախքից գրեթէ ոչինչ է:

Գործիքների անունները գրական լեզուով են. մօտին դրած է և ժողովրդականը *):

ՄԻՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԶԱՆԻՔԻ ԴԱՅՏԱՅԻՆ ՊԵՐԵՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԸՍԻՆ

I.

Յ Ա Ն Ո Յ

Երբ անց են կենում ձմեռային երկար ամիսները, հարաւային հողմերը փչում, հալեցնում են սառած երկրի երեսը, գարնան զրոները բացում են ամեն կողմից՝ գիւղացին զուրս է հանում գոմից իւր գրաստներին, տանում ձիւնի ջրերից խոխոջացող մօտակալ

*) Թ. ժողովրդական, Թ. Թուրքերէն, ա. արշին, վ. վերշոկ:

առուակը ջրում, խամից հանում. մի քանի օրից, երբ տաքութիւններն ինչու է գետին, դուրս է հանում 5 ամիս գոմում փակուած գոմէշներին, բակում *) ճակատներին մի-մի կարմիր ձու տրաքացնում, լուծը դնում ուտերին և դուրս հանում: Հինգ ամիս կապուած, լոյս չտեսած, վալրենացած գոմէշները քիթը քամի մտած գլիթ հորթի նման չափս ընկնելով վազում են դէս ու դէն, մինչև լոգնիլները, խամնալները. **) ապա տէրն առաջ է խառնում նրանց, ճիպոտը ձեռին քշում տուն, լուծը թողնում, ցաւած ոտքերին աղաջուր անում, տրորում, չփում, խամից հանում և լծելու համար պատրաստում:

Գրաստներին աղպէս վարժեցնելու հետ միասին գիւղացիին միւս կողմից, շինում կամ նորոգում-կարկատում է իւր գործիքները:

Եւ երբ ամեն բան պատրաստ է՝ նա առնում է սերմնացուն, դնում գիւղի էրէցի մօտ, գլխարկը հանում, չոքում օրհնել տալիս, բերում, խառնում ամբարում եղած հացահատիկին. ապա բառնում կոռնի սալին արօճները, ջուալով սերմնացու հատիկը, գրաստներին պաշար խուրձով խոտն՝ առաւօտ վաղ դնում դաշտ: Արտում մաճկալը՝ սերմնացանը գործը չսկսած չոքում է Ամենակալի առաջ սրտաբուղի աղօթում, խնդրում Նրա աջակցութիւնը, Տիրամօր միջնորդութիւնն, իւր հատիկն ու դարձը Նրան լանձնում, ապա գոգնոցի պէս կապում դաստառակը մէջքից, սերմնացուն լցնում մէջը, ցանում: Բայց նախ քան ցանելը, նա արտը բաժանում է կորիների, (մարգերի), որ ցանելու համար հեշտութիւն լինի, և ապա աշուհեան սկսում է վարել արտը. — լծում է արօճները, մաճից ինքը բռնում, հօտաղին նստեցնում հորիկի ուսին ու «գործը» սկսում արտի մի չարմարաւոր ականջից:

Վարում է մինչև կէսօր, կամ ինչպէս իրենք են ասում՝ ցորեկ դառնալը. կէսօրին թողնում է գրաստներին, խոտը դնում առաջները, կերակրում, ապա մօտիկ առուակը տանում ջրում, քիչ էլ հանգիստ տալիս, ու նորից լծում. վարում է մինչև արևի մալր մտնիլը. արեւը մալր մտնելիս նա թողնում է, արօճները գցում հզների ուսին հակառակ կողմով, գալիս է տուն, գիշերը կին-ղանիներին մինչև լոյս կերակրում (2 անգամ, մէկ երեկոյան, մէկ էլ առաւօտեան շատ վաղ), ու նորից դնում արտը:

Այսպէս շարունակում է վարել մինչև ցանքի վերջանալը:

Ինքըստինքեան, աշն տեղերը, որ դաշտավայր են, աւելի շուտ են:

*) Բակ ասում են Զաւախքում նախասնենակին:

**) Երբ երկար ման չգալուց շատ են ման գալիս և ոտքերին ցաւ զգում՝ դրան ասում են խամնալ:

մկնում ցանքն և աւելի շուտ էլ վերջացնում։ Իսկ այն տեղերը, ուր լեռնալին է՝ աւելի ուշ։ սովորաբար ցանքն սկսում է մարտի 15-ից, տևում մինչև մայիսի 15-ը, երկու ամիս։

Այն արտերը, որ աւելի բարձր ձիթի ունին և ցուրտ կլիմայ՝ ցանում են գարի, իսկ այն արտերը, որ աւելի ցածր ձիթի ունին և տաք կլիմայ՝ ցանում են ցորեն։ բացի այդ հերկերը ¹⁾ գրեթէ բոլորն էլ ցանում են ցորեն, խոզանները ²⁾ գարի. այդ առաւելութիւնը ցորենին տալիս են նրա համար, որովհետեւ նա աւելի տաք կլիմայ և պարարտ հող է պահանջում։

Ցորենն աւելի առաջ են ցանում քան գարին. սակայն գարին աւելի շուտ է հասնում՝ քան ցորենը ³⁾։

Երբ վերջանում է գարու ու ցորենի ցանքը՝ ցանում են կտու — հատն ու լասմիկը։

Կտահատից ստանում են ձէթ և գոմէշների համար ձմեռուայ կ ո պ տ ո ՛ն ⁴⁾, իսկ լասմիկից ձէթ (աւելի ընտիր, քան կտահատի ձէթը), քիչ էլ կոպտոն, բաց ամենակարեւորը՝ աւելի. այդ աւելներով գլխաւոր տարին-տասներկու ամիս աւելում, մաքրում են իրենց տունն ու դռանը։ Աւելը դուրս է գալիս լասմիկի ցողունից ⁵⁾։

Կտահատն ու լասմիկը չնայելով, որ ամենից ուշ են ցանում, սակայն ամենից շուտ նրանք են հասնում։

Զաւախքում աշնանացան չկայ, որովհետեւ ձմեռը խիստ ցուրտ է լինում և սառնամանիքը հասնում է գետնի խորքը, որն սերմնացու հատիկը մրսում, փճանում է։

Որովհետեւ Զաւախքի արտերը ջրարբի չեն, և ամառն էլ չառ

¹⁾ Հերկ կոչւում է այն արտը, որ մի տարի առաջ լուսնի-լուսնի ամսին հերկում, պատրաստում են միւս տարուան ցանելու համար։

²⁾ Խոզան այն արտն է, որ 1-2 տարի ցանուել է, էլի ցանում է առանց հանգիստ տալու։

³⁾ Այդ նմանութեամբ մի փոխաբերական դարձուածք կայ, որ աղջկայ շուտ հասնելու և տղայի ուշ հասնելու համար ասում են, «աղջիկը որ կայ՝ գարի է»։

⁴⁾ Երբ կտահատի հատիկներից հանում են ձիթահանքում ձէթ՝ նրանից մնացած բուսական մասը կոչւում է կոպտոն։

⁵⁾ Երբ լասմիկի արտն հասնում է, արտի տէրը իմաց է տալիս իւր մօտիկ բարեկամներին, որ գնան աւել քաղելու. կանաք վաղ հաւաքւում են արտը, և սկսում արմատից ամբողջովին հանել ցողունը հատիկներով։ Այդ ցողունները խուրձ կապած մինչև աշուն չորացնում են. ապա աշնանը սղկում են ձեծում են) թակերով, (փայտ, որով բուրգն են թակում լուսնալիս), հատիկը ցողունից բաժանում, արտի տիրոջը տալիս, իսկ ցօղունն իրենց համար աւել կապում։

յաճախ երաշտ է պատահում՝ այդ պատճառով նախ քան վարելը ցանում են, որ վարելու ժամանակ հատիկը գլորուի, ակօսի մէջ աւելի խոր թաղուի, երաշտից չվնասուի:

Երբ արտը ցանում-վարում են՝ նրա երեսի կոշտերը, խորդ ու բորդը, դերբուկները հարթացնելու համար լծում են տափանը, վրան միքանի հոգով կանգնում, որ աւելի ծանր լինի, և հարթացնում-տափնում են արտը:

Արտը տափնելուց լետոյ նրա երեսին մնացած քարերը հաւաքում են, դարսում արտի մէջ միքանի տեղ, որ կոչւում է զոռը: Զաւախքում շատ քիչ արտ կալ, որ քարից ու զոռից ազատ լինի:

Մեծ ընտանիքները ցանում են 30-50 սումար ^{*)}, (գարի և ցորեն միասին)։ միջակները 10-20, իսկ աղքատները՝ 1-4 սումար հազիւ:

Ձնայելով Զաւախքում այդքան շատ են ցանում՝ սակայն այնքան չեն ստանում, որքան Շիրակում: Շիրակում մէկին ստանում են առնուազը 5. սովորաբար 6-8ը. իսկ ալստեղ մէկին՝ 3-4, առատ տարին մինչև 5. երբեմն այնպէս է պատահում, որ մէկին հազիւ է ստացւում 2:

Պողաբերութեան այդպէս սակաւ լինելն ունի իւր պատճառները. նախ ինքը հողը, որ միմիայն սև չերտ է, ոչինչ կաւային մաս չունի մէջը, երկրորդ երկրի ցրտութիւնն է, որ չի կարող բոյսը լաւ հասնիլ, երրորդ հողի ոլթից ընկնելն է և վատ մշակութիւնը. ուղիղ 70 տարի է, ինչ կարնից (Բասէնից) գաղթած ժողովուրդը միենոյն կերպով վարում է հա վարում, առանց հանգիստ տալու և պարարտացնելու. չորրորդ, երաշտն ու շատ անգամ էլ գարնանային սաստիկ յորդ անձրևներն են, որ հատիկը խեղդում-փտեցնում են հողի մէջ. հինգերորդ, վերջապէս սերմի չփոփոխելը. երկիրը սիրել է սերմը թէ ոչ, սերմը լաւն է, առողջ է, թէ ոչ՝ դրան նշանակութիւն դեռ չեն տուել, դեռ չեն մտածել, միշտ միենոյն սերմն են ցանում, մինչդեռ փորձուած է, որ փոփոխած (օրինակ Զլդըրից կամ Շիրակից բերած) սերմն երբ ցանել են աւելի լաւ պտուղ են ստացել:

Մինչդեռ մէկ կողմից արտերն ու ժասպաւ մնում են՝ միւս կողմից հայ գիւղերն աղբերի դէզերի մէջ խեղդում են. նրանք միմիայն աղբում պարարտացնում են մօտակալ արտերը, որոնք կոչւում են աղբին:

^{*)} Մի սումարը 16 կող է. ցորենի կողը 50 ֆ. է, գարու կողը 40 ֆ.

Բացի այդ պատճառներից կան ընտելեան արհաւիրքները, որ քիչ չեն լացացնում աշխատասէր հայ-գեղջուկին:

Դրանք են երաշտը, մուկը, կարկուտը, եղեամբը, որդը, և մորեխը:

Շատ անգամ ամառը շաբաթներով երկինքը կապում է, անձրեւի կաթիլ ներքե չի ընկնում, ցանքսը կարճ մնում, տեղն ու տեղը ոչնչանում է. և եթէ ժամանակն անցնելուց չետոյ անձրեւ էլ գայ՝ նշանակութիւն չի ունենայ, քանի որ արդէն բոյսի հատերն ամրացած են լինում:

Մուկը, որ չաճախ անթիւ քանակութեամբ առաջ է գալիս արտերում, կտրում ոչնչացնում է ողջ ցանքսը, հասկերը կրում գետնի տակի ծակերը լցնում, հաշանը կտրատում անպէտք դարձնում. լինում են այնպիսի արտեր, որ ամենեին տէրը մօտ չի գնում, որովհետեւ մնացած մասը գերանդի չի բռնում:

Կարկուտը օգոստոսի վերջերին, Աստուածածնայ տօնի մօտերքը մի քանի ժամում խփում, տանում է ողջ ցանքը:

Իսկ այն տարիները, որ աշնանալին եղեամբներն ամառուանից են իջնում՝ բոլոր ցանքը, մանաւանդ սարոտ տեղերում, մրսեցնում, խոտ են դարձնում:

Այս պատահարների դէմ գիւղացին ոչինչ հնար չունի. ոչ փոխադարձ ապահովող ընկերութիւն կայ, ոչ արտերն ապահովցնել կայ, ոչ էլ մկան դէմ դեղ գործ ածել կայ:

Գիւղացու միջոցն իւր աղօթքն ու երկրպագութիւնն է. երբ երաշտը երկար է տևում, գիւղում ժողովարարութիւն են անում, մատաղ անում, աղքատ-ուքատին բաժանում. կամ խաչ օւ աւետարան, Տիրամօր պատկերն ու խաչվառը դուրս հանում, թափօր կատարում:

Շատ անգամ էլ գնում են թուրքերի դուռը քանդում, ամբողջ կմախք, կամ գանգ դուրս հանում, տանում ջուրը պցում, որ անձրեւ գայ:

Պատմում են, իբր թէ երաշտի առաջ գալը «գիր-անեւուց է»: Հարուստ սովադարների, որոնք ահագին քանակութեամբ շտեմարանած հաց են ունենում՝ թուրք մոլլայի, կամ դէվրիշի գիր են անել տալիս, դնում իշու ծնօտի կամ գանգի մէջ, ալդ գանգը դնում ծառի կատարին. այդտեղից իշու չանէն սկսում է մարդկանց համար անխելի ձախով զուալ, երկինքը կապել. ճարպիկ մարդիկ գտնում են չանէն, ջուրը պցում, միջի գիրն ալրում, երկինքը կապանքից արձակում:

Բնութեան պատահարներից ամենասակաւ պատահողը մորեխն է. մորեխն այստեղ երբէք չի կարող ածիւ. որովհետեւ նա իւր ձուա-

գիր սուրով չի կարող ձուն այնքան խորը թաղել, որ ցուրտը չհասնի, չոչնչացնէ: Եթէ մորեխ պատահում է՝ դա դալիս է գրսից՝ տաք երկրներից՝ Արանից:

Ոչ պակաս պատահարն է գիւղացու համար կտաւհատի որդը. կարելի է ասել շատ քիչ արտ կա՛յ կտաւհատի, որ ազատ լինի այդ որդից: Դրա պատճառը թիթեռնակներն են, որ ձուերն ածում են կտաւհատի նորաբողբոջ տերեւերի վրայ:

Սակայն շատ քիչ ընտանիքներ կան այժմ, որ կտաւհատ ցանեն, մանաւանդ, որ նաւթի գործածութիւնն այժմ ամեն տեղ մտել է: Եթէ այժմ կտաւհատ կամ չասմիկ ցանում են՝ դա ուտելու ձէթ ստանալու և աւելներ պատրաստելու համար է:

Մի արօրը, կամ յարօնան, մի օրում այնքան կվարէ, որքան դուրսնը $\frac{1}{3}$ օրում. ասել է արօրը մի օրում կվարէ $\frac{1}{3}$ օրավար *). Իսկ օրավար ու կէսը մի դեսեատին է: Ասել է մի արօրը $4\frac{1}{2}$ օրում կվարէ մի դեսեատին. մի օրում (80×30) ՝ 4, 5 = 533 ք. ս.

Ցանքը երբ վերջանում է և մալն ընկնում կանանչը, գիւղացին մօտ մի ամիս հանգիստ է տալիս գրաստներին, քանի որ նրանց ալլ ևս չի կարելի լծել, երբ նրանք թուլացած են նոր կանանչն ընկնելու պատճառով: Այդ ժամանակամիջոցին (մայիսին) առում են մայիսոց. (այդ անունից կենդանիների քակորն էլ ուրիշ խօսքով կոչւում է մայիս):

Այդ ժամանակամիջոցում գիւղացին կարկատում է իւր տունը՝ կամ նոր բնակարաններ շինում, իրեր ու մթերքներ է տանում՝ քաղաք ծախելու և ալլն:

Ցանքից լետու, երբ կենդանիներին կանաչ են թողնում, ալլ ևս գիշերները գիւղ չեն բերում. ցերեկը հօտաղն է արածում, գիշերը մաճկալը (եղնարած) գնում պահպանում:

Մաճկալները մօտ են լինում, եզներն իրար խառնում, մինչև կէս գիշեր սիրահարական խաղեր կանչում, զուռնալ ածում, պար գալիս, կամ հէքիաթներ ասում: Մաճկալի (եղնարածի) կեանքը շատ անուշ է այդ ժամանակամիջոցում, երբ բնութեան հետ բացում է և նրա սիրտը, երգում է արտաւտի հետ, ցնծում է ծաղկի հետ, խօսում է կարկաչող առուակի հետ, խորհրդակցում է երկնքի աստղերի հետ և իւր ետրին, իւր նազելի սիրելուն լիջում, նրա կրակով այրւում...

*) Գուլթանի մի օրուայ վարածին ասում են գիւնդալիկ թ. այսինքն օրավար:

II.

ՀԵՐԿՈՑ ԵՒ ՉԱՅԻՐՈՑ

Լծկանն երբ մօտ մի ամիս ազատ արածելուց լետոյ կազդուրւում է՝ սկսւում է հերկոցը:

Յանքը կատարւում է միմիայն արօրով ու արօնալով, իսկ հերկն՝ ալդ երկուսից զատ և գութանով ու ջղլալով (թ.):

Արօրն ու արօնան հերկի ժամանակն էլ նոյն կարգ ու սարքն ունին՝ ինչ որ ցանոցին. սակայն գութանի ու ջղլալի հերկը բոլորովին այլ է:

Ջղլալին լծում են 4-5 զուգ գրաստ, աւելի խորը քանդում երկիրը, քան արօրով. իսկ գութանով աւելի բարդ: Գութանին լծում են 9-12 լուծք եղ ու գոմէշ. նրանով զբաղւում են մօտ 10 մարդ: Լծում են առաւօտ Լուսու-առտըը (Արուսեակ) դուրս գալու պէս. ժամը 12-ին արձակում. 2 ժամ, դեռ փոքրինչ էլ աւելի հանգիստ տալիս, արածացնում, ջրում, նորից լծում մինչև լաւ մթնելը:

Գութանը մի օրում վարում է մի օրավար, իրենց ասելով գիւնդալիկ թ. մէկ ու կէս օրավարը հաւասար է մի զետեատինի:

Հերկում են այն արտերը, որ մի կամ աւել տարի թողել են հանգստանալու. պատրաստում միւս տարուայ ցանքի ճամար:

Արօր ու արօնայ ամեն մարդ իրեն համար կարող է լծել, հերկել, սակայն գութան ամեն տուն չի կարող:

Այժմ շատ քիչ տուն կա: Ջաւախքի գիւղերում, որ գութանը տանից լծէ. «գութանը տնէն կելնէ» դարձուածքը մի վառ ցանկութիւն է գիւղացու համար, որովհետեւ նրա կարողութեան մնացած մասերն էլ նրա համաձայն չէն են լինում:

Գութան լծելու համար միանում, մօտգամ են դառնում 2-3-4 ընտանիք և հերթով սկսում հերկել իրենց արտերը:

Գութանի մաճկալն ալսինքն, միշտ մաճը բռնողն ընդհանրապէս ինքը տէրն է: Ում արտը որ վարում են, նա է պարտական «գութանի-հացը» տանելու: Գութանի-հացը սովորական «արտի» հացի պէս չէ, աւելի ճոխ և աւելի առատ: Ղաբլի փլաւն ու խաշիլը թագաւորաղն են. ապուրը, մածունը, շիլէն, բանջարը, տըժվըժը, չըլպուրը, խաւիժը, փոխինդը, թիբիթը... իրեն կարգին. իսկ եթէ պատ է՝ մախոխ կամ անժուր ապուր, սիպեղ, քեխ, ժախ, աղը դրած զմի, աւելուկէ ու լապաղեցէ բանջար և այլն:

Գութանը, մինչև հերկի վերջանալն ամենևին տուն չէ գալիս. և ինչպէս դալ, քանի որ նրա կարգ ու սարքը քանդելը սալլին

բառնալը ահագին ժամանակ է խլում, բացի այդ՝ առաւօտ շատ վաղ լծում են, երեկոյեան շատ ուշ թողնում:

Հերկելու ժամանակամիջոցն ընդհանրապէս կոչւում է հերկոց. իսկ գութանի հերկի վերաբերմամբ մասնաւորապէս՝ «գութնոց»:

Գութանաւորի մէջ ամենապատուաւոր տեղը բռնում է մաճկալը. նրան են հնազանդում ու հպատակում բոլորը, նրա կարգադրութեամբ են լծում ու թողնում, նրա թելադրութեամբ են հօտաղները գիւղից գառ ու հաւ գողանում, գութանը (արտը) տանում, մորթում, ուտում:

Ոչ մի ժամանակ երկրագործի կեանքը դաշտում (պարապմունքի ժամանակ) այնքան ուրախ չէ՝ որքան գութնոցին: Գութնոցը գիւղական հովուերգութիւնն է. այնտեղ ասում են խաղեր, սրախօսութիւններ, հանելուկներ, հօրովէլներ, և այլն. գութնոցին, ամբողջ ժամանակ հօտաղների բերանից հօրովէլն անպակաս է. և կասես գրաստներն զուարթացած հօրովէլից աւելի սիրով են քաշում լուծը:

Հօրովէլները խիստ համեմուած են լինում զանազան այլաբանական կամ ուղղական սրախօսութիւններով:

Օր. հէնց որ մի նորատի հարս կամ ջահէլ աղջիկ է անց կենում՝ խկոյն սկսում են.

«Ալ է, ապաւոր է'է'է',

«Ալ է կապաւոր է.

«Ըռջիկ է, գըռջիկ է,

«Փնքը դըմբըռջիկ է,

«Մեր մաճկլին

«Գրկելու խարճիկ է,

«Հօ'տաղ, հօ'օ'օ'...

Կամ թէ չէ.

«Գութանն ընկաւ փոսը'ը'ը',

«Շաղը զարկեց ախօսը.

«Ալ կապաւոր աղջիկ,

«Գամ կուշտդ կանգնեմ,

«Թչերդ պագնեմ,

Հօ'տաղ, հօ'օ'օ'...

Եւ ում համար ասէք, որ սեռի ու դասակարգի համար ասէք, որ չարածճի հօտաղները հիւսած չունենան աղգալին այդ թէև սոփեցփեղ, բայց համով-հատով հօրովէլները:

Եթէ պատահում է, որ գութանը հերկում է ճանապարհի վրայի արտ՝ ճանապարհորդի առաջ կտրում են հօտաղները գութանը

գուրս եկած ժամանակ և մինչև նուէր չեն ստանում, գութանը ճանապարհից չեն հեռացնում:

Հերկոցը դեռ չվերջացած՝ վրայ է հասնում, խոտհարը, կամ ինչպէս իրենք են ասում՝ Հալիրոցը:

Այն գիւղերը, որոնք Հալիր ունին՝ նախ քան հունձը բաժանում են մասերի, ապա վիճակ ձգում, ու սկսում հնձել: «Գերընդուոր տղամարդիկը» շարում են Հալիրի երկարութեամբ ու լայնութեամբ, տակից անպէս մաքուր հնձում դեռ Հասած խոտը, որ կասես մկրատով խուզած լինի:

Խոտը հնձելուց լետու (ինչպէս գարին ու ցորենն են անում) անմիջապէս չեն հաւաքում, այլ լասերը թողնում են մի քանի օր արևի տակ չորանալու, ապա հաւաքում, կազմում են կոպաններ (КОПА), այդ կոպաններէից պարան գցում եղներով քաշում մի տեղ՝ եղըներ դնում: Եւ երբ բոլոր հունձը վերջանում է՝ լծում են որանի սալերը, խոտը կրում խոտնոցը, թալա (թ.) (մեծ, երկարատև դէղ) դնում, վրէն կտուրած և շինում, քարերով պնդացնում, որ քամին՝ չտանի, անձրևը մէջը չանցնի:

Չալիրոցի ժամանակամիջոցում հնձում են և այն արօրները, ուր խոտ է բսած լինում:

Մօտենում է քաղը. այդ ժամանակը գիւղացու անպիսի ծանր ժամանակն է, որ նա գիշեր-ցերեկ հանգիստ չունի, քունը նրա համար բաւիս բուն նշանակութեամբ մի իդիալ է. իրենք ասում են. «Էսման ժամանակ մարդ քիչ կմնայ, թէ մեռելը տեղէն հանէ, դատեցնէ» (աշխատացնէ):

III.

Ք Ա Ղ Ո Յ

Չալիրոցը դեռ չվերջացած վրայ է հասնում քաղը կամ քաղոցը: Գիւղացին լծում է սալը, վրան նստացնում իւր հարսին, աղջկան, մեծին ու փոքրին և տանում արտը: Գիւղում մնում են միմիայն խապուխտս անող կանայք, ծերերն ու պառաները:

Նրիտասարդը պսպղուն գերանդին ձեռն առած հնձում է, պատանին եղանը ձեռում քաղած լասը հաւաքում, եղան անում, փուլուլ է շինում, իսկ սրանց ետևից ջահիլ աղջիկն ու մանկամարդ կիներ, կամ ծերունին, փոցխ են անում:

Հնձում են մինչև ժամը 8-ը կամ 9-ը, նստում մի փոքր նախա-

ձաշ կն անոււ, նորից հնձում են մինչև կէս զր, ահա դալիս է արտի հացը, որ կամ տունը մնացած ծերունին ձիուն բարձած է քերում, կամ արտից մի զոչք եզ են տանում, խուրջինով «հացը» գցում ուսերին բերում, կամ ինքը տանտիկինը ուսած տանում է: Հաւաքում են հացի շուրջը, «Հօտաղ նստում» *), ախորժակով ուտում բրդած ապուրը, ապա մածունը ջրխնում (այսինքն ջրախառն անում), բրդում, խղմեցնում, գղալներն առնում, ընկնում ջանին. վերջը պանիր-հացքով կերածները կնքում, կուշտ ջուրը վրէն խմում, պառկում փուլողների կամ եղընների տակ մի ժամի չափ հանգստանում, ու նորից աշխատում: Երեկոյեան սալը լծած, փոցին ու եղանը, կետերն ու կուժը վրէն բարձած գալիս են տուն, ընթրիքը վաշելում, ժամը 9-ին պառկում քնելու, միւս առաւօտ 3 կամ 4 ժամին վաղ վեր կենալու:

Այսպէս շարունակում է մինչև հնձի վերջանալը:

Որպէսզի սովորական տրեխները չշորանան երաշտից և նրանց ոտքերը չսեղմեն, չցաւեցնեն՝ քաղոցի համար լատկապէս աղաջուրը դնում պատրաստում են տրեխացու կաշի, որ կոչւում է հասըլ: Այդ կաշին աղաջրից հանելուց լետոյ փափկացնում են իւղով ու ճարպով, աւելի սըմառւամա (լաւ) կարում, հազնում, որը խելի չէ չորանում:

Արարը հնձելուց լետոյ կոչւում է խոզան:

IV.

Կ Ա Լ Ո Յ

Քաղոցը վերջանալու պէս սկսում է կալոցը:

Նախ քան կալն սկսելը՝ կալի տեղը - լարդում են (դարման փռում), մի-երկու շաբաթ թողնում, մինչ լարդի գետնին կաշիլը, ապա որանի սալները լծած գարին ու ցորենը բերում կալն են թափում, կալ անում, լծում են կամերը քշում, մանրացնում կոլորածի փռած որանի երեսը. երբ վերի երեսը մանրւում է, եղանով շուռ են տալիս միւս երեսը. այդ էլ երբ մանրւում է՝ նոր մէկից են

*) Հօտաղ նստել ասում են շրջանաձև նստած դրութեան. նստողները աջ ծունկը ծռում դնում են ձախի տակ, ձախ ոտքը դէպի դուրս մեկնում, ձախ ձեռք կախած պահում, աջ ձեռով ուտում. միւսն էլ նստում է առաջինի ծնկի ու ստի առջև:

շուռ տալիս, և սա ալքիքան է կրկնում. մինչև որանը մանրում է, ալ ևս եղանի չի գալիս. մի քանի անգամ էլ դարձնում են կալի-թիով, ապա երբ կալը կատարեալ մանրում է՝ լծում են կապտոնը, քաշում թեղ անում: Կապտոնի կամ կալքաշի տակի մնացածը ցախաւելով աւելում են հարսներն ու աղջկները. այդպիսով բոլոր կալը թեղ են շինում և նոր կալ ձգում:

Երբ թեղին հակառակ ուղղութեամբ փչում է քամին՝ գիւղացին առնում է հոսելին ձեռը, մալամէն (դարմանն ու հատիկը իրար հետ խառն) տալիս է քամուն. քամին չարդը տանում է, հատիկը ներքև թողնում. այսպիսով գիւղացին բաժանում է հատիկը չարդից, շեղջ կաղմում, որ կոչւում է թէճ: Յետոյ առնում է թէճի-թին, էրնում է թէճը, չարդի մանրունքը, փոշին կամ, ինչպէս իրենք են ասում, մեղզը ջուրում է հատից. ապա կանչում հարս ու աղջկան. նրանք խախալները (մաղի տեսակ) ձեռներին կանգնում են թէճի կողքին, մաղում բոլոր թէճը, մաքուր հացահատիկ ստանում: Այդ հացահատիկը լցնում են ջուալները, կրում ամբարը:

Այդ կերպ ծեծում են երկրորդ կալը, երրորդ կալը... մինչև վերջանալը. կալ կալ, որ մինչև 10 սալ որանից է լինում, կալ էլ կալ՝ 1—2 սալ:

Փարին աւելի շուտ է մանրում քան ցորենը. այդ նրա ծղնօտի աւելի թուլ լինելուց է:

Մաղելուց ու էրնելուց լետոյ ստացւում են չծեծուած հասկեր. այդ չծեծուած, չմանրեցրած հասկերը հաւաքում են մի տեղ, որ կոչւում է ծանծ:

Երբ բոլոր կալը վերջանում է՝ նոր են ծանծը ծեծում. դարու ծանծն առանձին, ցորենի ծանծն առանձին:

Ծեծում են կամով. իւրաքանչիւր կամին լծում են մի զույգ եղ:

Այժմ սովորութիւն է մտել կենտուկունտ լծում են ձիեր. ձիերը ոչ միայն կամով են մանրացնում, ալ և իրենց պալտերով, տրոփող ստքերով. մի զույգ ձին կատարում է 4 լուծք եղան դործ:

Գիւղացու մեծ ճգնաժամը կալոցի ժամանակ անձրև գալն է. հէնց որ թխպում են ամպերը՝ ծեր, մանուկ, աղջիկ, տղայ, ալ, կին, բոլորը մըջիւնի նման թափւում են կալը, կամերը դուրս հանում, կալը հաւաքում, փոքրիկ զէզեր կաղմում, որ անձրևի տակ մնալուց չթրջի, հատիկը չծլի, չփճանալ:

Ատաւհաղը ծեծում են ոչ թէ կամով՝ ալ սալներով. սալի ծանրութիւնից նրա հատիկը թափւում է ներքև, վերեւ մնում է ճականը (ցօղունը):

Այդ ճականը տալիս են կենդանիներին ուտելու. կամ երբ տուն են շինում, վերանների վրայ դարսած մարդակների ու բարակ

սալերի վրայ փռում, որ հողն ածեն, ծածկեն: ձականն ալդ դէպքում աւելի դիմացկուն է, քան խոտը, կամ դընդըրէն *):

Կամերը քշում են մինչև կէսօր, կէս օրին եղներին արձակում, տանում են ջրում, ապա նորից լծում:

Կամ լծուած եղներն ամբողջ օրը քթերը ներս կոխած կալի տակը ուտում են հատիկը, կամ ինչպէս իրենք են ասում՝ վեր են խմում:

Իւրաքանչիւր եղ օրէնն ամենասակաւը կուտէ $1\frac{1}{2}$ պուդ հացահատիկ. տասը զուգը 10 պուդ. սա մի օրում, ամբողջ կալոցի ընթացքում, որ 20—40 օր է տևում, ալդքան անգամ շատ: Ալդ կորուստն աչքի առաջ ունենալով՝ Շիրակում և Ախալցխայի գաւառում եղների դնչերը կապում են. դրա փոխարէն նրանց կերակուր են տալիս ցերեկն արձակած ժամանակ:

Կալն սկսում է սեպտեմբերի սկզբներից, վատ եղանակների պատճառով երբեմն տևում է մինչև հոկտեմբերի վերջը:

Շատ անգամ էլ պատահում է, որ ձմեռը շուտ վրայ հասնելով՝ որանի մի մասը մնում է ձնծուելու:

Յարդը մարագ են կրում քթոցով. մի կալի քթոցը կտանի 3—4 պուդ. կալատէրը քթոցը շալակած տանում է մարագի կտուրը, երթկից ներս ածում **):

Կենդանիներին, Ջաւախքում, կալոցին գիշերները ներս են անում մարագը. նրանք աչտեղ թէ ողջ գիշերը դարմանն ուտում են և թէ կոխոտում նստացնում:

Դեռ չլծուած, խամ արջառներին վարժեցնում են կալոցին. լծի մի կողմում լծում են մեծ եղ, միւսում նոր, լուծ չտեսած արջառ. սկզբից նա վեր-վեր է ընկնում, լուծը շուտ տալիս, փախչում, սամիները կոտորատում, սակայն երկար չարչարանքից չետոյ հնազանդում է ճակատագրին. մի շաբաթից արդէն նա լծելու կանոնաւոր արջառ է:

Կալ ու կուտն ալդ կերպ հաւաքելուց, ներս առնելուց չետոյ, ձմեռը գալուն պէս գիւղացին ներս է քաշում իւր տունն ու բունը. անդործութեան մատնւում մինչև միւս գարնան բացուիլը:

*) Խոտի վատ տեսակը:

**) Շիրակում լարդը մարագ քաշում են կապտոնով. նրանք մարագների դռները, որ աւելի մեծ են քան Ջաւախքինը, բաց են անում, լծում եղներն և դարմանը կալքաշով առնում ներս:

ԴԱԾՏԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԲԵԺԵՆՄՈՒՆՔԸ

Ա. ՎԱՐԵԼՈՒ, ՀԱՐԹԵԼՈՒ և ՀԵՐԿԵԼՈՒ

Արօր նկ. I, գութան նկ. II, արօնայ նկ. III, ջղլա (թ.) նկ. III, փոցխ *) (վարելու) նկ. IV, տափան նկ. IV:

Բ. ՀՆՁԵԼՈՒ և ՀԱԻԱՔԵԼՈՒ

Գերանդի նկ. X, մանգաղ նկ. X, եղաններ նկ. IX, փոցխ նկ. IX, կէտեր նկ. IX:

Գ. ԿՐԵԼՈՒ

Կոռնի սալ նկ. V, որանի սալ նկ. VI, սահնակ նկ. VIII:

Դ. ԿԱԼՍԵԼՈՒ

Կամ նկ. X, կալի-թի նկ. IX, եղաններ նկ. IX, կապտոն նկ. IX, ցախաւել նկ. X, թէճի-թի նկ. IX, հոսելի նկ. IX, մաղ նկ. X, կոտ նկ. X, ջուալ, քթոց:

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ.

- I. Արօր, կանուխ, սարկաւ, գործեոր, արօրի խոփ, արօրը լոր-խած լծին, չորոցի շղթայ, հօտաղի սանդուխ: Արօնայի մասը (սխալմամբ այստեղ ընկած արտանկարելիս):
- II. Գութան, սրբիչ, գութանը գռնելին կապելու շղթայ (ջան-բարէկ թ.), գութանի գռնէլ, գութանը կապած գռնէլին, գութանի խոփ:
- III. Արօնայ կամ լարնայ կամ անկջով արօր, ջղլա (թ.) երկու տե-սակ դմակով՝ չաթալ և լաշն:

*) Նկարներում սխալմամբ գրած է փոցղ:

- IV. Տափան, տափանի տուփ, վարելու փոցխ:
- V. Կոռնի սալլ, սալլը լորխած լծին:
- VI. Որանի (օրնի) սալլ, շերիտ կամ ճոպան, ճիպոտներ, մտրակ, զամչի (թ.):
- VII. Սալլի մասերը. անիւ, կունտ (ժ.), բարձեր, որանի սալլի և կոռնի սալլի սեռեր, փոկ, չղթար:
- VIII. Սահնակ, գոմէշի լուծ, ամուլի լուծ, չորոցի լուծ, երկաթէ սամի:
- IX. Կալի-թի, թէճի-թի, երկաթէ եղան, փայտէ եղաններ, փոցխ, հոսելի (հոսելի ժ.) կապտոն կամ կալքաշ, հալ, կէտեր կամ նետեր:
- X. Կամ, կամը կէսը հակառակ կողմով, գերանդի, մանգաղ, էրս (թ.), չաքիւճ (թ.) (մուրճ), մասաթ (թ.), խարտ, կուժ, մաղ, կոտ, կեմ:

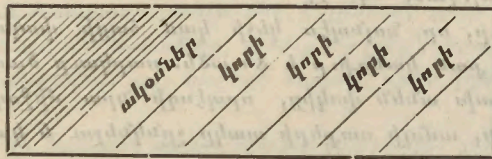
Ա. ՎԱՐԵԼՈՒ, ՀԱՐԹԵԼՈՒ և ՀԵՐԿԵԼՈՒ

Արօր (հարօր ժ.) նկ. I.

Արօրը վարելու և հերկելու *) ամենակարևոր գործիքն է: Արօրին լծում են 2 զուգ եզ, առաջին (արօրին լծած) լուծքը կոչւում է ամուլ (համուլ ժ.), իսկ երկրորդ զուգը չորոց (չորոցք ժ.) կամ հորիկ, (գոմէշները լծում են ամուլին) և սկսում են վարել արտի մի ականջից, թեք զիրքի ակօսներով:

*) Մեր ալթմեան գրական լեզուի մէջ վարկել և հերկել բառերն իրար հետ խառնում են և միեւնոյն իմաստով են զործածում. բայց նրանց նշանակութիւնները տարբեր են. վարել ասում են այն գործողութեանը, որ գիւղացին արտը վարում է ցանելու համար, որ լինում է ցանոցին. իսկ երբ հնձած և 1—2 տարի հանգստացած արտը փորում է արօրով կամ զութանով, միւս տարուայ համար պատրաստում, պարարտացնում, որ ցանէ՝ դա կոչւում է հերկել, որ լինում է հերկոցին, այսինքն լունիս և լուլիս ամիսներին ցանքից լերու:

Գութանով արտը հերկում են մի անգամ, արօրով կամ արօնալով՝ հերկում են 1—2, երբեմն 3 անգամ. այսինքն, մի անգամ սովորականի պէս հերկելուց լետոյ՝ միւս անգամ ևս խաչադիր ակօսներով են հերկում-խառնում, որ կոչւում է եղել. երբեմն էլ պատահում է, որ լաւ խառնելու համար հերկում են երրորդ անգամ: Հերկելու արտը թէ նոր հնձած է՝ կոչւում է խողան. իսկ եթէ 1—2 տարի մնացած է հանգստանալու՝ կոչւում է արօս:

Արօրը գետինը պատռում է միջին թուով 8 վ. խորութեամբ. մաճկալն արօրի մաճից բռնած հետը դնում է. ախտեղ, ուր ցելս է և արօրը խիստ թաղուելով շատ խորն է գնում՝ մաճկալը մաճից քաշում է վերև. իսկ ախտեղ, ուր գետինն ամրացած է լինում և արօր չի բռնում՝ ոտը դնում է առատամի դմակին և ճնշում ներքև:

Արօրի ծայրից, գործևորի տեղից (12) լծում են առաջին զոյգը՝ ամուլը, իսկ միւս զոյգը (հորիկը), չղթալով միացնում են թրից քիչ առաջ եղած կեռից (7):

Շատ քիչ է պատահում, որ արօրին լծեն մի զոյգ եզ, դա այն ժամանակ է լինում, երբ գլուղացին ունի մի զոյգ եզ և մօտգամ *) չէ ճորում, կամ երկիրը խիստ փափուկ է լինում:

Արօրի համցողը սովորաբար լինում է կեչի փալտից, որ թէ ճկուն է լինում և թէ դիմացկուն, բուկը (10) բնականից ծուրը. առատամի ու թուրը՝ կակալ փալտից, իսկ մաճը կամ կեչի կամ ուրիշ փալտից, խոփն՝ երկաթից:

Արօրն արտը տանելու-բերելու ժամանակ շատ անգամ բլի կողմով գցում են եզներին ուսին, իսկ գործևորի կողմը քաշ է դալիս գետնի երեսից:

Արօրի սարքերն են. կանուխ, սարկալ, գործևոր, խոփ, լուծ և սանդուխ (նարտվան թ.):

14) Կանուխ, նկ. I.

Կանուխը կեչի կամ հացի կոշուած փալտից է լինում. նա ուրուած, ծայրը ծայրի վրայ հեծցրած, ամրացրած մեր Ծ տառի կերպարանքով մի օղակ է: Կանուխը ծառայում է նրա համար, որ անցկացնեն արօրի ծայրին և վերի մասից միացնեն փոկով լորիսած **) լծին, տես ձև 16, նկ. I.

*) Մօտգամ կոչում են այն դրացիները, որ միանում են իրար հետ և միասին աշխատում: Մօտգամ գոյական անունը գուրս է եկել մօտ և գալ խօսքերից:

**) Լորիսել կոչում է արօրի ծայրն ու սալի գլուխը լծին փոկով միացնելու-կապելու ձևը. տես նկ. V. ձև բ, ուր առելի պարզ է:

13) Սարկաւ, նկ. I.

Սարկաւը, որ նոյնպէս կելի կամ հացի փայտից է լինում՝ աւելի մեծ է քան կանուխը և ձուածեւ. սարկաւը ծառայում է նրա համար, որ կախ անեն փոկից, որպէսզի նրա միջով անցկացնեն չորոցի չղթան, ամուլի ոտքերի տակը չընկնելու և կարգը պահպանելու համար *):

12) Գործեւորը, նկ. I.

Գործեւորը, որ ամուր փայտից է լինում՝ ծառայում է նրա համար, որ անցկացնեն արօրի ծալրի ծակերից մէկին. ալդպիսով միացնում են լորխած կանուխը արօրի ծալրին:

Արօրն ունենում է համի ծալրին 2—3 ծակ. ալդ ծակերը նրա համար են, որ եթէ շատ խոր փորէ երկիրը՝ փոխեն գործեւորի տեղը դէպի ծալրը. իսկ եթէ շատ խոր է գնում՝ դէպի ետ. դրանից է կախում ակօսի խորութիւնը կամ ծանծաղութիւնը:

8) Խոփ, նկ. I.

Խոփը լինում է երկաթից, ծալրը կռած (զոթած ժ.) հասարակ պողպատից կամ չուգունից, որ ուշ մաշուի:

15) Սանդուխ, նարտվան (թ). նկ. I.

Սանդուխը կամ ինչպէս իրենք են կոչում նարտվանը (թ.) ունենում է 2—3 ստիւճան, շինած երկու ձողից կամ մի չաթալ փայտից. նրա երկու ծալրերը կապում են չորոցի լծին, իսկ ներքին ծալրը (քիթը ժ.) քարչ է գալիս երկրի երեսով. նարտվանի վրայ նստում է տակաւին մանուկ հօտաղը, որ սկզբի տարին դեռ չի կարող նստել եզներին ուսին:

Արօրի մաճից բռնելով մաճկալը քշում է ամուխ, իսկ չորոցի ուսին նստած հօտաղը՝ քշում է չորոցը: Հօտաղը փոխնէփոխ նստում է աչն արջառի ուսին, որ խամի վրայով է գնում: Չորոցին ընդհանրապէս լծում են արջառներ:

Մաճկալը մի ակօս գնալով, դառնում, դծում է միւս ակօսը, ինքը միշտ չվարած կողմի հետ գնալով:

Եթէ զուգերից մէկը գնում է մի անգամ ակօսի միջով՝ միւս անգամ կը գնայ խամի վրայով:

Լուծ. նկ. VIII.

Լուծերը լինում են 3 տեսակ. զոմէչի լուծ բ. ամուլի լուծ գ. չորոցի լուծ դ.:

*) Սարկաւի տեղ շատ անգամ գործ են ածում մի արչին երկարութեամբ չղթայ:

Բ. Գոմէշի լուծ.

Սա համեմատաբար աւելի մեծ է լինում, քան միւսները, սրա սամինները լինում են երկաթից, որոնց ծալրերն իրար հետ կապում են ոչ թէ սամոտալով, այլ կաշեցէ ծոպով, որին իշկիւ (թ.) (8) են ասում:

Որպէս զի երկաթէ սամու գլուխը (9) չմաշէ, չծակէ լուծը՝ նրա տակ անց են կացնում մի կոլոր, տափակ ծակ-երկաթ, որ կոչւում է փուլ (թ.) (7).

Գ. Ամուլի լուծ.

Ամուլի (համուլի ժ.) լուծն աւելի կարճ է լինում, քան չորոցինը. այս կարճութիւնը նրա համար է, որ լծուած ժամանակ եզան ետին մասը դուրս չգալ կոպից և ոտներն անիւի տակ չմնան: Ամուլի լծի ծալրերը գրեթէ ուղիղ են լինում. այդ նրա համար է, որ եզը լուծը քաշելիս հեշտութեամբ մտնի նրա տակ, որովհետեւ սալին լորիւած լուծը ազատ չէ, որ վեր բարձրացնեն և եզան ուսին դնեն:

Դ. Չորոցի լուծ.

Չորոցի լուծն աւելի երկար է լինում և բարակ. նրա ծալրերը դէպի ներքև են ծռուած. այդպէս ծռուած լինելը նրա համար է, որ չորոց լծուած դեռ անվարժ արջառները չծռուին, լծից դուրս չգան:

Լծի անց մասը (ուս 5), որին եզը ուսը դէմ է տալիս քաշելիս՝ փոքր ինչ բարձր է լինում և կոկած: Այդ բարձր տեղի կողքերից (տարածութիւնն է 5—6 վ.) անց են կացրած լինում սամինները:

Լծի ուղիղ մէջ տեղում ամրացնում են 2 նեցուկ. այդ նեցուկները կոչւում են փքի (ժ) կամ ուղի (ժ) (4). այդ փքիներէ միջից են կապում չղթան, կամ լորիսում սալն ու արօրը *):

Եզներէ լծերի սամինները լինում են ձկուն փալտից, որոնց զլուխները կոմբալ լինելով դէմ են առնում ծակին **):

*) Եթէ պատահում է, որ լծուած զոյգի մէկը միւսից աւելի ուժեղ է լինում՝ փոկի մի մասը ձգում են ուժեղի կողմը, հետեւապէս և ծանրութեան մասն այդ կողմում շատանում է:

**) Սամի շինելու համար փալտը դնում են կրակի մէջ, փափկացնում, ապա ծռում, աղեղաձև դարձնում, ներքևի ծալրին փոսիկ (քեառթ. թ.) շինում և ներսի սամուց սամոտան կապում:

Սամոտան մանում են եզան պոչի փնջի մազերից: Եզան պոչի փունջն իւրաքանչիւր տարի ձմեռանը կտրում են. այդ մազերը լուսնում են, սանտերքում, ապա լակտանով (թ.) ոլորում. այդ ոլորածն երեք տակ են անում, սամոտայ դարձնում:

Սամոտայի մի ծալը պինդ հանդուց են անում, սամու ծալրին որոշ տեսակով ամրացնելու համար, մըս ծալրին փունջ կապում, որ շինած է լինում բրդի թելերից: Սամոտան կարող է դիմանալ 3—5 տարի:

Ձև 16. նկ. I.

Սույն 16 ձևով ցույց տուած, թէ ինչպէս են արօրը լորխում լծին և կապում հորիկի չղթան:

Ա. Գուծան. նկար II.

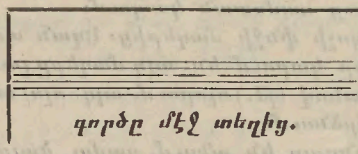
Գուծանը հերկելու ամենակարևոր գործիքն է. երբ արտը խիստ ամբացած է լինում, կամ հարկաւոր է կուտական հողը (խամ թ.) վարել արտ դարձնելու համար, որի մէջ լիքն են լինում իրար հետ հիւսուած խոտերի արմատներ, գործ են ածում գուծանը, որի համար արօրն անգոր է:

Գուծանն արօրից աւելի խոր է փորում:

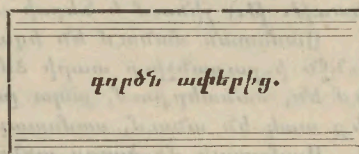
Արօրը միմիայն պատուում է գետինը, իսկ գուծանը հողի շերտն ամբողջովին դարձնում է հակառակ կողմի վրայ, մանաւանդ խամ տեղ վարելիս, ուր մի ակօսի ալաւը թ.—շերտը, (չկտրատուած հողի զօլը) ծալրէ ի ծալր կազմում է ժապաւէնի նման մի բան, որ հակառակ կողմի վրայ դարձած, պառկած է նախաւերջին ակօսի մէջ:

Գուծանի ձևիչը, որ ուղղահայեաց և փոքր ինչ դէպի առաջ թեքուած դիրք ունի, կտրում է հողը խամ տեղից ալնքան, որքան խովը պէտք է կտրէ, բարձրացնէ տակից հորիզոնական ձևով. երբ այդ կերպով կտրւում է հողը՝ անցնում է թրի հետ կապած, երկու, միմեանց վրայ դրած 11, 12 տախտակներին (որոնք կոչւում են ալաւ-թախ թասի և չիմ-դաւրան, ալսինքն ալաւի տախտակ և չիմ դարձնող). վերջիններս հեռացնում են ալաւը փորած ակօսից և պառկեցնում միւս (նախաւերջին) ակօսի մէջ:

Գուծանի հերկի «գործն» սկսում են արտի մէջ տեղից, կամ երկու ավերից: Մէջ տեղից սկսելու համար մաճկալն արտի լախու-թիւնը հափում է, թէ քանի ատում (թ.) (մեծ քալը) է, ապա բաժանում 2-ի, և ալդախտով իմանում «գործն» սկսելու տեղը: Եթէ «գործը» մէջ տեղից է՝ գուծանը մէկ մի կողմից է վարում, մէկ միւս կողմից և քանի գնում՝ վարելով դէպի ավերն հեռանում իսկ եթէ ավերիցն է՝ քանի գնում մօտենում է և վերջապէս հասնում մէջ տեղին:

արտի

Գուծանի մաճը բռնող մաճկալը սովորաբար նստած է լինում չիմ-դաւրան (թ) տախտակի վրայ, որի վրայ չինած է լինում

բռնելու տեղ, ծակ. երբ ակօս ձգելով հասնում է արտի ծալրը և գութանը հարկաւոր է հողից հանել՝ բաւական է, որ չիմ-դաւրանի ծակից չըջէ դէպի ձախ՝ իսկոյն գութանը դուրս է գալիս և կողքին քարշ գալով գնում մինչի միւս նոր ձգելիք ակօսը. այդ ժամանակամիջոցում մաճկալը սրբիչը (14) ձեռին մաքրում է գութանի «բուկը»:

Մաճկալը գութնի մաճին շատ քիչ անգամ է ձեռ. տալիս, այն ևս ուղղութիւնը պահպանելու համար:

Մաճերից մէկը, որի վրայ հագցրած է լինում էշը (1) կոչւում է էգ մաճ 8. իսկ միւսը՝ որձ*) մաճ (8). երկու մաճի տակին լինում է մի նեցուկ կամ կցուկ, որ կոչւում է իւմակ (թ). իւմակի երկարութիւնից է կախուած լինում ակօսի լայնութիւնն ու նեղութիւնը. ակօսն ունենում է մօտ 1 արշ. լայնութիւն, 8—10 վերշ. խորութիւն:

Եթէ ցանոցին կամ հերկոցին արօրները լծում են լուսը բացուելու պէս՝ գութնոցին գութանը լծում են Լուսու-աստղը (Արուսեակ) դուրս գալու պէս, հովին. որովհետեւ ցերեկը շոքին ախքան գործ անել չի՝ լինիլ, ուստի աւելի շատ ժամանակ են տալիս գրաստներին հանգստանալու:

Գութանը ծալրից չի կարելի լորխել լծին, ինչպէս արօրը, դրա համար լարմարեցրած է մի գործիք, որ կոչւում է գռնէլ, որի ծալրը լորխում են քաշող առաջին զուգ եզները լծին:

Գռնէլի մի անիւը (փեսրով 3) բարձր է լինում, միւսը (բուղա թ. 4) ցածր. փեսրովը գնում է ակօսի միջով, բուղէն թ. չվարած տեղի վրայով, այդ իսկ պատճառով էլ գռնէլի սեւը հորիզոնական ուղղութեամբ մնալով՝ իւր վրայ է կրում գութանի շուղէն (1):

Գութանի շուղէն ջամբարէքով (թ.) (15) կապում են գռնէլի ծակով (11) անցկացրած երկար երկաթին, որի ծալրից ձգւում է գութանի երկար շղթան. այդ շղթայի վրայ շարուում-լծւում են 9—12 լուծք եզ ու գոմէշը:

Գութանին լծած 9—12 լուծք եզ ու գոմէշը ունին իրենց անունները—1 և 2 զուգը գռնէլ, 3 և 4 զ. սարիղայիշ (թ.), 5 և 6 զ. զարաղայիշ (թ.), 7 և 8 զ. գղլճի, 9 և 10 զ. փլաւճի, 11 և 12 զ. չալխաճի (թ.):

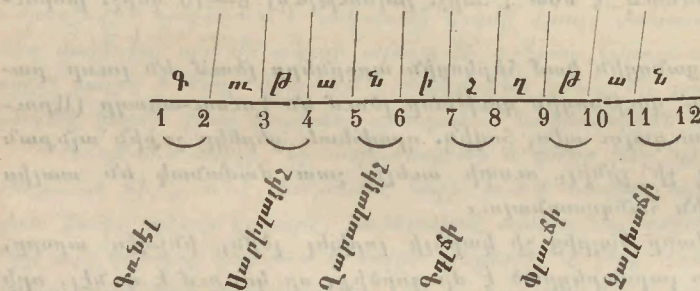
Ընդհանրապէս գռնէլի և սարիղայիշի երկրորդ զուգերը լինում են գոմէշ լծած:

Իւրաքանչիւր 2 զուգը գրաստին կառավարում է մի հօտաղ. ամենից զօւարը գռնէլ քշողի գործն է, որից կախուած է ակօս շատ կամ «քիչ վերցնելը», լծկանին զօր տալը կամ հանգիստ պահ-

*) Նկարի մէջ սխալմամբ գրած է որ-ց.

հելը, և որ գլխաւորն է գութանը քարին դէմ առած ժամանակ կոտրուելուց պահպանելը: Այդ պատճառով գոնէլը քշում են հասակաւոր մարդիկ. երկրորդ տեղն իւր դժուարութեամբ բռնում է չալխաճու գործը. երբ ակօսը վերջանալու մօտենում է, չալխաճին պէտք է աչնալիս կիսաշրջան կազմել տալ 9—12 լուծք եղ ու գոմէշին, որ թէ պտույտը կազմեն, թէ գութանը քաշեն, և թէ հերկի դիմացն եղած ցանած արտը չընկնին:

Գութանի չղթան, որ ձգուած է լինում 9—12 լուծք եղ ու գոմէշի միջով, անմիջապէս չի միանում նրանց լծերի հետ, այլ իւրաքանչիւր մի զուգն առանձին փոկով միացած է լինում ընդհանուր չղթալի հետ, բացի չալխաճուց 2-րդ դ. գոնեւից 1-ին դ.

Գութանի չղթալի տեղ հնումն աւելի գործածական է եղել երկար փոկ, մօտ 10 սաժէն երկարութեամբ, հիւսուած 30—40 բարակ սըրմներից. բայց այժմ այդ գրեթէ հազուադիւտ է:

Գութանի չղթան ձմեռը պահում են տան կամ մարագի սիւնին փաթաթած, տակից մինչև առաստաղը:

Այժմ ճաւախքում շատ քիչ ընտանիքներ կան, որ «գութանը տանից» լծեն. իւրաքանչիւր մեծ գիւղում 1—2 հատ:

Գութան լծելու համար մօտ են լինում 2—3—4 ընտանիք, մօտգամ դառնում: Նաչելով, թէ մօտգամը քանի լուծք եղ ու գոմէշ է բերել՝ ըստ աչնմ ստանում է իւր բաժինը: Սովորաբար «գութանը մի անգամ դառնալուն» ամեն մի զուգ եղան հասնում է մի օրավար, գոմէշին $1\frac{1}{2}$ օրավար. իսկ գութնի վարձ՝ գութնի տիրոջը մաճկլի հետ՝ $2\frac{1}{2}$ օրավար: Իսկ եթէ «գութանը երկու անգամ դառաւ», զրա կրկնապատիկը:

Գութանով կարելի է հերկել միմիայն աչն արտերը, որ քառանկիւնի ձև ունին և քարքարոտ չեն:

Գութանի էշը (1), թուրն (2) ու առատամը (3) լինում են սովորաբար կակալ փայտից, իսկ մաճերը կեչուց, տախտակները հասարակ փայտից:

Գութանը կոտորում է քարին դէմ առնելուց՝ բկից, ալիքնքն թրի կամ ձեփչի ծակի տեղից:

Ամեն ուստալ գութան չի կարող կապել (չինել). այդ մեծ, ըստ երևութիւն կոպիտ գործիքն այնքան նրբութիւններ ունի, որ հեշտ չէ կարգի դնելը: Գութանը կապելու համար վարձ վերցնում են մօտ 10 ր. փող, կամ մի թեթեւ կով: Մի գութանն իւր բոլոր սարքով կարժենալ 50—60 ր.:

Գութանի սարքերն են՝ ջամբարէկ (թ.), սրբիչ, խոփ և լուծ:

15) Զամբարէկ (թ.) նկ. II.

Զամբարէկն այն հաստ չղթան է, որով գութանը կոտից (6) կապում են գոնէլին. նա սովորական չղթալից խիստ հաստ է լինում և մէջտեղում ունի կեռ, լալն, տափակ երկաթից, որ կոռին անցկացնելու տեղն է:

14) Սրբիչ. նկ. II.

Սրբիչը մեծ մասամբ հոնի փայտից է լինում, ծալրը դրի նրման սրած, կամ դրածն երկաթ անցկացրած: Սրբիչով մաճկալը սրբում-թափում է գութանի «բուկը», երբ ակօսից հանած է լինում:

ը. Գոնէլ, նկ. II.

Գոնէլը ծառայում է նրա համար, որ գութանի գլուխը հանգչի նրա սեռի վրայ, այնտեղից գցեն գութանի չղթան: Շատ անգամ մի արտից միւս արտը տեղափոխուելիս գութանը բառնում են գոնէլին:

գ. Գութանը կապած գոնէլին, նկ. II.

Այս ձևում ցույց է տրուած, թէ ինչպէս միացնում են գութանը գոնէլին:

18) Խուրի, նկ. II.

Գութանի խոփն անհամեմատ աւելի մեծ է քան արօրինը, և ուրիշ ձևով. արօրի խոփը փորում-պատռում է գետինը, իսկ գութանի խոփը տակից կտրում հորիզոնական ձևով բարձրացնում է վեր:

Ա. Ջղլա (թ.) նկ. III.

Ջղլան արօրի և գութանի մէջ տեղն է բռնում թէ ձևով, թէ մեծութեամբ և թէ գործածութեամբ:

Ջղլան գործ են ածում հերկելու համար. նրան լծում են 4—6 լուծք եզ, կամ 1 զուգ գոմէշ, 3—4 լուծք եզ և հերկում այնպիսի արտերը, որ պինդ են, արօրի համար անյարմար. քարքարոտ՝ դութանի համար անյարմար:

Սրա առատամի դմակը (8) կամ չաթալ (թ.) (ձեղքուած) է լինում, կամ խիստ լալն, որպէսզի ակօսը լալն բաց անէ:

Ջղլան ունի իրեն համար գոնէլ դ, նկ. III, ինչպէս գութանը, միայն ան տարբերութեամբ, որ գութանի գոնէլի անխնհրն անհաւասար են, իսկ սրա փետրովներն (3) իրար հաւասար:

Սրա խոփն արօրի խոփի ձևն ունի, միայն աւելի հաստ է լինում և 2—3 վերջ. աւելի երկար:

Ջղլայի էշը, առատամը, թուրը լինում են ամուր՝ կակալ փայտից, իսկ մածը կեչուց:

Բ. Ջղլայի միւս տեսակը՝ գ. արօնայ կամ յարօնայ նկ. III.

Արօնան կամ յարօնան նոյն պաշտօնն է վարում ինչ որ արօրը, միայն արօնան աւելի բարդ է և աւելի խոր է փորում գետինը, քան արօրը:

Արօնան, կարելի է ասել, այժմ բոլորովին գործածութիւնից ընկած է:

Արօնայի դմակը շատ անգամ չաթալ է լինում, երբեմն էլ ուղիղ. չաթալ դմակն (ինչպէս Ջղլայինը) ծառայում է լայն աղօս բաց անելու համար:

Արօնան լծում, գործածում են նոյն կերպով, ինչ կերպով արօրը, միայն սրա չորոցի շղթան կապում են բկից մի փոքր հեռու գտնուած նեցուկից:

Արօնայի խոփը, փայտը նոյնն են, ինչ որ արօրինն, և նոյն մեծութեամբ:

Յարօնայի միւս տեսակը տես նկ. I (սխալմամբ ընկած):

Դ. Ջղլայի գոնէլ. նկ. III.

Ջղլայի գոնէլը ծառայում է նրա համար, որ Ջղլան իր շուղարով հանգչի նրա սեռի վրայ (ինչպէս գութանը) և միացուի ջամբարէկով:

Ջղլայի գոնէլի շուղէն մի ձողով է ամրացրած լինում սեռին:

Ջղլայի լծելու կարգն ու սարքը նոյնն են, ինչ որ գութանինը, միայն աւելի փոքր ծաւալով:

Ս. Փոցխ նկ. IV.

Փոցխը մի ահագին գործիք է, որ գործ է ածում ցանոցին արօրի փոխարէն ան արտերում, ուր արօրն անկօր է, այսինքն, երբ արտը խամ է, նոր հերկած մի անգամ գութանով և հողը դեռ հիւսուած — պինդ է բուսերի ու խոտերի հազարաւոր արմատներով. այդ պատճառով լծում են փոցխին 4—6 լուծք եզ ու գոմէշ, մի քանի հոգով կանգնում վրան և ատամներով (2) փորում արտը, կամ ճիշտն ասած չանկոռում խամ հերկի երեսը, հացահատիկները մի կերպ հողի տակ թաղում:

Վ. արելու փոցխի ատամները (2) լինում են կամ սոսկ փայտից

(կակալ) կամ թէ չէ նրանց վրայ հազցրած է լինումսս՝ սեպածն երկաթ:

Խամ հերկերը միայն մի անգամ (առաջին տարին) են վարում փոցխով, երկրորդ տարին վարում են պօրով, երբ արդէն հողի միջի արմատները փտած են լինում և հողը փափկացած:

Մի փոցխով մի օրում աչնքան կարելի է վարել, որքան 3—4 արօրով միասին:

Փոցխի քաշողները (3) շարժական են. սալլին բառնալիս, արտը տանելիս այդ քաշողները հանում են: Փոցխի փախը լինում է պինդ և ծանր:

Բ. Տափան նկ. IV.

Ցանոցին երբ արտը վարում—ցանում են, արտի երեսը խորդուբորդ, զերբուկներով ծածկուած է լինում. հարթելու, տափելու, իրենց լեզուով («տափնելու») համար դործ են ածում տափանը: Տափանին լծում են 2—3 լուծք եղ ու գումէշ և սկսում հարթել: Տափանի վրայ անցկացրած, հիւսած են բաղմաթիւ ճկուն և դիմացկուն ոստեր (ցախեր 7): Տափանի քաշողներն էլ նույնն են, ինչ որ փոցխինը:

Տափանը որպէս զի ծանր լինի և աւելի լաւ հարթացնէ վարած արտի զերբուկները, բացի մաճկալից նրա վրայ կանգնում են և ուրիշ միջանի հողի, կամ բառնում են քարեր:

Գ. Տուփ նկ. IV.

Տուփի վրայ մի ցախ անցկացրած: Այդ ձևով հիւսում են միւս ցախերը:

Ամեն գիւղացի տափան (նույնպէս և վարելու փոցխ) չէ ունենում. չունեցողը վերցնում է դրացուց առանց որ և է վարձի:

Բ. ՀՆՁԵԼՈՒ և ՀԱԽԱՔԵԼՈՒ

Գ. Դերանդի (գերնդի ժ.) նկ. X.

Դերանդիով հնձում են արտ, չափը (թ.) (խոտատեղ), արօս. Դերանդին շատ ժամանակ չէ, ինչ մտել է գործածութեան մէջ. առաջ աւելի գործածականն եղել է մանգաղը:

Դերանդու առաւելութիւնն այն է մանգաղից, որ սա արտը հնձում է (կտրում է տակից, որ և դարման աւելի շատ է դուրս գալիս, բաց միւս կողմից էլ որանը գետին թափուելիս բաւականին քանակութեամբ հացահատիկ է դուրս կորզւում հասկերից, իսկ մանգաղն ազատ է այս վերջին վնասից. սակայն սա էլ արտն երե-

սանց հնձելով՝ բաւականին քանակութեամբ դարման է կորցնում:

Առաջներումը (ինչպէս այժմ Շիրակում) հնձած որանը կապում են եղել խուրճեր, խուրճերից կազմում բարդեր. (30 խուրճը մի բարդ է), այժմ Ջաւախքում այդ չկայ. այլ հնձած լասից (թ.) կազմում են փուլալ կամ հուպուլ (փոքրիկ դէզ), ապա հաւաքում 15—20 փուլալը մի տեղ, կազմում բոլորածն դէզ, որ կոչւում է եղըն: Մի եղընը մի որանի սալ է, այսինքն մօտ 50 պ.:

Հնձում են այսպէս. երիտասարդն առնում է գերանդին և օն բանալով հնձում է. (օնը թևի շարժումով բացուածք է՝ մօտ 1 սափ. լայնութեամբ 40—50 քալ երկարութեամբ): Մի օնից դուրս է գալիս մի լաս. լասը եղանով հաւաքում, փուլալ են շինում. (լաւ բաժ արտի 2 լասը մի փուլալից աւելի է, իսկ վատ բաժ արտի 3—4 լասը հազիւ մի փուլուլ կազմէ). ապա փոցխուորը (ժ.) փոցխը ձեռին փոցխում է տարած լասի տակ մնացած որանը:

Գերանդին սրելու համար գործ են ածում ղլաւի՝ խարտ, էրս, չաքիւճ:

Դ. Ղլաւի. թ. նկ. X.

Հնձողն երբ մի օն վերջացնում է և պատրաստւում է սկսելու միւս օնը՝ սրում է գերանդին մի տեսակ քարով, որ կոչւում է խարտ: Խարտը որպէս զի գերանդու բերանը չփչացնէ՝ դնում են մի փոքրիկ ամանով ջրի մէջ, որ կոչւում ղլաւի (թ.). (իսկ ամանով միասին՝ մասաթ).

Ե. Էրս (թ.) Զ. Չաքիւճ (թ.) նկ. X.

Երբ գերանդու բերանը շատ հնձելուց ջարդւում, փճանում է, ծեծում են, «նոր բերան են հանում». հնձողն առնում է էրսը, դերանդու բերանը դնում նրա վրայի պողպատացրած երկաթին, մուրճով (չաքիւճով) զգուշութեամբ նոր բերան հանում. դրան ուրիշ կերպ ասում են «գերընդին չաքճել»:

Գերանդու բուռը (ժ.) (էլճակ թ.) կոթի վրայ պիտի լինի ալն բարձրութեան ամրացրած, ինչ բարձրութիւն ունի հնձողը գինից մինչև գօտկատեղը, որպէսզի վեր առած օնը համահաւասար ծանրութիւն-դժուարութիւն ունենայ հնձողին, որովհետև բռի բարձր կամ ցածր լինելուցն է կախուած օնի մեծ կամ փոքր (նեղ կամ լայն) լինելը: Այդպէս էլ գերանդու բաց կամ գուռ լինելուց է կախուած որանի շատ կամ քիչ քանակութեամբ հնձուիլը: Բերանի (դանակի) քիթը պէտք է շառաւիղաձև բռից ալնքան հեռաւորութիւն ունենայ, որքան ներքևի մասը:

Է. Մանգաղ նկ. X.

Մանգաղները լինում են երկու տեսակ, մէկը հնձելու, սուր բերանով, որ աւելի մեծ է, միւսը առանց բերանի (դանակի) կեռ

երկաթ, խոտ, որան հաւաքելու, խուրձ կապելու համար, կամ խոտ-նոցից (մեծ լեռնաձև դէզ) խոտ քաշելու:

Այժմ հնձելու մանգաղը Զաւախքում գործածութիւնից ընկել է, և կարելի է ասել սակաւ կճարուի. իսկ միւս մանգաղը գրեթէ ամեն տուն ունի:

Ը. Կուժ, նկ. X.

Քաղոցին ու հերկոցին դաշտերում երբ ջրի սակաւութիւն է, աղբիւրները չորանում են, գիւղացին հետը տանում է տանից ջրի պաշար մի փայտէ փորած ամանով, որ կոչւում է կուժ. կուժը ծածկուած որոնով կամ չլերով ջուրը երկար ժամանակ հով է պահում և համը չի փճացնում: Կուժը միջից փորուած է, իսկ տակի ծակը կոլոր տախտակով փակած. վերի մասում ունի մի մեծ բերան (2) (մէջ տեղում), որով ջուր են լցնում, իսկ միւս ծայրի փոքր բերանով, լիւլիւկով (3) (թ.) խմում:

Գ. Փայտէ եղան. նկ. IX.

Փայտէ եղանները լինում են ըստ մեծի մասին 2 մատնանի: Փայտէ եղանը գործ է ածւում որանը (լասը) հաւաքելու, փուլուլ շինելու համար, կալը շրջելու համար (քանի դեռ նա խոշոր է և թիւս չէ ընկել) խոտն ու որանը սալին բառնալու համար:

Դ. Երեք-մատնանի եղան նկ. IX.

Նոյն ծառայութիւնն է մատուցանում, ինչ որ երկու-մատնանին:

Ե. Երկաթէ (երկթէ ժ.) եղան նկ. IX.

Երկաթէ եղանով որանի սալը բառնալիս կամ դէզ շինելիս որանը կամ խոտը վեր են տալիս: Երկաթէ եղանի կոթն աւելի երկար է լինում:

Զ. Փոցխ նկ. IX.

Փոցխով ջահէլ հարսը, ազապ աղջիկը կամ ծերուկը փոցխում են արաք, ալսինքն քաղուորից լետոյ երբ եղջնուորը լասը տանում, փուլուլ է շինում՝ լասի տակից մնացածը հաւաքում են փոցխով: Փոցխը գործ են ածում նաև կալի եղերքները վրայ ձգելիս, պասմաների *) կոշտերն (աթարի մանրունք) հաւաքելիս:

Եղաններն իրենք գիւղացիները չեն շինում, մեծ մասամբ առնում են զրաից. իսկ փոցխը իրենք են շինում. փոցխի գլուխը լինում է ամուր փայտից, իսկ պոչը՝ հասարակ:

Ժ. Կէտեր կամ նետեր նկ. IX.

Երբ ուզում են չորացած փուլուլները մօտ անել «եղքն դնելու», փուլուլի տակից գետնի երեսով անց են կացնում կէտերը և երկու-

*) Քակորի շերտ:

մարդ մէկն առաջից, միւսն ետեից բարձրացնում են երկու ձեռներով նետերի վրայ նստած փուլուլը, տանում եղըն դնելու տեղը:

Կէտերը լինում են հասարակ փայտից:

Է. Մանգաղ. նկ. X.

Մանգաղն (առանց սուր բերանի) այժմ խիստ քիչ գործածութեան մէջ է. առաջ երբ խուրձ կապիւր կար՝ դա խիստ գործածական է եղել:

Գ. Կ Ր Ե Լ Ո Ւ

Ա. Կոռնի սայլ, նկ. IV.

Կոռնի սայլը գիւղացու ամենակարեւոր գործիքն է. կոռնի սայլը գործ են ածում ամեն ժամանակ թէ դաշտային և թէ տնային պարապմունքների ժամանակ. ցանոցին կոռնի սայլին բառնում են սերմնացուն, կենդանիների կեր (պաշար) (խուրձերով (խոտը *), շատ անգամ արօրք. քաղոցին նրա վրայ բառնում են բոլոր գործիքները, կժով կամ տակառով ջուրը, իրենք էլ նստում վրան և գնում քաղը. հերկոցին բառնում են գութանն իւր բոլոր սարքով (բացի զոնէլից), կալոցին հացը կալից կրում են տուն, բնագոյնը տանում ջրաղաց, ալիւր, ջրաղացից բերում տուն. բացի այդ՝ նրա վրայ ամառը նստում՝ ուխտ, հարսանիք, հրաւէր են գնում գիւղից գիւղ. նրանով կրում են շինութեան համար անտառից փայտ, դաշտից քար, քրէհ տանում զանազան տեղեր, Կաղզուանից աղ բերում, քաղաքը աթար, փայտ, ալիւր, աղ և ուրիշ բաներ տանում ծախելու և այլն:

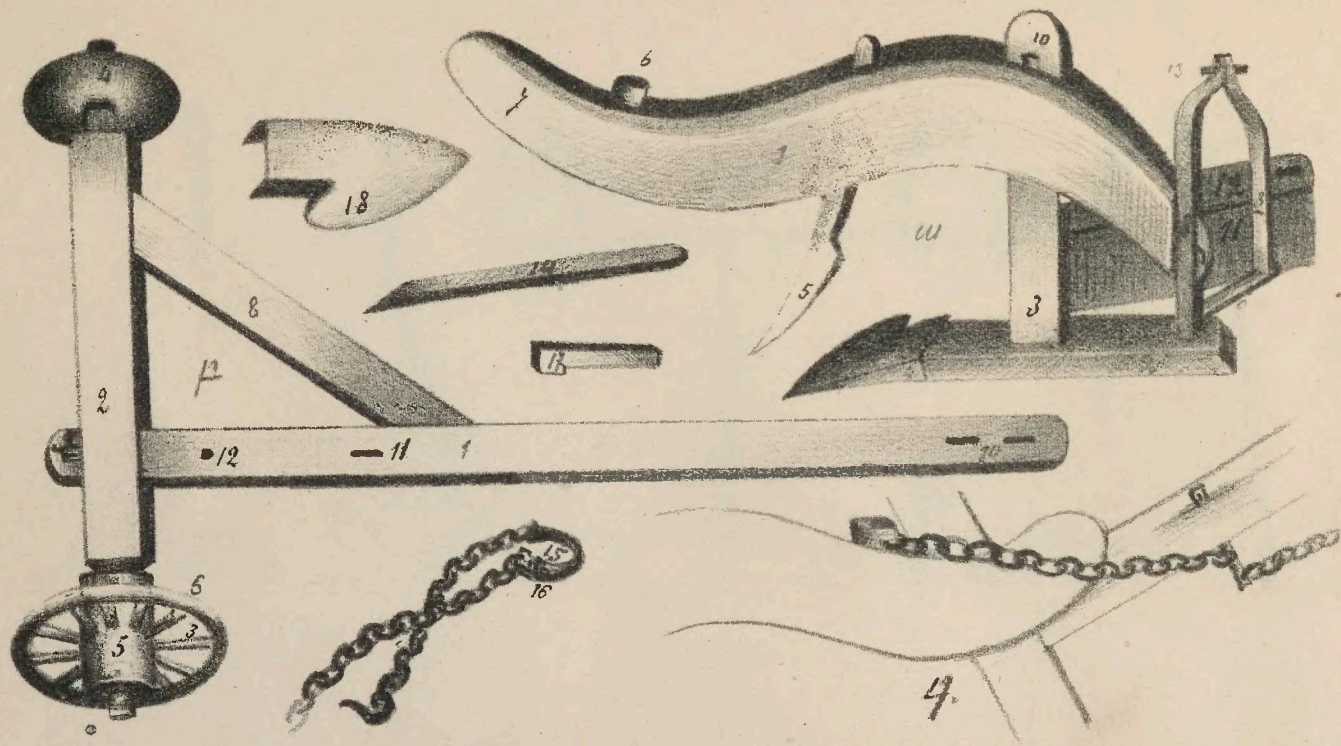
Կոռնի սայլն այնքան կարեւոր գործիք է գիւղացու համար, որ չնայած նրա թանգ նստելուն՝ գրեթէ ամեն տուն ունի:

Երբ կոռնի սայլի վրայի բեռը շատ է լինում՝ նրան բացի ամուլից լծում են մի զույգ եղ էլ առաջից, որ կոչւում է չորոց (հորիկ):

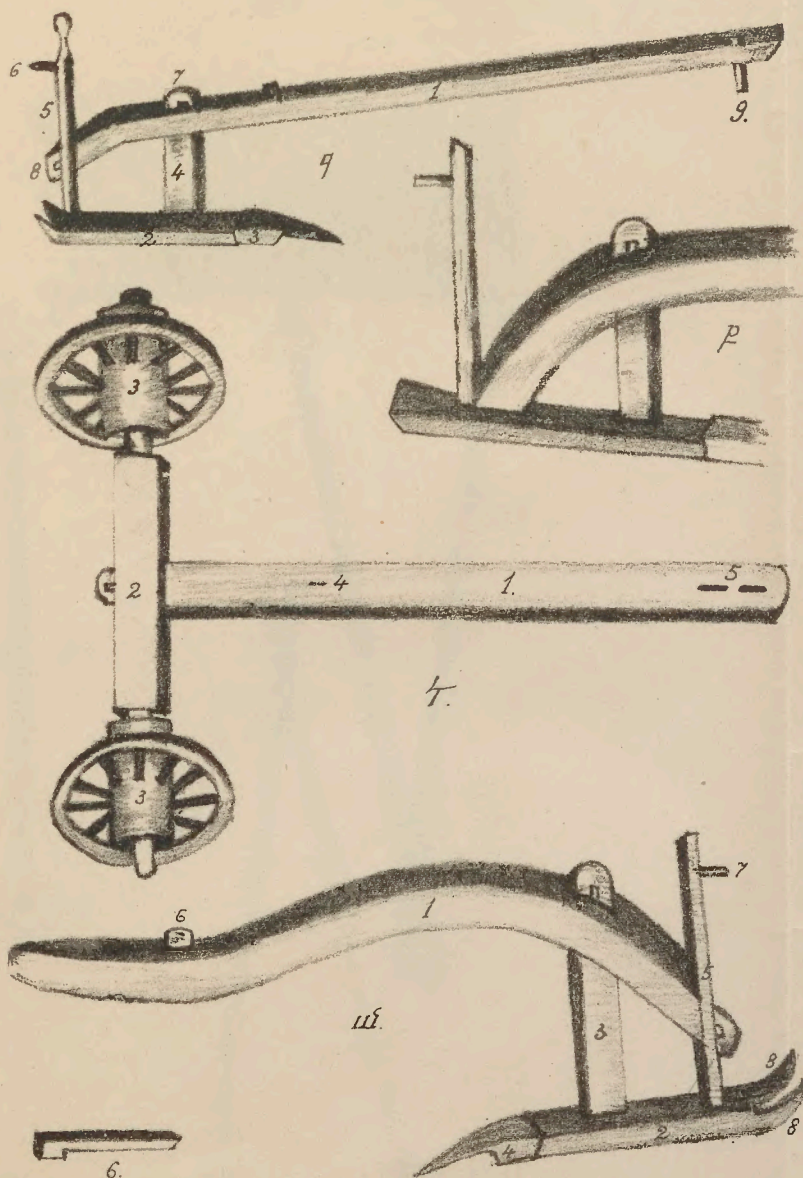
Կոռնի սայլն երբ գործածութեան մէջ չէ՝ արեւից պահում են չարտախի տակ, որ չփչանայ, իսկ անիւները տան բակում (նախա-սենեակ):

Որպէս զի անիւներին խիստ միացրած սեռը հեշտութեամբ պտուտ գալ բարձերի (14 տակ՝ գնացած ժամանակ սապստում են, որի համար մշտ պատրաստ քաշ արած է լինում սայլի ասեղի մօ-

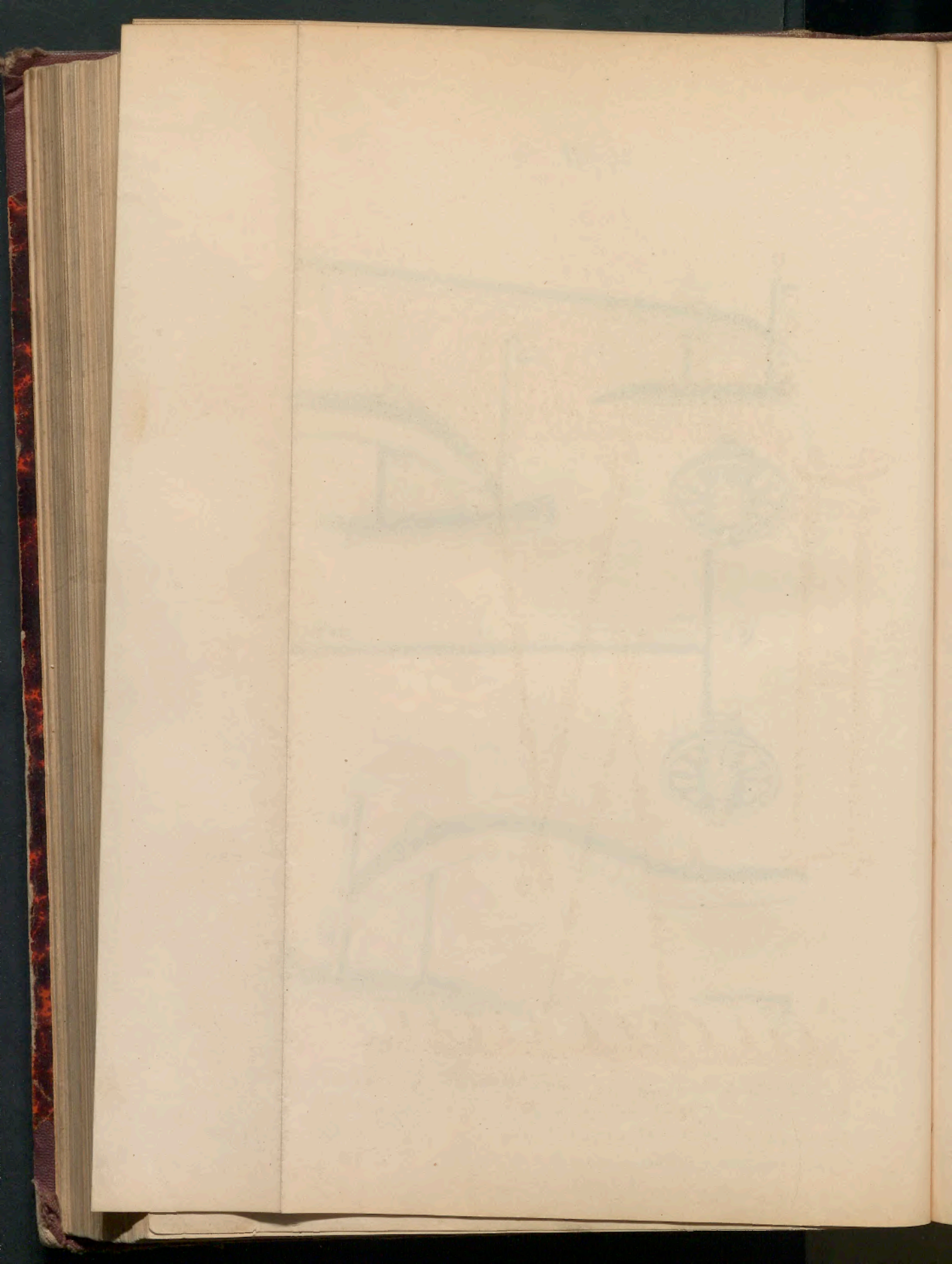
*) Ցանքի ժամանակ լծկանին չեն թողնում «կանաչն ընկնելու» (նոր խոտ արածելու), որովհետև նոր բուսած խոտը նրանց նիհարացնում է և թուլացնում:

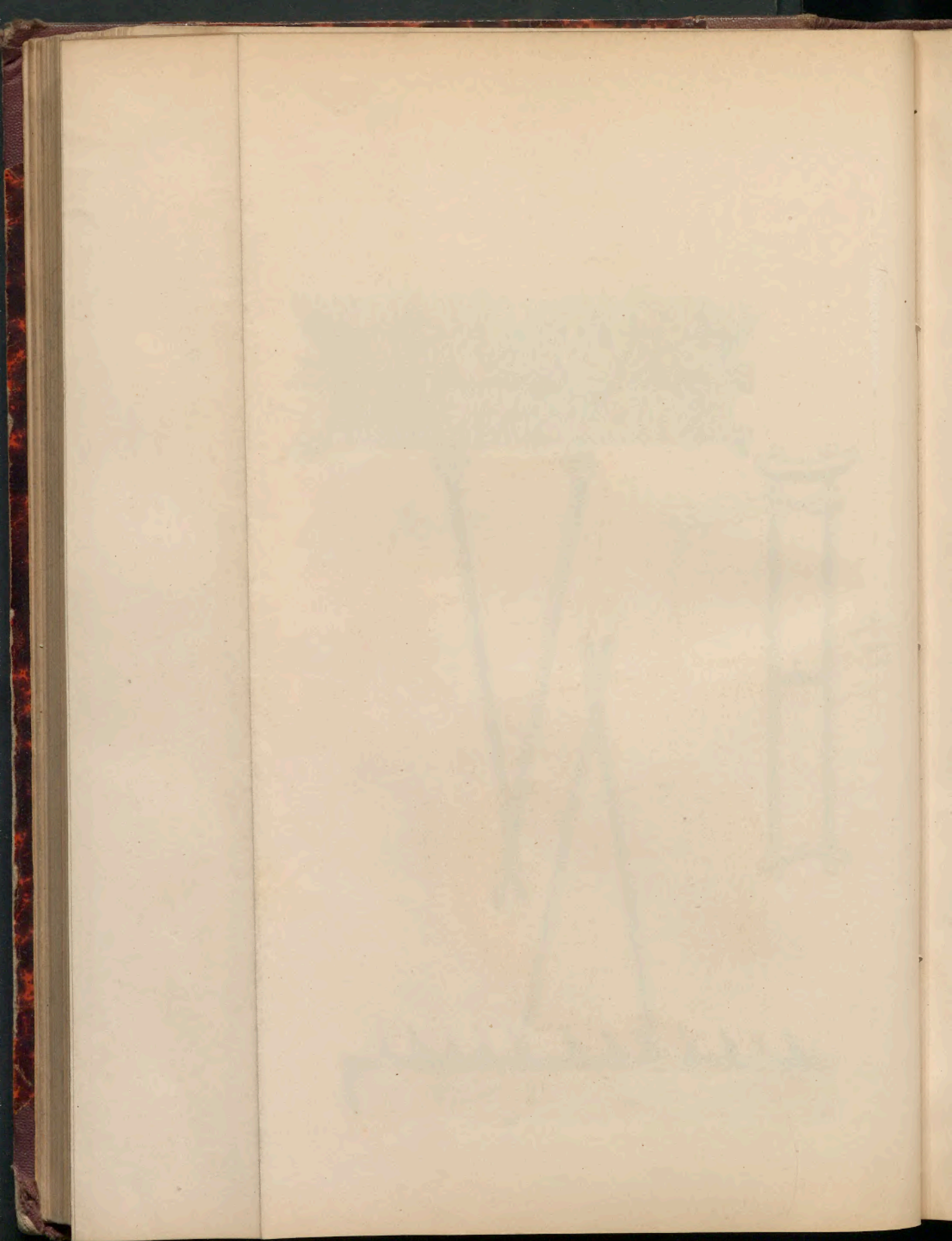

მ. გიორგიძე- 1) 52 სმ. 2) 24. 3) 20 სმ. 4) 10 სმ. 5) 10 სმ. 6) 10 სმ. 7) 20 სმ. 8) 20 სმ.
 9) 20 სმ. 10) 20 სმ. 11) 20 სმ. 12) 20 სმ. 13) 20 სმ. 14) 20 სმ. 15) 20 სმ. 16) 20 სმ. 17) 20 სმ. 18) 20 სმ.
 (საპროექტო) 4 სმ. 2) 20 სმ. 3) 20 სმ. 4) 20 სმ. 5) 20 სმ. 6) 20 სმ. 7) 20 სმ. 8) 20 სმ.
 (პ) 10 სმ. 9) 20 სმ. 10) 20 სმ. 11) 20 სმ. 12) 20 სმ. 13) 20 სმ. 14) 20 სმ. 15) 20 სმ. 16) 20 სმ. 17) 20 სმ. 18) 20 სმ.

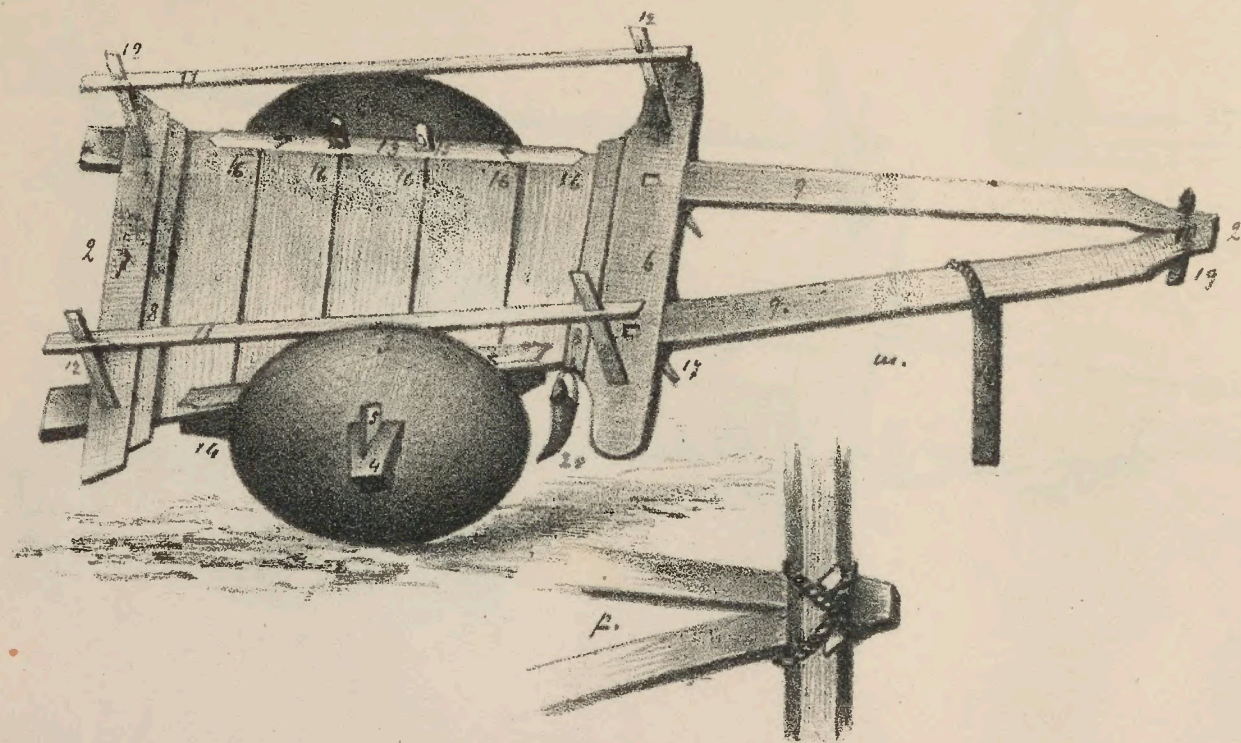

1) զուլայի. 2) զուլայի. 3) զուլայի. 4) զուլայի. 5) զուլայի.
6) զուլայի. 7) զուլայի. 8) զուլայի (զուլայի) p. զուլայի, իսկ զուլայի. 9) զուլայի (զուլայի զուլայի) 1) զուլայի. 2) զուլայի. 3) զուլայի. 4) զուլայի. 5) զուլայի. 6) զուլայի. 7) զուլայի.
2) զուլայի. 3) զուլայի. 4) զուլայի. 5) զուլայի. 6) զուլայի. 7) զուլայի. 8) զուլայի. 9) զուլայի. 10) զուլայի.
զուլայի. 1) զուլայի. 2) զուլայի. 3) զուլայի. 4) զուլայի. 5) զուլայի. 6) զուլայի. 7) զուլայի. 8) զուլայի. 9) զուլայի. 10) զուլայի.

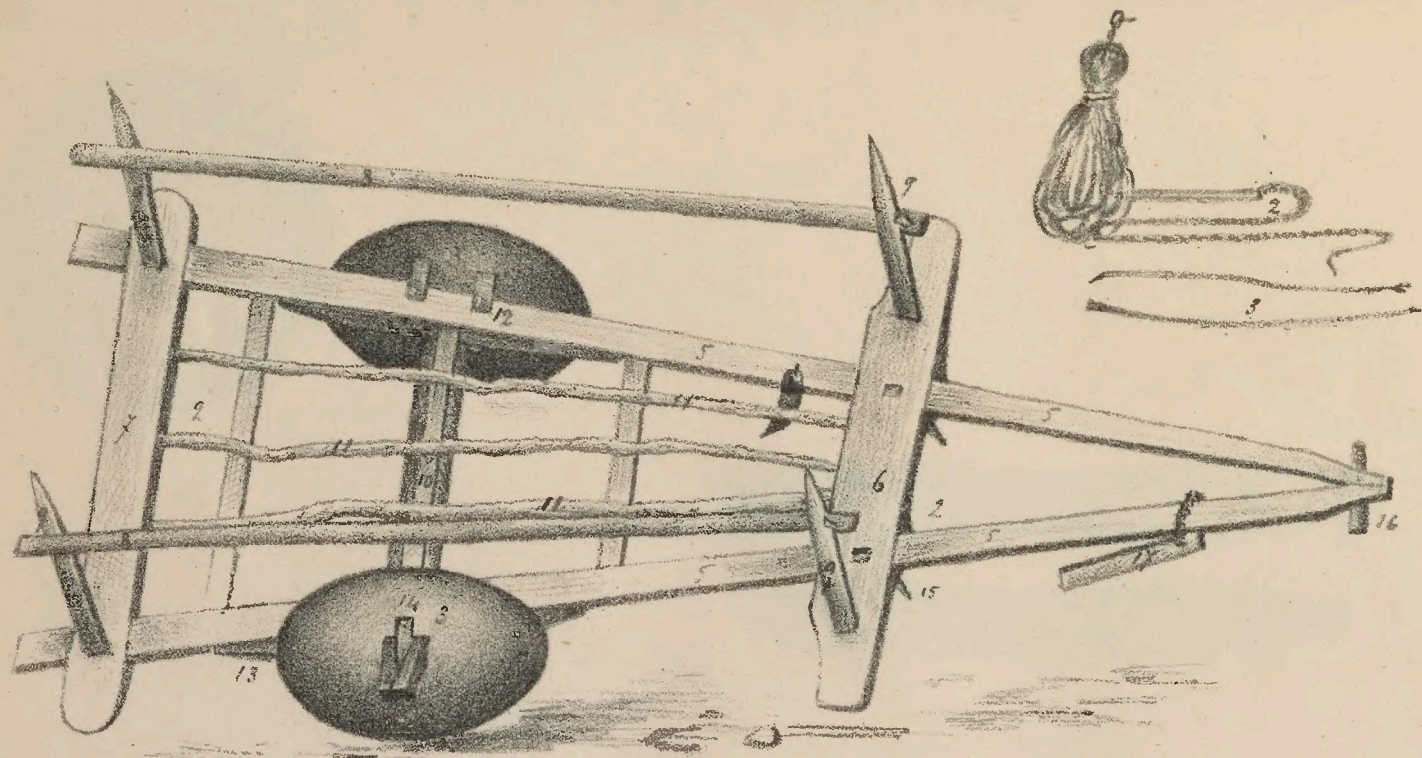

24. $V \frac{1}{24}$

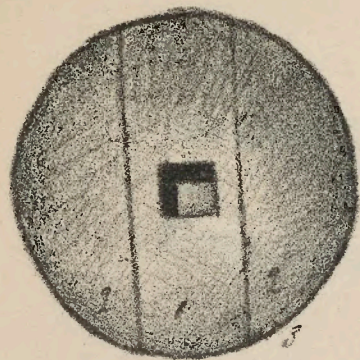

მ. ფრანკი ავტ. 2) რეზერვ 5მ. 8ფ. 3) მანქანა 1მ. 4ფ. 4) აქს 2მ. 10ფ. 5) ყოველი 6) მანქანის ზოგადი 2 მ. 6ფ. 7) ბეჭდის ზოგადი 1მ. 11ფ. 8) ფრანკი (10). 9) რეზერვ, რეზერვ 5მ. 8ფ. 10) ფრანკი. 11) რეზერვ 2მ. 6ფ. 12) ყოველი 10ფ. 13) რეზერვ 1მ. 13ფ. 14) რეზერვ. 1მ. 6ფ. 15) მანქანა 11ფ. 16) ყოველი მანქანა. 17) მანქანა. 18) ყოველი (10) 14ფ. 19) მანქანა 8ფ. 20) მანქანის (10) 6ფ. რ. ავტ. 2) რეზერვ 5მ. 8ფ. 3) მანქანა 1მ. 4ფ. 4) აქს 2მ. 10ფ. 5) ყოველი 6) მანქანის ზოგადი 2 მ. 6ფ. 7) ბეჭდის ზოგადი 1მ. 11ფ. 8) ფრანკი (10). 9) რეზერვ, რეზერვ 5მ. 8ფ. 10) ფრანკი. 11) რეზერვ 2მ. 6ფ. 12) ყოველი 10ფ. 13) რეზერვ 1მ. 13ფ. 14) რეზერვ. 1მ. 6ფ. 15) მანქანა 11ფ. 16) ყოველი მანქანა. 17) მანქანა. 18) ყოველი (10) 14ფ. 19) მანქანა 8ფ. 20) მანქანის (10) 6ფ.

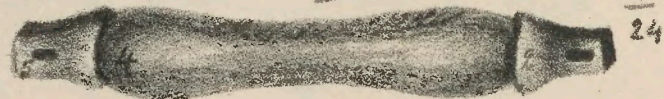
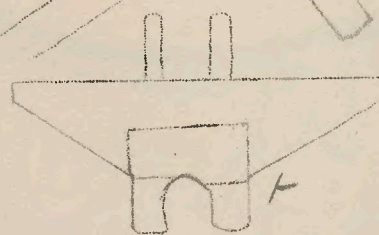
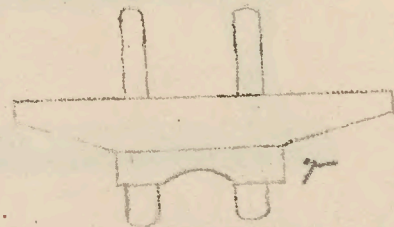
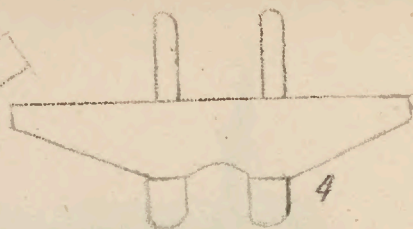
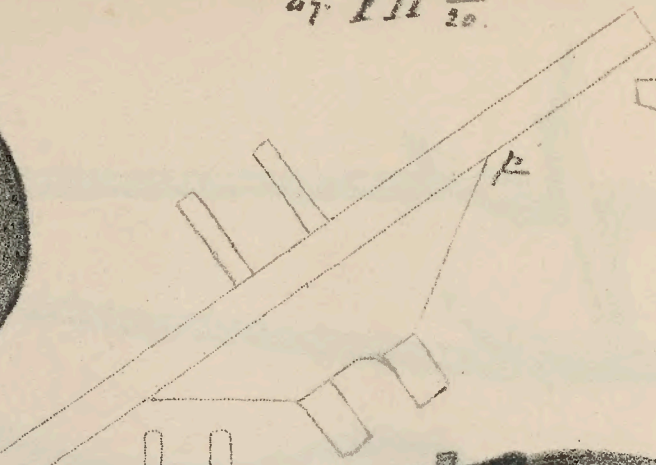

1) პროცესი უკვე 7მ. 11ფ. 2) მუხტი. 3) მუხტი. 4) მუხტი 3მ. 5ფ. 5) მუხტი, მუხტი 7მ. 11ფ. 6) მუხტი 4მ. 3მ.
 7) მუხტი 4მ. 3მ. 3ფ. 8) მუხტი 4მ. 5ფ. 9) მუხტი 1მ. 4ფ. 10) მუხტი (მ). 11) მუხტი. 12) მუხტი. 13) მუხტი
 14) მუხტი. 15) მუხტი. 16) მუხტი. 17) მუხტი. 1. მუხტი 30მ. 2. მუხტი. 3. მუხტი (მუხტი 5)

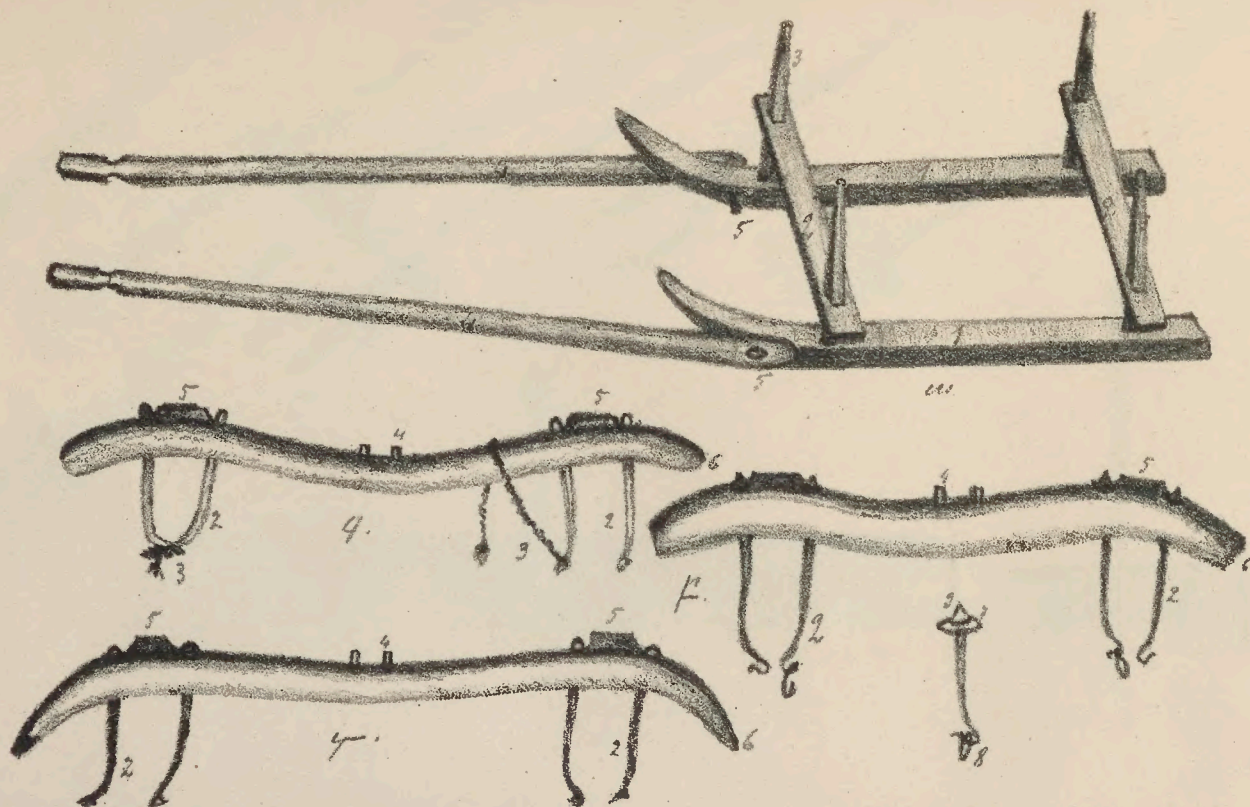
24. VII $\frac{1}{10}$

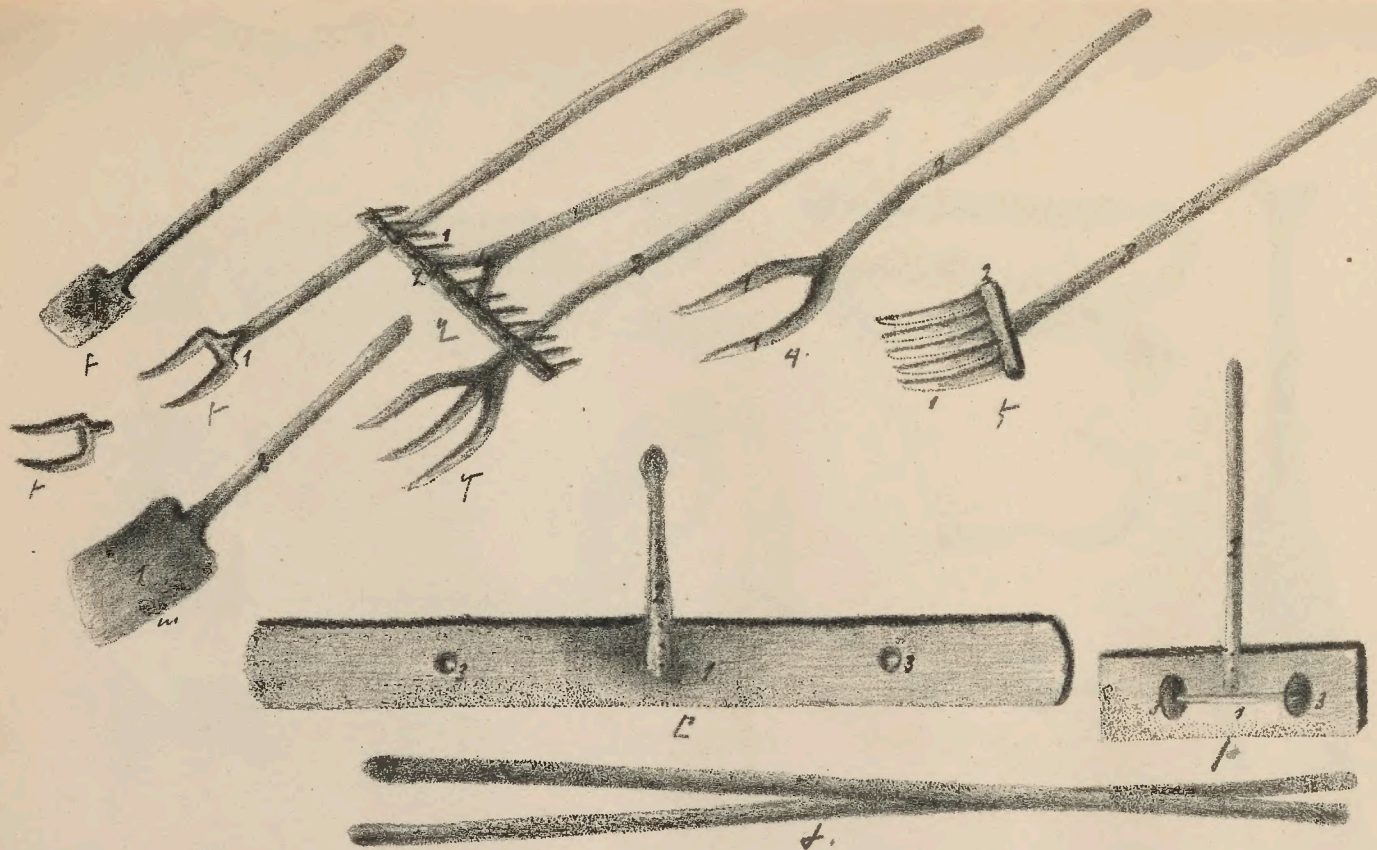
3.

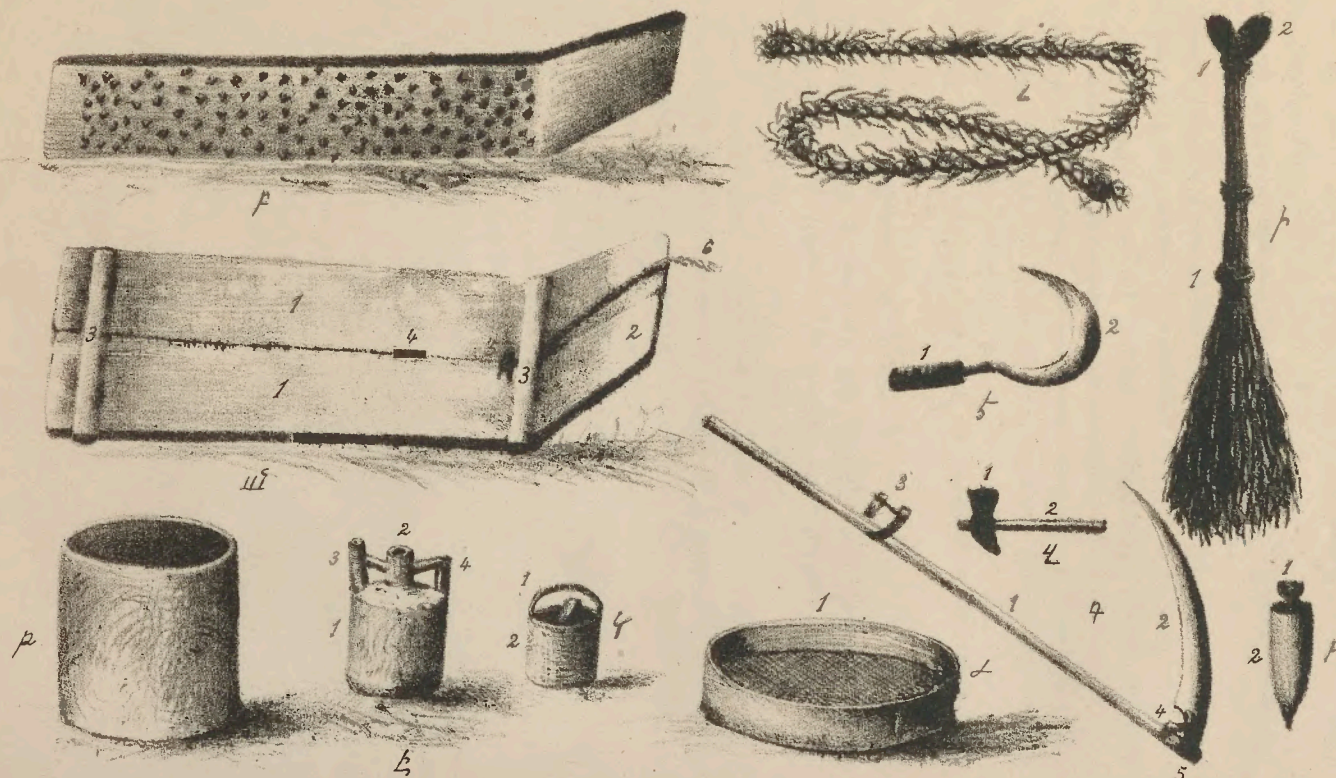
ա) աշխարհ 1) գեղեցիկ խոտ օրթա (թ.) 2) երկու թի. թ. 3) հասկա. թ. 4) Բ. Բարձր (պարհ) խոտ
 թի. 5) Բարձր. 6) Գ. Երկու թի. Բարձր լախարակ. 7) Բ. Լախարակ Բարձր թի. 8) աշխարհ
 թի. 9) Գ. ախարակ. 2) թի. օրթա. 3) պարհ. 4) պարհա. 5) Գ. ախարակ. 6) Գ. ախարակ (պարհ թ.)
 Է. Գ. աշխարհ 2-3 մ. թ. Երկու թի. (Երկու թի. 3-4 մ.)

მ. 11 მ 4 მ 5 მ (სიღრმე რ.) 1) სიღრმე 2 მ. 5 ლ. 2) სიღრმე (სიღრმე რ.) 1 მ. 8 ლ. 3) სიღრმე 16 ლ. 4) სიღრმე 3 ლ.
 6 მ. 5) სიღრმე 11 ლ. 4 მ 5 ლ. 2 მ. 13 ლ. 9. მ 11 ლ. 2 მ. 10 ლ. 10. სიღრმე 1 მ. 5 ლ.
 2) მ 5 ლ. 10 ლ. 3) მ 5 ლ. 1 მ. 6 ლ. 4) სიღრმე. 5) მ 11 მ. 6) 4 ლ. 1 მ. 7) სიღრმე. 8) სიღრმე 1 ლ. 9) სიღრმე.

1. 1/2 1/2. 1) 1/2 1/2 10-15 1/2. 2) 1/2 1/2 10. 3) 1/2 1/2 10. 4) 1/2 1/2 10. 5) 1/2 1/2 10. 6) 1/2 1/2 10. 7) 1/2 1/2 10. 8) 1/2 1/2 10. 9) 1/2 1/2 10. 10) 1/2 1/2 10. 11) 1/2 1/2 10. 12) 1/2 1/2 10. 13) 1/2 1/2 10. 14) 1/2 1/2 10. 15) 1/2 1/2 10. 16) 1/2 1/2 10. 17) 1/2 1/2 10. 18) 1/2 1/2 10. 19) 1/2 1/2 10. 20) 1/2 1/2 10. 21) 1/2 1/2 10. 22) 1/2 1/2 10. 23) 1/2 1/2 10. 24) 1/2 1/2 10. 25) 1/2 1/2 10. 26) 1/2 1/2 10. 27) 1/2 1/2 10. 28) 1/2 1/2 10. 29) 1/2 1/2 10. 30) 1/2 1/2 10. 31) 1/2 1/2 10. 32) 1/2 1/2 10. 33) 1/2 1/2 10. 34) 1/2 1/2 10. 35) 1/2 1/2 10. 36) 1/2 1/2 10. 37) 1/2 1/2 10. 38) 1/2 1/2 10. 39) 1/2 1/2 10. 40) 1/2 1/2 10. 41) 1/2 1/2 10. 42) 1/2 1/2 10. 43) 1/2 1/2 10. 44) 1/2 1/2 10. 45) 1/2 1/2 10. 46) 1/2 1/2 10. 47) 1/2 1/2 10. 48) 1/2 1/2 10. 49) 1/2 1/2 10. 50) 1/2 1/2 10. 51) 1/2 1/2 10. 52) 1/2 1/2 10. 53) 1/2 1/2 10. 54) 1/2 1/2 10. 55) 1/2 1/2 10. 56) 1/2 1/2 10. 57) 1/2 1/2 10. 58) 1/2 1/2 10. 59) 1/2 1/2 10. 60) 1/2 1/2 10. 61) 1/2 1/2 10. 62) 1/2 1/2 10. 63) 1/2 1/2 10. 64) 1/2 1/2 10. 65) 1/2 1/2 10. 66) 1/2 1/2 10. 67) 1/2 1/2 10. 68) 1/2 1/2 10. 69) 1/2 1/2 10. 70) 1/2 1/2 10. 71) 1/2 1/2 10. 72) 1/2 1/2 10. 73) 1/2 1/2 10. 74) 1/2 1/2 10. 75) 1/2 1/2 10. 76) 1/2 1/2 10. 77) 1/2 1/2 10. 78) 1/2 1/2 10. 79) 1/2 1/2 10. 80) 1/2 1/2 10. 81) 1/2 1/2 10. 82) 1/2 1/2 10. 83) 1/2 1/2 10. 84) 1/2 1/2 10. 85) 1/2 1/2 10. 86) 1/2 1/2 10. 87) 1/2 1/2 10. 88) 1/2 1/2 10. 89) 1/2 1/2 10. 90) 1/2 1/2 10. 91) 1/2 1/2 10. 92) 1/2 1/2 10. 93) 1/2 1/2 10. 94) 1/2 1/2 10. 95) 1/2 1/2 10. 96) 1/2 1/2 10. 97) 1/2 1/2 10. 98) 1/2 1/2 10. 99) 1/2 1/2 10. 100) 1/2 1/2 10.

1) 1/2 2) 1/4 3) 1/8 4) 1/16 5) 1/32 6) 1/64 7) 1/128 8) 1/256 9) 1/512 10) 1/1024 11) 1/2048 12) 1/4096 13) 1/8192 14) 1/16384 15) 1/32768 16) 1/65536 17) 1/131072 18) 1/262144 19) 1/524288
 1) 1/2 2) 1/4 3) 1/8 4) 1/16 5) 1/32 6) 1/64 7) 1/128 8) 1/256 9) 1/512 10) 1/1024 11) 1/2048 12) 1/4096 13) 1/8192 14) 1/16384 15) 1/32768 16) 1/65536 17) 1/131072 18) 1/262144 19) 1/524288
 1) 1/2 2) 1/4 3) 1/8 4) 1/16 5) 1/32 6) 1/64 7) 1/128 8) 1/256 9) 1/512 10) 1/1024 11) 1/2048 12) 1/4096 13) 1/8192 14) 1/16384 15) 1/32768 16) 1/65536 17) 1/131072 18) 1/262144 19) 1/524288

տից սապոն լուղը (Թ.) (20), մէջը սապոն ջրով լցրած, իւր Թիակով: Սապոն լուղը լինում է գոմէշի պոզից, բերանին փաշտից շինած կափարիչ:

Կոռնի սալլի տալաղը (Թ.) (18), նրա համար է, որ սալլի գլուխը բարձր մնալ և հեշտ լինի լծել:

Սալլի գլխից մինչև առջևի կոպը կոչւում է եզնոց, ալդ եզնոցը եզան կամ գոմէշի երկարութեան է լինում:

Սալլն ինչպէս և գութանն ամեն ուստալ չի կարող կապել, պահանջում է բաւականին նրբութիւն:

Կոռնի սալլը չինում են իրենք գիւղացիները բացի անխնեւրից, որ առնում են քաղաքից պատրաստի:

Կոռնի սալլը չինում են հասարակ մալրի կամ եղենի փաշտից, քացի սեռից, անխնեւրից ու բարձերից, որոնք լինում են աւելի ամուր և դիմացկուն փաշտից:

Կոռնի սալլով գիւղացին կգնալ մի ժամում 3—4 վերստ, ոչ աւել:

Բ. Սալլը լորխած լծին նկ. V.

Այս ձևում ցոյց է տուած, թէ ինչպէս են լորխում լուծը փոկով, դրս նման և լորխում են արօրը կանուխից:

Որանի (օրնի Ժ.) սալլ. նկ. IV.

Որանի սալլը շատ աւելի մեծ է, քան կոռնի սալլը. սրանով հնձի ժամանակ խոտն ու վարսակը (ուլաֆ Թ.) կրում են խոտատեղից ու արօսից խոտնոցը, քաղոցին ցորենը, գարին, հաճաքը (գիւղիկ Թ.) կտաւհատը կրում են արտերից կալը:

Սրան լծում են ընդհանրապէս երկու զուգ եզ(ըստ մեծի մասին մի զուգը գոմէշ, ալն էլ ամուլը). երբ բեռը խիստ ծանր է լինում կամ ճանապարհը դառնութեամբ, քարքարոտ, դերբուկներով ծածկուած՝ լծում 3, երբեմն էլ 4 զուգ:

Սրա թափքը ծածկած չէ լինում տախտակներով (ինչպէս կոռնի սալլինը), և կարիք չկալ, քանի որ խոտն ու որանը նրա վրայի դարսած 3—4 ճողերի (ձողերի) արանքից ներքև չեն թափւում:

Սրա ցցերն աւելի երկար ու մեծ են լինում, ծալրերն էլ սուր, որպէսզի որանն ու խոտը հեշտութեամբ նրա վրայ նստի, մնալ:

Կոռնի սալլի ցցերն անց են կենում թառերի մէջ, իսկ որանինը՝ միմրալն ետևի ցցերն են ալդպէս, իսկ առջևի ցցերի մէջ մտնում են թառերի ծալրերը:

Սրա անխնեւրը նույն բարձրութիւնն ունենալ ինչ որ կոռնի սալլինը, միայն սրա սեռն աւելի երկար է լինում և հաստ. տես նկ. VII,

Տուն կալ որ ունի մինչև 3 հատ որանի սալլ. տուն էլ կալ. իսկի չունի. չունեորն եօլա է գնում ունեորից վերցնելով:

Զնալելով, որ որանի սալլն աւելի մեծ է քան կոռնի սալլը. սակալն սա աւելի ածան է նւտում:

Որանի սալլին բառնում են 40 — 60 պ. որան կամ խոտ, ամուր չերտում (պարանել) որոշ-լատնի ձեով և ապա լծում գրաստները:

Սա ունի քաշողների մէջ 3 գիառկիւ թ. (կցան), կոռնի սալլը՝ մի:

Որանի սալլն էլ շինում են նոյն փալտից, ինչ փալտից կոռնի սալլը:

Սրա և կոռնի սալլի սարքերն ու մասերը նոյնն են. տես նկ. VII, միմիայն սրա շերտն (պարան) է աւել, որով շերտում են նկ. VI (1.) շերտի մօտ նկարած են ճիւղոտներն ու մտրակը:

Մտրակը գործ է ածւում գոմէշներին և չորոցին քշելու համար. երբ վերջինիս ուսին հօտաղ չի լինում, և ամբողջ սալլին կառավարում է ամուլի ուսին նստած մարդը:

Ճիւղոտները լինում են ճկուն և պինդ փալտից. երբեմն ճիւղոտի ծալրը սրում են «մոտուր» (ժ.) շինում. մոտուրը նրա համար է, որ զանդաղաչարժ եզան մօտուրեն (բզեն), որին չեն ազգում ճիւղոտի հարուածները:

Սալլի մասերը. նկ. VII.

Ա. Անիւ.

Անիւ կամ կունտ (ժ.), շինած է լինում ամուր և ծանր փալտից. չորս կողմը հեց հագցրած:

Բ. Գ. Բարձր.

Բարձր քաշողի տակ նրա համար են ամրացնում, որ թափքը բարձր կանգնի:

Գ. Ե. Բարձր լակոտով.

Բարձր սեռին քսուելով երբ մաշւում է, կարկատում են. կարկատանի փալտը կոչւում է լակոտ (ժ.). լակոտն երկու տեսակ են ամրացնում բարձին. — կամ բարձր հարթացնում են մինչև մաշուած տեղը լակոտն ամրացնում են վրան, կամ փորում մէջն անցկացնում:

Բարձր, լակոտը, ինչպէս և ատամները (առկալ ժ.) լինում են ամուր փալտից:

Զ. Սնոնր, (սոնի. ժ.).

Որանի սալլի սեռին աւելի հաստ է լինում և մօտ 12 վերջոկ աւելի երկար:

Հալ գիւղացին սեռի քառանկիւնի գլուխն (5) այնպէս է ամ-

րացնում անիւին, որ վերջինիս հետ ամուր միացած միասին է պտույտ գալիս բարձերի տակ, ալդ պատճառով էլ աւելի դժուար է լինում գրաստների համար քան սեռի վրալ պտույտ եկող անիւաւոր սալլերը, ինչպէս դուխարորների ֆուրգոնը, մալականների կաշկան և ալլն:

Սեռերն ընդհանրապէս չինում են կեշի փալտից:

Գործածելուց երբ անիւը թուլանում է սեռի վրալ, շարժում, որի պատճառով և լաճախ անիւը ցրիւ է գալիս, պնդացնում են սեպաձև տախտակներով, որ կոչւում է «լապ» ժ.: Լապը խփում են սեռի և անիւի միջի բացուածքի մէջ:

Է. Շղթայ նկ. VII.

Շղթան շատ անգամ նույն ծառալութիւնն է մատուցանում, ինչ որ փոկը. նրանով չորոցը կապում են արօրին, սալլին և ալլն. շղթան լինում է զանազան երկարութեան, 2¹/₂—5 արշ.:

Ը. Փոկ նկ. VII.

Փոկը *) կաշուց ոլորած ամուր կապ է, որով սալլն ու արօրը լորիսում են լծին, գութանի իւրաքանչիւր զուգը միացնում գութանի շղթայի հետ, կամը միացնում լծին և ալլն:

Թ. Մալուխ (մալսիս ժ.) նկ. VII.

Փոկի հիւստած ծալին երբ անց են կացնում միւս հաստ ծալրի ծակի մէջ, լորիսում՝ դուրս չփրթելու համար ամրացնում են մի փոքրիկ ծուռ փալտով որ կոչւում է մալուխ:

Ա. Սահնակ նկ. VIII.

Սահնակն, ինչպէս իրենք են ասում իսզակ (թ.), իսկապէս հարկաւոր էր դարսել տնային գործիքների շարքը, ոչ դաշտային, բայց որովհետեւ բացի առտնին գործածութիւնից ծառալում է և զանազան իրեր կրելու, փոխադրելու համար, ինչպէս կոռնի սալլն՝ ալդ պատճառով դարսեցինք դաշտային գործիքների շարքը:

Սրանով գիւղացին ձմեռը ջուր է կրում գետակից կամ աւազանից (հաւուղ թ.) (երբ գետը սառչում է և սառուցը ծածկում են տակից ջուր քաշում), հորերից. փալտ, աթար և ուրիշ իրեր են տանում քաղաք ծախելու, ձմեռը նստում վրան, տեղ են գնում:

Սահնակ պահում են միմիայն մեծ օջաղները:

*) Փոկ չինելու համար վերցնում են մօտ 5 արշ. երկ. 3—4 վերջ. լաչն. կաշի. մի քանի փամանակ դնում աղաջրի մէջ, ապա հանում, մազը քերում, կակղացնում հասըլ (թ.) չինում ձէթի կամ ճրագուի մէջ, ոլորում երկու տակ անում, իրար հետ հիւստում ու ձգուած կապում երկու սիւնի մէջ մինչև ցամաքիլը, որ ալլ ևս կուշ չգալ, ապա հանում, գործ ածում:

Սահնակը քաշողներից լորխում են լծին և լծում մի զուգ ա-
րագաշարժ եզ:

Սահնակի թևերը (1) լինում են ամուր փալտից:

Դ. Կ Ա Լ Ս Ե Լ Ո Ւ

Ա. Կամ' նկ. IX.

Կամով ծեծում-մանրացնում են կալսուած որանը: Կամին լը-
ծում են մի զուգ եզ. լծից կապում են փոկը, անցկացնում առա-
ջին գոտու տակի ծակից, մալուխով ամրացնում, ապա կանգնում են
վրան (մի մարդ) ու քշում: Հարուստ ընտանիքները լծում են 8—15
կամ, միջակները 4—8, աղքատները 1—2 հազիւ: Ամենից առաջ
լծուած զուգը կոչւում է առջըն կամ, նրանից լետու գնացողները
լետընկամ:

Կամերը լծուած ժամանակ բաժանւում են երկու կարգի. մէկ
կարգը պտույտ է գալիս աջից ձախ, միւսը ձախից աջ:

Երբ նոր փռուած որանի երեսը փոքր ինչ մանրւում-հարթ-
ւում է՝ եղանով կալի *) երեսը դարձնում են. մանրացած մասը
գնում է ներքե, խոշոր մասը բարձրանում վերե, երեսը: Եղանով
չրջում են երբ դեռ խոշոր է, երբ մանրւում է, չրջում են կալի թիով:

Կամը շինում են 2 կտոր պինդ, հաստ տախտակից, գլուխը
թեք՝ դէպի վեր, որպէսզի սահնականման կարողանալ առանց ար-
գելքի ման գալ կալի երեսին: Կամի տակն ամրացնում են բազմա-
թիւ սուր կարծր կալաքար **) սև քարեր, որին իրենց լեզուով ա-

*) Կալ կոչւում է գիւղին կից աչն տափարակ (կոլորաձև) տե-
ղը, որ ունենում է 5—15 սաժէն տրամագիծ. կալի չորս կողմը
1 արշ. բարձրութեամբ որմնապատ է: Ամենաչն տարի նախ քան
որանը կալը կրելը՝ նրա երեսը լարդ են փռում (կլէրդեն փ.) ալդ
լարդը (դարմանը) նստում-կպչում է գետնին, ուստի և չի թողնում
գետնի հողը խառնուելու նոր հատի ու նոր դարմնի հետ: Մի քանի
անգամ կալ անելուց լետու գետինն աչն աստիճանի է ամրանում
եզ ու գոմէշի ոտների տակ, որ քարանում, լղկում է:

Որովհետեւ բոլորաձև փռուած որանը կոչւում է «կալ»՝ ուստի
տեղն էլ նրանից ստացել է նույն «կալ» անունը: Մի կալը լինում
է 100—500 պուդ որանից:

Կտաւհատի կալը ծեծում են ոչ թէ կամով, այլ կողնի սալ-
ով. լծում են մի-երկու սալ և ման ածում կտաւհատի հաշանի վը-
րալ. թափւում է հատիկը, մնում է ճականը թ. (ցողունը):

**) Շիրակում ալդ կալաքարի տեղ գործ են ածում կալ-
ձաքար:

սում են կամի քար: Այդ քարերի թիւն հասնում է մինչ 200-ի: Եւ քարերն են, որ կտրատում-մանրացնում են որանը, ծղնգտը հատիկից բաժանում, լարդ դարձնում:

Ա. Կալի թի նկ. IX.

Կալի-թին կամ մեծ-թին համեմատաբար աւելի մեծ է քան թէճի-թին. կալի-թին գործ է ածւում կալը շրջելու *) և լարդը քթոց լցնելու համար:

Գ. Գ. Ե. Եղանները նկ. IX, նույնպէս գործ են ածւում կալը շրջելու և որանը կալսելու համար:

Ը. Կապտոն կամ կալքաշ նկ. IX.

Երբ կալը ծեծում մանրացնում են՝ կապտոնի ծակերից անց են կացնում երկու չլթալ, որոնց ծալրի օղակները դէմ են ընկնում ծակերին. չլթաների միւս ծալրերը կապում են լծին, ապա կապտոնի պոչը բռնելու տեղից կապում են մի պարան և ամրացնում լծի հետ. լետոյ լծում են մի զոյգ ուժեղ եզ կամ գոմէշ, մի հասակաւոր մարդ բռնում է կապտոնի պոչը, կանգնում կապտոնի վրայ, իսկ մի ուրիշը նստում եզների ուսին ու քշում. ակալիսով «կալը քաշում» հաւաքում են մի կողմ, թեղ **) դնում:

Որպէս զի կապտոնն աւելի ծանր լինի և տակից հաւաքէ մանրած կալը, նրա վրայ բացի պոչը բռնողից՝ երեսներն հակառակ դիրքով դէպի ետ դարձրած նստում են մի քանի հոգի եւ. մանրած կալը հաւաքւում է կապտոնի առաջ, ամպի նման ուռչում, բարձրանում,

*) Երբ կալը ծեծում են, մանրացնում և նրա երեսը շուռ տալու համար ալ եւ եղանն անպէտք է դառնում, այդ ժամանակ «կալը շրջում» են կալի-թիով:

**) Թեղ կոչւում է հատիկն լարդի հետ միացած ալն բլրածն երկար կոյտը, որ կալը մանրելուց լետոյ կապտոնով հաւաքում են կալի մի կողմը: Հէնց որ դրուած թեղի հակառակ դիրքով քամին սկսում է փչել՝ դիւղային առնում է հոսելին ձեռը, կանգնում թեղի գլխին, հոսելով էրնում (ժ.) քամում, հատիկը լարդից ջոկում: Եւ որպէսզի թեղի մասը քամու ջոկած լարդի հետ չխառնուի՝ թեղի ալն կողմը, ուր հաւաքուելու է լարդը՝ դնում են 1 կամ 2 ձող. ալդ ձողերն լետոյ էրնողին ցոյց են տալիս ճիշտ սահմանը թեղի ու լարդի: Հատիկն երբ հաւաքում, բոլորածն բրգանման կոյտ են կազմում, կոչում են թէճ: Մի թէճը լինում է մի սոմարից մինչև 15 սոմար (նախելով կալի մեծ ու փոքր լինելուն):

Ընդհանրապէս փորձուած է, որ մի որանի սալ գարին տալիս է $1\frac{1}{4}$ —2 սոմար ¹⁾ (20—32 պուդ) հատիկ, իսկ ցորենինը 12 կողից մինչև 1 սոմար կամ 15 պ.—20 պուդ:

¹⁾ Սոմարը 16 կող է: Մի կող ցորենը գալիս է մօտ 50 ֆ., իսկ մի կող գարին 40 ֆունտ:

ուզում է թափուել՝ բայց նստած մարդիկն իրենց քամակներով պահպանում են մինչև տեղ հասցնելը:

Ը. Յախաւել. նկ. X.

Երբ բոլոր կալը կապտոնով հաւաքում են, աշնունհետև առնում են ցախաւելն ու աւլում կալի տակը:

Բացի կալից ցախաւելով աւլում են և դռները, գոմերը, բակերը, փողոցը: Յախաւելը կապում են ճկուն և ամուր ոստերից:

Թ. Հալ նկ. IX.

Յախաւելի առաջ հաւաքած կալի տակը քշում—տանում թեղին են խառնում հալով:

Հալ անողը նրա կոթը դէմ է տալիս փորին և սահեցնելով քշում առաջը պատահածը:

Հալի ետեի փոքրիկ անիւնները նրա համար են, որ թէք դրուած ետեւը նրանք գետնի երեսին զլորուեն և հալ անողին հեշտութիւն պատճառեն: Այդ անիւնները վերջին տարիներս են աւելացրած, այժմ էլ շատ հալեր անիւ չունին:

Բ. Թէճի-թի նկ. IX.

Թէճի-թին աւելի փոքր է և կոթն աւելի երկար քան կալի-թին: Թէճի-թիով էրնում են, թէճի հատիկները լարդից ու մղեղից (ժ.). (ղարմանի մանրունք, փոշի) բաժանում:

Ե. Հոսելի նկ. IX.

Հոսելիով կամ հոսելիով (ժ.) էրնում են թեղը:

Ժ. Մառ նկ. X.

Մաղերը *) լինում են զանազան տեսակ և զանազան անուններով, ինչպէս՝ քարմաղ, խախալ, շատուար և այլն. զբանցից ամեն մէկն իւր գործածութեան տեղն ունի: Կալոցին, երբ նոր կլած թէճը մաղում են և հատիկը ջոկում ծանծից **) ու կռճոնից՝ գործ է ածում խախալը, իսկ միւսներն աւելի տնային գործածութեան համար են:

Թ. Կող, նկ. X.

Կողն արքունական չափ է, որով չափում են հացահատիկները: 16 կողը մի սոմար է:

*) Մաղերը չինում են հայ բոշաները. նրանք հաւաքում են հորթի մորթիները, գցում աղաջրի մէջ, հոտեցնում, մաղը վրայից քերում, ապա բարակ սրճմներով դասնաղի (թ.) վրայից հիւսում:

**) Պատահում է, որ չծեծուած հատիկեր են մնում թեղի մէջ, այդպիսի հատիկերը թեղըն էրնելուց չետոյ հաւաքում են մի առանձին տեղ և ապա կալը (կալոց) պրծնելուց չետոյ նորից ծեծում, մանրացնում, հատիկները հաւաքում: Այդպիսի չծեծուած հատիկերի հաւաքածուն կոչւում է ծանծ, կամ ցան: Գարու ծանծն առանձին են հաւաքում, ցորենինն առանձին:

կայ և փոքր դիրքով, կողի կէս ծաւալով, որ կոչւում է կէս-
կող, իսկ $1/4$ ծաւալով էլ աւելի փոքրը՝ ուռայ (ժ.):

Բթոց. *)

Քթոցի նկարը չէ մտած նկարների մէջ: Քթոցները լինում են
զանազան տեսակ և զանազան անուններով, մեծը՝ քթոց, միջակը
չափռան, (թ.) շատ փոքրը չափիւկ (թ.):

Քթոցով լարդը կալից կրում են մարագ. իսկ ձմեռը մարագից
գոմերը: Չափռանով ու չափիւկով բաժանում են գրաստներին:

Ջուալ. **)

Ջուալի նկարը նույնպէս չկայ. նրանով հացահատիկները կրում
են կալից շտեմարան, տանում ջրաղացն աղալու, ալիւր դարձնում
բերում տուն և այլն:

Լ. Կեմ. նկ. X.

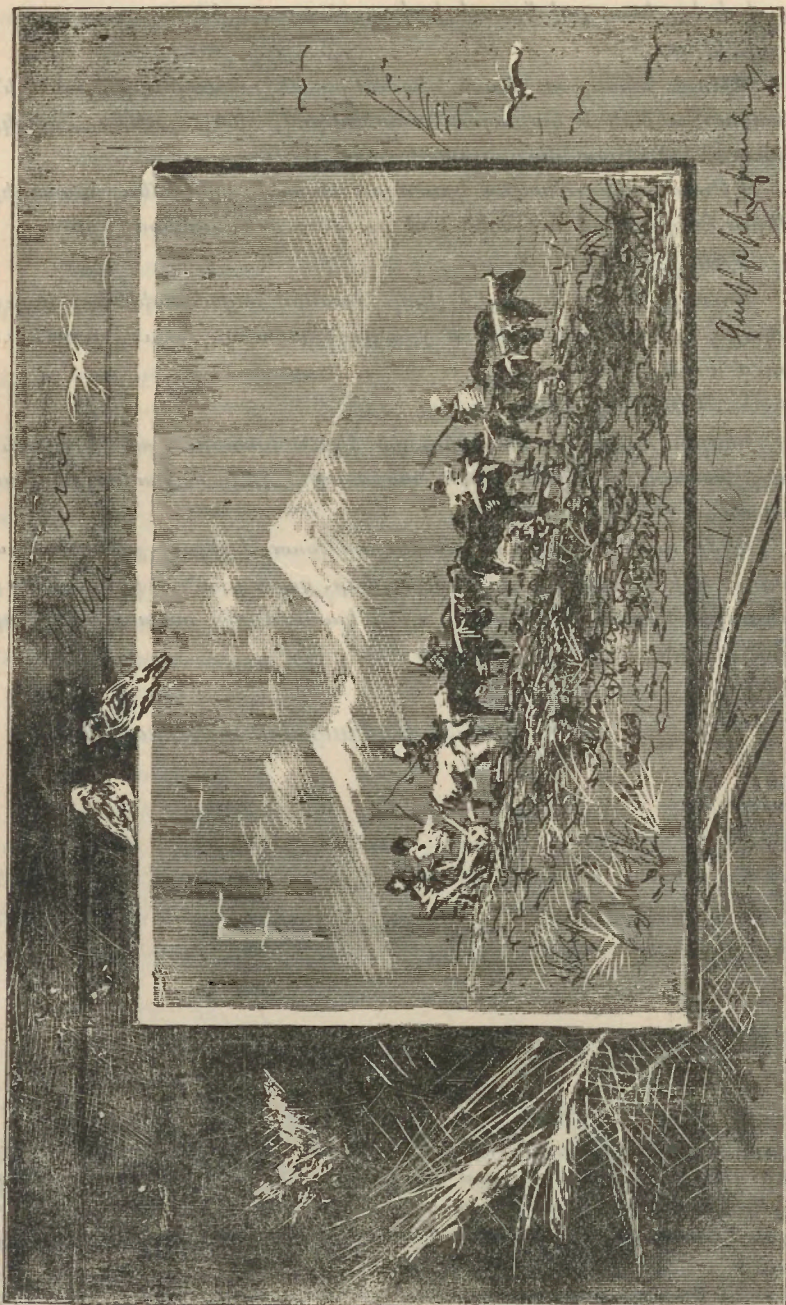
Կեմը ուրում են փափկացրած ճկուն խոտից: Սրա երկարու-
թիւնը նախելով գործածութեան՝ զանազան է լինում: Սա ես լակտնով
են մանում ինչպէս սամոտան:

Կեմը գործ են ածում խոտնոցից խոտ կրելու, քթոցին ձիւյ
չինելու, գոխերին բուն հիւսելու համար. բացի դրանից կեմով ձմեռը
գոմէշների, երբեմն էլ եղների պոչը կապում են առաստաղից, որ
ծալըրը գետին չընկնի և չկոչոտի:

Յովհաննէս Մալխասեան

*) Քթոցը չինում են ալսպէս. գծում են երկրի երեսին շրջա-
նաձև գիծ. նրա վրայ շարում ճկուն ուռեր. այդ տնկած ուռերի
ծալրերն իրար հետ վերևում կապում, ապա բարակ ուռենու ոստերով
հիւսում. հոսկ ետոյ ամրացնում են բերանի մօտի մասերն ու տակի
մասը:

**) Ջուալը գործում են ջուհլակները ալծի մազի մանածից
իրենց դա գ. գ. ա. հ. ն. երկի (թ.) վրայ:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՑ ՅՈՎԱՍԱՓՈՒ ՈՐԴԻՈՑ
ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՀՆԴԿԱՅ, գրեալ Յոհաննու Կրանաւորի: Աշխատա-
սիրեց Մեսրոպ վ. Տէր-Մովսէսեան: Վաղարշապատ 1898.

Այս աշխատութեան վերնագի-
րը արտագրելիս, աւիմայ լիչեցի
պրոֆ. Տրաչեսկու խօսքերը, որ՝
Օղեոսայի համալսարանի ուսուց-
չապետ եղած ժամանակ ասել է
այստեղի հայ ուսանողներից մէ-
կին. «Հայ և վրացի ապագայ գիտ-
նականների պարտականութիւնն է
ուսումնասիրել մալրերի գրական-
ութիւնը և անցեալը. չէ որ միջ-
նադարեան բաղմաթիւ հեքեաթ-
ներն ու հոգևոր վէպերը անցել
են փոքր Ասիայով կամ ձեր եր-
կրով դէպի Յունաստան, իսկ այս-
տեղից լատինական աշխարհը և
սլաւոնական ու գերմանական ազ-
գերի մէջ: Ո՛րքան պիտի օգտուի
գիտութիւնը, երբ որոշուին այն
ճանապարհները, որոնցով այդ վէ-
պերն ու հեքեաթները անցել են
Արևելքից Եւրոպա»: Այսպիսի շըր-
ջիկ վէպերի շարքին է պատկա-
նում ներկայ «Հոգևորական վար-

քը», որ նկարագրում է հնդկաց
թագաւորի Յովասափ որդու հեթա-
նոսութիւնից քրիստոնեայ դառ-
նալը Բարդամ ճգնաւորի ձեռքով:
Հնդկաց հեթանոս թագաւորը եր-
կար ժամանակ որդի չէ ունենում,
բայց վերջապէս նրան մի զաւակ
է ծնւում, որի մասին աստղաբաշ-
խները և գիտնականները գուշա-
կում են, թէ երեւի է լինելու
ճշմարտութեան գւտով և դառ-
նալու է քրիստոնեայ: Հայրը սկը-
սում է հալածել բոլոր հաւատա-
ցեալներին և երկրային վշտերից
ու տարակուսանքներից որդուն
հեռու պահելու համար դաստիա-
րակում է նրան մի առանձնացած
պալատում, մտրդկային հասարա-
կութիւնից կտրուած: Բայց չափա-
հաս է դառնում Յովասափը և ար-
թնացած գիտակցութիւնը դուրս է
մղում նրան այդ արգելաբանից:
Նա համոզում է իւր հօրը թող

տալու իրան ղուրս ելնել և իւր շրջագալութեան ժամանակ մի օր պատահում է մի ուրուկի և կոյրի, մի ուրիշ օր՝ մի ծերունու և առաջին անգամ իմանում է որ աշխարհիս երեսին ցաւ կալ, ծերութիւն կալ, մահ կալ: Եւ հաշտուն է երևում նրան ժամանակը, ստուեր ու ունայն կեանքը և կամենում է սովորել մահուան մասին, թէ ինչ է լինում մարդը մահից յետոյ, և մաշում էր իւր հոգու մէջ: Այդ միջոցին առապատից գալիս է Բարդամ ճրգնաւորը և՛ զգեստները փոխած, երևում է նրան մարգարիտ վաճառելու պատրուակով: Այդ մարգարիտը քրիստոնէական ուսմունքն է, որ նա բացատրում է Յովասափին առակներով և քարոզներով: Բարդամը վերջը մկրտում է արքայորդուն և հեռանում: Հայրը իմանում է որ իւր որդին քրիստոնէայ է դառել, դիմում է հեթանոս քարոզիչների և կախարդի օգնութեանը, բայց ոչ վիճաբանութիւններն են օգնում, ոչ էլ ուրիշ հնարները, քարոզիչներն ու կախարդը իրանք քրիստոնէութիւն են ընդունում: Այն ժամանակ թագաւորը տեսնում է որ անկարելի է Յովասափին իւր հաւատից հանել, տալիս է նրան իւր թագաւորութեան մի մասը, և այստեղ սկսում է ծաղկել քրիստոնէութիւնը, այնպէս որ «ոչ բաւէին քահանայք ի մկրտել»: Յովասափի թագաւորութիւնը արագ քարդաւաճում է. այս տեսնելով, հայրը ճանաչում է ճշմարտութիւ-

նը և ինքն ևս ընդունում է քրիստոնէութիւնը և ապա երկուսով սկսում են եկեղեցիներ շինել. փախած եպիսկոպոսներն ու քահանաներն ստանում են իրանց վիճակները: Այնուհետև հայրն թողնում է թագաւորութիւնը որդուն, և ինքը ապաշխարում է: Հօր՝ Արեւնի մահից յետոյ Յովասափը իւր գահը լանձնում է Բարաքիսին, հագնում է մազեղէն հանդերձը, դնում է անապատ և զրտնելով Բարդամին, ճգնում է առապատում: Բարդամի մահից յետոյ, Յովասափը ալ ևս մի քանի տասնեակ տարի ապրում է: Երբ Բարաքիսը իմանում է, որ վաճանուել են Բարդամն ու Յովասափը, ուղարկում է քահանայապետներին ու իշխաններին և իւր թագաւորութիւնն է տեղափոխում սուրբերի անապական մարմինները ու թաղում է Արեւնի արքայի կողքին: «Եւ զայս ամենայն ետեսնուստս ի կրանաւորս Յովհաննէս, երթեալ ի Հնդկիս տեսի զգերեմանս նոցա և երկրպագեցի նըշխարաց նոցա և աւրհնեցի զպարգևոյս ինձ զաւրութիւն հասանել ի տեղի հանգստեան սրբոցն»:

Յովասափի և Բարդամի այս պատմութիւնը ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ Բուզհայի կեանքի նկարագրութիւն քրիստոնէական ոգով, վէպը հնում շատ էր տարածուած ամբողջ քրիստոնէական աշխարհում, նոյն իսկ փոխադրուել է արաբերէն և եբրայեցերէն, չարմարեցնուելով առաջնում մահմեդական, երկրորդում մովսիսական

աշխարհահայեցողութեանը: Վարքը ունէր ընդարձակ ընթերցող հասարակութիւն և սիրելի էր իւր պարզ, բայց հոգեբանօրէն խոր մտածուած նիւթով, իւր հրաշալի առականերով, որոնք զարմանալի հետաքրքրութիւն են տալիս ամբողջ պատմութեանը, չը նայելով սրա երկար ու բարակ դաւանաբանական բաղադրութիւններին:

Մինչև այսօր դանազան լեզուներով գտնուած հարիւրաւոր օրինակները, պատմութեան գլխաւոր կէտերով նման լինելով, ունին նաև այնպիսի բնորոշ տարբերութիւններ, որ ստիպում են ընդունել մի քանի առանձին խմբագրութիւններ: Յոյց տալ այդ խմբագրութիւնները, դրանց փոխադարձ կապը, կազմելու ժամանակը—այդ նշանակում է պարզել այն գրական շարաբերութիւնները, և այն քաղաքակրթական ազդեցութիւնները, որ միջին դարերում ունէին դանազան ազգերը իրար վրայ: Առհասարակ ընդունում են, որ վէպի նախատիպը գրուել է քրիստոնեակի ձեռքով պեհլուի լեզուով Արեւելեան Իրանում, ուր իրար հետ չփոխում էին քրիստոնէութիւնը, զրադաշտական կրակապաշտութիւնն ու բուդդիստականութիւնը: Այս հին օրինակից ծագել են մի կողմից արաբերէն մահմեդական վերսիան, իսկ միւս կողմից հին լունարէն կամ ասորերէն քրիստոնէական վերսիան: Վրացերէն վերսիան աւելի նման է արաբերէնին, ինչպէս և երբայեցերէն—մովսիսականը (Hommel),

իսկ լունարէն—ասորերէնից ծագել են լունարէնը, արաբերէն—քրիստոնէականը (սրանից եթովպերէնը), հայերէնը, լատիներէնը (սրանից գերմաներէնը) և սլաւոներէնը: Բայց այս կապերը առայժմ միայն ընդհանուր գծերով են հաստատուած: Օրինակ, դեռ չէ պարզուած ասորերէնի և ուրիշ վերսիաների, մանաւանդ վրացերէնի շարաբերութիւնները, նոյնպէս հիւժք կալ կարծելու որ վրացերէնից ևս եղել է թարգմանութիւն լունարէն (Եթովիոս իբերացի): Նոր գտնուած վերսիաները, նաև հնների աւելի մերձաւոր ուսումնասիրութիւնը հնարաւորութիւն պիտի տայ աւելի լոյս սփռելու այս գրականական շարաբերութիւնների վրայ: Այս պատճառով չէ կարելի չողջունել հայերէն նոր վերսալի հրատարակութիւնը, որ ներկայ թուին լոյս է ընծայել Էջմիածնի միաբան հ. Մեսրոպ վարդապետ Տէր Մովսէսեանը, կցելով մի առաջարան Յովսափատի վարքի այդ նոր օրինակի մասին և վերջում հատուածներ Յայսմաւուրքի մէջ պատահող նոյն սուրբի համառօտ վարքից և Առաքել Բաղլիշեցու տաղաչափ բանք ի վերայ Յովսափաու:

Մինչև վերջին ժամանակներու լայտնի էր դերմանական աշխարհին հայերէն վէպի միայն մի համառօտ բնագիւղը, որը ընդհանրապէս ճանաչուած էր իբրև ուղղակի թարգմանութիւն լունարէնից: Այժմ հ. Տէր Մովսէսեանը ահա զգտել է Մայր Աթոռի ձեռագիրնե-

րի մէջ (թիւ 634, ժողովածուների կարգով 71-րդ) այդ պատմութեան ընդարձակ օրինակը, որը արտագրուած է 1322 թ.: Աշխատասիրող հայրը փորձում է լւր առաջարանի մէջ ցոյց տալ՝ ինչ չարարերութիւն կալ այդ ընդարձակ և նախկին համառօտ օրինակների մէջ, նաև դրանց և լուսարէն վերսկալի մէջ: Դժբաղդարար նա իւր ձեռքի տակ ունեցել է լուսարէնի ոչ թէ Boissonade-ի Anecdota graeca IV հ. 1832 թ. լիակատար հրատարակութիւնը կամ սրա արտատպութիւնը Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, XCVI t, 1860 թ., ալ միայն այն հատուածները, որ բերուած են Zotenberg-ի «Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph» գրքի վերջում: Այս պատճառով նրա եղրափակութիւնները հայերէնի և լուսարէնի մասին պէտք է զգուշութեամբ ընդունել:

Համառօտ հայերէնի մասին հ. Տէր Մովսէսեանը այն կարծիքի է, որ նա կազմուած է ԺԳ—ԺԴ-րդ դարերում, գուցէ աւելի շուտ, չամենայն զէպս ոչ ուշ: «Աստուանունով մէկը Բագրատունի մի պատուաւոր իշխանի հրամանով հայերէն ընդարձակ Բարդամու վէպից ծալրաքաղ օրինակ է կազմել, որը ԺԵ-րդ դարու սկզբում մտել է Յայամաւորքների մէջ և Առաքել Բաղիշեցու ձեռքով 1434 թ. ոտանաւորի վերածուել, իսկ մինչ այդ նա ընթացքի մէջ էր Ոսկեփորիկ և նման ժողովածու ձեռագրերի մէջ»: Բայց համառօ-

տի մէջ կան մասեր, որոնք տարբերում են նրան ընդարձակից, այն է յատուկ անուններ մի փոքրը առանձին ուղղագրութիւն և աւելի նախադասութիւններ, նոյն իսկ ամբողջ պարբերութիւններ (որոնցից մէկը երկու երես է): Այս լուսարւածների բնաւորութիւնը այնպէս է, որ հ. Տէր Մովսէսեանը չէ վստահանում պնդել, «թէ նոքա համառօտողի մտքի արդիւնք են, ալ մեծաւ մասամբ սկզբնականի յաւաւորութիւն են թողնում»: Այս պատճառով նա պէտք է ընդունէր, կամ համառօտիչը ունեցել է բացի մեր նեկալ ընդարձակ օրինակից, ալ ևս մի ուրիշ աղբիւր, կամ որ մեր ձեռքը հասած ընդարձակից այդ մասերը կորել են, վերջին ենթադրութիւնը նա աւելի հաւանական է համարում (61 երես), այնպէս որ ենթադրում է, որ հնում եղել է հայերէն աւելի լրացած վերսիւ, քան թէ ներկալ իւր գտածը:

Հետաքրքրականն այն է, որ Վարդան վարդապետի (†1271) ընդհանուր աշխարհագրութեան համառօտ ձեռնարկի մէջ չիշատակում է, ինչպէս ցոյց տուեց պ. Մառը, Բարդամի վարքը իբրև հանրածանօթ մի վէպ բաղդատութիւնից երևում է, որ, հաւանականօրէն, այս աշխարհագրութեան կազմողը—Վարդան վարդապետն է եղել, թէ նրա աշակերտը—օգտուել է վարքի համառօտ օրինակից:

Գալով ընդարձակ օրինակին, հ. Տէր Մովսէսեանը աշխատում է

հաստատել, որ սա թարգմանուել է լուսարէնից, բայց սրա բնագիրը Boissonade-ի հրատարակած բնագիրը չէ, այլ մի ուրիշը, որը կորել է և որը հալ թարգմանչի ձեռքով զիտմամբ կրճատուել է կամ չէ ունեցել հայերէնում պակասող մասերը: Բայց որ օրինակն է աւելի հին, Boissonade-ինը թէ այդ կորածը. ախ հարցը հ. Տէր Մովսիսեանը հնար չէ ունեցել քննելու, որովհետեւ սրա համար անհրաժեշտ է համեմատել ընդարձակ հայերէնը Boissonade-ի ամբողջ բնագրի հետ, որից զրկուած է եղել աշխատասիրողը:

Անկառկած այս նոր հրատարակութիւնը շատ կը նպաստէ Յովասափի վէպի և առհասարակ մեր հոգեւոր պատմութիւնների ուսումնասիրութեանը, ինչպէս և նոյն Տէր Մովսէսեանի Սոկրատի հրատարակութիւնը արդէն մեծ զարկ է տուել օրինակ խորհնացու հար-

ցի քննութեանը. եթէ հետազոտութեան մէջ նկատուում են մի քանի թերի կողմեր, չը պարզուած խնդիրներ, պատճառն ուղղակի ալն է, որ հ. աշխատասիրողը աշխատել է Էջմիածնի մէջ, ուր ձեռքի տակ պակասում են գիտական անհրաժեշտ հրատարակութիւնները: Յանկալի կլինէր որ զանազան վի, սիաների լարաբերութիւնները որոշելուն հետ զուգընթացաբար հետազոտուէր նաեւ ալն, թէ որչափ աղբիւ է այդ վէպի բովանդակութիւնը մեր բանասիր ժողովրդական գրականութեան վրայ: Անկասկած, զանազան հեքեքներ ի և վէպերի մէջ մտած են վէպի մաս կամ ալն մասերը, մանաւանդ առակաները. դրա լաւ ապացուցը ալն է, որ ալծման Բուկովինայի և Զիլընբուրգի հայերի, նոյն իսկ գնչուների հեքեքների մէջ պատահում են ալդ վէպի աղբեցութեան հետքեր:

Ստ. Լիսիցեանց.

ՍՏԱՅՈՒՆԺ ԴՐՔԵՐ

Շնորհակալութեամբ ասացել ենք

Левонъ Мсеріанцъ.—Этюды по Армянской деалектологіи. Москва, 1897 г

Նրա—Армянская діалектологія Москва, 1898 г.

Նրա—Двѣ ученыхъ обители. (Венеціанскіе и Вѣнскіе Мхитаристы). Москва, 1898 г.

Н. Марръ.—Къ критикѣ Исторіи Мойсея Хоренскаго І. Г. Халатянцъ „Армянскій Эпосъ въ Исторіи Арменіи Мойсея Хоренскаго“.

Նրա—Хитонъ Господня.

Մ Կ ր ռ յ Վ. Տ Է Ր-Մ յ Վ ի խ ան.—Նկարագրութիւն հոգեորդան վարուց Յովնապիտոս որդւոյ Թադաւորին Հնդկաց, գրեալ Յոհաննոս Կրանաւորին. (Բնագիր և հետազոտութիւն), Վաղարշապատ, 1898 թ. գինն է 70 Կ

Ս. Շահազիզեան.—Ամառնային նամակներ Մոսկուա.

Լ ա զ ա ր ե ա ն ձ ե մ ա ր ա ն.—Переводы и статьи Эмина.

Ս մ ք ա տ ե ա ն.—Նկարագիր Շամսիոյ Թեմր:

Փ ա փ ա զ ե ա ն — Սանթո.

А. Ерицовъ. Патріархъ всѣхъ Армянъ Нерсесь V. князь Михаилъ Семеновичъ и княгиня Елисавета Ксаверіевна Воронцовы въ ихъ частной перепискѣ Тифлисъ, 1898 г.

Зелинскій.—Матеріалы по народной медицинѣ у Армянъ нѣкоторыхъ мѣстностей Закавказья. Тифлисъ 1898 г.

Հ ա լ ո ճ Հ ր ա տ ա ր ա կ չ. Ը ն կ ե ր. Հ ո յ Կ ի ն ր, Ա հ ա ռ ն ն ա ն ի Վ ի ի ն ն ա ի Մ խ ի Թ ա ր ե ա ն Մ ի ա ք ա ն ու Թ իւ ն.—Գ ի Ր ք գ ր ե լ ու ա ր ու ե ս ա ր. հ. Գ. Մ է ն է վ ի չ ե ա ն ի Վ ի ն ն ա, 1898 թ.

Տ Է Ր Մ ի Ր ա ք ե ա ն.—Ժողովրդի ընթերցանութիւնը. Թիֆլիս:

Վ. Շահրիման.—Մարդու մը պատմութիւնը. Բուսչուք, հրատ. Տէօքմէճեան 1897 թ.

Լ. Բ ա ք ա չ ե ա ն.—Գիւղական ասպետութիւն. Զ. Վերդալի. Շուշի, 1897 թ.

Ա. Ի ս ա հ ա կ ե ա ն.—Երգեր և վէրքեր. Աղէքսանդրապոլ 1898:

Շնորհակալութիւն եւ ք լ ա յ տ ն ու մ Մ ե ծ. պ. Ա. Ծառուրեանին, որ համակրելով մեր հանդիսին 66 օր. բաժանորդ գրուեց և նուիրեց զանազան հիմնարկութիւնների և անձանց:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՒՆ

Ա. ԳՐՔԻ ԲՈՎԱՆԳԱՎՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակից, Ե. Լալայեան: Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան, Ե. Լալայեան: Մանկացոց տէրութիւնը ըստ Վալդեմար Բեւլքի, Լ. Բ.: Խոջալուի գերեզմանները, Լ. Բաբայեան: Խծկօնք, Կրպէ: Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, Ռ. Վիրխովի, Թարգ. Լ. Բաբայեան:

Ջաւախք, Ե. Լալայեան:

ա) Պատմական համառօտ տեսութիւն: բ) Ջաւախքի տեղագրութիւնը: գ) Հնութիւններ: դ) Բնակիչներ: ե) Վիճակագրական տեղեկութիւններ: զ) Ազգաբնակչութեան շարժումն: է) Տնտեսական դրութիւն: ը) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը: Թ) Հայ գիւղացիների բնակարանները: Ժ) Ջգեստ և զարդ:

Ժա) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն: բ) Տղարեւրք և կնուներ: գ) Մանկանց դաստիարակութիւն: դ) Ընտանեկան կեանք: ե) Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական լարաբերութիւնը: զ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: է) Ժողովրդական դեղեր: ը) Մահ, թաղումն և մեռելոց:

Ժբ) Հաւատք:

ա) Աստուածութիւն, սրբեր և կրօնական գրուածներ: բ) Հրեշտակներ և ոգիներ բարի և չար: գ) Աշխարհածնութիւն, հաւատալիք տարբերի, ֆիլիքական երևոյթների և բնութեան թաղաւորութիւնների մասին: դ) Կերպարանափոխութիւն, կախարհներ և կախարդութիւն: ե) Մնոտիապաշտութիւններ: զ) Բաղդի և ճակատագրի մասին: է) Պատեր, ուխտ և ուխտագնացութիւն: Ժողովրդական եղանակներ, ձայն. Կարա-Մուրզա:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդաբանութեան պատմական զարգացումն, պր. Պետրի: Ամուսնութեան զարգացումն, պրոֆ. Շ. Լետուրնօի: Կրակը, Բժ. Բր. Օհանեանի:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

ա) Հեթում Բ. Թաղաւորի հաւաքած նշխարների տուփը: բ) Ախալքալաքեցի Հայ օրհորդ: գ) Վարձիւ: դ) Ախալքալաք: ե) Պրոֆ. Շ. Լետուրնօ: զ) Պրոֆ. Ռ. Վիրխով: է—Ժա) Անգրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնութիւններ:

Բ. ԳՐՔԻ ԲՈՎԸՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վարանդա. — Խմբագրեց Ե. Լ.

1) Պատմական տեսութիւն, Ե. Լ.: 2) Տեղագրութիւն, Ե. Լ.: 3) Ստատիստիքական տեղեկութիւններ, Լ. Աթաբէկեանի: 4) Տընտեսական դրութիւն, Ղ. Տէր-Ղազարեանի: 5) Լուսաւորութիւն, Ե. Լ.: 6) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն, Ե. Լ.: բ) Տղաբերք և կնունք, Յ. Վ.: գ) Ընտանեկան կեանք, Ա. Բ.: դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց: զ) Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին: 7) Հաւաք, Ե. Լ.:

ա) Լեռների պաշտամունք: բ) Քարի պաշտամունք: գ) Կրակի պաշտամունք: դ) Ջրի պաշտամունք: ե) Ծառերի պաշտամունք: զ) Կենդանիների պաշտամունք: է) Լուսաւորների պաշտամունք: ը) Ոգիների պաշտամունք: թ) Կախարդութիւն: ժ) Մոտիապաշտութիւններ:

Ջաւախք, Ե. Լ.

ա) Նշանաւոր տօներ: բ) Հայ գրչագրներ:

Նախապաշարմունքներ Եղիշէի կանոններում, Մեսրոպ վարդապետի «Խալդեր» անունը Լեմանի, թարգմ. Լ. Բ.: Ղարաբուլաղի գերեզմանները, Ե. Լ.: Բանանց գիւղի գերեզմանները Ե. Համամչ.: Արուիկան որպէս ազգագրագէտ: Սուրմալուի ժողովրդ. երգեր, Ահարոն.: Կենդանական վէպ, Ե. Լ.: Գրախօսութիւն. — Յուցակ ձեռագրաց, Սեպաձեւ արձանագրութիւններ. Մեսր. վարդ.: Ալլ և ալլք:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Մարդաբանութիւն, Կանեստրինի: Մարդաբանական գրքեր: Յայտարարութիւններ:

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր.

I. 1) Շուշի, 2) Շուշեցի հայ կիսն ու իւր թոռը, 3) Շուշեցի ալանն ու հարսը, 4) Շուշեցի կիսն՝ փողոցում, 5) Մուլլան ազան տալիս, 6) Զէնքեր, 7) Շուշու ջրկիր, 8) Վարանդեցի հայ գեղջկուհի, 9) Վարանդեցի հայ կիսն, 10) Խ. Արուվեան:

II. 11—13) Նեգրական տիպեր. 14) Մոնղոլական տիպ, 15) Ամերիկեան տիպ, 16—17) Կովկասեան տիպեր—լեզգիներ, 18—20) Հայեր, 21) Բուլղարուհի, 22) Հրէաներ, 23) Հընդկաստանցի, 24) Հրէայ, 25) Եգիպտացի, 26) Ռուս:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

THE AMERICAN

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԵՐԴԱՏԱՆԻ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Ա. ՊՈԶՈԴԱՅԻ

ՅՍՈՒԱԶԱԲԱՆ

(Ֆրանսերէն թարգմանութեան)

Գիտական հետազոտութիւնը ընականաբար ձգտում է գտնելու
աչն առարկայի սկիզբը, որով նա զբաղւում է: Նրբ հոգեբանութիւնն
առանձնապէս կազմակերպուեց՝ նրա առաջին, ինքն իրեն տուած
խնդիրը՝ գաղափարի ծագումն եղաւ: Նոյնպէս և նրբ հէնց մեր աշ-
քերի առաջ ծնունդ առաւ ընկերաբանութիւնը՝ նրանով պարապոզ-
ները ամենից առաջ զբաղուեցան մարդկանց և նոյն իսկ կենդանի-
ների հասարակական կեանքի սկզբնաւորութեան ուսումնասիրու-
թեամբ: Ահրջին 30 տարիների ընթացքում այս խնդրին վերաբե-
րեալ գրականութիւնը շատ հարստացաւ և, որ հազիւ է պատահում
գիտութեան մէջ երկերի որակը նրանց քանակից պակաս արժէք
չունեցաւ: Ներկազ դարի կիսում հին պատմութեան ուսումնասիրու-
թիւնն առաջ մղեց նախնական հայրիշխանութեան տեսութիւնը:
Այն ժամանակ ծանօթացան Հռոմում տեղի ունեցած հայրական սառ-
տիկ խիստ իշխանութեան կազմակերպութեան հետ, նրա վրալ աւելա-
ցրին ինչ որ իրենք հռոմէացիները պատմում էին Գալլերի մասին և
ինչ որ լատինի էր չոյնրի և հնդկաստանցիների մասին, սրանց միացրին
նաև հին հրէաների և արաբների նահապետական կեանքի և չինական
գերդաստանի կազմակերպութեան մասին ունեցած տեղեկութիւնները
և այս բոլորից հանեցին աչն եզրակացութիւնը, թէ սկզբում հասա-

րակական միութիւնը ներկայացնում է ազգականների մի խումբ, որ չառաջացել է մի հօրից, որը և միահեծան կառավարել է աշն:

Սակայն Ժ. Բախոֆէնի աշխատութիւնները, որոնցից առաջինները լույս տեսան 1860 թ. փղաշրջեցին այս հայեացքը: Սրանց հեղինակը հիմնուելով աշն հանգամանքի վրայ, որ հրեիայի ղէպի մալըն զգացած կապը բացալատ է, մինչդեռ նրա կապը ղէպի հալըը խառնափում է դիտողութիւնից՝ եւթադրեց, որ մեր նախնիքը աւելի շուտ առաջինը պէտք է նկատելին քան թէ երկրորդը: Բախոֆէնի կարծիքով՝ մարդկութիւնն սկսել է մի ընդհանուր խառնակեցութեամբ (promiscuité). տղամարդին չառ քիչ է հոգս պատճառել իւր որդիների վիճակը, կիներն է հոգացել նրանց մասին, որ և ալպիսով զարձել է դերդաստանի կենդրոնը, հետեապէս և իշխանութեան տէրը: Այս պատճառով էլ կիսակատութիւնը չառաջընթաց է տղամարդու տիրապետութեան և առաջին հասարակական կազմակերպութիւնը եղել է մալրիշխանութիւնը (matriarcat):

Այս տեսութիւնը, որ Բախոֆէնը բազմաթիւ լուրջ աշխատութիւնների մէջ պաշտպանել է ¹⁾, հաստատուելով գլխաւորապէս դասական ազգերից վերցրած մի շարք ապացոյցներով՝ կողմնակից է ունեցել Մակ-Լէննանին, որ հիմնուելով առաւելապէս ազգադրական փաստերի վրայ եկել է միևնոյն եզրակացութեան: Նա ցոյց է տուել, որ շատ չաճախ է պատահում սոսորին ժողովուրդների մէջ աղջիկ զաւակների սպանութիւնը, ինչպէս և օտարացիղ ամուսնութիւնը և առեանգմամբ ամուսնութիւնը ²⁾: Մակ-Լէննանի միքանի նշանաւոր հալրենակիցները շատ թէ քիչ չափով ընդունել են նրա հայեացքները, և իրենց աշխատութիւնների մէջ զարգացրել են նոյն կամ նոյնանման տեսութիւններ, որոնց հիմունք ծառայում է Մակ-Լէննանի գաղափարը: Սրանք են Ջոն-Լէբրոկ ³⁾, Եդուարդ Տալլոր ⁴⁾, Հերբերտ Սպենսէր ⁵⁾, Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այս նոր վարդապետութիւնը շատ հակաակորդների պիտի հանդիպէր «Հալրիշխանական» սխտեմը ունեցաւ երկու պաշտպաններ, Երկու նշանաւոր գրողներ, Ֆիլատել դը Կուլանտ ⁶⁾ և Հէնրի Սիւմ-

¹⁾ Le matriarcat (Das Mutterrecht) Le Peuple des Lyctens. Lettre sur l'Antiquité. La Legende de Tanaquil և այլն:

²⁾ Le Mariage Primitif. La Théorie Patriarcale.

³⁾ L'homme Préhistorique. Les origines de la Civilisation, կան նաև ուրաերէն Догсторический человекъ. Начало цивилизации.

⁴⁾ La Civilisation Primitive. Первобытная культура.

⁵⁾ Principes de Sociologie I p. (Основания Социологии ч. I).

⁶⁾ La cité antique (Древняя гражданская община).

ներ-Մէն ¹⁾, որոնք պնդում էին, թէ հայրական իշխանութիւնը, զո-
նէ Արիները մէջ, պէտք է աւելի հին համարել, Բայց լսող Լիւիս
Մորգանը, համադրելով Միացեալ Նահանգներում իւր կատարած դիտո-
ղութիւնները Մալաչեան և Թուրանեան ժողովուրդների մասին ու-
նեցած տեղեկութիւնների հետ ²⁾ ընդունեց, որ մայրիշխանութիւնը
գոյութիւն է ունեցել Հիւսիսային Ամերիկայի կարմրամորթների
մէջ, միննոնը ապացուցեցին նաև անգլիացի Ֆիզոն և Հովիտ ³⁾ քա-
րողիչները Աւստրալիայի բնիկների վերաբերութեամբ: Մայրիշխա-
նութիւնը լատիներէլ է և Աֆրիկայի նեգրների զանազան ժողովուրդ-
ների մէջ, վերջապէս Մակսիմ Կովալէվսկին գտաւ Կովկասեան ա-
րիական ցեղերի մէջ աշխարհի հիմնարկութիւններ, որոնք մայրիշ-
խանութեան մնացորդ պիտի լինին ⁴⁾:

Փիրո-Տէօլլօնի ⁵⁾ 'ի մի միացրած մայրիշխանութեան տեսու-
թիւններն ընդունուեցան շատ հեղինակաւոր ազգագրագէտների և ըն-
կերաբանների կողմից, ինչպիսի են Դարգիւն ⁶⁾, Պօստ ⁷⁾, Լետուրնօ ⁸⁾,
Շտարկէ ⁹⁾, Թէև մօտ ժամանակներս մայրիշխանութեան տեսութիւնը
վիտեռմարկի ¹⁰⁾ կողմից շատ մեծ ընդդիմութիւն գտաւ, բայց և աշն-
պէս՝ Նա ալժմ գիտութեան մէջ դիրք ունի գրաւած, աշնպէս որ ալ ևս
չէ կարելի անուշադիր թողնել նրան և օգուտ չքաղել նրանից, Ի հարկէ,
ալժ տեսութեան հիմնադիրների շատ մտքերը ալժմ պէտք է մի կողմ
դնել: Եթէ մալըր մի որոշ չըջանում կարողացել է գիրդաստան կենդ-
րոնը կազմել՝ աշնուամենաշնիւ շատ քիչ հաւանական է, որ նա իրա-
կանապէս օգտուած լինէր ալժ իրաւունքով, որ աւելի նրա եղբայր-
ների ձեռքում պէտք է գտնուէր, Հետեապէս և «Մայրիշխանու-
թիւն» տերմինը, որ Բախոֆէնն է մտցրել՝ պէտք է անլաջող համարել:
Միւս կողմից ազջիկ զաւակների սպանութիւնն և առևանգմամբ ա-
մուսնութիւնը, մանաւանդ առաջինը—չունին աշն ընդհանուր նշա-
նակութիւնը՝ որ նրանց վերագրել է Մակ-Լէննանը, վերջապէս ընդ-

1) L'Ancien Droit. Etudes sur les institutions Primitives և այլն.

2) Systèmes de Consanguinité et d'Affinité dans la famille humaine. La
société Ancienne. La Famille chez les Aborigènes américains.

3) Kamilaroi et Kurnai.

4) Очеркъ происхождения и развития семьи и собственности. Право у
Осетинъ.

5) Les origines du Mariage et de la Famille.

6) Matriarcat et Mariage par Capture.

7) Jurisprudence Ethnologique. Jurisprudence Africaine և այլն.

8) L'évolution de la Famille.

9) La Famille Primitive.

10) Origine du Mariage dans l'espèce humaine.

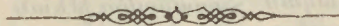
հանուր խառնակեցութեան հիպոտէզը պէտք է տեղի տալ զոնէ ալնպիսի խառնակեցութեան հիպոտէզին, որ սահմանափակուած է մի որոշ խմբի մէջ, ախիւքն «խմբական ամուսնութեան»՝ բառիս բուն իմաստով, որովհետեւ միայն այդ բանը կարելի է ապացուցանել քաղաքակրթութեան այն ստորին աստիճանի վրայ, որ մեզ ճիշտ չափոնի է: Բայց մալրիչխանութեան տեսութիւնները իրենց ալ թոյլ կողմերի հետ միասին, քանի՜ հանճարեղ գաղափարներ են պարունակում իրենց մէջ, որքան թանգագին երևութներ հաստատուում են նրանցով, որքան նշանաւոր հիմնարկութիւններ նրանց պատճառով ուշադրութեան են առնուած: Գիւռ ևս ժամանակը չէ հասել որոշելու, թէ այս տեսութիւններից որը պէտք է դուրս ձգել և որը թողնել: Բայց արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ մարդկութեան հասարակական կեանքի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւններով մենք բաւական պարտական ենք նրանց:

Ուստի և խիստ ցանկալի է, որ այն գրքերը, որոնց մէջ աւանդում են այս տեսութիւնները՝ աւելի մատչելի լինէին մեր հասարակութեան. բայց Բախտֆէնի, Մակ-Լէննանի, Մորգանի, Ֆիզոնի, Գալլիսի աշխատութիւնները դեռ ևս ֆրանսերէն թարգմանուած չեն: Սպասելով այն միջոցին, երբ հնարաւորութիւն կը լինի հրատարակելու ալպիսի մեծածաւալ աշխատութիւնների թարգմանութիւնները՝ Ընկերաբանական Միջազգային Գրադարանը, որ ձգտում է աստիճանաբար ընդգրկել հասարակական գիտութեան բոլոր մասերը՝ օգտակար գտաւ ֆրանսերէն թարգմանութեամբ հրատարակելու մօտ օրերս լոյս տեսած այս գիրքը, որ նպատակ է դրել այս նշանաւոր խնդրի ընդհանուր տեսութիւնը տալու: Մենք խօսում ենք «Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին», որ սպաներէն լեզուով հրատարակել է Օվիէդօյի համալսարանի պրոֆէսոր Ալոլֆ Պոդոլյան: Հեղինակը գիտական աշխարհում մեծ չարգանք է վայելում մի շարք աշխատութիւններով, որոնցից գլխաւորը, «Պետական իրաւունքը»՝ մօտիկ է վերջացել: Նա արդի ընկերաբանութեան գիտութիւնն ու մեթոդը Սպանիայում առաջին տարածողներից մինն է հղել, առաւելապէս լրագրական լուրջ լօղուածներով, որ լոյս են տեսել թերակղզու նշանաւոր հանդէսների մէջ: Սրկու տարի առաջ նա դարձաւ Ընկերաբանութեան Միջազգային կաճառի (Institut) անդամ: Սրբ ալ կաճառի անդամներից մէկ, պր. Ֆրանց դը Յելտէր, ձեռնարկեց թարգմանելու այս գիրքը՝ հեղինակը մասամբ բարեփոխեց ընդգիրը և մի քանի ծանօթութիւններ և լաւելուածներ տուեց: Ցանկանում ենք, որ ներկայ աշխատութիւնը նպաստէր մարդկային հա-

«արակութեան ծագման հիմնական խնդրի մասին ճիշտ տեղեկութիւններ տարածելու և հետաքրքրէր այս խնդրով մինչև այժմ չպարապողներին, լրացնէր հասարակական գիտութիւններով զբաղուողների տեղեկութիւնները, միանգամայն մղելով թէ առաջիներին և թէ երկրորդներին՝ ծանօթանալու այն հիմնական աշխատութիւնների հետ, որոնք այնպէս լաւ և չաճախ հանճարեղ կիրպով պարզաբանուած են այս գրքի մէջ:

ՌԸՆԷ ՎՈՐՄՍ

Խմբագիր Ընկերաբանուժիտն Միջազգային Հանդիսի եւ Ընկերաբանական Միջազգային Գրադարանի:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին եղած նորագոյն տեսութիւններին վերաբերեալ այս աշխատութիւնը արդիւնք է այն երկար հետազոտութիւնների, որ ես արել եմ Օվիէդօյի համալսարանում՝ պետական իրաւունքի մասին իմ կարդացած դասընթացներից մէկում: Մենք քննեցինք իրաւունքի վրայ հիմնուած պետութեան գաղափարը և երբ փորձեցինք որոշել պետութեան բնութիւնը, որպէս քաղաքական կապի՝ մեզ անհրաժեշտ թուաց որոնել հասարակական կապի բնորոշ կէտերը, որ պատճառ և պայման է այդ պետութեան կազմակերպութեան: Մի լուրջ, ուսանողների հետ միասին ուսումնասիրութիւն անելով, մենք եկանք այն եզրակացութեան, որ քաղաքական հասարակութեան արտաքին, իսկապէս բնորոշ կէտը՝ համակեցութիւնն է *), այսինքն մի քանի անհատների և գերդաստանների միութիւնը, որոնք միասին են ապրում, բայց չունին ընդհանուր ծագում և միմեանց հետ արեան կապերով կապուած չեն: Միևնոյն ժամանակ մենք եկանք և այն եզրակացութեան, որ այս համակեցութիւնը ձգտում է տերրիտորական լինելու և լինում էլ է,

*) Symbiose.—Լեռնաբանութեան մէջ սիմբիոզ կոչւում է տարբեր տեսակի երկու էակների միաւորութիւնը, ինչպէս օր. լուի (algue) և սունկի, որ կաղմում են քարաքոսը (lichen): Կարծում ենք, որ իրաւունք ունինք գործ ածելու այս բառը ընկերաբանական մի աշխարհի երևոյթի համար, որ միևնոյն բնորոշ կէտերն է երեան հանում՝ երբ մի նոր անհատ է շուտաջանում: Սպանական բնագրում ասում են «convivencia».

այնպէս որ քաղաքական պետութիւնն իսկապէս ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ քաղաքական կապ ձարգկային—համաշխարհային և անհրաժեշտ—հասարակութիւնների մէջ, որոնք ապրում են սեպհական և որոշ սահմաններ ունեցող երկրների վրայ *)։

Որպէսզի լրացնէինք մեր այս զուտ փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւնը, որպէսզի այս տեսակէտով աչքից անցնէինք ընկերաբանական աշխարհի տեսութիւնների արդիւնքները, և որպէսզի համաձայնեցնէինք պետութեան և հասարակութեան մասին եղած վերացական գաղափարները նրանց իրական կազմակերպութեան հետ, որ ազգերի պատմական ինքնաճանաչութեան արդիւնք են, և էվոլյուցիայի գաղափարի հետ՝ մենք պէտք է երկարօրէն և ուշադիր կերպով ուսումնասիրէինք ոչն աւանանշանաւոր աշխատութիւնները, որոնց մէջ պարզուած են այս տեսութիւնները։

Բայց անկախ մեր այս ձեռնարկութեան բացարձակ արժէքից՝ պէտք է ասենք, որ վերացական փիլիսոփայական տեսութիւնը իրական և զրական փաստերի հետ համաձայնեցնելու ձգտումը պատկանում է ընկերաբանական գիտութիւններին։ Սա հետևանք է այն ուղղութեան, որ տիրապետում է գիտութեան մէջ։ Սա ընտանիքի չէ ծայրայեղ պողտիվիզմի դէմ, սա նոյնպէս վերածնութիւն չէ նախկին մետաֆիզիքայի, այլ սինթէզի մի ազնիւ փորձ, որ յառաջանում է միջանիսների մօտ, ինչպէս օր. Գիւլիօյի՝ փիլիսոփայի անհատական իդէալական մտքի ընդհարումից էվոլյուցիական գաղափարների հետ. միւսների մօտ, ինչպէս օր. Վուսդ, Ֆէշնէր, Փուլիէ, Սիսիլիանի և այլն աւելի ընդհանուր պատճառներից։ Իսկ Սպէնսէրի՝ **) փիլիսոփայական և

*) Որպէսզի աւելի պարզած լինիմ քաղաքական պետութիւնը որպէս տեքրիտորական պետութիւն նկատելու գաղափարը և զերդաստանի ու պետութեան ծագման տարբերութիւնը՝ ես լարմար հաւմարեցի պետութեան զրական բնութեան մասին մի լաւելուած տալ, որ և կարող է ներկայ աշխատութեան մի անհրաժեշտ լաւաջաբան կազմել։

**) Յատկապէս նրա Ընկերաբանութիւն (Sociologie) աշխատութեան Դ. հատորի վերջում Եկեղեցական հաստատութիւնների վերաբերմամբ։

ընկերաբանական հայեացքի մէջ պետութեան մասին, ինչպէս և Շէֆլէի մօտ՝ սա մասնական արտայայտութիւն է այդ երևոյթի: Իսկ ինչ վերաբերում է Սպանիային՝ կարող ենք ասել, որ գիտութիւնները ինքնուրոյնաբար մշակող սակաւութիւ գիտնականների մէջ գոնէ մէկը չկայ, որ այս տիրապետող ուղղութիւնից դուրս լինէր: Մինչև անգամ նրանք, որոնք կողմնակից են Սանց դէ Ռիօի փիլիսոփայական վերածնութեան, և նրանք, որոնք անմիջապէս կաթոլիկութեան տեսակէտով են առաջնորդուած՝ իրենց աշխատութիւնների մէջ շատ թէ քիչ չափով են թարկուած են այն տիրապետող ուղղութեան, որի մասին ես խօսում եմ *):

Բարեբաղդաբար մարդու նախնական դրութեան մասին եղած այժմեան պատմական ուսումնասիրութիւնները, փիլիսոփայական մակածութիւնները (induction), որոնց յանգում են այս ուսումնասիրութիւնները, վերջապէս ընկերաբանական սինթէզի ահագին փորձերը, բաւական նիւթ են տալիս ուսումնասիրելու առարկան մեր ընդունած ուղղութեամբ **):

Հասարակութեան և պետութեան ծագման տեսութիւնը ճշտութեամբ անելու համար անհրաժեշտ է մի թուուցիկ հայեացք ձգել իմ լիշած աշխատութիւնների եզրակացութիւնների վրայ:

Անկասկած, մարդկութեան նախնական պատմութեան, այսինքն համեմատաբար նախնական, ինչպէս նաև աւելի մօտ ժամանակների, և նոյն իսկ ժամանակակից կեանքում, հասարակութեան և պետութեան մասին հասկացողութիւնները շատ խառնաշփոթ են, և արտայայտուած են այնքան

*) Յիշենք փիլիսոփայ և մանկավարժ՝ Giner, հոգեբան՝ Gonzalez Serravo, գրագէտ՝ Alas և այլն և այլն:

**) Ամենանշանաւոր ընկերաբանական, սինթետիկ բնաւորութիւն կրող աշխատութիւններն անկասկած պատկանում են Սպինոսին և Շէֆլէին: Բաց բացի սրանցից կարելի է չիչև և Դը-Գրի-Ֆին, Տարդին, Նովիկովին, Ֆուլէին, Մակէնզիին, Գումպլովիչին և ուրիշներին:

տարբեր և երբեմն այնքան տարօրինակ ձևերով, որ մարդ շուարում է նրանց քննելիս. բայց երբ մարդ ձեռնարկում է նրանց քննել այն կարգով ու շրջանկատուութեամբ, որպիսին պահանջում է այսպիսի լուրջ գործից՝ այն մամանակ նրանք սկսում են հետզհետե պարզուել: Նախ և առաջ պէտք չէ մոռանալ, որ մարդկութեան պատմութեան մէջ գաղափարները իրականանում են զանազան ձևերով, նայելով թէ որչափ պարզ ըմբռնուել են այդ գաղափարները և նայելով այն հանգամանքներին, որոնց մէջ գտնուել է հասարակութիւնը այն ժամանակ: Անկարելի է փնտռել պատմութեան մէջ մի գաղափար, որ անպայման մերժուած կամ անպայման ընդունուած լինի. այս կը նշանակէր չճանաչել այն օրէնքը, որ ամեն մի երևույթ պատմութեան մէջ սահմանափակուած և պայմանական է:

Եթէ խոր մտածենք մեր ուսումնասիրութեան առարկայի մասին և բաւականա՞նք միմիայն գերդաստանական և քաղաքական հասարակութիւնների մէջ եղած անհրաժեշտ տարբերութիւնները գծելով՝ այն ժամանակ կը տեսնենք, որ արդի ընկերաբանների աշխատութիւնները, որոնք ուսումնասիրում են նախնական մարդու և ժամանակակից վայրենու կեանքը և որոնք բաց են անում այն օրէնքները, որոնց ենթարկւում է հասարակական զարգացումը՝ այս աշխատութիւնները, ասում եմ, մեզ այնպիսի եզրակացութիւնների կը հասցնեն, որոնք մասամբ միայն կարող են ընդունուել: Սակայն, ի նկատի տունելով, որ այս աշխատութիւններն այստեղ մի առանձին տեսակէտից պիտի նայուին (գլխաւորապէս քաղաքական հասարակութեան ծագումը և բնութիւնը որոշելու տեսակէտից) ուստի և մեր աշխատութիւնը բաւական ծանր պէտք է լինի:

1) Նախ որ զանազան հեղինակներ տարբեր նպատակներ են դրել իրենց: Մի քանիսը, ինչպէս օրինակ Տոլլօրը, Լէբբոկը, Օլիվէրա-Մարտինսը և ուրիշներ, ցոնկացել են որոշել նախնական քաղաքակրթութեան ընդհանուր բնուորութիւնը: Ուրիշները ուսումնասիրում են գերդաստանա-

կան հասարակութեան նախնական բնութիւնը առանձին տեսակէտներով. օր. Բախոֆէնը ուսումնասիրում է մայրիշխանութիւնը միթերի մեկնութեամբ: Մակ-Լէննանը ուսումնանիրում է ամուսնութիւնը առևանգմամբ ամուսնութեան նշանակների (symbole) բացատրութեամբ. Մորգանը ուսումնասիրում է գերդաստանի կազմակերպութիւնը ազգականութեան աստիճանները արտայայտող բառերով. Վեստերմարկը ուսումնասիրում է մարդկանց ամուսնութեան պատմութիւնը և այլն:

2) Այս աշխատութիւններից շատերը վիճելի և առանձնայատուկ բնաւորութիւն ունին: Այստեղ դուք կը գտնէք վիճաբանութիւններ մայրիշխանութեան, խառնակեցութեան, համընտանի և օտարացեղ ամուսնութեան, կովտդի, լեվի-րատի մասին և այլն, բայց եթէ ուշադրութեամբ դիտենք այս մասնագիտական աշխատութիւնների մէջ հաղորդուած փաստերը և ի նկատի ունենանք Սպենսերի, Բաթէհոտի, Էնգելսի, Դը Գրէէֆի, Լիտուրնօի, Դիւրկհէյմի, Իգուլէի, Վորմսի, Վաննիի, Մաթուրանի, Sales y Ferré-ի, ընդհանուր ընկերաբանական ցուցումները, ինչպէս և՛ Սիւմներ Մէնի, Հիրնի, Իհերինգի, Պօստի, Ֆիւստէլ դը Կուլանժի, Կոփալեփսիու, Դ'Ագուաննօի, Carle-ի, Լաւըլէի, Azcarate, Altamira և ուրիշների աւելի մասնագիտական պատմական և իրաւաբանական տպաւորութիւնները՝ այն ժամանակ մեզ կը յաջողուի լուսաբանելու մեզ հետաքրքրող խնդիրը:

Ա. ԳԼՈՒԽ.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԹԵԼՆ ԺԱՂԵՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԵԼՆ ԸՅԺՄԵԼՆ
ՏԵՄԵԼԻՏԲ.

Նախնական մարդու կեանքն ուսումնասիրող պատմագիրներին և արդի ընկերաբաններից շատերը հասարակութեան և պետութեան ծագման ու բնութեան տեսութիւնն անելիս, հիմնուած են մի քանի արդէն ընդունուած գաղափարների և որոշումների վրայ, որ առանց յիշատակելու չենք կարող անցնել, թէև այստեղ տեղը չէ նրանց մանրամասնաբար բացատրելու և քննադատելու: Այս որոշումներից և գաղափարներից շատերը պարզ կերպով ձևակերպուած չեն, բայց ակնյայտնի է, որ մեզ զբաղեցնող այս խնդիրը չէ կարող պատշաճ կերպով ներկայացուել՝ առանց ուղղակի կամ կողմնակի կերպով նրանց շօշափելու:

Այժմեան սկզբնակէտերը հետևեալներն են.

1) Այն աներկբայելի փոստը, որ սակայն միշտ հաշուի չէ առնուած, այսինքն, որ մարդը հասարակական միակէակը չէ, հետևապէս և անօգուտ չէ հասարակական երեւոյթը գննել նաև կենդանական աշխարհում, ոչ թէ այնտեղ նրա նոթարդները պարելու, այլ այն իւր բոլոր իրական ձևակերպութիւնների մէջ ուսումնասիրելու և նրա մասին աւելի պարզ գաղափար կազմելու նպատակով: Մենք այստեղ չենք կարող ցանկալի մանրամասնութեամբ ուսումնասիրել և գնահատել այս սկզբնակէտը *): Սակայն առանց խնդրի խորքերը մտնելու էլ բաւական է յիշենք, որ ամե-

*) Նա մանրամասնաբար ուսումնասիրել եւ այս հարցը մի շարք լոյուածներով, որ տպուի են «Revista de Espana» հանդիսում, «Նեփրածու թիւն նախնական հասարակութիւնների ուսումնասիրութեան».— Արնդանական հասարակութիւններ» խորագրով:

նից առաջ պէտք է գիտենալ, թէ կենդանական հասարակական երևոյթը մտնում է ընկերաբանութեան մէջ թէ ոչ, որովհետեւ շատ հեղինակներ կարծում են, թէ լընկերաբանութիւնը միմիայն մարդկային հասարակութիւնն է ուսումնասիրում, մինչդեռ ուրիշներ պնդում են, որ այս գիտութիւնը ընդգրկում է նաեւ կենդանական հասարակական կեանքը, և վերջապէս կան երրորդներն էլ, որոնք կենդանական ընկերաբանութիւնը մի տեսակ նախաընկերաբանութիւն են համարում:

Առաջին կարծիքը աւելի է ընդունուած: Գրուած ընկերաբանութիւնները սովորաբար մարդկանց են վերաբերում: Այսպէս օրինակ Սպենսերինը (*Սկզբունք ընկերաբանութեան* հ. I.) սկսում է հէնց նրանով, որ հաստատում է թէ անդր-գործարանական (հասարակական) զարգացումը միմիայն հասարակական մարդու մօտ է կատարելապէս տեղի ունենում: Շէֆլէ (*Հասարակական մարմնի կազմութիւնն ու կեանքը*), հաստատելով որ մարդկային հասարակութիւնը մի նոր ձև է, որ ընդգրկում է նախընթացները, և շեշտելով հասարակական մարդուն սեփական յատկութիւնների վրայ՝ դուրս է ձգում ընկերաբանութեան սահմանից կենդանական նոր պետութիւնները (Thierstaaten): Պ. պ. դը Գրէֆի, Ռոբերտիի, Տարդի (*Les lois de l'imitation*), Բրադայի և ուրիշների ընկերաբանութիւնները միայն մարդու մասին են խօսում:

Սակայն միւս կարծիքների ներկայացուցիչներ էլ գտնւում են: Պ. Էսպինասի հետաքրքիր աշխատութիւնը (*Կենդանիների հասարակութիւններ*)՝ մի ուսումնասիրութիւն է, կենդանական հասարակական կեանքի՝ իբրև ընկերաբանութեան մի մասի: Այս հեղինակի կարծիքով ընդհանուր հասարակական կեանքի օրէնքները կարելի է գտնել՝ ուսումնասիրելով կենդանական հասարակութիւնների կեանքը. մարդկային հասարակութիւնները միմիայն հասարակութեան մի տեսակն են կազմում: Այս է նաեւ պ. Յէգէրի կարծիքը, որին լիջում է պ. Էսպինասը: Այս միևնույն բնաւորու-

թիւնն են կրում նաև Գարվինի, Վալլասի, Լէբբոկի, Փան Բէնեդէնի, Հարտմանի, Հուգօի, Ռօմանէսի, Սաւաթի և ուրիշների հետազօտութիւնները:

Լետուրնօն էլ իւր կողմից հաստատում է, թէ կենդանական հասարակութիւնները կազմում են ընկերաբանութեան ներածութեան առարկան:

Բայց բոլորն էլ միաբան ընդունում են կենդանական հասարակութիւնների հետազօտութեան կարևորութիւնը և նրա նշանակութիւնը մարդկային ընկերաբանութեան համար, որովհետև նրանք մինչև անգամ եթէ մարդկային հասարակութիւնների նախորդներ չնկատուին էլ՝ այնուամենայնիւ կարող են որպէս նմանութեան և համեմատութեան աղբիւր՝ ահագին օգուտ տալ: Պ. Շտարկը շատ ի գէպ է նկատել տալիս այդ՝ իւր «Նախնական գերդաստանում», և մենք կաշխատենք յետոյ գործնականապէս ապացուցանելու այդ: (Տես Westermarck, The History of human marriage. Գլ. I և II):

2) Անհրաժեշտ է երկարօրէն կանգ առնել *նախնական մարդու* բնութեան մասին, աշխատելով մի կերպ որոշել նրա հոգեբանութիւնը, որ օգնում է բացատրելու նրա նախկին հիմնարկութիւնների մեզ հասած *մնացորդները*: Եւ յիշաւի, մարդը հասարակական տարրի ամենակարևորն է, հասարակութեան բնաւորութիւնը կախուած է իւր անդամների բնաւորութիւնից, հետևապէս և անհրաժեշտ է *ծանաչել* մարդուն: Եւ Սպենսէրը այս է փորձել անելու իւր Զգացական, իմացական մարդու մասին և այլն հետազօտութիւնների մէջ:

3) Գիտնականները հիմնում են նաև այն երկու որոշումների վրայ, որ ես արտագրում եմ պ. Շտարկի «Նախնական գերդաստանից».—

ա) Բոլոր հասարակութիւնները սկսում են բարբարոսութեամբ. բ) բոլոր նորածին հասարակութիւնների առաջին քայլերը զգալի կերպով նոյնանման են և բոլոր հասարակական էվոլյուցիաները անցնում են միատեսակ գլխաւոր ֆազերը: Սակայն միևնոյն հեղինակը աւելացնում է, որ այս

երկու հիպոտեզներից առաջինը այսօր անվիճելի և աննշան բացառություններ բոլորից ընդունուած է, մինչդեռ միւսը ընդունուած է միայն մեծ զգուշութեամբ և ընդհանուր առմամբ Այս որոշումները ենթադրում են մի շատ կարևոր հիպոտեզի՝ պրոգրէսի գոյութեան մասին, սակայն ոչ թէ այս բառի սովորական իմաստով տուած, այսինքն ոչ թէ որպէս մի ընդհանուր բանաձև պմեն մի առանձին ժամանակի և բոլոր ժամանակների և մարդկային ձգտումների, այլ որպէս բարձրնկեցութեան (dégradation) հիպոտեզի հակադրութիւն, որի համեմատ, մարդկային ցեղերը սկսել են մի ոսկէ դարով, որ մեր գիտեցած բարբարոսական և վայրենի շրջաններից առաջ է եղել:

Այս ենթադրութիւնների մասին երկար վիճաբանութիւնը մեզ շատ հեռուն կը տանէր, այնպէս որ, կարծում եմ, պէտք է ընդունել էվոլյուցիական պրոգրէսի հիպոտեզի անհրաժեշտութիւնը, հիմնուելով Շտարկի նկատած այն փաստի վրայ, որ դա համաձայնում է մեր ոգու բոլոր օրէնքների հետ. բայց պրոգրէսը պէտք է հասկանալ այն որոշ սահմանափակումներով, որ գծում է մարդկութեան պատմութիւնը, այս կէտում ընկերաբանները ու մարդկութեան պատմաբանները ընդհանրապէս համաձայն են միմեանց:

Սրանցից մինը, Տայլորը, իւր կարծիքը ձևակերպում է այսպէս. Պրոգրէս, անկումն, վերջամեացութիւն (survance), վերաճնութիւն, ձևակերպումն (modification) ահա սրունք են քաղաքակրթութեան բարդ շղթայի օղակները *) և սրանք, ինչպէս ասում է Լէբբոկը՝ հաստատում են, որ եթէ մարդկային պատմութիւնը իբրև մի անընդհատ պրոգրէսներիայանար՝ այդ պրոգրէսը համաշխարհային չէր կարող լինել, որովհետև որոշուած են ալլասեռութիւն (dégénérescé) ցեղեր (այսինքն այնպիսիներ, որ անյայտունում են), ստանցիոնար (stationnaire) ցեղեր (որոնք չեն աւելանում) և յառաջադիմող ցեղեր (որոնք նկատելի կերպով աւելանում են):

*) Tailor La civ. prim. I. 20.

4) Գիտնականներն ընդունում են, որ հիմնական նմանութիւններ կան նախնական մարդու և այժմեան վայրենիների մէջ, և այս թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մի քանի ցեղեր կարողացել են վայրենական դրութիւնից բարձրանալ այժմեան քաղաքակրթութեան: Այս հիպոտեզը ընկերաբանական բոլոր հետազոտութիւնների հիմունք է կազմում. նրա շնորհիւ այն հետազոտողները, որ իրենց ընդհանրացումները չեն ստճանափակում միմիայն արիական ժողովրդների պատմութեամբ՝ կարող են իրանց տեղեկութիւնները լրացնել այն դէպքում, եթէ նրանց պակասում են ուղղակի վկայութիւններ իսկապէս նախնական հասարակութիւնների մասին: Հիմնուելով նախնական մարդու և ժամանակակից վայրենու միջև եղած նմանութեան վրայ, և օգտուելով վայրենի համարուած ժողովուրդների բարքերի և հիմնարկութիւնների ուսումնասիրութիւնից՝ կտրելի է գաղափար կազմել, թէ ինչ կարող էր լինել մարդկութեան հասարակական կեանքը իւր գոյութեան առաջին օրերում: Բայց չէ կարելի ընդունել այս հիպոտեզը, առանց շօշափելու այն մեծ վիճաբանութիւնները, որ յառաջացել են նրա ներկայացրած լուրջ դժուարութիւններից: Նախ և առաջ այլասեռումը (dégenérescence) մերժում է այդ հիպոտեզը, և եթէ պրոգրէսի տեսութեան տեսակէտը ընդունելու լինին՝ այն ժամանակ էլ պէտք է բացատրել, թէ 1) թնչպէս նախնական և վայրենի մարդը կարողացել է բարձրանալ քաղաքակրթութեան այժմեան դրութեան. 2) ինչից է, որ այժմեան վայրենիները անշարժ մնացել են նախնական տատիճանի վրայ, մինչդեռ միւս ցեղերը բարձրացել են այժմեան բարձր քաղաքակրթութեան. 3) եթէ՛ նոյն իսկ ենթադրենք, թէ վերոյիշեալ հակասութիւնները կարող են լուծուել՝ այնուամենայնիւ չէ կարելի ընդունել, որ այժմեան վայրենիները, որոնց գոյութիւնն սկսուել է ամենահին ժամանակներում, առանց մի որևէ փոփոխութեան ներկայացնում են նախնական մարդու դրութիւնը:

Առաջին երկու դժուարութիւնները կանհետանան՝ եթէ ուսումնասիրենք նախ մարդկանց վիճակների տարբերութիւնները, մինչև անգամ նրանց բոլորին էլ մի հիմնական միութիւն վերագրելով, և երկրորդ՝ շրջապատող միջավայրի հանգամանքների զանազանութիւնները, որ շատ կերպերով ազդում են ժողովուրդների կեանքի վրայ, որովհետև չպէտք է մոռանալ, որ ամբողջ ընկերաբանական էվոլիւցիան արդիւնք է անհատական և հասարակական մարդու գործունէութեան և միջավայրի ազդեցութեան: Բացի սրանից՝ դժուարութիւնն աւելի ևս մեծ կը լինէր՝ եթէ մի նախնական վայրենի վիճակ ենթադրելու փոխարէն, ենթադրէինք կէս քաղաքակրթութիւն. այս դէպքում, ինչպէս նկատում է Լէբբոկը՝ ինչպէս կարելի էր, որ այդ դրութեան մէջ միմեանց հաւասար լինելով՝ միքանիսը յետ գնային, իսկ միւսներն ընդհակառակը բարձրանային: Աւելի տրամաբանական և աւելի բնական է ընդունել, որ վայրենի ցեղի անշարժ դրութիւնը բացարձակ չէ, և այս աւելի պարզում է մանաւանդ՝ երբ մենք այն համեմատում ենք մեր քաղաքակրթուած ժողովուրդների արագ պրոգրէսի հետ, նոյն իսկ ի նկատ չառնելով, որ սրանց մէջ գտնւում են անշարժ դասակարգեր, որոնք միւսների արագ զարգացման հակապատկերն են ներկայացնում:

Ինչ վերաբերում է վերջին դժուարութեան՝ այստեղ պէտք է մեծ զգուշութեամբ գործ դնել ազգագրական մեթոդը: Լէբբոկն ասում է այս կէտի վերաբերութեամբ. «Չէ կարելի ենթադրել, որ այժմ ապրող նոյն իսկ ամենավայրենի ցեղերը բացարձակապէս ներկայացնում են նախնական մարդու վիճակը. նոյն իսկ այն հանգամանքը, որ այս վայրենիները անշարժ են մնացել, որ նրանց բարքերն ու սովորութիւնները չեն ձևափոխուել ամբողջ սերունդների ընթացքում,—այս հանգամանքը, ասում ենք, ստեղծել է ճիշդ և բարդ սովորութիւնների մի սխտեմ, որ նախնական մարդը չունէր: Հետևապէս և նախնական դրութեան

մասին մի մօտաւորական գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է մի կողմ թողնել այժմեան դրութիւնը. ամենաբարձր՝ մարդկութեան տարբեր գերդաստաններին պատկանող վայրենի ժողովուրդները միմեանց հետ համեմատելն է» *):

Մի կողմ թողնելով այս գծուարութիւնները, վայրենու և նախնական մարդու մէջ եղած նմանութիւնն ու մարդկային պրոգրէսի ինքնաբերութիւնը (spontanéité) յենում են մի քանի հիմունքների վրայ, որ ես համառօտ կերպով կը լիշեմ: Ամենից առաջ կարծում եմ, որ քաղաքակրթուած ժողովուրդների պատմութիւնը չէ կարող վճռել հարցը: Մեզ ասում են, ինչպէս նկատել է տալիս Տալլորը, որ միլիօնաւոր տարիների ընթացքում ո՛չ արիական և ո՛չ էլ սեմական գերդաստանները չեն յառաջացրել և ո՛չ մի վայրենի զաւակ **), որ այս քաղաքակրթուած ժողովուրդները, անկման շրջանում, երբէք իսկական վայրենական դրութեան չեն իջել, այլ շատ շատ՝ համեմատական բարբարոսութեան մէջ են ընկել: Այս բաւական չէ: Վերայիշեալ հիպոտէզները քննելու համար, պէտք է խնդիրը պատմութիւնից անկախ զննել և խիստ տարբեր տեսակէտներով դատել: Ինչքան էլ որ ենթադրութիւններ անենք այն ժամանակի խնդիրների վերաբերութեամբ, որոնց մասին շատ աղօտ տեղեկութիւններ ունինք՝ այնուամենայնիւ չենք կարող պարզ գաղափար կազմել նախնական վիճակի մասին. բացի դրանից, մի սրէէ պատմութիւն ունեցող ժողովուրդ չէ կարող իսկապէս նախնական համարուել: Բայց նախնական վայրենական վիճակի հիպոտէզը յենում է— ա) այն խիստ տրամաբանական ենթադրութեան վրայ, թէ նախապատմական մարդկութիւնը միշտ ձգտում է դանդաղացնել իւր յառաջադադաց շարժումը՝ ինչպէս որ այդ լինում է և պատմութեան մէջ. բ) նախապատմական կեանքի ուսումնասիրութիւնից քաղած

*) Origine de la civilisation. Էր. 552:

**) Civilisation primitive, 4. I.

ապացույցների վրայ ¹⁾: Եւ եթէ չվիճենք այս ապացույցների արժէքի մասին՝ կարող ենք հաստատապէս ասել, որ քարի շրջանի մարդը այժմեան վայրենուն նման է եղել: «Նախապատմական հնախօսութիւնը, ասում է Տալլորը, շատ լաջող պեղումներ է կատարել, որոնք մեզ թույլ են տալիս ճանաչելու նախնական մարդը»: Յետոյ նա աւելացնում է. «Ստորին վայրենութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութեան եզրակացութիւնները հաստատում են կենդրոնական Փրանսիայի քարայրներով ²⁾. գ) ուշադրութեամբ քննելով քաղաքակրթուած ժողովուրդները, գտնում ենք սովորութիւններ, գաղափարներ, որոնք միմիայն որպէս նախնի վայրենութեան մնացորդներ կարող են բացատրուել: Տալլորը, որ նախնական քաղաքակրթութեան պատմագիրներից մինն է, այս մնացորդները վերջամնացութիւն (survivance) է կոչում: Եւ լիրաւի, երբ մի ժողովուրդի մէջ կատարեալ փոփոխութիւն է յառաջանում՝ շատ անգամ երկար միջոցից յետոյ նկատում են բազմաթիւ երեւոյթներ, որոնք նոր դրութեան չեն համապատասխանում և որոնք մնացել են նախնի դրութիւնից: Հետեւապէս և դժուար չէ քաղաքակրթուած երկրներում բարբարոսութեան և մինչև անգամ նախնի վայրենութեան մնացորդներ գտնել ³⁾: Մեծ աշխատանք պիտի գործ դնէինք՝ եթէ կամենայինք այստեղ միառմի նշանակել այն բոլորը, ինչ որ կարելի է հետեւցնել այս երեւոյթից, որը այնպէս գեղեցիկ ուսումնասիրուած է Տալլորի և Լէբբոկի աշխատութիւնների մէջ և որ այնքան նպաստել է Բախոֆէնին, Մակ-Լէննանին, Մորգանին և ուրիշներին՝ աւելի խորը ճանաչելու նախնական հասարակութիւնը. ուստի ես կը սահմանափակուիմ համառօտելու միայն հարցի աւելի աչքի ընկնող կողմը:

¹⁾ Spencer: Sociologie I. 4. Lubbock. L'homme préhistorique. Lyal. L'antiquité de l'homme D'Aguanno, Genèse et évolution du droit civil. Sales y Ferré, L'homme primitif և այլն և այլն:

²⁾ Civilisation primitive 6., I.

³⁾ Tylor. իշխալ գիրքը:

Զքաղաքակրթուած մարդու թէև անկատար և սխալ, բայց հաստատուն *) տրամաբանութեան շնորհիւ, կազմուած են հաւատալիքներ, մի որոշ տեսակի բարքեր և երեւոյթներ, որոնք լետու, երբ պրոգրէսի շնորհիւ հաւատալիքները ձեւափոխուած են՝ այնուամենայնիւ յարատեւում են, թէև մի ուրիշ կտրեւորութեամբ: Եւ հէնց այս տեսակէտով՝ մանկական խաղերը բաւական տեղեկութիւններ են տալիս, որովհետև նրանք իբրև խաղալիք պահպանում են այն գործիքները, որ մի ժամանակ իսկապէս կարևոր զէնքեր են եղել (աղեղ, նետեր, պարսատիկ)։ միւս խաղերը, որոնք այսօր միայն զբօսեցուցիչ բնաւորութիւն ունին, Տալլորի կարծիքով, վերակազմում են մարդկութեան երեխայական շրջանի պատմութեան մի քանի էջերը, ինչպէս օրինակ բախտի խաղերը, որոնք շատ անգամ գուշակութեան նախնի հնարքների ձեւական մնացորդներն են: Զքաղաքակրթուած մարդը երևակայում է, թէ խաղաքարերի ընկնելու ձևի և նրանց վերադարձած գաղափարների մէջ յարաբերութիւն կայ **): Աւանդական ծալերգները (refrain), որոնց մէջ գտնւում են այնպիսի նախադասութիւններ, որոնք մի ժամանակ այժմեանից բոլորովին տարբեր նշանակութիւն են ունեցել, պայմանական բանաձևերը, որոնց նշանակութիւնը աւելի խորն է քան որ մեզ երևում է, և կամ այն ասացուածքները, որ այժմ միայն փոխաբերական իմաստ ունին, մինչդեռ սկզբում բոլորովին ուղիղ իմաստ են ունեցել՝—այս բոլորը թանգազին ապացոյցներ են մեր յայտնած մտքի: Մի քանի տուածներ, որոնք քաղաքակիրթ հասարակութիւնից առաջ տեղի ունեցող մտաւորական վիճակի մնացորդներ են համարւում, և հանելուկները, որոնք ենթադրւում են տգիտութեան մի որոշ

*) Պէտք է նկատել, ինչպէս ասում է Սպենսէրը, որ նախնական մարդը և վարկնիւն միշտ տրամաբանօրէն են գործում, թէև տգէտ են: Միևնույն են անում և երեխաները:

**) Ըստ Տալլորի, գործնական նպատակով գործադրուող գուշակութիւնը ծնունդ տուեց այն գուշակութեան, որ գործ է ածւում որպէս զբօսանք, և այս վերջինս առաջ բերեց բախտի խաղերը:

դրութիւն, որն անցնելուց յետոյ դառել են ժողովրդեան սրամտութեան պարզ նմուշներ, նոյնպէս կարևոր նշանակութիւն ունին մեր հարցի վերաբերութեամբ: Եթէ այս տարրական երևոյթներէց բարձրանանք հոգեբանական հասարակական բարդ երևոյթների ուսումնասիրութեանը՝ կը նկատենք մի քանի սնոտիապաշտութիւններ, որոշ հաւատալիքներ ¹⁾, որոնք այդ միջոցին գոյութիւն ունեցող քաղաքակրթութեան չեն համապատասխանում և որոնք կարող են միմիայն որպէս նախորդ շրջանի մնացորդներ համարուել. կը նկատենք նաև քարէ գործիքների գործածութիւնը կրօնական ծիսակատարութիւնների մէջ, նոյն իսկ երկաթի յայտնագործութիւնից և նրա գործածութիւնից յետոյ ²⁾: Վերջապէս կարճ կտրելու համար կարելի է ասել, որ հասարակական այն երևոյթները, որ անմիջական բացատրութեան չեն ենթարկուում և իրենց ուղիղ նշանակութեամբ իմաստից զուրկ են՝ զրանք բոլորը մնացորդներ են, որոնք երբեմն գործնական նպատակ են ունեցել, և եթէ այժմ զրանք սոսկ անհեթեթ և անհիմն սովորութիւններ են երևում մեզ՝ պատճառը պայմանների փոփոխութիւնն է ³⁾: Միւս կողմից, կարելի է հաստատապէս ընդունել, որ սեռերի միջի յարաբերութիւնը աստիճանաբար լուսնում է: Բացի զրանից մի քանի հեղինակներ անվիճելի են համարում վայրենի ժողո-

¹⁾ Տալորը ի միջի ալլոց լիչում է. 1) փռնչալու միջոցին «խէր» ասելու սովորութիւնը, որ մի սաստիկ տարածուած սնոտիապաշտութեան մնացորդ է (տես Սպենսէր և Լէբրոկ), 2) մարդկանց և կենդանիների զոհաբերութիւնները և 3) խեղդուածների հոգատարութեան վերաբերել մի քանի նախապաշարմունքները: (Յիշեալ գիրքը, հ. I. երես 144 և ալն):

²⁾ Լէբրոկն հարցնում է, թէ ինչպէս պէտք է բացատրել հրէաների և եգիպտացիների մէջ կրօնական ծիսակատարութեանց ժամանակ քարէ դանակի գործածութիւնը՝ երկաթի գործածական դառնալուց շատ յետոյ: Նրա ասելով այս սովորութիւնը ցոյց է տալիս, որ Պաղեստինում, Ասորիքում և Եգիպտոսում տեղի է ունեցել քարի շրջանը (La civil. primitive).

³⁾ Տալոր հ. I. երես 10:

վուրդների մէջ նկատուած ինքնաբերական (spontané) պրոգրէսի մի քանի նշանները *): Վերջապէս նոյն իսկ այն դէպքում, երբ չեն ընդունում գարվիների և էվոլիցիոնիզմի բոլոր հետազոտութիւնները, որոնց համեմատ մարդու համաշխարհային էվոլիցիայի աստիճանները համադրուած են քաղաքակրթուած մարդու մէջ, ինչպէս որ ստորագոյն էակների առանձին և ընդհանուր զարգացումը համադրուած է սմեն մի (Ֆիզիքայէս և հոգեպէս) բարձր էակի մէջ՝ այնուամենայնիւ չէ կարելի մերժել այն մեծ նմանութիւնը, որ կայ վայրենի և քաղաքակրթ մարդու մէջ, որը կարծել է տալիս թէ կայ մի հոգեկան կապակցութիւն **), որ պատճառ է լինում մեծ նմանութիւնների: Արդ այս նմանութիւնները կազմում են այն ապացոյցներից մինը, որոնք միշտ յիշուած են և որոնց վրայ յենուած են՝ հաստատելու համար նախնական մարդու և այժմեան վայրենիների նմանութիւնը:

5) Վերոյիշեալ հետևողութիւններն ընդունելուց յետոյ կարելի է հետազոտութիւններ անել մի այնպիսի եղանակով, որը համարձակուած եմ *դրական կոչելու*, որ սոսկ *պատմական* չէ, միմիայն *համեմատութիւններ* չէ անում և չէ կա-

*) Լէբրոկը վայրենիների մէջ պրոգրէսի նշաններ համարում է հետևեալները. Աստրալիացիների մէջ մակուկի համար կեղևի փոխարէն ծառի կոճղի գործածութիւնը. Բախոպէնների մէջ երկաթի գործածութիւնը. Վաթիթիսների մէջ պղնձի չալտնագործութիւնը. Տայիտում՝ մարդակերութեան վերացումը. ամերիկական մի քանի ժողովուրդների մէջ՝ գետնախնձորի մշակութիւնը. Պերուում՝ մի քանի անասունների ընտելացումը. պոլինեզիացիների մէջ՝ կեղևի գործածութիւնը. աւստրալիացիների մէջ՝ բոլորովին առանձնապատուկ բօսմերանգ կոչուած գէնքը. Շերոքսէսների մէջ՝ երկրագործութեան հաստատուելը. միևնոյն ժողովուրդների մէջ՝ ալբուքենի գիւտը և ալլն և ալլն (լիշ. դ. եր. 479 և ալլն):

**) Վայրենու և մանկան մէջ եղած նմանութիւնները համառօտելով՝ կարելի է յիշել հետևեալները. 1) Մտաւոր կարողութեան պակասութիւն դժուարին հարցերը քննելու համար. 2) Ահաստատամտութիւն և այն դիւրութիւնը, որով ամենափոքր դէպքը կարող է նրանց հեռացնել իրենց գլխաւոր նպատակից. 3) Շփոթութիւնը

րող զուտ ազգագրական կոչոճել: Չպէտք է մոռանալ, որ մի քանի գիտնականներ չափազանցացրած նշանակութիւն են տալիս զուտ պատմական փաստերին, մինչդեռ միւսները սաստիկ կարեւոր են համարում ազգագրական տեսակէտը և կամ դիմում են համեմատական մեթոդին, որ նրանց խանգարում է ուղիղ ընդհանրացումների հասնելու: Բայց միշտ նկատուել է սահմանափակ տեսակէտների անբաւարարութիւնը մանաւանդ այժմ, երբ շնորհիւ վերոյիշեալ ազգեցութիւնների, հետազոտողը չէ բաւականանում ընդհանրութիւնները ձևակերպելու, այլ կամենում է բացատրել փաստերը բանական (rationnel) և գաղափարական տեսակէտով: Այս մեթոդը դրական բնաւորութիւն ունի, քանի որ ձգտում է անցած իրականութիւնից դուրս բերել այն գաղափարները, որոնց էութիւնը կամենում են գտնել: Դիտնականը չէ բաւականանում միայն դէպքերը լիշեւով, այլ պըտրում է նրանց *raison d'être* և փորձում է բացատրելու նրանց ներքին նշանակութիւնը: Եւ իմ կարծիքով, միայն այս կերպով կարելի է փոքր առ փոքր ուղղել մի կողմից իդէալիստական, ենթակայական, տեսական ուղղութիւնը և միւս կողմից պոզիտիվիզմի մի քանի ձևակերպումների փորձառական ուղղութիւնը, որ, որպէս մի բռնի ըհակցիւ, երևան է գալիս Սպենսէրի և ընդհանրապէս այժմեան ընկերաբան-

ու անվստահութիւնը, որով նրանք զործում են, 4) Առաջին խկ գրգռին հետեւելու ձգտումը: 5) Միևնույն վանկը կրկնելու ձգտումը: 6) Դէպի լուսաւոր և փալուն իրերը տաժած սէրը: 7) Մի քանի զործողութիւնների, որ երեխաների մօտ խաղեր են կազմում՝ երկուսի մէջ ևս չարուցած ոգևորութիւնը: 8) Դէպի խաղատիկիւններն ու դէպի ֆէտիշներն զգացած սիրոյ նմանութիւնը: 9) Դիւրադարձութիւն և ալն (Տես Լէբրով, Սպենսէր և ուրիշներ): Լէբրովը հաստատում է, թէ Աստուածաշնչի Ադամը, դատելով նրա բարքից և բնաւորութիւնից՝ մի վայրենի է եղել: Անգղիացի Ֆիզօն և Հովիտ քարոզիչներն էլ միևնույն եզրակացութեան են գալիս (Kamilaroi and Kurnai) և Ժիրո-Տէօլլօն, Շտարկը և ուրիշներ ընդունում են ալ միևնույն եզրակացութիւնը յօգուտ նախնական վայրենութեան:

ների *) մի քանի լայտարարութիւնների մէջ, որոնք յետոյ սակայն սաստիկ մեղմացած են:

Բ. ԳԼՈՒԽ.

ՀՈՅՐԻԾԵԼՆՈՒԹԵԼՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ՅԸՏԿԵՊԻՍ ԸՍՏ ՄԻՄՆԷՐ-ՄԷՆԻ.

Վերոյիշեալ սկզբունքները դնելուց յետոյ դառնանք հասարակութեան ծագման հիմնական խնդրին: Պարզ է, որ այստեղ չի կարելի յառաջ բերել այդ խնդրի վերաբերութեամբ զրուած բոլոր լուծումները, սակայն սրանք ընդհանուր բանաձևերի բերուելով՝ կարող են երեքի վերածուիլ. այն, որ հասարակութեանը մի վեհագոյն, աստուածային ծագում է վերագրում, այն, որ հասարակութիւնը մարդկային կամքի գործ է նկատում (դաշինքի տեսութիւնը) և այն, որ հասարակութիւնը ընդունում է որպէս պատմութեան բնական և յամր արդիւնք: Մենք բոլորովին բաց կը թողնենք առաջին երկուսը, որպէսզի կանգ առնենք ոչ թէ այն բոլոր վարդապետութիւնների վրայ, որոնք բղխում են վերջին տեսութիւնից, այլ ամենաժամանակակից կարծիքներին, որոնք յառաջանալով Արիստոտելի զրական ոգուց և ներշնչուելով Մօնտեսքէօյի և պատմական դպրոցի գաղափարներով՝ ընդունում է պոզիտիվիզմի ուսուցումը: Այս տեսութիւնները նոյնն են, ինչ որ է նախնական մարդկութեան պատմագիրներինը, ընկերաբաններինը, և այժմեան մի քանի իրաւաբաններինը: Իրանք համառօտում են որպէս երկու գլխաւոր տեսութիւններ:

Առաջինն այն է, որ յենում է իրաւաբանական և քաղաքական հետազօտութիւնների վրայ և որը այսօր էլ ջերմ պաշտպաններ ունի և կոչւում է հայրիշխանութեան (Pat-

*) Տալլօր, Սպենսէր, Լէբրոկ, Դաւարկ, Նովալիսի, Ժիլօ-Տէօլլօն, Գ'Ալուաննօ, Մակ-Լէնան և ուրիշներ խօսում են այս մասին:

riarcat) տեսութիւն: Սա մի պարզ և հեշտութեամբ բանաձևի տակ զրուող և կատարելապէս տրամաբանական տեսութիւն է, որ ընդունում է մարդկային հասարակութիւնն որպէս համակենդրոն շրջանակների մի ամբողջութիւն, որոնք յառաջացել են քիչ թէ շատ կանոնաւոր, բայց յաջորդական կերպով: Պետութիւնը, ասում է Լանգը *), կազմուել է գերդաստանի զարգացմամբ, որ բնական կերպով մեծանալով դառել է սեռ (գենս) յետոյ տոհմ (տրիբու)... շատ տոհմերի միութիւնը անհրաժեշտութիւն է ծնում՝ զրական քաղաքական ձևակերպութիւն տալու նահապետական կազմակերպութեան, որ սկզբնական ձև պիտի համարուի: Այս վարդապետութեան համեմատ, սկզբնակէտ հանգիստանում է առաջին զոյգը, միակին ամուսնութեան միութիւնը, որ կազմում է նախնական գերդաստանը. որդիներով ու իրենց տնով—մի միութիւն, որ համանման աստիճաններով բարձրացել է և կազմել սեռ, տոհմ, համայնք, ազգ: Կարելի է լիջել բազմութիւ, շատ նշանաւոր գրողներ, որոնք ընդունում են այս տեսութիւնը: Լանգէից զատ, կան Նիբուհր, Մոմսէն, Թիրվալլ, Գրոտ, Հէրն. բայց Սիւմներ Մէնը նրանցից է, որոնք այդ պաշտպանում են ամենայն եռանդով և որոնք հակառակ տեսութեան կողմնակիցների հետ վիճում են փաստ առ փաստ: Ինչ վերաբերում է ընկերաբանական գաղափարներին՝ պէտք է ասել, որ Դը-Գրէֆի տեսութեամբ հասարակական հիւսուածքի սկզբնական շարժիչ (յինամիք) կենտրոնն եղել է առաջին միակին գերդաստանական զոյգը:

Այս հայրիշխանական տեսութիւնը պատշաճաւոր կերպով բացատրելու համար, պէտք է ի նկատ առնել այն ազդեցութիւնները, որոնց ներքոյ նա կազմակերպուել է, այն ոգին, որ նրան ծնունդ է տուել, և մինչև անգամ այն նախապաշարմունքները, որ պահպանում են նրան. և այս լիովին հասկանալի կը լինի, երբ ի նկատ առնենք, որ նա-

*) Römische Alterthümer. 4. I հր. 90, լիշուած Ժիրո Տէօլօ-նից, հր. 378:

Հապետութիւնը որպէս մարդկային հասարակութեան ամենահին ձև նկատողները, հասարակութիւնների ծնունդ առնելու խնդիրը սահմանափակում են միմիայն պատմական շրջանում: Եւ յիշուի, եթէ չհաշուենք խիստ վիճաբանական դէպքերը, սովորաբար այս խնդիրն ուսումնասիրում են միմիայն արիական մեծ գերդաստանի նկատմամբ և միմիայն հռոմէական, յունական կամ հնդկական իրաւաբանութեան յուսով ու մի քանի կելտական, յատկապէս Իրլանդիայի ցեղերի մասին ակնարկներ անելով: Բացի սրանից, նախնական հասարակական ձևերը որոշելիս, գիտնականները ճակատակազրապէս ենթարկւում են Աստուածաշնչի առաջին զոյգի գաղափարի ազդեցութեան և սաստիկ յենւում են Դարվինի «Մարդու ծագումը» գրքի մէջ արած մի քանի ակնարկների վրայ: Բայց հաւանական է, որ այս տեսակետի վրայ ազդած լինի և այժմեան հասարակական ձևի տեսութիւնը, որ ընդունում է գերդաստանը որպէս առաջին բջիջ և հասարակական ամենապարզ ձևերի վերջին ու այլևս անվերածելի տիպ: Սակայն կտրելի է կարծել, որ այդպիսով պատմական մեծ սխալ են գործում՝ այժմեան կազմակերպութեան գծերը ամենահին և ամենանախնական ձևերին վերագրելով:

Այս տեսութեամբ սաստիկ հեշտանում է որոշել պետութեան ծագումը: «Մարդկային սեռի նախնական զրու-թիւնն եղել է նահապետական անուանուածը *): Ըստ Սիւմ-ներ Մէնի հասարակական նախնական զրութիւնը մի փակ, անկախ, ազգակցական կերպով կազմուած գերդաստան է եղել, բաղկացած հօրից, (պետ, ուժեղ, վճռական հեղինակութիւն, որի ձայնը իրաւունքի ձայնն է **) մօրից և որդիներից: Սա միատարր մի խումբ է, որ միքանի դէպքերում ինքն իրեն բաւարարութիւն է տալիս և իւր սեպհական գործողութիւնների շրջանում կատարում է պետու-թեան դերը: Մարդը, ասում է այս երևելի հեղինակը, երե-

*) Sumner Maine, L'ancien Droit Կր. 117.

**) M. Ancien Droit Կր. 118.

ւում է նախ առանձնացած խմբերով, իւրաքանչիւրը գերդաստանի հօր իշխանութեան ներքոյ *)։ Հիմնուելով Աստուածաշնչի փաստերի վրայ՝ նա հաստատում է, որ ամենահին սերնդի ամենամեծ անդամը, աւագ տղամարդը, բացարձակ տէր է իւր տան մէջ. նա կեանքի և մահուան իրաւունք ունի իւր գերդաստանի և որդիների վրայ, որպէս իւր ստրուկների. մի խօսքով հօր գէպի որդին և տիրոջ՝ գէպի ստրուկը ունեցած յարաբերութիւնները միմեանցից միմիայն նրանով են տարբերւում, որ որդին կարող է մի օր գերդաստանի պետը դառնալ։ Բոլոր որդիները պատկանում են հօրը, և այն գոյքը, որին սա տիրում է աւելի որպէս կառավարիչ քան որպէս սեպհականատէր՝ նրա մահից լետոյ հաւասարապէս բաժանւում է առաջին սերունդների մէջ, բացի այն դէպքից, երբ մեծ որդին միւսների ստացածի կրկնապատիկն է ստանում։ Ս. Գրքի տուած տեղեկութիւնները մեզ ցոյց են տալիս առաջին յարձակումները հայրական իշխանութեան գէմ։ Յակոբի և Եսաւի գերդաստանները բաժանւում են և կազմում երկու առանձին ազգութիւններ. բայց Յակոբի որդիների գերդաստանները միասին են մնում և կազմում մի ժողովուրդ, ուր տեսնում ենք պետութեան կամ հասարակապետութեան առաջին սաղմը և գերդաստանական յարաբերութիւններից բարձր կանգնած իրաւաբանական մի կարգ։ Մի քիչ հեռու միւսնոյն հեղինակը պարզ

*) Ահա թէ ինչպէս ինքը, Սիւմեր-Մէնը համառօտում է իւր հայրիշխանական տեսութիւնը։ Սա մի տեսութիւն է, որ հասարակութեան սկիզբը տեսնում է զանազան գերդաստանների մէջ, որոնց անդամները միացած են միում արական սեռի ամենահին սերնդի ամենամեծի իշխանութեան և հովանաւորութեան ներքոյ։ Այստեղ ամենախելացի և ամենաուժեղ մարդն է կառավարում. նա խանդութեամբ (jaalousment) հսկում է իւր կնոջ կամ կանանց վրայ, նրա հովանաւորութեան տակ եղածները միմեանց հաւասար են։ Ապօրինի զաւակը, որ նա առնում է իւր խնամքի տակ, օտարականը, որին հանգամանքները ստիպում են ծառայելու յաջ գերդաստանին՝ չեն տարբերում աչն որդուց, որ ծննդով է պատկանում նրան. (L'Ancien droit. եր. 260. 263 և 264)։

կերպով ցոյց է տալիս այն սերտ և անձուկ միութիւնը, որ կազմում է գերդաստանի հիմունքը, և ապացուցանում է, որ հասարակութիւնը գերդաստանների և ոչ թէ անհատների միութիւնն է: Բացի սրանից հասարակութիւնը մեծանում և աւելի բարդանում է շրջապատող շրջանի հետզհետէ ընդլայնուելով, որով կազմւում են համակենդրոն կազմակերպութիւն, միմեանց վրայ բարդուած շերտերով: Նախնական հասարակութիւնների սկզբնաւորութեան ժամանակ մի տեսակ ձգտումն է նկատւում առանձնացնելու գերդաստանները, որոնք սաստիկ աճելով, դառնում են իսկական պետութիւններ: Սեռը, տոհմը կազմւում են պատմական միերկար և յամր գործողութեամբ, որի ընթացքում չի ընդհատում իւր գոյութիւնը և գերդաստանը, այս բնական և ինքնածին կորիզը, որի նահապետական հիւսուածքը տալիս է իւր բնաւորութիւնը հասարակական աւելի բարձր կազմակերպութիւններին: Անկախ այն որոշումների արժէքից, որ վերաբերում են նահապետական նախնական կազմակերպութեան, որի դէմ, ինչպէս կը տեսնենք քիչ լետու, այնքան հակաճառութիւններ են եղել և որին ի նպաստ Սիւմներ-Մէնը *) այնքան հրաշալի բաներ է ասել՝ անհրաժեշտ ենք համարում մեր նպատակին հասնելու համար միջանի կարեւոր եզրակացութիւններ առաջ բերել: Նախ և առաջ հաստատւում է, որ ազգակցական կապը պատմական առաջնութիւն ունի, և իրաւաբանական կարիքները (քաղաքական պետութեան յետագայ հիմունքները) խառնուած են գերդաստանի կեանքի և կազմակերպութեան մէջ: «Նախնական հասարակութիւնների պատմութեան վերաբերութեամբ կատարուած վերջին հետազոտութիւնները, ասում է Մէնը, թող են տալիս հաստատել, որ արիւնակցութիւնը կամ ազգակցութիւնը մարդկային համակեցութեան ամենահին կապն է **): Ազգակ-

*) Տես առանձնապէս Նրա նահապետական գերդաստանի մասին գրած ուսումնասիրութիւնը:

**) Տես Etudes sur les institutions primitives. La parenté considérée comme fondement des sociétés. Էր. 81:

ցութիւնը որպէս համակեցութեան կապ՝ երևան է գալիս ոչ միայն նահապետական կազմակերպութեան ամենահին ժամանակներում, այլև հասարակութեան տոհմային կազմակերպութիւնից էլ յետոյ:

Վերոյիշեալից երևում է, որ տոհմը նախ և առաջ մի արիւնակցական միութիւն է, որ երբեմն գլուխ է գալիս բարդ կեղծիքների օգնութեամբ:

Մի ուրիշ նշանաւոր եզրակացութիւն էլ այն է, որ հասարակական այն մեծ ձևափոխութիւնը (transformation), որ առաջացնում է քաղաքական իշխանութեան և սրա հետևանքն եղող պետութեան կազմակերպութիւնը՝ կատարւում է միմիայն համակեցութեան հաստատուելու շնորհիւ: «Հէնց որ մի տոհմ հաստատուում է մի երկրում, այնտեղ ընդմիշտ ապրելու նպատակով՝ ազգակցութեան փոխարէն երկիրը, հողն է դառնում հասարակական կազմակերպութեան հիմունք *): Այս փոխարինումը յամր է կատարւում և նրան ճանաչելը յաճախ շատ դժուար է լինում, որովհետև հետև գոյութիւն ունին միջին տիպեր, ինչպէս հնդկաստանցիների մէջ կցորդ գերդաստանը (la famille associée), յունական genos, իրլանդական sept. «Քաղաքական պատմութիւնը, ասում է Մէնը, սկսւում է այն գաղափարով, թէ արիւնակցութիւնը միակ հիմունքն է քաղաքական միութեան, բայց մի ահագին յեղափոխութիւն առաջ եկաւ, երբ միևնոյն երկրի վրայ բնակուելու սկզբունքը առաջին անգամ հաստատուեց որպէս քաղաքական համայնքի հիմունք **):

Այն մի քանի հարցերը որ ես պէտք է այստեղ դնեմ, որպէսզի յետոյ նրանց օգնութեամբ լուծեմ մեր գլխաւոր խնդիրը՝ ուղղակի բղխում են հայրիշխանութեան տեսութիւնից. սրանք հետևեալներն են. 1) Արդեօք կարելի է նախնական մարդկութիւնը նկատել որպէս նահապետական,

*) Etudes—La parenté և այլն էր. 91.

**) Etudes.—La parenté.

անկախ ու որոշ գերդաստանների միութիւն, քանի որ քաղաքական պետութիւնն աւելի ուշ է առաջացել: 2) Պէտք է արդեօք արիւնակցութիւնը համարել այն նախնական հասարակական կապը, որի ազդեցութեամբ միայն յառաջացել է հասարակութիւնը, քանի որ մի ժամանակաւոր կամ մշտական բնակավայրի վրայ հաստատուած համայնական կեանքը սկզբում ոչ մի ազդեցութիւն չէ ունեցել: 3) Մարդկային էփօլիւցիան կարող է արդեօք նկատուել որպէս հասարակական ձևերի խիստ յաջորդականութիւն:

Այժմ անցնենք հակառակ տեսութիւններին:

Գ. Գ. Ն Ո Ւ Ն.

ՀԱՅՐԻԹԻՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.—ԲԵՍՈՓԷՆԻ, ՄԱԿ-ԼԷՆՆԵՆԻ ԵՒ ՄՈՐԳԱՆԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Եթէ խիստ դատելու լինինք՝ այս տեսութիւնները, առաջին նման, մի որոշ, ճիշտ ձևակերպուած բնաւորութիւն չունին և չէ կարելի նրանց բոլորին մի անուն տալ: Բոլորն էլ չեն ընդունում, որ մայրիշխանութիւնը տիրապետած լինի բացառապէս, թէև այդ բոլոր տեսութիւնների բնորոշ գիծն այն է, որ պնդում են թէ տեղի է ունեցել մի հասարակական համաշխարհային դրութիւն, որի ընթացքում իշխանութիւնը կնոջ ձեռքումն է կենդրոնացած եղել: Նրանք նոյնպէս միահամուռ կերպով չեն ընդունում խառնակեցութեան (promiscuité) մի նախնական դրութիւն և կնապետութիւն (gynecocratie) ու հետերիզմ (hetairisme) խօսքերը, որ գործ է ածել Բախոֆէնը և որ ընդունել է Սալս-ի Ֆէրրէն (Sales y Ferré) չեն կարող նրանց բնորոշել: Աիւմներ Մէնը նկատել է տալիս, որ այս ուղղութեան (տեսութիւն չափելու համար) երկու տմենանշանաւոր ներկայացուցիչների, Մակ-Լէննանի և Մորգանի եզրակացութիւնները միմեանց չեն համաձայնում: Բայց եթէ հեշտ չէ մի

ընդհանուր անունի տակ միացնել Բախոֆէնի, Մակ-Լէննանի, Մորգանի, Լէբբոկի, Էնգելսի, Կովալեվսկու, Փիրո-Տէօլ-լօնի և նոյն իսկ Սպենսերի տեսութիւնները՝ այնուամենայնիւ կարելի է նրանց միեւնոյն ուղղութեան համարել, քանի որ բոլորն էլ ընդգրկմադրում են հայրիշխանութեան տեսութեան և ընդունում են, որ նահապետական գերդաստանից առաջ գոյութիւն է ունեցել մի աւելի հին հասարակական դրութիւն, լինի դա միակնութիւն, բազմակնութիւն կամ նախնական բացորձակ խառնակեցութիւն:

Այժմ համառօտ կերպով նկարագրենք այս տարբեր հեղինակների հետազօտութեանց զարգացումն ու բնորոշ կողմերը, որոնց ուղղութիւնը տիրապետող է հանդիսանում նախնական դրութեան արդի ուսումնասիրութեան մէջ (թէև այժմ նրա դէմ նկատուում է մի խիստ հակառակ շարժում): Բախոֆէնն ¹⁾ ու Մակ-Լէննանը ²⁾ կարող են այս ուղղութեան հեղինակներ նկատուիլ, և թէև նրանք առանձին տեսակէտներից են նայում խնդրին, բայց երկուսն էլ միևնոյն հետևանքին են հասնում: Թէ առաջինի և թէ երկրորդի տեսութիւնները կան արդէն տասնութերորդ դարի հեղինակների հետազօտութիւնների մէջ ³⁾, բայց պէտք է նկատել, որ նրանք մայրական իրաւունքի տեսակէտը գիտական տեսութեան բարձրացրին, մինչդեռ XVIII դարում միմիայն միքանի փաստեր կային ընդդէմ նախնական համարուած հայրիշխանական տեսութեան: Բախոֆէնի երկերի մէջ գլխաւորապէս միթերի ուսումնասիրութիւնն ու բացատրութիւնն է նկատուում: «Միթական աւանդութիւնը, ասում է նա, հաւատարիմ արտայայտութիւն է այն շրջանի կեանքի, որ սաղմային դրութեան մէջ բովանդակում է հին աշխարհի պատմական էվոլիւցիան. սա մինչև անգամ նախնական ժամանակի մասին տեղեկութիւնների մի շտեմարան է, մի անմիջական պատմական յայտնութիւն, հետևապէս

¹⁾ Das mutterrecht. ²⁾ Primitive mariage --The Patriarcat.
³⁾ Փիրո-Տէօլլօն չիշում է հայր Լաֆիտօն:

և ամենակարևոր աղբիւր. իւրաքանչիւր շրջանում (époque) բանաստեղծութիւնը անգիտակցաբար յորացնում է իրեն շրջապատող կեանքի օրէնքները» *): Այս կէտից մեկնելով և հաստատելով կրօնի ահագին դրդիչ ազդեցութիւնը՝ նա բացատրում է միջանի, շատ հետաքրքիր միթեր և եզրակացնում, որ կինը նախնական մի երկար շրջանում հասարակական և քաղաքական կեանքում առաջնութիւն է վայելել:

Այստեղ կարելի չէ Բախոֆէնի հետաքրքիր գրքի մանրամասն բովանդակութիւնը տալ, սակայն պէտք է նշանակել գոնէ էական կէտերը: Նախնական աշխարհում մարդու բարոյական կեանքի բևեռները կազմում են սեռական բնազդումն ու որդեծնութիւնը **): Այս կէտում, Սիւմներ-Մէնի համաձայն, պէտք է պատմական առաջնութիւն տալ արիւնակցական կապին և ազգակցութիւնը առաջնակարգ ոյժ համարել:

Հասարակական էվոլիւցիան, իւր բոլոր աստիճաններում, արիւնակցական կապի արդիւնք է ներկայանում: Բախոֆէնի կարծիքով, սկզբնական, հասարակական համաշխարհային զրութիւնը հիտնրիզմն է: Սակայն տղամարդու գերիշխանութիւնը երկար չի տևում. շնորհիւ այն բնական զրութեան, որ կինը ինքը մեծացնում է իւր որդիներին և աւելի հեշտութեամբ զսպում է նրանց կրքերը, մարդիկ հետերիզմից անցնում են այնպիսի ամուսնութեան, ուր գերակշռութիւնը կնոջն է պատկանում. սրանից յառաջանում է կնապետութիւնը (gynécocratie), որը փոփոխուած ձևով գտնում ենք Ամազոնների մէջ: Յետոյ միայն, նկատւում է վերադարձ դէպի այն տեսակ միութիւնը, որի մէջ տղա-

*) Das Murtereeche եր. 7.

**) Բախոֆէնը մոռանում է միևնույն տեղի վրայ բնակակցութեան ազդեցութիւնը և նա ի նկատ չէ աւանում, որ զոյլութիւն են ունեցել սլոնպիսի նախնական ժողովուրդներ, որոնց մէջ նեոական բնազդումը շատ մեղմ արտայայտութիւն է ունեցել և որոնց մասին խոսում է Սպենսէրը՝ իւր «Բնկերաբանութեան սկզբունք» գրքում 4. II. եր. 293.

մարդը նորից ձեռք է բերում իւր գերակշռող և գուցէ վերջնական դիրքը: Այս ապացույցները, որոնց վրայ լենում է Բախոֆէնի այս տեսութիւնը՝ հետեւեալներն են. 1) Այն դրութեան գոյութիւնը, երբ որդիքը մօր սերունդ և պայազատութիւն էին համարւում, և ոչ թէ հօր. 2) անբարոյական բազմաթիւ սովորութիւններ. 3) բազմայրութիւն (polyandrie) և 4) գլխաւորապէս միթեր (Բիլլերօֆօն, Պերպատտի և այլն):

Իսկ Մակ-Լէննանը նշանակների ուսումնասիրութեանն է տալիս միւսնոյն նշանակութիւնը, ինչ որ Բախոֆէնը տալիս է միթերի *) բացատրութեանը: Իւր ուսումնասիրութեան մէջ նա բացատրում կամ մեկնում է բազմաթիւ սովորութիւններ, որոնք լոյս են սփռում նախնական մարդու դրութեան վրայ. նշանակը մի կենդանի պատկեր է այն ժողովրդի անցեալի, որի մէջ սա գոյութիւն ունի և եթէ նախնական ժողովրդների մէջ գտնենք այնպիսի իրական սովորութիւններ, որոնք լիշեցնում են մեզ այդ ժողովրդի անցեալի նշանակները՝ այն ժամանակ կարող ենք հաստատապէս ասել, որ այդ ժողովուրդն էլ պէտք է անցած լինի մի այնպիսի հասարակական դրութիւնից, որ նման է եղել նախնական ժողովրդների դրութեան: Այսպէս հարսանիքների մէջ մնացած՝ աղջիկ փախցնելու ձևական սովորութիւնը լիշեցնում է մի ժամանակամիջոց՝ երբ առևանգումը իսկապէս գոյութիւն ունէր: Անհրաժեշտ չէ այստեղ մանրամասն քննել Մակ-Լէննանի տեսութիւնը: Ես կասեմ միայն, որ առևանգումը ամուսնութիւնը, որ դեռ ևս մի քանի վայրերի ժողովրդների մէջ գոյութիւն ունի և աղջիկզաւակների սպանութեան սովորութիւնը հեշտութեամբ բացատրւում են այս տեսութիւնով: Նոյնպէս և հետևողաբար առաջ գնալով՝ կարելի է բացատրել ամուսնական այն ձևերը, որ այս հեղինակը առաջինը կոչել է օտարացեղ (exogamie) և համընտանի (endogamie) ամուսնութիւն. այս տեսակէտով

*) Studies in ancient history. Կր. 6.

նախնական հասարակական կեանքը ներկայանում է որպէս ամուսնական համախմբումներ, որ միացած են արենակ-
ցութեամբ, և—ինչպէս տրամաբանօրէն ճիշտ կը լինէր
ներկայացնել, թէև իրապէս սխալ է—կազմակերպուած են
միեւնոյն արենակցական կապերով: Մակ-Լէննանի ասածնե-
րից հետևում է, որ նախնական մարդկութիւնը պէտք է
ապրած լինի ոչ թէ գերդաստաններով, այլ ալլասերունդ
խմբերով, որոնցից ամէն մինը սւնէր իւր տոտէմը
կամ նշանը—մի բոյս կամ կենդանի, որ ժամանակ անցնե-
լուց յետոյ սկսում է այդ ամբողջ համայնքի նախահայրն
համարուել: Այս համայնքի ներքին կեանքը ոչ մի կանոնա-
ւորութիւն չունի, որովհետև սեռերի միջի յարաբերութիւնը
բացարձակ խառնակեցութեան բնավորութիւն է կրում: Ար-
դեօք ինչպէս մարդկութիւնը դուրս է եկել այս գրութիւ-
նից.—ահա այս են աշխատում բացատրել ուսումնասիրելով
նշանակները և օտարացեղ համընտանի ամուսնութիւնների,
ինչպէս և աղջիկզաւակների սպանութեան սովորութիւնները:
Այս երկուսի (Բախոֆէնի և Մակ-Լէննանի) կարծիքների ընդ-
հանուր կէտը կայանում է նրանում, որ սրանք ահագին,
եթէ չասենք բացառիկ կարևորութիւն են տալիս արենակ-
ցութեան, որպէս հասարակական կեանքի որոշիչ պատճառի
և գրծում են կազմակերպուած և հաստատուն գերդաստանի
գոյութիւնը, ինչպէս ենթադրում է հայրիշխանական տեսու-
թիւնը:

Սրանից երևում է, թէ քաղաքական հասարակութիւնը
սկզբում գոյութիւն չէ ունեցել, այն ժամանակուայ մարդ-
կութեան կոպտութիւնն ու վայրենութիւնը թոյլ էին տա-
լիս միայն նիւթական արենակցական կապակցութիւն:

Վերև յիշուած երկու հեղինակներին միանում է ամե-
րիկացի երևելի գրող Լէվիս Մօրգանը *): Կարելի է ասել,
որ այս երեք գրողների ուսումնասիրութիւններն և Ֆիզոն
ու Հովիտ **) քարոզիչների՝ աւստրալիական տոհմերի մա-

*) Ancient Society 1877.

**) Kamilaroi und Kurnai 1880.

սին արած հետազոտութիւնները կազմում են, ինչպէս ասում է Ժիրօ-Տէօլլոն, հիմունք բոլոր այն տեսութիւնների, որոնք ներկայումս գոյութիւն ունին հասարակութեան ծագման մասին: Մօրգոնը երկար ժամանակ ուսումնասիրել է ամերիկական զանազան տոհմերի ազգակցութեան սխտեմները ու փորձել է մարդկային հասարակութեան ծագման և էվօլիցիային վերաբերեալ մի տեսութիւն սահմանել, մեկնելով ազգակցական անունները, որոնք նրա կարծիքով ցոյց են տալիս կամ հասարակական արգի կազմակերպութիւնը և կամ անցեալ դրութիւնը, այն զէպքում եթէ այդ անունները այլևս չեն համապատասխանում բուն իրականութեան, լինելով արդէն փոփոխուած կեանքի մնացորդ: Մօրգանի գործը, որ տեղ տեղ անկասկածելի կերպով ֆանտաստիքական է երևում, նշանաւոր է նրանով, որ սոցիալիստները նրան համարում են, ինչպէս այդ տեսնւում է Էնգելսի *) զրքից, որպէս պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնման ամենակատարեալ սինթէզ, այսինքն այնպիսի պատմութեան, որպիսին պահանջում է ապագայի սոցիալիստական գաղտփարը, որպէսզի նա տրամաբանական և հիմնաւոր լինի: Մօրգան պատմութեան մէջ աշխատում է որոշել արդիւնաբերութեան երկու շրջան. առաջին շրջանում տիրապետում է իրեն, մարդու արդիւնաբերութիւնը, (որգեծնութիւն) հետեւապէս և գերդաստանը, որ հասարակական կազմակերպութեանը տալիս է ազգակցական բնաւորութիւն. երկրորդում տիրապետում է գոյութեան միջոցների արդիւնաբերութիւնը, որ հին, արենակցական կապի վրայ հիմնուած հասարակութիւնը փոխարկում է քաղաքական պետութեան, որի կազմիչ մասերը այլևս արենակից խմբեր չեն, այլ տերրիտորական միութիւններ: Այս երկու հակադիր շրջանները երեւան են գալիս հետեւեալ երեք գլխաւոր ձևերով, որոնք բնորոշում են երեք տարբեր դարեր—վայրենութեան, բարբարոսութեան և քաղաքակրթութեան, որոնցից իւրաքանչիւրն

*) Յիշատակ երկը գլ. I. (Ethnical periode).

ունի ստորին, միջին և բարձր աստիճաններ: Իւր աշխատութեան մէջ Մորգանը հասարակական էվոլիւցիան վայրենութեան և բարբարոսութեան դարերում նկատում է որպէս գերդաստանի էվոլիւցիա, որը բացատրում է հասարակական միւս ձևերը, ինչպէս սեռը և տոհմը:

Այս էվոլիւցիան պատշաճում է վերոյիշեալ դարերին, որովհետեւ նախնական հասարակական կեանքը ազգականների, այսինքն արիւնով միացած անհատների կեանք է և յետագայ զարգացումը բնորոշում է ազգակցական աստիճանների տարբերութեամբ: Ինչպէս Մորգանը կարողացաւ որոշել ազգակցութեան այս տարբեր աստիճանները: Ես արդէն ասացի - հետազօտելով ազգակցական անունները, որոնք նա գլխավորապէս վերցրել էր Ամերիկայի իրօքուացիների լեզուից: Այս անունները չեն արտայայտում իրօքուացիների այժմեան գերդաստանական կազմակերպութիւնը, մինչդեռ համաձայնում են Հաւայի և Սանդվիչեան կղզիների գերդաստանի կազմակերպութեան, ուր սակայն ազգակցութեան ուրիշ անուններ են տիրում, որոնք լիշեցնում կամ արտայայտում են մի ուրիշ, աւելի հին գերդաստանի ձև *): Ահա թէ ինչպէս են երևակայում հասարակական կազմակերպութեան (մարդկային գերդաստանների) յաջորդականութիւնը: Ոմանք, ինչպէս Բաթօֆէնը, Լէբբոկը, Փիրօ-Տէօլլօնը և Մ. Սալս-ի Ֆէրրէն (Sales y Ferré) սկսում են խառնակեցութեան մի նախնական դրութիւնից: Տոհմի մէջ սեռական յարաբերութիւնը այդ միջոցում ոչ մի կանոնի կամ սահմանափակման չէ ենթարկւում: Այս անասնական կոպիտ կեանքից մարդիկ անցնում են արիւննակցական գերդաստանի (famille consanguine) ** ուր ամուսնական զուգակցութիւնը որոշւում

*) Գերդաստանը, ասում է Մորգանը, գործօն տարր է. նա երբեք անշարժ չի մնում, այլ միշտ ստորին ձևից անցնում է բարձրագոյնին, հասարակութեան զարգացման զուգահաւասար: Ազգակցութեան սխառեմները ընդհակառակը կրաւորական են և շատ հազիւ է նրանց մէջ փոքր ինչ պրոգրէս նշմարւում:

**) Յիշեալ գիրքը էր. 384 և 424:

է սերունդներով: Պրոգրէսը այստեղ կայանում է նրանում, որ արգելում է ծնողներին և որդիներին միմեանց հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ: Այս ձևին յաջորդում է Մորգանի *պիւնալուա* անուանած գերդաստանը (la famille punalua), որ արգելում է եղբայրներին քույրերի հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ *): Դիւրին է հեշտութեամբ երևակայել այն ներքին փոփոխութիւնները, որ խառնակեցութեան այս չափաւորումը պէտք է յառաջացնէր հասարակական ամբողջ կազմակերպութեան մէջ: Այս փոփոխութիւնը կատարւում է յաջորդաբար զոնազան աստիճաններով, որոնք այժմեան գերդաստանական ձևերի հետ համեմատելիս՝ մեզ սաստիկ տարօրինակ են թւում. և սրա պատճառն այն է, որ ամուսնական կապի սահմանները կախուած են այն բնական հանգամանքից, որ մայրը յայտնի է, իսկ հայրը անյայտ: Մորգանը և նրա հետևողները ասում են, թէ պատմութեան մէջ արձանագրուած հասարակական կազմակերպութիւնների մեծ մասը, օրինակ սեռը, հետևանք է սեռական յարաբերութիւնների մէջ կատարուած այս ձևափոխութիւնների: Գերդաստանի երրորդ աստիճանը, որ կոչւում է սինդիազական՝ (լուն. syndiazo) չափաւորում է խումբ առ խումբ զուգաւորութիւնները, որ համընտանի ամուսնութեան պատճառով աւելի դժուարացել էին և կայանում է տղամարդու և կնոջ ժամանակաւոր կենակցութեան մէջ: Այսպիսի մի քանի կենակիցներ խմբւում էին միասին և մի համայնք կազմում, որի մէջ ամէն ինչ հասարակաց էր, բացի սեռական յարաբերութիւնից **): Գերդաստանի այս ձևը տանում է զէպի միակնութիւնը: Շնորհիւ այս սինդիազական գերդաստանի և ուրիշ զուգաւորութիւններն արգելող բարքերի, ինչպէս նաև այն նշանակութեան, որ կինը ստանում է մի ամուսնու միայն պատկանելով՝—գերդաստանը ձևափոխւում է նախ նահապետականի և ապա միակին գերդաստանի:

*) Զիշեալ գիրքը էր. 384 և 424.

**) Ancient Society. էր. 433 և ուրիշներ:

Ես չեմ ուզում քննել այստեղ Մորգանի փաստերի (données) արժեքը և ոչ էլ ազգակցական անուններին վերադրուած նշանակութիւնը՝ իսկական հասարակական էվոլյուցիան պարզելու խնդրում: Ես բաւականանում եմ միևնոյն նկատողութեամբ, որ արել եմ արդէն քննած տեսութիւնների մասին, այսինքն, որ գերդաստանական տարրը և արենակցական կապը, զանազան ազգութիւնների համաձայն, որքան կարևորութիւն ունին հասարակական էվոլյուցիան բացատրելու համար: Վերոյիշեալ փաստերը ցոյց են տալիս թէ ինչպէս և ինչո՞ւ կազմակերպուեց սեռը. էնգելսը մանրամասնօրէն ուսումնասիրում է այս խնդիրը: Պենալուա գերդաստանի տիրապետութեան և նրա անջատողական ձգտումների պատճառով՝ ժամանակաւոր կենակցութեան կապերը այնքան աւելի հաստատուում են, որքան աւելի սեռը կազմակերպւում և աւելացնում է եղբայրների և քոյրերի աստիճանների թիւը, որոնց մէջ ամուսնութիւն արգելուած է: Մորգանը ցոյց է տալիս նաև այն ամուսնութեան հասարակական բնաւորութիւնը, որ հնարաւոր է միայն տարբեր սեռերի (gens) անդամների մէջ: Միշտ տեսնւում է, որ արենակցական կապն է ձևակերպւում հասարակութիւնը: Սեռը (լատիներէն gens, յունարէն genos, սանսկրիտ. gia-nas) ինչպէս իրօքուացիների մէջ, (որ յունականից աւելի նախնական է), այնպէս և դասական ազգերի մէջ համարւում է որպէս արենակիցների խումբ՝ որ բովանդակւում է այն բոլոր անձինքները, որոնք սերուել են այդ սեռի յայտնինախածնողից: Մի սեռի անդամների մի ուրիշ սեռի անդամների հետ ունեցած յարաբերութիւնն որոշւում է արենակցական կապով, նայելով թէ՛ ազգակցութիւնը մօտ է թէ՛ հեռու: Միքանի սեռերի միութիւնը կազմում է ֆրատրիներ (եղբայրութիւն, phratric) կամ աւելի ճիշտ ասելով՝ այս վերջինս բաղկանում է ամենամօտիկ ազգական սեռերից այնպէս՝ ինչպէս որ տոհմը կազմւում է միևնոյն ծագումն ունեցող բոլոր սեռերից: Բայց մի կողմ թողնելով սեռի և տոհմի հասարակական բարդ կազմակերպութիւնը (իբեց ժո-

ղովներով և խորհուրդներով) և այն հինգ տոհմերի միութիւնը, որ կազմում են իրօքուացիների դաշնակցութիւնը՝ — Էնգելսը ¹⁾ մեկնելով Մորգանի գրութեանը, ասում է, թէ այս հեղինակը նկարագրել է իրօքուացիների հասարակական կազմակերպութիւնը ²⁾ ամենայն մանրամասնութեամբ, որովհետեւ այդ աշխատութիւնը միջոց է տալիս ճանաչելու մի այնպիսի մեծ հասարակութիւն, որպիսին դեռ ոչ մի պետութիւն չէ ճանաչել: «Մենք այնտեղ տեսնում ենք, աւելացնում է նա, որ սեռի, փրատրիի և տոհմի ամբողջ կազմակերպութիւնը բղխում է մի միութիւնից: Այս երեքն էլ արենակցական տարբեր աստիճանների խմբեր են»:

Դ. Գ. Ն. Ո. Ն. Ս.

ԺԻՐՕ-ՏԵՕՅԼՕՆԻ ՏԵՍԵԻԹԻՒՆԸ.

Կարելի է ասել, որ Բախոֆէնի, Մակ-Լէննանի և Մորգանի տեսութիւնները փոխադարձաբար միմեանց լրացնում են, որովհետեւ իւրաքանչիւրը իւր հետազոտութիւնը ուղղում է մի առանձին կէտի վրայ: Բարեբախտաբար մենք ուրիշ հետազոտութիւններ էլ ունինք, որոնք միտնգումայնօգտուելով բոլոր այս աշխատութիւններից՝ ներկայացնում են այդ միևնոյն տեսութիւնը աւելի հասկանալի և աւելի ընդհանուր կերպով: Ժիրո-Տէօյլօնի աշխատութիւնը այս տեսակի գրութեանների ամենահաւատարիմ համառոտութիւններից միւնն է, որովհետեւ Լէբբոկի աշխատութիւնը ³⁾ մի քանի կէտերում հեռանում է այս ուղղութիւնից, իսկ Շտարկինս ⁴⁾ ու Սպենսերինը բոլորովին անկախ բնաւորութիւն ունին: Բացի սրանից Ժիրո-Տէօյլօնի աշխատութիւնը մի առաւելու-

¹⁾ Յիշուած գիրքը. հր. 69, 70 (խաւալական հրատ.),

²⁾ Տես Մորգան, իշուած գիրքը հր. 122.

³⁾ Origines de la civilisations.

⁴⁾ La famille primitive.

թիւն էլ ունի, այն է, որ նկարագրութիւնները շատ պարզ են և նրա տեսակէտի համար բաւական լիակատար: Սա իսկապէս ժողովրդական ընթերցանութեան յարմարացրած մի աշխատութիւն է: Նրա առաջին հիմնական միտքը այն է, որ մարդկութեան մէջ գոյութիւն է ունեցել մի նախնական բացարձակ կոմմունիզմ: Սեռական յարաբերութիւնները ոչ մի որոշ կանոն չեն ունեցել, և կինը՝ որպէս ամուսին՝ *) երբէք առանձին սեպհականութիւն չէ եղել: Ազգակցական անունները, որ գործ են ածւում Պոլինեզիայի և հնդկական արշիպելագոսի Մալայցիների մէջ, ասում է նա, մտածել են տալիս, որ այս կղզիաբնակների գերդաստանական սիստեմը սկիզբն է առել մի այնպիսի արենակից խմբի մէջ, որ խառնակեցիկ կեանք է վարել: Յետոյ նա աւելացնում է. «Որքան աւելի իջնում ենք քաղաքակրթութեան սանդուխով, այնքան աւելի ամուսնական խումբը բազմանդամ է դառնում: Հեղինակը, որի այս տեսակէտով տրած մի քանի եզրակացութիւններն աւելի որոշ են քան ուրիշներինը, յայտնում է, որ այս խառնակեցութեան դրութիւնը, ինչպէս և խմբական ամուսնութիւնը և առհասարակ նախնական հասարակական ամբողջ կազմակերպութիւնը՝ համայնքին տալիս են անձնաւորութեան բնաւորութիւն. այստեղ անհատը անձնաւորութիւն չունի, նա գոյութիւն ունի միայն՝ երբ խմբի մասն է կազմում: Այստեղ համայնքն է, որ ստեղծում է իրաւունքներ և պարտականութիւններ **): Մի քիչ յետոյ նա դարձեալ պարզում է այս գաղափարը, միանգամայն յայտնելով, որ ինքը տրամադիր է ազգակցութիւնը մի գործօն տարր համարելու, որ զարկ է տալիս հասարակական կեանքին: «Մեծ խմբերով արենակցութեան դրութիւնը, առաջ բերելով այն տեսակ ազգակցութիւն, որ հիմնուած է մեծ թուի վրայ՝ պէտք է այս հետեւանքն ունենար, որ հին ժամանակներում մեծ քանակութիւնը հա-

*) Անդ. ԴԼ. I.

**) Երես 88, 89, 90, 91.

Հասարագոր լինէր ազգային հովանաւորութեան կամ պետական ոյժի *):

Բացի սրանից, իբրեւ հետեանք այն մեծ նշանակութեան, որ նա տալիս է խմբական ամուսնութեան և հանրակեցութեան՝ հեղինակը պնդում է, որ նախնական ժամանակներում գոյութիւն է ունեցել տոհմը՝ որպէս «սկզբնական միութիւն», բաղկացած այն մարդկանցից, որոնք ունին մի ընդհանուր ծագում, կրում են միեւնոյն տոտեմը, ընդունում են, որ բոլոր անդամները արենակիցներ են, թէև խմբերի են բաժանուած, որոնցից իւրաքանչիւրն էլ առանձնապէս ունի իւր տոտեմը, բայց խօսում է միեւնոյն լեզուով և բնակւում միեւնոյն երկրում:

Այս տոհմը, որի առանձնայատկութիւնը կայանում է արեան միութեան մէջ, ստորաբաժնուելով՝ հաստրակական զանազան ձևեր է յառաջացնում: Այս միտքը ապացուցանելու համար Ժիրո-Տէյլօնը մի շարք փաստեր է բերում, օրինակներ բերելով իրօքուայի, Աւստրալիայի և ուրիշ տոհմերի կեանքից: Տոհմի մէջ՝ Ֆրատրիալն բնորոշւում է արեան տարբերութեամբ, իսկ Ֆրատրիալից ծագում է կլանը: Ամերիկական ցամաքի բնիկ ժողովուրդների պատմութիւնը միշտ ցոյց է տալիս, որ նրանց մէջ գոյութիւն են ունեցել հետեւեալ մեծ հաստատութիւնները, որոնք տիրապետել են նախ քան բարբարոսական վիճակը—տոհմ, Ֆրատրիա, կլան... Ամերիկայի բնիկների մէջ այս երեք տեսակի հաստատութիւնները չեն ունեցել քաղաքական ընկալութիւն, որը միշտ որոշել է արիական ցեղը միւս բոլոր ցեղերից **): Ժիրո-Տէյլօնի, ինչպէս և այն բոլոր հեղինակների մօտ, որոնց ազդեցութեան նա ենթարկուել է, ձգտումն է նկատում, որոշելու արենակցական հասարակութիւնը քաղաքականից, որովհետև նա ընդունում է մի շրջան (époque) երբ տեսակի (espèce) պահպանութիւնը, արենակցական յարաբե-

*) Երևս 201.

**) Երևս 168.

դուծիւնը և մի ընդհանուր նախահօր գոյութիւնը կազմում էին բարձրագոյն, հասարակական և կրօնական օրէնքի հիմքը: Ահա այս հայեացքի զօրութեամբ նա պնդում է, թէ նախնական հասարակութեան մէջ կինը գերակշռող դեր է կատարել և հաստատում է, թէ Եգիպտոսում թագուհու կրօնական և քաղաքական ահագին նշանակութիւնը կայանում էր նրա մայրութեան մէջ *):

Ի՞նչպէս է կատարւում հասարակական էվոլիւցիան, սկըսելով իմքական սերտ միութիւնից, որ հիմնուած է ազգակցութեան վրայ. — օրգանական ստորաբաժանման միջոցով միատեսակ խմբերի բաժանուելով: Ժիրօ-Տէյլօնը յիշում է այս գործողութեան մի շատ հետաքրքիր տարր, այն է անհատը: «Փոքր առ փոքր, ասում է նա, անհատին խմբի հետ միացնող կապը թուլանում է... անհատի իրաւունքները ամրապնդւում են»: Բայց այս տեղի է ունենում միայն այն պատմական շրջանից յետոյ, երբ տոհմը, ֆրատրիան և կլանը, դեռ ազգակցական հասարակութիւններ են: «Առաջին հասարակութիւնները, ասում է նա, միշտ ազգակիցների խմբեր են և նրանց միջի տարբերութիւնները աւելի նրանց զարգացման աննմանութիւնից են կախուած, քան նրանց բնութեան տարբերութիւնից: Նրանք տարբեր ցեղերի մէջ տարբեր անուններ են եղել կրելիս, բայց բոլորն էլ միշտ միեւնոյն ընդհանուր կողմնէն ունեցել — այն է ազգակցական կապը:

Այս բոլոր ազգակից խմբերի — տոհմի, ֆրատրիի, կլանի զարգացումը, որոնց զանազան դրութիւնները կարծես որոշւում են սեպհականութեան իրաւունքի էվոլիւցիայով, համարեա միատեսակ է Ասիայի, Եւրոպայի և Ամերիկայի բոլոր հին ժողովրդների մէջ. սակայն ամերիկացիները այնքան չզարգացան, որ կարողանային իսկական քաղաքական հասարակութիւններ կազմել և, ինչպէս օր. մեկսիկացիները՝ մնացել են տոհմերի դաշնակցական դրութեան, այսինքն, ազգակցութեան վրայ հիմնուած հասարակական դրութեան մէջ:

*) Երես 240 և 241.

Քաղաքական դրութիւնը, բառիս բուն իմաստով, ծագել է միայն այն ժամանակ, երբ այդ հաստատութիւնները փոխարինել է անհատների իրաւունքը և տերրիտորիական բաժանումը: Խմբերի յաջորդութիւնը միշտ միեւնոյն կարգով է եղել. սկզբում առհմ, յետոյ Փրատրիա, ապա կլան և վերջապէս գերդաստան *):

Այս որոշումը, որով հեղինակը յաջողութեամբ փորձում է պատմութեան մէջ հաստատել էապէս տարբերող շրջաններ՝ մեծ գծաւարութիւններ է յառաջացնում նրա համար, որովհետեւ չի կարելի բացատրել սեւերի, տոհմերի, կլանների բնութիւնը, որոնք այսպէս թէ այնպէս հիմնուած են միայն ազգակցութեան վրայ. սրանք հասարակական տիպեր են, որ կանգնած են ընտանեկան հասարակութիւնների և քաղաքական հասարակութիւնների անմիջական սահմանի վրայ. մի քիչ յետոյ մենք աւելի երկօր կանգ կառնենք այս կէտի վրայ: Ժիրօ-Տէօյլօնը այս գծաւարութիւնների առաջն առնում է՝ տարբերութիւն դնելով այն հասարակութիւնների մէջ, որ հիմնուած են իգական պայագատութեան վրայ (սրանք միշտ ընտանեկան հասարակութիւններ են) և նրանց, որ նահապետական ծագումն ունին (որից առաջ է գալիս պետութիւնը, քաղաքական հասարակութիւնը): «Մինչդեռ, ասում է նա, մայրական հասարակութիւնները հիմնուած են բնական և պարտադիր արենակցական կապի վրայ՝ հայրական հասարակութիւնների համար իբրեւ հիմունք պէտք է ծառայէ մի խումբ ազատ կամքով միացած մարդկանց սեպհականութեան իրաւունքը... որից յառաջանում է ազնատական (agnatique) **) գերդաստանի փոքր ի շատէ գիտակցա-

*) Երևս 364 և հետո:

**) Ազնատական (agratique), այսինքն քաղաքական կարգի աղգական կոչում է այն անհատը, որ հպատակում է նահապետին՝ իբրեւ իւր քաղաքական գլխաւորին, առանց նախելու այն հանգամանքին, որ գուցէ ինքը նրա անմիջական սերունդը չէ: Խակ այն զէպքում, եթէ մէկը մի նահապետի սերունդ, բնական աղգական

Պան ընկերակցութիւնը. — և այս՝ առաջին քաղաքական պետութիւնն է:

Ես աւելորդ եմ համարում աւելի երկար բացատրել ժիրո-Տէօլլօնի հայեացքները: Կարծում եմ, որ մինչև այժմ տասածներէցս ու Բախոֆէնի, Մակ-Լէննանի, Մորգանի տեսութիւնների մասին արած նկատողութիւններից կարելի է այդ ուղղութեան հիմնական տեսակէտները հանել: Սրանք են. 1) Մարդկութիւնը յառաջանում է նախնական խմբերից, աւելի կամ պակաս բազմաճիւղ կատարեալ հրոսներից (horde), որոնց մէջ ոչ մի կոնոնաւոր բնական կապ գոյութիւն չունի, բայց որի մէջ անսանձ կերպով տիրում է սեռական կիրքը. 2) Այս խմբերը, ներքին ստորաբաժանումներով, յառաջացնում են ուրիշ նման, փոքր խմբակներ, (տոհմ, ֆրատրի, սեռ կամ կլան և վերջապէս գերդաստան), որոնք յաջորդաբար աւելի որոշ ձև են ստանում. 3) Այս ստորաբաժանումներն յառաջացնող գործօն սկզբունքն է որդեծնութիւնը, սեռական բնազդումը, որ ստեղծում է մի այնպիսի դարաշրջան, երբ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ մայրը՝ տղաբերքի պատճառով լայտնի, իսկ հայրը, սեռական գործողութիւնը գաղտնի կատարելու պատճառով անլայտ է մնում՝ կինը հասարակական կապի նեցուկն է հանդիսանում. 4) Այս դարաշրջանում գոյութիւն չունի քաղաքական հասարակութիւնը. հասարակութիւնը ազգականներից է բաղկացած և ազգակցութիւնն է միացնում խմբերի անդամներին: Այս տեսութեամբ՝ պետութիւնը կազմւում է կամաց-կամաց, անհատական գերդաստանի առանձնացման, հայրական իշխանութեան շնորհիւ. պետութիւնը հետևանք է այն կապին, որ պէտք է պահպանեն միմեանց իբր ազգական չճանաչող, բայց միեւնոյն երկրի վրայ բնակող մարդիկը:

Լինելով հանդերձ, գուրս է գալիս նրա իշխանութիւնից՝ այնպիսին կոչւում է կոգնատական (cognatique), այսինքն բնական կարգի ազգական:

Եթէ այժմ, այս եզրակացութիւնների տեսակէտից քըն-
նենք հայրիշխանութեան տեսութիւնից բղխած երեք խըն-
դիրները՝ կը նկատենք, որ բացի այն խնդրից, թէ նախա-
պէս որոշ դերդաստանն է գոյութիւն ունեցել թէ խառնա-
կեցիկ խումբը՝ մնացած խնդիրներում միւսնոյն դժուարու-
թիւնները կը շարունակեն գոյութիւն ունենալ: Եւ այս ոչ
թէ այն պատճառով, որ հայրիշխանական տեսութիւնը աւելի
նշանակութիւն ունի՝ քաղաքական հասարակութեան ծագ-
ման խնդիրը վճռելու համար, այլ այն պատճառով, որ չէ
կարելի ժխտել, որ այս ուղղութիւնները մի որոշ ընդհանուր
կողմն ունին, այն է որ նախնական հասարակութիւնները
հիմնուած են համարում ազգակցութեան, կամ աւելի ճիշդ՝
արենակցական կապի վրայ: Ծագում է այն հետաքրքիր
խնդիրը, թէ արդեօք պետութիւնը հետևանք է հասարա-
կական էվոլիւցիայի, որ տեղի է ունեցել ընտանեկան հա-
սարակութիւններից յետոյ, մինչդեռ, սկզբնական շրջանում,
գերդաստանը (խառնակեցիկ խումբը) բաւականութիւն է
տուել մարդկանց կարիքներին:

Ե. ԳԼՈՒԽ.

ԼԵՐԻՈՒԿԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ.

Ժ. Լէբբոկի աշխատութեան ¹⁾ մէջ բաւական փաստեր են գտնուում, որոնք մասամբ հաստատում են հասարակական և քաղաքական զարգացման այս հայեացքը: Իւր «Քաղաքակրթութեան ծագումը» ²⁾ աշխատութեան մէջ Լէբբոկ կողմնակից է նրանց, որոնք ընդունում են մի շրջան, ուր ազգակցութիւնը կանացի պայագատութեամբ է որոշուում, բայց նա մերժում է Բախոֆէնի տեսութիւնը ³⁾ կնոջ հասարակական գերիշխանութեան մասին: Սրանով բնորոշում է Լէբբոկի տեսութիւնը: Յիրաւի, այս հեղինակը, այժմեան վայրենիների վրայ հիմնուելով՝ նախնական մարդուն համարում է կոպիտ և թանձրաբարոյ, զուրկ մի որևէ գաղափարից. ճշմարիտ ցանկութիւնից, քնքոյշ զգացմունքից: «Նա տոյքան ստոր վիճակի մէջ է գտնուում, ասում է նա, որ մենք հազիւ կարող ենք այն երևակայել ⁴⁾: Այսպիսի հոգեկան պայմաններում, երբ նախնական մարդը գտնուում էր կատարեալ տգիտութեան մէջ, զուրկ էր որևէ բարոյական սանձից և մղւում էր անզուսպ կրքերից՝ նրա հաստատութիւններն ևս նիւթական և կոպիտ բնաւորութիւն են կրում: Ամուսնութիւնը անճանօթ է, սէրը որպէս զգացմունք՝ գոյութիւն չունի և սեռական յարաբերութիւնը զուտ նիւթական յարաբերութիւն է, տուանց էթիկական կողմի: Հասարակական կեանքը այն ժամանակ մի բացարձակ կոմունիզմ է ներկայացնում և սեռական յարաբերութիւնները տեղի են ունենում մի կատարեալ խառնակեցիկ դրութեան մէջ: Սկզբում երեխան տոհմի որդին է. տոհմն է կնոջ.

¹⁾ Les origines de la civilisations.

²⁾ Անդ. Կր. 5:

³⁾ Անդ. Կր. 9:

⁴⁾ Անդ. Կր. 9:

սեպհականատէրը և ամէն մի փորձ, որ ձգտում է առանձնացնել կնոջն ու երեխային՝ մի ոճիր է խմբի նիւթական բարձր իշխանութեան դէմ: Այս բոլոր կէտերում մեծ տարբերութիւն չկայ Լէբբոկի և վերև լիշուած մի քանի գրողների մէջ, բայց անմիաբանութիւնը նրանումն է կայանում, որ սա մերժում է կնոջ քաղաքական և հասարակական գերիշխանութիւնը: Լէբբոկ անկասկած ընդունում է, որ խառնակեցիկ դրութեան խմբերը ստորաբաժանուելով և սեռական յարաբերութիւնները մասնաւորուելով՝ ազդեցութիւն են ունենում հասարակութեան զարգացման վրայ: Բայց ընդունում է նաև ոյժը, կոպիտ իշխանութիւնը՝ որպէս քանդող տարր: «Կան, ասում է նա, բազմաթիւ, շատ լաւ փաստեր, որոնք կարող են մեզ ապացուցանել, որ սկզբում ամուսնութեան մէջ գոյութիւն չէ ունեցել որևէ կրօնական կամ հասարակական նկատում և փոխադարձ սէրը կամ նոյն իսկ համակրանքը չեն եղել. փոխադարձ համաձայնութիւնն աւելորդ է համարուել և ամուսնութիւնը կատարուել է ոչ թէ մի կողմի սիրոյ խոստովանութեամբ և միւս կողմի հաւանութեամբ, այլ մէկի բռնի ուժով, իսկ միւսի ճարահատեալ հպատակուելով *):

Ահա այս ոյժն է, որ կղզիացնում է գերդաստանը համայնակեցութեան մէջ, նա է՝ որ հասարակական խառն և անորոշ դրութեան ժամանակ տարբերում և մասնաւորում է զանազան տարրեր, որոնք կոչուած են կազմելու ներքին, անկախ խումբ: Լէբբոկը բացատրում է, թէ ինչպէս ամուսնական զանազան ձևերի մէջ, որոնք փոքր առ փոքր երեւան են գալիս, միշտ մի բան կայ, որ ենթադրել է տալիս ուժի դործադրութիւնը: Նա դեռ աւելի առաջ է գնում և ասում. «Այս նիւթական խիստ ոյժը, որ իրապէս գործադրում է՝ նկատուում է որպէս մի էական գաղափար, այնպէս որ նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ այդ ոյժը այլ ևս անհրաժեշտ էլ չէ՝ այնուամենայնիւ գործադրում է որպէս

*) Les origines de la civilisation. էր. 96:

նշանակ», ինչպէս այս նկատում է առևանգմամբ ամուսնութեան մէջ: Սրանից հետևում է, որ կինը միշտ ստորագրուած դրութիւն է ունեցել, որովհետև նա մի թոյլ էակ է. միայն ուժի շնորհիւն է, որ կինը մի տոհմի ձեռքից անցնում է մի մարդու ձեռքը, որ նրան տիրում է. որպէսզի այս փոխանցումը կարողանայ կատարուել՝ պէտք է որ կինը հանուի այնպիսի տոհմից, որին չէ պատկանում տղամարդը (առևանգութիւն, օտարացեղ ամուսնութիւն) կամ եթէ այս բացառիկ տիրապետութիւնը կտարւում է միևնոյն տոհմի անդամների մէջ՝ այն ժամանակ տղամարդը պէտք է տուժիք տալ, կնոջը գնէ կամ հատուցում վճարէ:

Լէբբոկն ասում է. «Քանի մենք քաղաքակրթութեան սանդուխով ներքև ենք իջնում՝ այնքան գերդաստանի կարևորութիւնը նուազում և տոհմինը մեծանում է» *): ՓիրօՏէօլլօն և ուրիշները նոյնպէս համարեա նոյնն են ասում: Բայց Լէբբոկի կարծիքով տոհմը գերդաստանի է փոխուում ոչ թէ արիւնակցութեան սկզբունքով, այլ ոյժի շնորհիւ: Ազգակցական բառերի քննութիւնը հաստատում է, որ սկզբում տոհմն է տիրապետել և թէպէտ նրանք, ամուսնական սովորութիւնների համեմատ, ազգակցական կապեր են արտայայտում՝ այնուամենայնիւ նրանց գաղափարները հիմնուած են տոհմի կազմակերպութեան վրայ: Այս ապացուցւում է Հավայեան կղզիների սիստեմով, ուր հայր և մայր տերմինները բոլորովին չկան, և համարւում է, թէ ամեն մի երեխայ շատ հայրեր ու մայրեր ունի: Մի խօսքով եթէ հետևենք Լէբբոկի ցուցումներին՝ նախնական մարդու վերաբերեալ փաստերի ուսումնասիրութեամբ կարող ենք ապացուցանել, որ նախնական կազմակերպութիւնը չէ եղել զուտ ընտանեկան և ոչ էլ հիմնուած է եղել արիւնակցութիւնից առաջացած սիրոյ վրայ, այլ եղել է մի այնպիսի տարրակտն կազմակերպութիւն, որի մէջ գերդաստանն իրապէս գոյութիւն չէ ունեցել և որի մէջ թէկուզ կասլը արեանս կա-

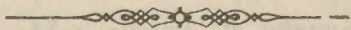
*) Անդ. եր. 99:

սլակցութիւնն է՝ բայց նիւթական ոյժն է որոշել հասարակութեան ներքին հիւսուածքը: Այս գէպքում կարելի է ընդունել, որ տոհմը մի համայնակեցութիւն է եղել, հիմնուած իսկապէս արեան կապի վրայ, բայց համայնական շահերն են որոշել նրա բոլոր հիմնարկութիւնների զարգացումը:

Թէ Լէբբոկի այս տեսութիւնը հասարակութեան ծագման մասին որ աստիճան կարևորութիւն ունի՝ այս մէկ կողմ դնենք: Միայն երբ նա ուժը նկատում է որպէս մի բան, որ արենակցական կապի ներգործելով՝ ազդեցութիւն ունի հասարակական կազմակերպութեան մէջ, այն ժամանակ ուրեմն նա հէնց սկզբից ենթադրում է պետութեան նիւթական տարրի գոյութիւնը: Պէտք էր որ այս ինքնուրոյն հայեացքը որոշ կերպով արտայայտուած լինէր:

Թարգմ. Ֆրանս. Ն. Լալայեանց

(Կը շարունակուի)

ՕԳԻԻՍՏ ԿՕՆՏ

Մի քանի տեղեկութիւններ նրա կեանքի ու գրուածք-
ների մասին:

ՆՐԱ ԺՆՆԳԵԸՆ ՀԵՐԻՐԵՄԵԸԿԻ ԸՌԻԹՈՎ

I.

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ

Կօնտը ծնուել է Ֆրանսիայի Մօնպէլիէ քաղաքում 1798 թւին: Նրա հայրը հարկահաւաք էր ու միջակ կարողութեան տէր, մայրը կրօնամոլ կաթօլիկ: Ամբողջ ընտանիքում առհասարակ տիրապետում էր պահպանողական ոգի, հակառակ այն ժամանակ տարածուող նոր հոսանքին, որին արդէն ենթակայ էր պատանի Կօնտը: Ուստի վերջինիս և իր մօր մէջ անդադար անհամաձայնութիւններ էին ծագում:

Ինչը տարեկան ժամանակ Կօնտին տուին Մօնպէլիէի լիցէօնը: Արդէն այստեղ մանուկը ցոյց էր տալիս իւր բնաւորութեան մի քանի յատկանիշ կողմերը: Նա զգուժ էր իւրաքանչիւր արտաքին հեղինակութիւնից և կանօնակա-նութիւնից և խոնարհուում էր միայն մտաւոր ու բարոյական գերազանցութեան առաջ: Տեսչին կամ առհասարակ դպրոցի արտաքին կարգաւորութեան վրայ հսկողներին նա չէր հնա-

զանգում, դատողութիւններ էր անում... Իսկ ուսուցիչներին, դասատուներին հնազանդում էր և շատ յարգում: Մանաւանդ յարգում էր նա մատիմատիկայի ուսուցիչ Անկոնտրին, որը ունենալով լայն փիլիսոփայական զարգացում ու բարոյական հազուադէպ յատկութիւններ, ահագին ազդեցութիւն արաւ Կօնտի վրայ: Այդ ուսուցիչը ոչ միայն սովորեցրեց իւր աշակերտին քննադատօրէն վերաբերուել դէպի հարազատ ընտանիքի կաթօլիկական և թազաւորասիրական զգացումները, այլև վառեց նրա մէջ հանճարի կրակը, որ տփուհետեւ չհանգաւ:

Տասնուվեց տարեկան հասակում Կօնտը մտաւ Փարիզի բազմարուեստեան դպրոցը: Այդ դպրոցը ուր մշտապէս տիրում էր ազատամիտ ոգի, որ ոչ մի կերպով չէր յաջողում բնաջինջ անել, շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Կօնտի վերայ:

Աշակերտները ապրում էին միասին. ուստի նրանց մէջ առաջ էին գտլիս ընդհանուր շահեր. աշակերտները միաձայն բողոքում էին չսիրուած դաստիարակների դէմ և այլն: Բացի այդ «տնային գործերից» նրանք մասնակցում էին երկրի մէջ տեղի ունեցող քաղաքական շարժումներին էլ: Դպրոց մտնելիս նրանք երգում էին հաւատարիմ լինել հանրապետութեան և ատել բռնակալութիւնը: Հարկաւոր ժամանակ աշակերտները վաշտ էին կազմում ու կուում հայրենիքի թշնամիների դէմ: Բայց մանաւանդ ջերմ կերպով մասնակցեցին նրանք 1830 թուի լեղափոխութեան: Թազաւորական անձնապահ գունդը զրաւեց դպրոցը, իսկ աշակերտները միացան ժողովրդի հետ ու շարունակեցին կռիւը: Առհասարակ բազմարուեստեանները մասնակցում էին բոլոր ներքին լեղափոխութիւններին ու քաղաքական շարժումներին և յայտնւում էին միշտ որպէս եռանդուն հանրապետականներ: Այդ բոլորը համապատասխանում էր Կօնտի հոգեկան ձգտումներին և զարգացնում էր նրա մէջ նոր աշխարհայեցողութիւնը:

Միւս կողմից նա փութաջանութեամբ ուսումնասիրում էր մատիմատիկան և միւս ղրական գիտութիւնները: Այդ

պիսով նա սովորում էր ուղիղ, մետոդիկաբար մտածել ու կենտրոնացնել իւր ուշադրութիւնը միայն այն բաների վերայ, ինչ որ ենթարկւում է ճիշտ գիտողութեան և փորձին: Բայց այդ, նա ձեռք է բերում գիտական բազմաթիւ տեղեկութիւններ, նոյն իսկ ժամանակ է գտնում պարապելու գրականական, փիլիսոփայական և հասարակագիտական ընթերցանութեամբ: Այդ ընթերցանութեան մէջ որոնում է նա այն հարցի լուծումը, թէ մարդկութիւնը դէպի ո՞րպիսի դրական կողմակերպութեան է դիմում: Պատանի Կոնտը, ի հարկէ, չկարողացաւ լուծել այդ հարցը, բայց նա ի մի հաւաքեց բոլոր տեղեկութիւնները, որոնցից ապագայում շարունակ օգտուելու էր:

Վերջապէս 1816 թուին կառավարութիւնը առիթ գտաւ զպրոցը փակելու: Մէկ ուսուցչի կոպիտ վարմունքի պատճառով, աշակերտները բողոք բարձրացրին: «Անկարգութիւն» սարգոյնների մէջ առաջնակարգ տեղ էր բռնում Կոնտը, ուստի նրան ուղարկեցին հայրենի քաղաքը ու ոստիկանութեան հսկողութեան տակ դրին:

Մի քանի ամսից յետոյ նրան կրկին յաջողուեց վերադառնալ Փարիզ, ուր նրա առաջին գործը եղաւ՝ ապրուստի միջոց գտնել: Կոնտի համար իւր ծանօթ գիտնականները մատիմատիկայի մասնաւոր դասեր գտան: Այդպիսով, հայթայիթ իւր սուղ ապրուստը, նա կրկին սկսեց կարգալ ֆիզիկական գիտութիւններին, մարդաբանութեան և պատմութեան վերաբերեալ գրուածքներ: Յետոյ նա ստացաւ քարտուղարի պաշտօն բանկիր Պէրիէի մօտ՝ որ ապագայում նախարար դարձաւ: Կոնտի քարտուղարութիւնը միայն երեք շաբաթ տևեց, ապագայ փիլիսոփան և ապագայ նախարարը խիստ տարբերում էին համոզմունքներով: Այդ ժամանակ կառավարութիւնը որոշել էր թոյլ տալ իրենց ուսումը կիսատ թողած բազմալուստեաններին քննութիւն բռնել և պաշտօն ստանալ, բայց Կոնտը չօգտուեց այդ բախտից, նրա միտքը բոլորովին ուրիշ էր....

«Նա մի երիտասարդ էր—ասում է Լիտրէ—որ ունէր չա-

փազանց վաղ զարգացած, շատ բազմատեսակ ընդունակութիւններ, կատարելապէս ուսումնասիրել էր բոլոր անդալարանական գիտութիւնները, տեղեակ էր պատմական շօկումենտներին և կամենում էր թափանցել գաղափարների և գիտնական քաղաքականութեան աշխարհը»:

Կօնտը առաջիմ ներշնչուած էր միայն տասնութերորդ դարի գաղափարներով: Սակայն շուտով պիտի անցնէր նա տասնութներորդ դարի շրջական հասարակական գաղափարներին: Այդ փոփոխութիւնը նրա մէջ սկսուեց, երբ ծանօթացաւ Սէն-Սիմօնի հետ: Կօնտը դարձաւ Սէն-Սիմօնի քարտուղարը ամսական 300 ֆրանկ ռոճկով, որ միայն սկզբում կանօնաւոր կերպով ստացաւ: Բայց այդ չէ կարելորդ: Սէն-Սիմօնի ձեռքի տակ Կօնտը սկսեց լրջօրէն զբաղուել հասարակական խնդիրներով: 1819 թուին «Քննիչ» լրագրում լոյս տեսաւ նրա մի փոքրիկ յօդուածը, որի մէջ արծարծուած էր հետեւեալ միտքը: Ժողովուրդը պիտի արտայայտէ իւր ցանկութիւնները. գիտնականները և հրապարակախօսները պիտի մշակեն և մատնացոյց անեն այդ ցանկութիւնները իրականացնելու միջոցների վրայ. կառավարութիւնը պիտի իրականացնէ առաջարկուած միջոցները: 1820 թուին Կօնտը հրատարակեց մի ուրիշ յօդուած, որի մէջ որոշում է մարդկային զարգացման մէջ երկու տարեշրջան՝ մէկը քննադատական, միւսը դրական: Վերջապէս 1822 թուին նա հրատարակեց իւր «դրական քաղաքականութիւնը» (թէև դեռ ուրիշ վերնագրով): Այդ գրուածքները պատրաստելու ժամանակ նա գտնուում էր Սէն-Սիմօնի ազդեցութեան ներքոյ:

Բայց ահա փոքր առ փոքր որոշում է Կօնտը իւր սեփական աշխարհայեցողութիւնը, որը տարբերւում էր Սէն-Սիմօնից: Բնական է, որ ուսուցչի և աշակերտի մէջ պիտի անհամաձայնութիւն ծագէր: Մինչդեռ Սէն-Սիմօնը սկսել էր թեքուել դէպի սանտիմենտալականութիւն և կրօնականութիւն, Կօնտը մեծ արագութեամբ դիմում էր դէպի իւր դրականութիւնը: Նրա ինքնուրոյնութիւնը պարզ երևաց վերոյիշեալ երրորդ

գրուածքի մէջ, որի բովանդակութեան հետ այժմ կը ծանօթանանք:

Արևմտեան-Եւրոպայի հասարակութիւնների կեանքում միջին դարերից սկսած նկատուում են երկու հոսանքներ, դրական և բացասական, ստեղծող և քանդող: Վերջինս գերազանցում է: Բայց այժմ, երբ քանդող ուղղութիւնն արդէն իւր գործը կատարել է, այդ բացասական ձգտումը դարձել է առաջադիմութեան գլխաւոր արգելաոճիթը: Այդ դրութիւնից դուրս գալու համար, քաղաքակիրթ ժողովուրդները պիտի մի կողմ թողնեն բացասական ճանապարհը ու գնան օրգանական զարգացման շաւղով, պիտի իրենց ուժերը գործ դնեն նոր հասարակական համակարգութիւն կազմելու համար: Այդ է, Կօնտի ասելով, ժամանակակից դարեշրջանի գլխաւոր կարիքը և այդ է Կօնտի աշխատութիւնների գլխաւոր նպատակը: Հասունութեան հասած հասարակութեան նշանակութիւնը բոլորովին այն չէ, որ նա յաւիտեանս մնայ հնամաշ և անպէտք խրճիթում, որ նա շինել է իւր երեխայական տարիներում, և ոչ էլ այն, որ նա յաւիտեանս մնայ առանց օթեանի»... Այլ քաղաքակիրթ ժողովուրդը պարտաւոր է, օգտուելով անցեալ փորձերից, աւելի լաւ շէնքս կառուցանել, որ յարմարուէր նրա կարիքներին ու պահանջներին: Այդ է մեծ ու ազնիւ գործը, որ պիտի կատարէ ներկայ սերունդը:

Հասարակական վերակազմութեան ծրագրի մշակումը պիտի սկսուի հիմնական գաղափարից, այսինքն այն նոր սկզբունքից, որ պիտի դրուած լինի հասարակական յարաբերութիւնների հիմքում և որ հասարակութեան ձեռնարկութեան համար պիտի տայ մի շարք ընդհանուր գաղափարներ: Ապա թէ պէտք է մշակել այդ համակարգութեան համապատասխան զանազան հիմնարկութիւնները:

Բացի այդ մտքերից, Կօնտը լիշեալ յօդուածի մէջ արծարծում է «երեք դրութիւնների» յայտնի օրէնքը, որի մասին պիտի լետոյ խօսենք: Այդպիսով արդէն՝ իւր այդ վաղ աշխատութեան մէջ Կօնտը բոլորովին որոշ կերպով մատնա-

ցոյց է անում իւր նպատակը, որի համար յետոյ սկսում է նա ստեղծել իւր գրական փիլիսոփայութիւնը և աւելի ուշ՝ գրական քաղաքականութիւնը: Այդ նպատակն է՝ հասարակութեան կեանքի վերակազմութիւնը: Բոլոր իւր մտքերը Կօնտը հանգամանօրէն և մանրամասն արծարծում է ապագայում իւր «Դրական փիլիսոփայութեան դասընթաց» և «գրական քաղաքականութեան համակարգութիւն» վերնագիր ունեցող աշխատութիւնների մէջ:

ԱՊՐՈՒՍՏԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՍՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ուսումնատենչ երիտասարդը համարեա ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում իւր նիւթական գրութեան վերայ: Տարիները անցնում էին իրար ետեւից, իսկ նա մի կերպ կառավարւում էր մասնաւոր դասերով, իւր բոլոր ոյժը գործադրելով գիտնական զբաղմունքների վերայ: Ահա թէ ինչ է գրում նա իւր մի բարեկամին.

«Ես մտադիր եմ վերջապէս այդ արձակուրդի ժամանակ իմ նիւթական գրութեան մասին. հոգալ: Այդ տեսակի բոլոր աշխատութիւնները ինձ համար ստատիկ տխուր են, բայց ես այժմ համոզուել եմ, որ չափազանց քիչ նշանակութիւն եմ տուել մինչև օրս իմ կեանքի նիւթական կողմին: Ես համոզուեցի, որ վերջապէս հասել է ժամանակը, երբ ես փոքր ինչ լուրջ պիտի մտածեմ այդ մասին»:

Մի ուրիշ նամակում գրում է.

«Իմ մտքի համար ոչինչ աւելի մահառիթ չէ, որքան..... իւրաքանչիւր օր մտածել, թէ ինչ պէտք է ուտել վաղը... Այդ մտածելուց ես սաստիկ մտատանջւում եմ, մինչև իսկ յուսահատւում՝ եթէ այդպիսի գրութիւնը սովորական կը դառնայ, հարկաւոր կըլինի հրաժարուել իմ բոլոր պարամունքներից, բոլոր փիլիսոփայական ծրագիրներից ու դառնալ լիմարի մէկը»:...

Բազմաբուռեան հպրոցում կամ համալսարանում պաշ-

տօն ստանալ նա չէր կարող, որովհետև նրան արգելուած էր առհասարակ մանկավարժական գործունէութիւնը:

Չնայելով իւր նեղ դրութեան, Կօնտը ամուսնացաւ մէկ չքաւոր աղջկայ հետ: Նորապսակները փոքրիկ ճանապարհորդութիւն կատարեցին գաւառում, ապա վերադարձան և փորձեցին թողնել աշակերտներ պահել, բայց չը յաջողեց: Նրան խորհուրդ տուին ժողովրդական դասախօսութիւններով զբաղուել: Նա ծրագիր հրատարակեց բաղկացած 72 դասերից: Առաջին ու երկրորդ դասերը պիտի նուիրուէին դասընթացի նպատակը և ծրագիրը որոշելուն, հետևեալ 16-ը մատիմատիկային, 30-ը Ֆիզիկական գիտութիւններին և 20-ը բնախօսութեան ու հասարակաց գիտութեան: Դասախօսութիւններին յաճախեցին շատ քչերը, բայց ընտիր մարդիկ (Հումբօլդ, Բլենվիլ և այլն): Ինչ օգուտ. երեք դասախօսութիւնից աւելի չը շարունակուեց: Հասարակութիւնը, իհարկէ, չէր համակրում և չէր պաշտպանում նոր սկզբունքներ քորողին: Նոյն կերպ վարուեցան նոյն իսկ Սէն-Սիմօնիստները, ժողովրդի առաջադէմ ներկայացուցիչները, որոնցից Կօնտը հեռանալով, ինքնուրոյն ուղղութիւն էր ստեղծում:

Կօնտի հոգեկան յուզմունքները գազաթնակէտին հասան, երբ նրա ընտանեկան կեանքի մէջ խռովութիւններ, շարունակ անհամաձայնութիւններ սկսուեցին կնոջ հետ... Ինչպէս երևում է, գեղեցիկ սեռի անլուրջ ներկայացուցիչը չէր կարողանում ըմբռնել փիլիսոփայ ամուսնուն, որ պատմութեան մէջ յաճախ կրկնուող մի երևոյթ է (Սոկրատէս և այլն): Երիտասարդ գիտնականի օրգանիզմը չկարողացաւ տանել ոյժերի այնպիսի լարումը, հոգեկան չափազանց յուզմունքները: Նա հիւանդացաւ հոգեպէս և խելագարութեան նշաններ երևացին... Մի օր յանկարծ անյայտացաւ: Մի քանի ժամանակից յետոյ կինը գտաւ նրան՝ սոստիկ զրգռուած դրութեան մէջ: Փոքր ինչ հանգստանալով՝ ամուսինը առաջարկեց կնոջ գնալ զբօսներու, բերեց նրան լճի մօտ, թռաւ ջրի մէջ և փորձեց կնոջն էլ իւր հետ միասին ներս գցել: Բայց կինը ամուր բռնեց ծառի արմատներից և երկուսն էլ

ազատուեցան: Մեծ զժողարութեամբ տարան հիւանդ Կօնտին մօտակայ հիւրանոցը:

Սակայն Կօնտը առողջացաւ: 1819 թուի սկզբում նա վերսկսեց դասախօսութիւնները: 1830 թուին սկսեց հրատարակել իւր մեծագոյն աշխատութիւնը: Բայց այդ հսկայական գործը նրան ոչինչ օգուտ չէր բերում: 1832 թուին նա տեղ ստացաւ բազմարուեստեան դպրոցում 2000 Փրանկ ռոճկով, իսկ հինգ տարուց յետոյ նոյն հիմնարկութեան մէջ ստացաւ դասաքննիչի պաշտօնը 3000 Փրանկ ռոճկով: Այժմ դասեր ունէր նաև մասնաւոր դպրոցներում: Եռատեսակ զբաղմունքը վեց տարուայ ընթացքում գոնեայ 20 օր շարունակ հանգստութիւն չէին տուել: Բայց մի քանի տարուց յետոյ նա զրկուեց իւր գլխաւոր պաշտօնից (դասաքննիչի) և կրկին ընկաւ անապահով դրութեան մէջ:

Երկար ժամանակ և յամառութեամբ կռուեց Կօնտը նեղ ապրուստի դէմ: Միայն իւր կեանքի վերջին տարիներում նա մխիթարւում էր այն մտքով՝ որ ապրուստի միջոց է ստանում, հետեւելով իւր իսկական կոչման: Այդ միջոցները սահմանափակ էին, բայց նրան բաւականացնում էին: Կօնտը միշտ ապրել էր համեստ կերպով, բայց վերջին տասն տարիները նա էլ աւելի սահմանափակեց իւր պահանջները: Նա չէր ծխում, սուրճ չէր խմում և կերակուրի մէջ էլ մեծ չափաւորութիւն էր պահպանում: Միակ զուարճութիւնը, որ նա իրան թոյլ էր տալիս, իտալական օպերան էր. բայց սրանից էլ վերջիվերջոյ հրաժարուեց:

Գոյութեան կռիւը Կօնտի կեանքի տխուր կողմերից մէկն էր: Բայց այժմ կը ծանօթանանք մի ուրիշ տխրալի գծի հետ:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՍԿԱԿԱՆ ՍԷՐ

Կօնտը բախտաւոր չէր նոյնպէս սիրոյ խնդրի մէջ: Նա ամուսնացել էր մի աղքատ հետ, որին չէր սիրում, և որը նրան բախտաւորացնել չէր կարող: Կարօլինան—Կօնտի

կինը—թէ և արտաքոյ կարգի մտաւոր ընդունակութիւններ ունէր, բայց ոչ մի լուրջ կրթութիւն չէր ստացել: Նա ամուսնութիւնից առաջ «թեթեւ կեանք» էր վարում: Կօնտի հեա ծանօթանալուց յետոյ մի անգամ նա հրաւիրեց Կօնտին իրեն հանրահաշուի դասեր տալու: Երիտասարդ զոյգը հանրահաշուից անցաւ միասին ուսուցելու, յետոյ էլ ամուսնանալու խընդրին: Եւ նրանք ամուսնացան: Բայց Կօնտը շուտով համոզուեց, որ ինքը սարսափելի սխալ է գործել: Ահա թէ ինչ է պատմում ինքը՝ Կօնտը այդ մասին.

«Ես ինձ ոչ գեղեցիկ համարելով, ոչ էլ նոյն իսկ դուրեկան, բայց և այնպէս սիրոյ կենդանի պահանջ զգալով, ընտրեցի մի կին, որը պիտի սիրէր ինձ, որպէս հետեանք այն ներքին երախտիքի, որ պայմանաւորուած է այդ ամուսնութեան բացառիկ պայմաններով»...

Բայց Կարօլինան ուրիշ շարժառիթներ ունէր: Նա փառասիրական ձգտումներից ստիպուած կամենում էր գիտնական ասպարիզում առաջ գնացող ամուսին ունենալ, բայց ոչ մի բանի մէջ չէր կամենում զսպել իրան.... ուստի շուտով ծագեցին ընտանեկան տարաձայնութիւնները:

Մենք աւելորդ ենք համարում կանգ առնել այդ անբախտ ամուսնական կեանքի մանրամասնութեանց վերայ: Կասենք միայն, որ 17 տարի տանջուելուց յետոյ Կօնտը որոշեց վերջնականապէս բաժանուել իւր կնոջից: (Բախտի բերմունքով նրանք երեխաներ չունէին, որ գործը դժուարացնէր): Ինչպէս երևում է՝ Կօնտի համբերութիւնն այլ ևս հատել էր, որ երևում է նրա սեփական խօսքերից. «Երկար ժամանակ — գրում է նա իւր կնոջը—դուք բաւական սխալ էիք հասկանում ինձ և իմ բնավորութեան թուլութեանն էիք վերագրում իմ չափազանց ներողամտութիւնն ու համբերութիւնը, որ իսկապէս ծագում էր իմ բարեսրտութիւնից: Այժմ փորձը պիտի սովորեցնէ ձեզ, որ եթէ իմ կամքը արտայայտուած է մի փոքր դանդաղութեամբ, սրա փոխարէն նա վերջի վերջոյ անքակտելի է»....

Այդպէս խիստ կերպով պատժուեց Կօնտը իւր չմտածած

ամուսնութեան համար: Նա արդէն 44 տարեկան էր, երբ բաժանուեց Կարօլինայից: Նա ալ ևս հազիւ թէ կարողանար մտածել նոր բախտի, նոր սիրոյ վերայ: Փիլիսոփայական զբաղմունքները բոլորովին զրաւում էին նրան, և նա, գուցէ, մինչև անգամ ուրախ էր հանգստութեան և մէնակութեան համար, որ վերջիվերջոյ գտել էր: Այժմ ոչ ապարդիւն անհանգստութիւնները և սրտնեղութիւնը, ոչ կասկածանքը, ոչ նախանձը, ոչ բազմաթիւ անախորժութիւնները, որ ծագում էին առօրեայ մանր մունր անհամաձայնութիւններից, չէին կարող խանգարել նրա կեանքի խաղաղ ընթացքը: Նա այժմ կարող է ամբողջովին նուիրուել իւր կոչման:... Բայց աւանդ, սիրատենչ սիրտը չէր կարող պարապ մնալ... Իւր կեանքի հինգերորդ տասնեակում նա սիրեց իսկական սիրով, սիրեց այնպէս, որպէս միայն մէկ անգամ կարելի է սիրել ամբողջ կեանքում.....

Կլօտիլդան, Կօնտի սիրեցեալը, մի վերին աստիճանի անբախտ կին էր: Նա ամուսնացել էր, առանց նախապէս ճանաչելու, մի խարդախ մարդու հետ, որ շուտով աքսորուեց տաժանակիր աշխատանքների: Երեսնամեայ ամուսնացած, բայց անամուսին կինարմատը, որ զուրկ էր կենսական փորձառութիւնից, ոչ մի մասնաւոր պարապմունք չգիտէր, ինքն էլ հիւանդոտ, մնացել էր իւր աղքատ ծնողների ձեռքին: Նա բաւական գեղեցիկ էր, բարի ու քնքոյշ սիրտ և լաւ բնական խելք ունէր: Կօնտի հետ ծանօթանալով՝ նրա մէջ մինչև անգամ գրականական հակումն յայտնուեց, նրան առաջարկեցին գրել մի ամենօրեայ թերթի համար բանասիրականներ, մանկավարժութեան և վիպական քննութեանց մասին: Մի խօսքով՝ նա սովորական կին չէր: Կօնտը գտնում էր Կլօտիլդայի մէջ այն բոլորը, ինչ որ նա 17 տարի իզուր որոնել էր Կարօլինայի մէջ: Սիրոյ ծարաւ սիրտը վերջապէս գտել էր իւր արժանի հերոսուհուն: Բայց այդ բոլորից ոչինչ չը գուրս եկաւ, Կլօտիլդան հիւանդ էր, թոքախտ էլ ստացաւ և կարճ ժամանակում մեռաւ: Բայց նրա սէրը միշտ վառ

էր Կօնտի սրտում, ազգում էր նրա մտքերի վերայ և նոյն փոխ չափազանցութիւնների հասցնում

ԿՕՆՏԸ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՋ:

Մեծ հասարակագէտի բնորոշ յատկութիւններից մէկը այն էր, որ նա ոչ միայն սկզբունքներ էր մշակում, մտքեր էր արծարծում, ծրագիրներ էր կազմում, այլև անմիջապէս մասնակցելով ընթացիկ կեանքին, ամենայն ջանք գործ էր դնում իւր սկզբունքները իրականացնելու համար: Ուրեմն նա ոչ սոսկ գիտնական էր, այլև նոյնչափ եռանդուն հասարակական գործիչ: Նրա հասարակական գործունէութեան մէջ նկատուում է երկու ձգտում, որ միմեանց շարունակութիւնն են կազմում: Նա նախ ձգտում էր իւր իսկ ձեռքով տարածել իւր սկզբունքները ժողովրդի մէջ, ասլա աշխատում էր իւր սկզբունքներն արգէն դաւանողների օգնութեամբ կեանքի մէջ գործադրել նրանց, հասարակական մարմինը ձևակերպել իւր սկզբունքների համեմատ:

1831 թուին Կօնտը սկսեց աստղաբաշխական մատչելի դասախօսութիւններ կարդալ ձրիաբար, որ շարունակեց մինչև 1848 թիւը: Նա կարդում էր կիրակի օրերը և այդպիսով բանուորներն էլ միջոց էին ունենում նրան լսելու: Կօնտը կապում էր աստղաբաշխութիւնը միևս դրական գիտութիւնների հետ, արծարծում էր իւր կենսական գաղափարները և հէնց այդ էր իսկապէս ունկնդիրներին գրաւողը: Ինքը Կօնտն էլ ի հարկէ այդ իմանում էր: Զուտ գիտական տեսութիւններից նա անցնում էր ժամանակակից հասարակական հարցերին: Մանաւանդ ուշադրութիւն էր դարձնում կապիտալիզմի վրայ, խօսում էր այն մասին, թէ կառավարութիւնը պիտի հսկէ բանուորների և նրանց տէրերի յարաբերութեան վրայ: Երկու անգամ դասախօսը շօշափեց այնպիսի խնդիրներ, որ կառավարութեան առիթ տուեց մի-

ջամտելու: Մի անգամ էլ ծաղրական նկատողութիւններ արաւ այն կեղծաւորութեան մասին, որ յաճախ կրօնական զգացման տեղ է ընդունւում: Հոգեւոր ամսագիրները աղմուկ բարձրացրին: Ժողովրդական լուսաւորութեան նախարարը տեսուչ ուղարկեց դասախօսութեան ներկայ լինելու: Բաղդաւորապէս այդ մարդը յայտնի գիտնական Սէնտ-Իլէրն էր, որը յօգուտ Կօնտի զեկուցում տուեց: Այնուամենայնիւ թիւ ալ անգամ նրան նկատողութիւն արին, որ իւր առարկայի սահմաններից չդուրս գալ, սպառնացին, որ եթէ նա կը շարունակէ աստղաբաշխութեան դասերը դրական փիլիսոփայութեան հետ շփոթել, ապա բոլորովին կը դադարեցնեն նրա դասախօսութիւնները:

1849 թուին Կօնտը հիմնեց հասարակական ձրի դասախօսութիւններ մարդկութեան ընդհանուր պատմութիւնից: Դասախօսութիւնները երկու մասի էին բաժանւում: Առաջին մասում նա արծարծում էր մարդկութեան հասարակական զարգացման տեսութիւնները: Երկրորդ մասում նա ի նկատի էր առնում ապագան, նկարագրում էր կատարելագործուած կեանքի սլատկերը, նոյնպէս՝ այն անցողական շրջանը, որ անհրաժեշտ էր իդէալին հասնելու համար: Դասախօսութիւնները մեծ ազդեցութիւն էին անում ունկնդիրների վրայ, որոնցից մէկը ահա թէ ինչ է ասում. «Քառասուն տարի է անցել այդ դասախօսութիւններից, բայց նրանք դեռ խորը կերպով շարժում են մեր սիրտը... Այո՛, այդ բացառիկ ժամերում մենք զգում էինք մարդկութեան շնչառութիւնը, մենք զմայլում էինք նրա ապագայ կեանքով և մեծութեամբ, մենք համոզւում էինք և մեր սրտերում առ միշտ վառւում էր սրբազան կրակը»:

Սակայն սահմանափակ խումբերի համար դասախօսելով Կօնտը չէր բաւականանում, այլ աւելի լայնատարած միջոցներ էր որոնում:

Քառասնական թւականներին, երբ Փարիզի փողոցներում հրացանաձգութիւնը չէր դադարում, երբ ժողովուրդը ամեն ինչ վերականգմել էր ուզում, Կօնտը կազմում է մի շրջաբե-

րական, ուղղուած ամբողջ արեւմտեան Եւրոպային, որով առաջարկում է ազատ ընկերութիւն հիմնել՝ ժողովրդի մէջ զրական կրթութիւն տարածելու համար: Ընկերութիւնը պիտի նպատակ ունենար, ձրի դաստիարակութիւնների միջոցով ծանօթացնել ժողովրդին մի կողմից մատեմատիկական, ֆիզիկական, քիմիական և մարդաբանական գիտութիւնների հետ, իսկ միւս կողմից պատմութեան հետ, որ ճշմարիտ հասարակական գիտութեան նախադուռն է կազմում: Մանրամասնութիւնները դաստիասների հայեցողութեան թողնելով, շրջաբերականը որոշում էր դաստիասութիւնների ընդհանուր բնաւորութիւնը.— նրանք պիտի թափանձուած լինին հասարակական զգացմամբ և խելքը պիտի համարուի սրտի առաջին նախարարը, որովհետև իսկապէս միայն մէկ գիտութիւն կայ, որ է՝ մարդկութեան գիտութիւնը, որին հպատակ են բոլոր միւսները: Ընկերութեան գործունէութիւնը չպիտի սահմանափակուի Փարիզի, նոյն իսկ Ֆրանսիայի մէջ, այլ նա պիտի տարածուի հինգ առաջնորդող ազգերի մէջ, «որոնք դեռ Կարոլոս Մեծի օրերից կազմում են արեւմտեան մեծ հանրապետութիւնը, որի մէջ, չնայելով ազգային կռիւներին և կրօնական վիճաբանութիւններին, տեղի է ունենում այնպիսի մտաւոր և հասարակական զարգացում, որի նմանը չկայ մնացեալ Եւրոպայում»: Յիշեալ ազգերն՝ բացի Ֆրանսիացիներէ, էին գերմանացիք, անգլիացիք, իտալացիք և իսպանացիք: Դրական ընկերութիւնը, ունենալով միջազգային բնաւորութիւն, պիտի միշտ անկախ համարէ իրան յիշեալ երկիրների կառավարութիւններից:

Վերջապէս 1848 թուի մարտ ամսին Կօնտը հրատարակում է նոր շրջաբերական, որով առաջարկում է կազմակերպել զրական միութիւն: «Ես հիմնեցի—ասում է նա—մի քաղաքական ընկերութիւն, որը կազմակերպող ուղղութիւն ունէր մեծ լեզափոխութեան երկրորդ շրջանում, մինչդեռ Յակոբեանների ընկերութիւնը քննադատող ուղղութեան էր հետևում լեզափոխութեան առաջին շրջանում, սակայն երկուսն էլ միևնույն նպատակներն ունին աչքի առաջ: Իսկ զրականը

միութիւնը պիտի հեռու կանգնէ հասարակական գործերի մէջ անմիջապէս խառնուելուց, այլ նա պիտի քննէ ընթացիկ կեանքի քաղաքական հարցերը, այսինքն ունենալ միայն խորհրդակցական բնաւորութիւն: Քննելով կատարուող փաստերը դրական գիտութեան տեսակէտից, նա կը նպաստէ մարդկութեան վերջնական կազմակերպութեան: Ընկերութիւնը պիտի հասարակաց կարծիք ստեղծէ, նպաստէ աշխարհահայեցողութեան և բարքերի մշակուելուն, ուղղութիւն տալ հասարակաց գործերին, բայց անմիջապէս չպէտք է խառնուի նրանց մէջ:

Կօնտի սեփական բնակարանում դրուեց ընկերութեան հիմքը մի խումբ մարդկանց մասնակցութեամբ: Յայտնի Լիտրէն բաւականութիւն զգալով մտաբերում է այդ ժողովները: «Բոլոր պատահող դէպքերը — ասում է նա — արձագանք էին գտնում այդ ժողովներում և շատ անգամ առիթ էին տալիս Կօնտին փայլուն նկատողութիւններ և համարձակ եզրակացութիւններ անելու»:

Այդ ընկերութիւնը մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ Ֆրանսիական լեղափոխութեան ընթացքի և առհասարակ ժամանակակից դէպքերի վրայ: Այնուամենայնիւ ընկերութեան մասնակցողները օրէցօր բազմանում էին: Առանձին կենդրոններ կազմուեցին մինչև իսկ ուրիշ երկիրներում, օրինակ Հոլլանդիայում, Ամերիկայում և այլն:

Ցաւալին այն է, որ Կօնտի ընկերութիւնը հետզհետէ մի տեսակ «կրօնական» բնաւորութիւն էր ստանում, իսկ Կօնտի կրօնի կենդրոնը «մարդկութիւնն» էր կազմում, ինչպէս քրիստոնէական կրօնի կենտրոնն Աստուածութիւնն է: Ժողովներում զանազան ծիսակատարութիւններ էին տեղի ունենում և քննւում էին հարցեր, որ վերաբերում էին «մարդկութեան» պաշտելու գործին: Ինքը Կօնտը սկսում է գիտակցաբար և բացարձակօրէն ներկայանալ որպէս դրականութեան քահանայապետ և ամբողջ մարդկութեան հոգեկան առաջնորդ. նա ոչ միայն գրքեր էր շարադրում, այլև քարոզներ էր խօսում և երևակայում էր այն օրերը, երբ ինքը պիտի

բարոզէ Փարիզի առաջնակարգ եկեղեցիներէ մէկում: Նա մինչև անգամ հրատարակեց «Դրական հրահանգ», ինչպէս քրիստոնէական կրօնը ունի իւր հաւատապատումը: Նոյն նպատակները ունենալով, Կօնտը 1854 թւին կազմեց գրքերի ցուցակ «Դրական գրադարան» վերնագրով: Ցուցակը բաղկացած է 150 հատոր գրքերից և բաժանուած է չորս մասի, 1) Բանաստեղծութիւն, 2) Գիտութիւն, 3) Պատմութիւն, 4) Փիլիսոփայութիւն և կրօն:

Վերջապէս իւր սկզբունքները իրականացնելու համար Կօնտը հարկաւոր ժամանակ աշխատում էր իւր կողմը գրաւել բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, կամ զօրեղ հիմնարկութիւններ:

Երբ 1848 թւի յեղափոխութիւնը չարդարացրեց ժողովրդի յոյսերը, Կօնտը դարձնում է իւր ուշադրութիւնը պահպանողական բանակի վրայ և փորձում է իւր կողմը գրաւել պատուաւոր պահպանողականներին: Նա մի նամակ է գրում սենատոր Վիէլեարդին, որ Նապօլէօնի նախկին դատաւարակն էր: «Դրականութիւնը—ասում է նա իւր նամակում—պիտի միացնէ արժանաւոր պահպանողականներին պատուաւոր յեղափոխականների հետ»: Սակայն Նապօլէօնը չարդարացրեց Կօնտի յոյսերը և զրոականութիւն տարածելու փոխարէն սկսեց ձգտել կայսերական թագ ձեռք բերելուն: Եւ ահա Կօնտը սկսում է յորդորել նոյն սենատորին, որ նա յանուն զրական հայեացքների ընդդիմութիւն ցույց տալ Նապօլէօնի միտումների և հարկաւոր դէպքում դատաստանի ենթարկէ նրան:

Նապօլէօնից յոյսը կտրելով, Կօնտը նամակով դիմում է Կայսր Նիկօլայ I: Բաւական մտնրամասնութեամբ բացատրելով իւր տեսութեան էութիւնը, Կօնտը խորհուրդ է տալիս հետևել զրական փիլիսոփայութեան սկզբունքներին և ի միջի այլոց մի շարք անհեթեթ մտքեր է յայտնում ռուսական հարցերի վերաբերութեամբ: Բայց Կօնտի այդ դիմումը անհետևանք է մնում:

1858 թւին նա նամակ է գրում Ռէշիդ-փաշային, որի մէջ արձարծում է այն միտքը, թէ ինչպէս կարող է իսլամը

անմիջապէս դրականութեան փոխուել: Բայց արևելքը այս-
անգամ էլ չարդարացրեց դրականութեան քահանայապետի-
յոյսերը:

Վերջապէս Կօնտը կրկին իւր յոյսերը դնում է արև-
մուտքի վրայ և փորձում է համերաշխութիւն ունենալ յի-
սուսեանների հետ: Բայց այստեղ դարձեալ իւր ցանկացած
յաջողութիւնը չէ գտնում:

Մենք տեսնում ենք ուրեմն, որ Կօնտը ոչ մի ջանք և
միջոց չէ խնայում իւր ծրագիրները իրականացնելու համար,
ստկայն նրա ջանքերը մեծ մասամբ ապարդիւն են մնում,
որովհետև մի կողմից ինքը ընկած էր չտփազանցութիւննե-
րի մէջ, միւս կողմից նրա տեսութեան ուղիղ կէտերը ոչ թէ
միանգամից, այլ փոքր առ փոքր, երկար ժամանակի ընթաց-
քում կարող են իրագործուել *):

Ս. Թառայեանց»

(Կը շարունակուի)

*) Աղբիւրները կը լիչենք վերջում:

ՍՕՑԻՈԼՕԳԻԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Յայտնի է թէ ժամանակակից կեանքում ինչ մեծ կարևորութիւն են ստացել ընդհանրապէս ընկերութիւնները և կոնգրէսները, իսկ մասնաւորապէս գիտական ընկերութիւնները և կոնգրէսները ներկայումս այնպիսի մի կարևորութիւն են ստացել գիտութեան համար, որպիսի կարևորութիւն չունէին նրանք հին ժամանակները, երբ մի մտածող, մի փիլիսոփայ իւր առանձնութեան մէջ անհատական ուժով և տաղանդով աշխատում էր գիտութիւն մշակել, այն ինչ այժմ գիտութիւնը մշակւում է հաւաքական ուժով խիստ քննութեան և հետախուզութեան ենթարկելով անհատ գիտնականի որևէ գիտք կամ հիպոթէզը: Բազմաթիւ են գիտական ընկերութիւնները, և այժմ, ինչպէս տեսնում ենք, գրեթէ ամեն տարի տեղի ունին եւրոպական երկիրներում գէօլոգների, մարդաբանների (անթրոպոլոգների), նատուրալիստների, հնագէտների և այլն գիտական կոնգրէսներ: Սակայն մինչև վերջին ժամանակները բնաւ սոցիոլոգների կոնգրէս տեղի չէ ունեցել և գոյութիւն չունէր սոցիոլոգների մի միջազգային ինստիտուտ, ընկերութիւն կարգաւորում:

Հինգերորդ տարին է ինչ որ արդէն հիմնուել է այդպիսի մի ընկերութիւն Պարիզում «Սոցիոլոգների Միջազգային Ինստիտուտ» անունով, որը ունեցել է արդէն մի քանի անգամ կոնգրէսներ: Հաջ հասարակութեան մեծամասնութեան անչալտ լինելով այդ ընկերութիւնը՝ տալիս ենք այստեղ մի քանի տեղեկութիւններ նրա սկզբնաւորութեան և գործունէութեան մասին:

Եթէ ի նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ սոցիալական ինդիւիդները դադարեցրել են միշտ հին փիլիսոփաներին և ժամանակակից գիտնականներին և թէ այս կամ այն հասարակական գործիչ թէ հրապարակախօս խարխափելով մտքի քայտի մէջ իրան անհատական տրամադրութեան նալած՝ աշխատել է հետեւել այս կամ այն մտածողի սոցիալական վարդապետութեան, սակայն հասել է այժմ ժամը, երբ սոցիալական գիտութիւնը դրական որոշ հիմունքների վրայ դրուած տեսնելով, այլևս այսուհետև անհնարին է սրան

նրան խարխափել մտքի քայտի մէջ և որ աւելի կարևորն է, ալեւ անհնարին է մտքի կամայական հարստահարութիւն ժամանակակից գիտունի կողմից իրան նման անդէտին: Սոցիալական գիտութեան չէնքը աւարտուած չէ, նրա հիմքը արդէն դրուած է. այդ հիմքը կազմում են Օգիւստ Կոնտի «Պոզիտիւ փիլիսոփայութիւնը», Գարվինի Բիօլոգիան, Սպենսերի էվոլյուսիօնիզմը և Մարքսի տնտեսական գէտէրմինիզմը: Այժմ մնում է գիտութեան մշակիչներին շարունակել կիսաւարտ չէնքի կառուցումը: Հէնց այդ վննմ նախատակին նուիրուած ենք տեսնում վերջերս Պարիզում հիմնուած սոցիօլոգների վերոյիշեալ միջադպարին ընկերութիւնը: Այդ նշանաւոր ընկերութիւնը առանձնապէս գրաւել է զէպի ինքը վերջին ժամանակները բոլոր երկիրների սոցիօլոգների ուշադրութիւնը և նա խոստանում է շատ բեղմնաւոր լինել սոցիալական գիտութեան համար:

Նա հիմնուեց Պարիզում 1893 թւին Յուլիս ամսում: Նոյն թւի Յունիւար ամսից արդէն սկսեց հրատարակուել «Revue Internationale de Sociologie» վերնագրով ամսօրեայ հանդէսը, խմբագրութեամբ սոցիօլոգ Բընէ Վօրմսի և հրատարակութեամբ «Giard et Brière» չալտնի գրաւաճառ Ֆիրմայի, որը համարվում է վերոյիշեալ ինստիտուտի օրգանը. սրան աշխատակցում են աշխարհիս չալտնի սոցիօլոգ գիտնականներ: Հետեւեալ 1894 թւի հոկտեմբեր ամսին ինստիտուտը ունեցաւ իւր առաջին կօնգրէսը Պարիզում, նախագահութեամբ Զօն Լիւբօկի. փոխ-նախագահներն էին—Էնրիկօ Ֆէրրի, Ժակ Նօվիլիօվ, Ալֆրէդ Շըֆլէ, Գաբրիէլ Տարդ և քարտուղար՝ Բընէ Վօրմս:

Երկրորդ կօնգրէսը տեղի ունեցաւ դարձեալ Պարիզում 1895 թուի Սեպտ.-Հոկտ. ամիսներին: Ինստիտուտի այդ տարուայ Բիւրօն կազմուած էր այսպէս. նախագահ Ալբէրտ Շըֆլէ (որը հիւանդութեան պատճառով անկարող եղաւ ներկայ գտնուել կօնգրէսին և նախագահեց Մաքսիմ Կօվալէվսկի), փոխ-նախագահներ՝ Գուգլաս Գալտօն, Լուի Գումպլօվիչ, Մաքսիմ Կօվալսկի, Շարլ Լետուրնօ և գլխաւոր քարտուղար Բընէ Վօրմս. քարտուղարի օգնականներ ինստիտուտի երկու գործակիցներ (associé) Ֆրանսուս դը Յէլտնէր և գանձապահ Ալֆրէդ Բօնէ:

1896 թւին կօնգրէս տեղի չունեցաւ և սակայն հրատարակուեց ինստիտուտի անդամների աշխատութիւնների տարեգրութիւնը: Բիւրօի կազմութիւնը հետեւեալն էր. Նախագահ՝ Ալֆրէդ Յուլէ, փոխ-նախագահներ՝ Գիւմբերսինդօ դը Ակկարատ, Լէօնար դը Կուբաւէի, Պօլ դը Լիլիէնֆիլդ, Կարլ Մէնթէր, գլխաւոր քարտուղար՝ Բընէ Վօրմս և ալլն:

1897 թւի Յուլիսին տեղի ունեցաւ երրորդ կօնգրէսը: Նախագահն էր՝ Պօլ դը Լիլիէնֆիլդ (ուսաց սենատոր), փոխ-նախագահ-

ներ-լուիս Բրէնտանո, Ալֆրէդ Էսպինայ, Սիր Բօքէրտ Ժիֆէն, Ֆրանսիսկօ Ժիւէր դը լօ Բիօ և զլիս. քարտուղար Րընէ Վօրմա:

Ներկայ 1898 թւին ենթադրուած է չորրորդ կօնգրէսը և նոր Բիւրօն, որ արդէն սկսել է իւր պաշտօնավարութիւնը, կազմուած է հետեւեալ անձինքներէր. — նախագահ՝ Գիւմերսինդօ դը Ազկարացոյ փոխ-նախագահներ — Ժ. Է. Կօնրազ, Բարօն Մաֆայէլ Գալլօֆալօ, Ալօլֆ Պրինս, Հենրի Սիդզվիկ և զլիս. քարտ. Րընէ Վօրմա և այլն:

Ինստիտուտի տարեգրութիւնը տարէցտարի հրատարակուած է առանձին գրքով. երեք զիրք արդէն լոյս է տեսել և շուտով չորրորդը լոյս կտեսնի: Այդ նշանաւոր հրատարակութիւնները ներկայացնում են սօցիօլօգիայի համար թանգագին գանձ: Թէ աչդ գրքերի և թէ ընդհանրապէս ինստիտուտի գործունէութեան մասին այլ աչազամ համառօտ հաշիւ կներկայացնեմ. իսկ այժմ, ընթերցողին աւելի մօտ ծանօթացնելու համար ինստիտուտի նպատակի և պրօգրամի հետ, ստորև առաջ եմ բերում այն միջանի կանոնները, որոնցով նա առաջնորդուած է:

Յօդ. 1. Սօցիօլօգիայի Միջազգային Ինստիտուտի նպատակն է համախմբել զանազան երկիրների սօցիօլօգներին սօցիալական խնդիրների հաւաքական ուսումնասիրութեան համար:

Յօդ. 2. Նա կարող է ունենալ մինչ հարիւր իսկական անդամ և երկու հարիւր գործակից անդամ (associé):

Յօդ. 3. Իւրաքանչիւր տարի ինստիտուտը համաժողով (կօնգրէս) է հրաւիրում որեւէ քաղաքում: Փազաքը նշանակուած է հերթով և ընտրութեամբ, ըստ կարելոյն զանազան երկիրներում: Համաժողովները կարող են նաչելով կարիքին աւելի շուտ նշանակուել և կամ լիտածգուել:

Յօդ. 4. Համաժողովը լսում է և վիճաբանութեան է ենթարկում ինստիտուտի իսկական և գործակից անդամների գրուած զեկուցումները սօցիօլօգիական հերթական խնդիրների մասին: Նա ընտրում է ինստիտուտի իսկական գործակից անդամներ և նշանակում է չաջորդ տարուան համար բիւրօ: Իսկական և թէ գործակից անդամները մասնակցում են կօնգրէսին և կօնգրէսի նիստերի ընթացքում տեղի ունեցած վիճաբանութիւններին: Քուէարկութեան և ընտրութիւններին իրաւունք ունին մասնակցելու միայն իսկական անդամները:

Յօդ. 5. Ինստիտուտի Բիւրօի անդամները կազմում են. — մի նախագահ, չորս փոխ-նախագահներ և մի զլխաւոր քարտուղար: Նրանք ընտրուած են, ըստ կարելոյն, զանազան ազգերից: Նրանց պաշտօնավարութիւնը տևում է մի տարի, բացի զլիս. քարտուղարից, որը ընտրուած է տաս տարի ժամանակով:

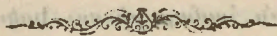
Յօդ. 6. Ինստիտուտը ամեն տարի հրատարակում է գրաւոր աշխատութիւնների մի ժողովածու, որը պարունակում է այն գրութիւնները, որոնք զեկուցուած են համաժողովին և թէ՛ այն վիճաբանութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել նիստերի ընթացքում: Ժողովածուի մէջ կարող են տպագրուել նոյնպէս Բիւրօի որոշմամբ սօցիօլօգիային վերաբերեալ այնպիսի աշխատութիւններ, որոնց հեղինակը ինստիտուտի անդամ է կամ գործակիցը և որոնց մասին բնաւ համաժողովին զեկուցուած չէ եղել: Ժողովածուն վաճառ կը հանուի Բիւրօի և հրատարակիչների փոխադարձ համաձայնութեամբ նշանակուած գնով: Այն անդամը կամ գործակիցը, որը վերջին համաժողովին որեւէ գրաւոր զեկուցումն է արել, ստանում է ձրիապէս ժողովածուի մի օրինակը:

Յօդ. 7. Գերմաներէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուները կարող են ընդունուիլ վիճաբանութիւնների ժամանակ համաժողովում և թէ՛ նոյն լեզուներով աշխատութիւններ տարեկան ժողովածուի համար:

Յօդ. 8. Ինստիտուտի ծախքերը ծածկելու համար ինստիտուտի անդամները վճարում են քսան ֆրանկ, իսկ գործակիցները տասը ֆրանկ մուտքի համար:

Յօդ. 9. Ինստիտուտի կենդրոնատեղն է Փարիզը:

Դէորդ Ղարաշեանց

ՆՈՐՈԹԻՒՆՆԵՐ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

L. Tillier.—Le mariage, sa genèse et son évolution. Paris.—(Ամուսնութիւնը, նրա ծնունդը և զարգացումը)։ Մի շատ լաւ գիրք է, որի մէջ համառօտում, համեմատում և դասակարգում են ամուսնութեան զարգացման վերաբերեալ բոլոր տեսութիւնները։ Հեղինակը իսկապէս շատ խոր թափանցել է բոլոր հարցերի մէջ և մեծ աջողութեամբ լուսաբանել շատ մութ կէտեր։ Մի ուրիշ արժանաւորութիւնն էլ այն է, որ հեղինակը խոյս է տուել գիտական տերմիններ գործածելուց, որով աւելի ևս մատչելի է դարձրել իւր աշխատութիւնը։ Պ. Տիլլիէն բառիս բուն նշանակութեամբ գիտնական լինելով՝ ոչ միայն հերքել է շատ մոլորութիւններ, ցոյց տուել հակասութիւններ, այլ և իւր անձնական դիտողութիւններն է արել շատ հարցերի վերաբերութեամբ, որով իւր աշխատութիւնը ամենայն գովասանքի արժանի է կոչուցել։

(La Revue Inter. de Sociologie).

„Marriage Customs in Many Lands“ by M-r Hutchinson.—(Հարսանեկան սովորութիւններ շատ երկրներում)։ Շատ հետաքրքիր գիրք է, թէև ոչ այլ ինչ է ներկայացնում, բայց եթէ զանազան նշանաւոր գիտնականների արա խնդրի վերաբերութեամբ արած հետազոտութիւնների հաւաքածու։ Հեղինակը շատ բարեխղճօրէն ուսումնասիրել է աղբիւրները, ուստի և նրա աշխատութիւնը լիակատար տեղեկութիւններ է պարունակում զանազան երկրների և ժողովուրդների վերաբերեալ։

(Daily News).

„La Danse à travers les âges“ par Gaston Vuiller (Hachette).—(Պարերը դարերի ընթացքում)։ Այս գրքի մէջ բերուած է պարերի էվոլյուցիան և նրանց զանազան ազգերի մէջ և զանազան ժամանակներում ունեցած նշանակութիւնը։

(Indépendance Belge).

Д-ръ Люборъ Нидерле.—Человѣчество въ доисторическія времена.—Доисторическая археологія Европы и въ частности славянскихъ земель. Пер. подъ ред. Д. Н. Анучина, съ 459-ю рисунками и картою. Спб. 1898.

Մի ստուար հատորի մէջ հեղինակը աշխատում է միացնել այն բոլոր հետազոտութիւնները, որ կատարուած են ամբողջ Եւրոպայի բոլոր մասերում, պատուաւոր տեղ տալով նաև Արևելեան Եւրոպային:

Ռուսերէն թարգմանութիւնը լրացրած է հեղինակի և խմբագրողի բազմաթիւ ծանօթութիւններով ու նկատողութիւններով:

Լեզուն պարզ է, գիրը մքունեւի և որոշ, իսկ բազմաթիւ նը-

կարները աւելի ևս զիտեւի են ներկայացնում նիւթը:

(Вѣстникъ Европы).

Н. Карѣвъ: Введеніе въ изученіе соціологіи. Спб. 1897.

— Ներածութիւն Սոցիոլոգիայի ուսումնասիրութեան): Շատ օգտակար է թէ որպէս սոցիոլոգիայի ներածութիւն և թէ որպէս այդ գիտութեան վերաբերեալ գրականութեան տեղեկացոյց: Միայն հեղինակը համակրում է սոցիոլոգների սուբեկտիվական դպրոցին, իսկ մեր կարծիքով՝ սուբեկտիվիզմը լիովին օրինաւոր է միայն բարոյական-հասարակական պահանջների մէջ, իսկ հասարակական երեւոյթների գիտական ուսումնասիրութեան մէջ նա բոլորովին տեղ չպիտի ունենայ:

(Русская Мысль).

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ՏՂԱԲԵՐՔԻ ԵՒ ՆՈՐԱԾԻՆ ՄԱՆԿԱՆ ՖԻԶԻԲՍԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱ-
ՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԻԻԹԵՐ ՀԱԽԱՔԵԼՈՒ

I. ԴԱՇՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1) Ո՞ր հասակում է յայտնում կանանց դաշտանը (լուսինը, ամսականը):

2) Բանի՞ օր է քաշում արինահոսութիւնը:

3) Ի՞նչ տեսակ ներքնազգեստներ են գործ ածում արինահոսութեան ժամանակ (շո՞ր են կապում սեռական մասերի վրայ, թէ առանձին ներքնազգեստ հագնում), ո՞րքան ժամանակուայ մէջ փոխում են ներքնազգեստը, կապած շորը:

4) Լուանո՞ւմ են արդեօք սեռական մասերը դաշտանի ժամանակ, սա՞ռը թէ տաք ջրով, քանի՞ անգամ օրուայ մէջ կամ ի՞նչ կարգով:

5) Ի՞նչ փոփոխութեան է ենթարկում կանանց կենցաղավարութիւնը դաշտանի ժամանակ կերակրի, խմելիքի եւ այլն վերաբերութեամբ: Ի՞նչ տեսակ կերակուր եւ խմելիք օգտաւէտ կամ վնասակար են համարում այս դէպքում:

6) Ի՞նչ միջոցների են դիմում, երբ դաշտանը իւր ժամանակին չէ քաջում, օրին. ոտները տաք ջրի մէջ դնել, փորի վրայ տաք քան (горячий компресс) դնել եւ այլն:

7) Ի՞նչ փոփոխութեան է ենթարկում կանանց յարա-

քերութիւնը գերդաստանի միւս անդամների հետ, երբ դաշտան են ունենում, օր. քնո՞ւմ են արդեօք իւրեանց ամուսինների հետ միեւնոյն անկողնու մէջ:

8) Նախապաշարմունքներ դաշտանի վերաքերակ, օրին. կինը այդ ժամանակ կարող է արդեօք կերակուր նսկել, խմոր հունցել, ալիւր մաղել, հաց թխել, կաթ կթել, եկեղեցի գնալ, հաղորդութիւն առնել եւ այլն, եւ այլն, եւ ի՞նչով են քացատրում այս կամ այն քանը անելը կամ չանելը:

II. ԱՄԼՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

9) Ի՞նչով են քացատրում ամլութիւնը, Աստծու պատիժ են համարում, թէ չարերի գործ կամ առանձին կազմութեան պակասութիւն:

10) Ի՞նչ բժշկական եւ նախապաշարմական միջոցների են դիմում ամուլ կանայք՝ երեխայ ծնելու համար, ո՞ր սրբերին են առնւելութիւն տալիս այս դէպքում:

11) Ի՞նչպէս են վերաքերում դէպի ամուլ կինը գերդաստանի անդամները, ամուսինը եւ ժողովուրդը:

III. ՅԼՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

12) Ո՞ր հասակում են կանայք ամուսնանում, ինչո՞վ են քացատրում դեռահաս աղջկան ամուսնացնելը:

13) Ի՞նչ է անում կինը, երբ առաջին անգամ զգում է իւր յղութիւնը, օր. խաչակնքել երեսին, ծունը դնել, աղօթք անել, ուխտ գնալ, հաց թխել քաժանել հարեանների կամ աղքատների, մատաղ անել եւ այլն:

14) Ի՞նչ փոփոխութեան է ենթարկում յղի կնոջ կենցաղավարութիւնը եւ ինչ ժամանակ ինչ փոփոխութիւն է տեղի ունենում, օր. կերակրի, խմելիքի, հագնելիքի վերաքերութեամբ եւ այլն:

15) Արդեօք յղի կինը որ եւիցէ միջոց գործ է անում արգանդի պտուղը հիւանդութիւնից ազատելու համար:

16) Արդեօք յղութեան ժամանակամիջոցին փորը տրորում, փորի վրայ շոր կապում եւ այլ միջոցներ գործադրո՞ւմ են եւ ի՞նչ նպատակով:

17) Ի՞նչ կերակուրներ է գործածում յղի կինը առողջ երեխայ ծնելու համար:

18) Ո՞ր կերակուրները եւ խմելիքները վնասակար են համարում յղի կնոջ համար եւ ի՞նչումն է վնասակարութիւնը:

19) Ի՞նչ նշանակութիւն են տալիս այն հանգամանքին, թէ յղի կինը ինչ ուզէ ուտելու պէտք է տալ եւ ի՞նչպէս են կոչում այդ ցանկութիւնը (օր. կամակ):

20) Ի՞նչ միջոցների է դիմում յղի կինը, որ գեղեցիկ երեխայ ծնի. օր. հարեւաններից ծու գողանալը, որ թշերի մէջ փոս լինի եւ այլն:

21) Ի՞նչ քան վնասակար կամ մեղք են համարում, որ յղի կինը անէ:

22) Արդեօք յղի կինը կարող է հաղորդութիւն առնել, թէ չէ եւ ինչ պատճառով:

23) Ո՞ր սրբերը, հրեշտակները կամ ոգիները պահպանում են կամ վնասում յղի կնոջ եւ նրա արգանդի պտուղին եւ ինչ պատճառով:

24) Ի՞նչ սրբերի եւ միջոցների է դիմում յղի կինը իւր արգանդի պտուղը պահպանելու համար շարերից կամ ոգիներից:

25) Ի՞նչով են քացատրում պտուղը վիժելը եւ ինչ միջոցներ են գործածում, որ այս չպատահի:

26) Ի՞նչով են քացատրում տհաս կամ վաղածին մանուկի ծնունդը, ի՞նչից է պատահում ժողովուրդի կարծիքով տհաս երեխայի ծնունդը:

IV. ԺՆՆԴԻ ՎԵՐԱՔԵՆԵԱԼ

27) Ո՛վքեր են շրջապատում երկունքի ժամանակ յղեկնոջը: Կարո՞ղ է ներկայ լինել ամուսինը կամ ուրիշ տղամարդ նրան օգնելու համար:

28) Ի՞նչ բժշկական կամ նախապաշարմական միջոցների են դիմում ծնունդը հեշտացնելու համար, օր. մանածել, վախեցնել, մազերը քերանք տալ որցկալու համար, փշել շիշի մէջ, արին առնել, դեղեր քսել արտաքին սեռական մասերին, աղօթք կարդալ տալ քահանային նրա գլխի վրայ, թուխտ անել տալ եւ այլն. չե՞ն տրորում կամ ծմլում փորը, սրսկում սառը ջրով երեսը վախեցնելու համար կամ հրացան արձակում նոյն նպատակով, եւ այլն:

29) Ի՞նչ են անում պտուղը անուղիղ դիրք բռնելու ժամանակ:

30) Արդե՛օք դժուար դէպքերում դիմում են մանկաբարձուհիների (акушера):

31) Սեննակի ո՞ր մասում կատարում է ծնունդը (մէջտեղում, անկիւնում, թոնրի մօտ եւ այլն):

32) Ինչի՞ վրայ է ծնում կինը. հողի, միխրի, չոր գետնի, ամուսնու ծնկների վրայ, թէ՛ փոսի կամ առանձին ամանի մէջ:

33) Ի՞նչ տեսակ դիրք է բռնում կինը ծննդաբերութեան միջոցին. այսինքն կողքի վրայ սլաղկած է լինում, պըպըզած, թէ՛ չոքած:

34) Արդեօք որեւէ արհեստական կամ նախապաշարմական միջոցների չե՞ն դիմում ընկերքը շուտ հեռացնելու համար եւ ինչ միջոցներ են գործ դնում այս դէպքում, օր. չե՞ն կապում ծննդկանի փորը գոտիով, չե՞ն ստիպում փշել շիշի մէջ, դեղեր չե՞ն տալիս եւ այլն:

35) Ի՞նչ են անում ընկած ընկերքը, թաղո՞ւմ են արդեօք հողի մէջ եւ ո՞րտեղ, թէ՛ չէ տալիս են կենդանիներին ուտելու. ցոյց տալ այս կամ այն վարմունքի պատճառը:

36) Ի՞նչպէս են պահպանում ծննդկանին, ո՛վքեր են

նրան ծառայում, ի՞նչ կերակուր են ուտեցնում, ի՞նչ խմելիք են տալիս նրան, երբ է լուացում եւ այլն:

37) Արդեօք հիւանդութեան դէպքեր յաճախ են պատահում ծնողկանին: Ի՞նչ տեսակ հիւանդութիւններ են պատահում եւ ինչո՞վ են քժշկում, օր. երբ մէզը կապում է, ստիկների պտուկները տրաքում են եւ այլն:

38) Բանի՞ ժամանակ ծննդականը պառկում է անկողնում:

39) Կի՞նչ միջոցների են դիմում ծննդկանին եւ նորածնին չարերից պահպանելու համար:

40) Արդե՞օք ծննդկանը պահում է քառասունք եւ ինչումն է կայանում այդ:

41) Ի՞նչ են անում քառասուն օրը լրանալիս, չե՞ն յուղանում եւ լողացնում երեխային մի առանձին ձեռով օրհնած ջրի մէջ, չե՞ն գնում եկեղեցի կարք կատարել տալու, ի՞նչ են տանում իրանց հետ եկեղեցի գնալիս (կաքաւ, հաւ, աղանի եւ այլն):

Ե՛ ԵՈՐԱԾՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

42 Ի՞նչ չեու՞վ եւ ի՞նչ ժամանակ կապում են երեխայի պորտը, ի՞նչ են անում պորտի վեր ընկած մասը (թաղո՞ւմ են զեանում, չժէ դէն են քցում, կամ տալիս են կենդանիներին):

43) Ո՞րքան ժամանակ կապած է մնում պորտը:

44) Ի՞նչ միջոցների են դիմում պորտը բորբոքելու ժամանակ:

45) Արդեօք երեխային աղելու սովորութիւնը կա՞յ. — մարմնի ո՞ր մասերն են աղում, թէ աղած ջրի մէջ են լողացնում. քա՞նի ժամանակ աղած է մնում երեխան. ի՞նչով են քացատրում աղելու սովորութիւնը:

46) Ծնելուց յետոյ երեխային ե՞րբ են առաջին անգամ լողացնում, դրանից յետոյ յաճախ են լողացնում, թէ

չէ եւ ի՞նչպիսի ջրում (տա՛ք թէ սառը), խառնո՞ւմ են ջրի հետ որեւիցէ նիւթ եւ ինչի՞ համար:

47) Սովորութիւն կա՞յ արդեօք ուղղելու նորածնի անդամները— ոտները, ձեռները, գլուխը եւ այլն: Եկարագրել անդամները ուղղելու գործիքները:

48) Կա՞յ արդեօք բալուլելու սովորութիւնը, ի՞նչպէս եւ ի՞նչ շորի մէջ են բալուլում, գլուխը ի՞նչպէս են կապում, արդեօք այդ կապելը ի՞նչ ազդեցութիւն է ունենում զանգի ձեւի վրայ: Ի՞նչ նշանակութիւն են տալիս գլխի թաշկինակի գոյնին, լցնում են արդեօք բալուլի մէջ չոր հող, մոխիր կամ ուրիշ նիւթ եւ ինչո՞ւ համար են այդ անում: օրը քանի՞ անգամ են բալուլը քանում եւ նորից բալուլում:

49) Բալուլած երեխային ո՞րտեղ են քնացնում, ի՞նչ նշանակութիւն են տալիս երեխային մօր աջ կամ ձախ կողքին քնացնելուն:

50) Քանի՞ օրից յետոյ երեխային սկսում են դնել օրօրոց: Եկարագրել օրօրոցը, լանտիկը կամ ճոճը եւ երեխայի անկողինը: (Եթէ կարելի է նկարներով):

51) Ինչ նշանակութիւն են տալիս օրօրոցից կախած զանազան առարկաներին, վէզին, խխունջներին, հուլունքներին եւ այլն:

52) Ե՞րբ է մայրը ծիծ տալիս երեխային:

53) Ի՞նչով են կերակրում երեխային այն դէպքում, երբ մայրը կաթ չէ ունենում կամ պակաս է լինում, ի՞նչ գործիքով են կերակրում:

54) Ձե՞ն խառնում կաթի հետ ուրիշ նիւթեր, օր. շաքար, ջուր եւ այլն եւ ո՞ր տեսակ կաթի հետ են խառնում:

55) Ո՞ր տեսակ կենդանիների կաթը որպէս երեխայի կերակուր աւելի օգտակար են համարում (իծի, ոչխարի, թէ կովի կաթը). էջի կաթ տալի՞ս են երեխային, թէ չէ եւ ի՞նչ դէպքում:

56) Սովորաբար ո՞րքան ժամանակ են ծիծ տալիս երեխային:

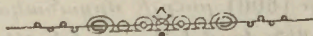
57) Ի՞նչ միջոցների են դիմում երեխային ծծից կտրելիս:

58) Ի՞նչ հիանդուլթիւններ է պատահում նորածին երեխային եւ ինչո՞վ են բժշկում, օր. աչքերի, լսողի եւ մորթի բորբոքումն, պորտի գոգոումն, արիւնահոսութիւն, ուշաթափութիւն եւ այլն:

59) Ի՞նչպէս են երեխային վարժեցնում ոտ ելնելու: (Նկարագրել գործիքները, որոնցով մանգալ են սովորեցնում:)

Ծան. Տեղեկութիւն ժողովելու ժամանակ հարկաւոր է նկարագրել բոլոր այն կերակուրները, որոնք գործադրում են այս կամ այն դէպքում, բոլոր դեղերը և ինչ նիւթից են նրանք պատրաստուում: Նոյնպէս օգտաւէտ են նկարներ:

Ստ. Զեւիչնսկի

Հրատարակիչ՝ Երուանդ Լալայեան

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ

ՊԵՏ. ԽՈՐՀՐԴ. ԴԱՆԻԷԼ ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ ՔԱՆԱՆԵԱՆԻ ՄՐՅԱՆԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 7-րդ յօդուածի հիմամբ Լազարեան ճեմարանի մասնադիտական դասարանների խորհուրդը՝ իւր այս փետրուարի 7-ին կայացած նիստում վճռեց լաւտարարել ի գիտութիւն մասնադէտների, առաջիկայ երկու տարիները՝ երկու մրցանակի համար՝ իւրաքանչիւրը 600 ռուբլի:

Ա. — «Հաւաքումն և դասաւորութիւն արարացի մասնադիրների հաղորդած տեղեկութիւնների Հալաստանի և հայերի մասին մինչև ժ.Գ. դարու վերջը՝ ներկայացրած նիւթերի քննական բացատրութեամբ հանդերձ»:

Բ. — «Նիւթեր ժամանակակից հայերի սովորութեան, իրաւունքի կամ ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների»:

Շարադրութիւնները կարող են ներկայացուել հայերէն կամ ռուսերէն, ֆրանսերէն կամ գերմաներէն:

Լաւագոյն շարադրութիւնը չիշեալ իւրաքանչիւր նիւթերից մէկի մասին կը պարզեատրուի խորհրդի կողմից վեց հարիւր (600) ռուբլի մրցանակով:

Եթէ առաջին կամ երկրորդ նիւթի մասին ներկայացրած շարադրութիւններից երկուսը հաւասար արժանաւորութիւն ունենան, խորհուրդը կարող է բաժանել մրցանակը երկուսի հեղինակների մէջ:

Շարադրութիւնները պէտք է ներկայացուեն ոչ ուշ քան 7-ն օգոստոսի 1900 թ.:

Վերաւեստուչ ճեմարանի՝ Վ. ՄԷՆԷ:

Քարտուղար խորհրդարանի՝ Գ. ԽԱՂԷՆԻՅ

REVUE INTERNATIONALE
de
SOCIOLOGIE

Publiée tous les mois, sous la direction de

RENÉ WORMS

Abonnement annuel: France: 18 fr.—Union Postale: 20 fr.

Adresse. V. GIARD & E. BRIÈRE, Éditeurs.

PARIS. 16 Rue Soufflot, 16.

„ԱՐԱՐԱՏ“

Ամսագիր. Իթ. տարի 1898

Բաժանորդ. 4 ռ. Հասցեն՝ Редакция „Арапатъ“ Вагаришаватъ

„ԱՐՆԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ“

ԿՍԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

Խօբ.-Հրատ. Մ. Սամուրեան.

Բաժանորդագիրն է 4 ռ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „Arevelian Mamoul“.

SMYRNE (Turquie).

ԲԱՑՄԱՎԷՊ

Ամսաթիվ: Բաժանորդագիրն է՝ 10 ֆր. (4 ռբ.)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „Basmavep“, Venise
(Italie). St. Lazare.

„ԲԻԻՐԱԿՆ“

Շաբաթաթիվ. Բաժանորդագիրն է 5 ռ.

Հասցեն՝ Redaction du journal „Burakn“ Constantinople.

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Կազմեց Դ. ԽԱԼԱԹԵԱՆ

Կինն է 50 կոպ.

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

Ս Ջ Գ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ն Դ Ի Մ Ի

Գ. ՏԱՐՈՒԱՅ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՈՒ ԳՐԶԻ ԲԵԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է Յ Բ. ԿԱՐ 10 Փ.

Գիմել' Ерванды Лалайantz, Тифльсь, Семинарія Нерсисянь.
Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase). Séminaire Nersissian.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ“

ՓԲ. ՄԱՐԻ 1898

Բաժանորդագիրն է 4 րուրլի. կա՛մ 10 ֆրանկ.
Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „HANDESS AMSORYA“ Au Cou-
vent d. s RR. PP. Mechitaristes. Vienne, VII/2, Mechitaristengasse 4.

„Մ Շ Ա Կ“

Յրադիր: ԽԶ. ՄԱՐԻ 1898. *Բաժանորդագիրն է 10 րուրլի.*
Հասցեն՝ Тифлись, Редакція „МШАКЪ“. Tiflis, Rédaction
du journal arménien „MSCHAK“.

„Մ ՈՒՐ Ճ“

Ամսագիր Փ. ՄԱՐԻ 1898. *Բաժանորդագիրն է 10 րուրլի.*
Հասցեն՝ Тифлись Редакція журнала „МУРЧЪ“ Tiflis.
Rédaction de la revue „MURTCH“.

„Տ Ա Ր Ա Ջ“

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ. Թ. ՄԱՐԻ 1898
Բաժանորդագիրն է 6 րուրլ.
Հասցեն՝ Тифлись, Редакція журнала „ТАРАЗЪ“ Tiflis,
Rédaction du journal „TARAZ“.